

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ

О. Є. Музичко

**ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКІ
ІСТОРИКИ У ПОШУКАХ НАУКОВИХ
ТА СУСПІЛЬНИХ ІДЕАЛІВ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

МОНОГРАФІЯ

ОДЕСА
ОНУ
2019

УДК 930(477.7):929"1850 - 1920"

М896

Рекомендовано до друку вченою радою
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 3 від 27.11.2018 р.

Рецензенти:

Б. З. Якимович, доктор історичних наук, професор кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка;

Папаскірі Зураб, доктор історичних наук, професор Сухумського державного університету;

В. Л. Цубенко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою українознавства Одеської державної Академії будівництва та архітектури.

Науковий редактор:

В. М. Хмарський, доктор історичних наук, професор Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Музичко О. Є.

М896 Південноукраїнські історики у пошуках наукових та суспільних ідеалів (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія / О. Є. Музичко. – *Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова*, 2019. – 436 с.

ISBN 978-617-689-291-5

У монографії на базі широкого кола історичних джерел реконструйовано основні напрямки розвитку історичної науки, думки, освіти, комунікації між істориками на території Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст. Головну увагу приділено еволюції історіографічного процесу у таких сучасних містах як Одеса, Херсон, Миколаїв, Дніпро, Кропивницький, Сімферополь, Ялта, Феодосія.

Монографія рекомендована для істориків, краєзнавців, біографістів, а також для всього наукового та освітянського співтовариства.

УДК 930(477.7):929"1850 - 1920"

ISBN 978-617-689-291-5

© О. Є. Музичко, 2019

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
-----------------	---

Розділ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерельна база	14
1.2. Стан наукової розробки проблеми	34

Розділ 2. СОЦІОКУЛЬТУРНІ УМОВИ ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ІСТОРИОГРАФІЧНОГО ПРОЦЕСУ

2.1. Історики у суспільстві: мирні часи	65
2.2. Історики у суспільстві: період революцій, війн, виживання.....	96
2.3. Напрямки та форми співпраці в історіографічному процесі	113
2.4. Конфлікти у середовищі істориків	175

Розділ 3. ОСВІТНЬО-НАУКОВІ ЦЕНТРИ В ІСТОРИОГРАФІЧНОМУ ПРОЦЕСІ

3.1. Рішельєвський ліцей – перший осередок історичної освіти та науки на території Південної України	181
3.2. Новоросійський університет в Одесі – головний центр історичної освіти та науки на території Південної України	190
3.3. Позауніверситетські центри історичної освіти.....	231
3.4. Просвітництво в історіографічному процесі	245

Розділ 4. НАПРЯМКИ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

4.1. Концептуально-методологічні погляди південноукраїнських істориків	256
4.2. Розвиток історичної україністики	271
4.3. Дослідження історії релігії та інших галузей духовної культури	306
4.4. Дослідження військової історії.....	327

4.5. Розвиток візантиністики.....	351
4.6. Розвиток історичної славістики.....	368
ВИСНОВКИ	387
Список скорочень.....	394
Іменний покажчик.....	396

ПЕРЕДМОВА

Попри неодноразові передбачення «кінця історії», суспільство продовжує переживати екзистенційні явища, революції, війни, гострі ідеологічні дискусії про шляхи подальшого розвитку. Часто у цих дискусіях про майбутнє лунає тема минулого, що свідчить про стійкість ще античних уявлень про історію, як мудру «вчительку життя» та істориків як жерців Кліо. Історія, як одна з галузей гуманітарних знань, залишається полем ідеологічних баталій, впливає на поточне суспільно-політичне життя. Центрально-Східна Європа, Україна, як її геополітична частина, перебуває у центрі цих процесів. Південноукраїнський регіон часто постає як головне місце битви між майбутнім та минулим, Нової України проти проекту воскресіння «Новоросії». Як це не парадоксально, усі хвилі модернізацій досить недалеко вивели Світ поза межі історіографічної ситуації класичних періодів розвитку історичної науки – XIX – поч. XX ст.

Таким чином, актуальність нашого дослідження зумовлена актуалізацією питання про історію та сучасність Південної України, потребою у виробленні комплексного підходу до історії цього регіону, що неможливо без осягнення інтелектуальної історії, частиною якої є історіографічний процес.

Об'єктом дослідження є діяльність південноукраїнських істориків. Предметом дослідження є педагогічна, наукова, громадська діяльність істориків зі збирання, вивчення та публікації історичних джерел, осмислення історичних подій, наукові та приватні зв'язки, у контексті розвитку історії та історіографії другої половини XIX – початку XX ст.

Мета дослідження полягає у здійсненні комплексного аналізу історичної освіти, думки та науки на території Південної України.

Відповідно до поставленої мети визначено наступні завдання:

– проаналізувати стан вивчення досліджуваної проблеми в історіографії і визначити ступінь її джерельного забезпечення;

- дати характеристику основним тенденціям розвитку історіографічної ситуації на території Південної України у другій пол. XIX – на поч. XX ст.;
- проаналізувати наукову спадщину провідних істориків, які певний час діяли на території Південної України;
- з'ясувати умови праці та структури повсякденності південно-

- українських істориків;
- визначити обставини діяльності наукових установ, механізм і особливості їх функціонування, мотивацію окремих істориків;
- визначити та дослідити основні напрямки наукової діяльності південноукраїнських істориків.

Хронологічними межами роботи є 1850-ті роки – поч. 1920-х років. Нижня межа пов'язана з початком реформування суспільства Російської імперії, верхня – завершенням переламних політичних подій, що призвели до встановлення комуністичного режиму на більшій території Східної Європи, докорінних суспільних трансформацій. З метою показати витoki певних явищ, іноді автор дещо заглиблювався поза нижню межу.

Географічні межі дослідження охоплюють територію так званої Степової України та Причорноморської України, на той момент – Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній, а також південної частини Бессарабської губернії, що включає сучасні Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську, Кіровоградську, Донецьку, Луганську області та АРК. В якості автоапології на можливе зауваження про штучність «вирізання» південноукраїнської історіографії з загального потоку російсько-імперської історіографії, зауважимо, що, з одного боку, це виправдано тим фактом, що сучасники цілком усвідомлювали адміністративно-територіальну, соціально-економічну та культурну специфіку регіону у загальній картині строкатої Російської імперії, а, з іншого боку, серед тогочасних істориків існувало уявлення про «південноруську школу істориків», інакше кажучи, визнання специфіки південноукраїнського історіографічного процесу та ситуації¹. Своєрідний каркас створювала тісна комунікація між істориками з таких центрів як Одеса, Крим, Катеринослав, Херсон, Миколаїв.

Наша робота присвячена одному з напрямків інтелектуальної історії, що перебуває на перетині історії ідей, наукознавства, соціальної історії, в окремому великому регіоні в конкретно-історичну епоху. Це визначило обрання термінологічно-поняттєвого апарату, принципів та методів дослідження.

Перш за все, варто зупинитися на визначенні поняття історик, адже саме історики є основними дієвими особами, яким присвячені усі сторінки нашої роботи. Вважаємо це поняття багаторівневим і

¹ Успенский Ф.И. Филипп Карлович Брун // ЗИНУ. – Т. 32. – Одесса, 1881. – С. 319.

сприймаємо його широко – як особу, яка вивчала минуле, або свого місця проживання, або решти світу. Наше розуміння поняття історик аналогічне викладеному авторами передмови до одного з томів біоісторіографічного академічного довідника «Українські історики», що присвячений історикам ХІХ ст.: «Говорити про багатьох діячів ХІХ ст., особливо його першої половини, як про істориків-дослідників у сучасному розумінні цього слова можна досить умовно. Йшов процес становлення історії як науки зі своїми завданнями, предметом дослідження, методологією та джерельною базою. Багато дослідників ХІХ ст. займалися не лише суто історією, а й цікавилися багатьма суміжними дисциплінами – етнографією, фольклористикою, краєзнавством тощо. Їх аматорський інтерес був зумовлений любов'ю до свого народу, батьківщини, захопленням власним минулим. З цієї точки зору праці любителів-аматорів історії мають особливу вартість з огляду й на їх цінність у якості джерела знань про розвиток тогочасних наукових уявлень та методології»². Слід, проте, додати, що й в наш час переоцінки багатьох понять та дискурсів, вторгнення в історію не-історичних дисциплін та навпаки, невмирущості жанру фолк-історії, навряд чи можна твердити про однозначну усталеність цього начебто досить простого поняття, передусім його закріплення виключно за дипломованими істориками-фахівцями. Недаремно, світову популярність отримав роман Е. Костової «Історик», в якому поняття «історик» ототожнено з красним письменством та уявою.

Ключовим у нашій роботі є поняття історіографічний процес. Це поняття не циркулювало у час, що нас цікавить, а є породженням інтелектуальної думки ХХ ст. з його прагненням до системних узагальнень. Втім, вже перші історіографи, такі як В.С. Іконніков, описували майже усі складові історичних досліджень, інфраструктуру, історичні праці тощо. Фактично, це поняття означає усі прояви, як безпосередні, так і опосередковані, що є складовими розвитку історичних досліджень³. Важливо, що це поняття «демократизує» наші підходи, відкриваючи можливості для дослідження не лише елітарних, фахових, форм історичних студій, але й аматорських, що особливо поза межами столиць були не менш важливими для розуміння історіографічної ситуації, поняття, що є тісно пов'язане з історіографічним проце-

² Українські історики. Біобібліографічний довідник. – Вип. 3. Серія «Українські історики». – Київ, 2010. – С. 3.

³ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013. – С. 62–63.

сом, фактично є його складовою. Сьогодні поняття історіографічний процес міцно увійшло до понятійного апарату. У зв'язку з постійним пошуком міждисциплінарних перспектив поняття історіографічний процес буде розширятися, включаючи дедалі більше сюжетів. Тому, на нашу думку, в узагальнюючому дослідженні неможливо охопити усі сюжети та аспекти.

Також нами використані новочасні поняття-концепти: професорська культура, дисертаційна культура, історична культура. Для нас важливо було співставити спільне та особливе цих явищ у Російській імперії загалом з ситуацією у Південній Україні. Використання цих понять допомогло глибше розкрити мотивацію діяльності представників елітарного ешелону істориків. Ширше значення має запозичене українською історіографією із західноєвропейської поняття націєтворення. Видатний австрійський історик А. Капеллер формулює це поняття як процес, що породжений та здійснюється представниками еліт, а не внаслідок природних, стихійних, явищ⁴. Певною мірою, поняття націєтворення переплітається іншому знаменитому поняттю – нації як «уявної спільноти». Для нас ці поняття є цінними тим, що підкреслюють роль інтелектуальних еліт, до яких, безумовно, належали історики, адже уявлення про історії, національні образи історії, були однією з головних цеглин націєтворення в усіх народів.

Природно, що для роботи яка досліджує одне з явищ розвитку культури в окремому історико-географічному регіоні важливим було використання принципу регіоналізму, інструментарію та понятійного апарату історико-регіональних досліджень, що в новітній історіографії отримали імпульс передусім завдяки працям Я.В. Верменич⁵. Тим більше, що традиція дотримання такого принципу/підходу тягнеться саме з історіографії доби, що нас цікавить. Багато років Південна Україна як цілісне явище досліджується на конкретно-історичному та теоретичному рівнях Ф.Г. Турченко та Г.Ф. Турченко. Нещодавно історико-регіональний принцип апробовано щодо півдня України у фундаментальній праці колективу Інституту історії України НАНУ⁶.

На думку Я.С. Верменич, яку вважаємо слушною, «у своєму ідеальному вигляді регіональна історія – це зразок історичного синтезу

⁴ Україна. Процеси націєтворення / Упор. Андреас Капеллер; пер. з нім. – К., 2011. – С. 15–16.

⁵ Верменич Я. В. Історична регіоналістика: навчальний посібник / Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2014. – С. 241–243.

⁶ Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. – Т 1. – Колективна монографія / Відп. ред. В.А. Смолій; керівник авт. колективу Я.В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014.

на середньому – регіональному рівні, з концентрацією уваги саме на специфічних особливостях того чи іншого регіонального соціуму...». Далі авторка виокремлює такі дослідницькі складові регіоналістики (регіональної історії), не виключаючи й додаткових: «1) історію певної окресленої території і розташованих на її теренах поселень (територіально-просторовий підхід); 2) історію певного територіального й інтелектуального простору дії людських співтовариств (соціологічний підхід); 3) аналіз регіонального менталітету в історичній ретроспективі (аксіологічний підхід); 4) просторово окреслений продукт історіографічного знання (культурно-інтелектуальний підхід); 5) історію формування системи дослідження регіонів (історіографічний підхід); 6) дослідження дискурсивних практик і локальної самосвідомості (політологічний підхід)». Звичайно, найбільш апробованими у нашій роботі є 2, 4 та 5 складові.

Для нас поняття регіоналізму та історико-регіональних досліджень має виключно робоче підґрунтя, є уявним моделюванням, що створює своєрідну оптику мікроскопа задля докладнішого вивчення певного питання у вузких масштабах певної сукупності українських земель. Ми не схильні перебільшувати регіональні особливості, конструювати та виопуклювати регіональні ідентичності. Регіональні дослідження мають завжди бути лише частиною цілого – історії України – і підкреслювати передусім спільне у розвитку її територій. При цьому очевидно, що кожен так званий «історико-географічний регіон» є досить умовним і історично-плинним поняттям.

З огляду на правило синтезу, поруч з регіоналістикою мали б розвиватися теоретичні розробки іншого принципу (чи дискурсу) – Соборності, що теж «родом» з XIX ст. Проте, на жаль, цей принцип значно менше розроблений в українській історіографії. Тим не менш, для нас цей принцип теж мав непересічне значення. Зокрема, ми прагнули до пошуку не лише специфічних регіоноутворюючих рис (на жаль, ці риси часто політизуються і виконують у політичній реальності України шкідливу, маніпулятивну, функцію), а фактів, явищ, ідей, паралелей, що висвітлювали б історіографічні реалії Південної України як органічної частини історії України.

Частиною історико-регіонознавчих досліджень є історико-лімологічні дослідження (дослідження прикордоння), що спираються на концепт фронтіру та відповідні розробки. Південноукраїнські землі є одним з найбільш класичних прикладів такого прикордоння-лімо-

су, етноконтактної зони, що вплинуло на ментальність, історичну пам'ять, а відтак і на тематику та особливості місцевих історичних досліджень. Концептуальні розробки в рамках теорії фронтірів, що надають динаміки та багатогранності історіографічним візіям, враховані нами у нашому дослідженні. З цим баченням пов'язано наша рецепція принципу мультикультуралізму, котрий передбачав для нас розгляд соціального середовища, в якому розвивалася історична думка, як центру співіснування рівноцінних національних спільнот, кожна з яких конструювала образи своїх національних минувших як одну з базових цеглин націєтворення.

Для осмислення діяльності істориків, їх типологізації, корисним для нас було апробоване в новітній історіографії поняття «історик першого та другого планів». За усієї умовності цього словосполучення, воно, проте, спонукає до розкриття питань про впливи істориків на наукову та громадську думку, культуру загалом.

Під час добору та аналізу фактів ми враховували традицію класичних принципів наукового пізнання історика. Принцип комплексності аналізу джерел передбачав використання усієї сукупності джерел, пов'язаних даною проблемою, а не окремої вибірки. Власне, саме дотримання цього принципу забезпечило інший принцип – об'єктивності. Останній означав для нас не пошук єдино правильної істини та свосередний щит, за яким можна уникнути власних оцінок і відтак відповідальності, а прагнення виваженості в оцінках, уникнення тенденційності, політичної, релігійної гендерної, національної упередженості. Історик початку ХХІ ст. вже має чітко усвідомлювати, що будь-яка об'єктивність може бути лише відносною, а є радше принципом/прагненням.

Ще один не менш складний для однозначного визначення, а ще більше дотримання – принцип історизму. Загалом, йдеться про підхід, згідно якому слід ретельно враховувати особливий контекст, дух, ментальність, поняття епохи, що досліджується в їх історичній еволюції. Проте, не вважаємо цей принцип догмою, за якою історію можна пізнати такою, якою вона була «насправді». В усі епохи були різні групи та різні уявлення і навіть державні кордони та офіційну термінологію не слід абсолютизувати, тим більше досліджуючи інтелектуальні пошуки, національні рухи і т.п. У рафінованому вигляді дотримуватися принципу історизму неможливо, бо праця історика передбачає певні елементи екстраполяції, моделювання тощо. Тому для нас історизм

це передусім прагнення враховувати розмаїття уявлень, ідей, практик доби, передусім крізь призму уявлень тогочасних істориків. Також певних елементів моделювання неможливо уникнути дотримуючись іншого принципу – системності. Таким чином, близькими для нас є й складові принципи методологічного релятивізму та методологічного плюралізму, що дозволили збалансувати виклад матеріалу.

У центр історіографічного процесу ми намагалися поставити ідеї та життєвий досвід окремих істориків, що відповідає парадигмальному принципу сучасної історіографії – антропологізації. Одним з принципів для нас був принцип міждисциплінарності, згідно якому у нашій роботі звернено увагу не лише на явища, що традиційно вважаються частиною історичної науки, історіографії, але й суміжних (юриспруденція) та не суміжних (історія природничих наук, інтерес до історії серед представників природничих та точних наук) наук. З іншого боку, використання цього принципу дозволило краще досягнути концепції та методи пов'язані з вирішенням проблем комунікації та інституалізації в науці.

У дослідженні використано низку загальнонаукових та спеціально-історичних методів. У дисертації використані такі загальнонаукові методи пізнання: моделювання, аналізу, синтезу, структурно-функціонального аналізу, типологізації та класифікації, статистичний метод.

За допомогою аналізу вдалося структурувати масив даних джерел та історіографічних напрацювань з заявленої теми, синтезу – виявити спільні риси розвитку історичної думки у різних осередках великого регіону та зв'язки цих досліджень з іншими центрами всередині Російської імперії та поза її межами.

Використання методу моделювання дозволило визначити територіальні та хронологічні рамки дослідження. Системний метод сприяв дослідженню діяльності істориків в єдності основних складників, встановленню взаємозалежності організаційних, наукових, культурно-просвітницьких чинників, взаємодії історичних та не-історичних товариств, громадськими організаціями та окремими особами щодо вирішення різноманітних завдань. Функціональний метод дозволив визначити правові основи, умови, форми і методи діяльності істориків.

Завдяки використанню методу структурно-функціонального аналізу розглянуто взаємодію істориків та соціуму, істориків та влади. Завдяки тісно пов'язаним між собою методам типологізації та класифікації вдалося виокремити у масі тих, хто на різних фахових рівнях

вивчав історичні явища та факти у певні групи. За допомогою статистичного методу вдалося встановити приблизну кількість історичних праць, що були наслідком діяльності південноукраїнських істориків та кількість тих, хто студіював різні питання історії.

Серед спеціально-історичних методів найважливішими для реалізації завдань нашого дослідження були діахронний, історико-генетичний, історико-порівняльний та просопографічний. За допомогою діахронного методу, вдалося викласти явища, факти, події з історії еволюції історіографічного процесу на території Південної України в хронологічній послідовності; синхронного – рівномірно висвітлити різні напрямки діяльності істориків та їх об'єднань.

Використання історико-генетичного методу сприяло послідовному розкриттю властивостей, функцій та змін об'єкту дослідження у процесі послідовних етапів в його історичному розвитку. Історико-генетичний метод дає можливість виявити причинно-наслідкові зв'язки й закономірності історичного розвитку, а також охарактеризувати історичні події й особистості в їхній індивідуальності та обрзаності. Наприклад, одним з результатів використання цього методу у запропонованій дисертації є висвітлення поетапного поступу у розвитку історичної освіти на півдні України.

Історико-порівняльний метод дозволив здійснити компаративний аналіз окремих подій та явищ історії розвитку історичних досліджень на території Південної України та порівняти їх з аналогічними, паралельними у часі, явищами на інших територіях. Проте, цей метод, хоча і дозволяє розширити обрії історичного аналізу, створює перспективу, але обмежений неповторністю та унікальністю історичних явищ, які завжди можна порівнювали з деякою мірою умовності.

Просопографічний метод передбачає вивчення біографій груп осіб, пов'язаних між собою родовими, професійними чи іншими зв'язками, інакше кажучи, – створення колективної біографії певної групи, яку об'єднує щось спільне (діяльність, інтереси, походження, родові зв'язки і т.п.) та дослідження певних аспектів історії крізь призму історії цих груп. У нашому дослідженні завдяки використанню цього методу проаналізовано діяльність певних груп істориків, згрупованих за такими критеріями як приналежність до одного фахового середовища, школи, течії, напрямку і т. п. Застосування цього методу дозволило уникнути занадто великої описовості в разі надмірного використання спорідненого з просопографічним біографічного методу.

Хоча звертаючи увагу на маловідомі аспекти діяльності відомих істориків та певні факти про діяльність маловідомих, ми використовуємо класичний біографічний метод.

Наукова новизна роботи зумовлюється, насамперед, постановкою проблеми і полягає в тому, що нами вперше комплексно досліджений історіографічний процес на території Південної України у другій пол. XIX – на поч. XX ст. У процесі підготовки дослідження було виявлено та введено до наукового обігу нові джерела, вперше проаналізовано цілий ряд неопублікованих джерел, актуалізовано деякі призабуті публікації.

Вдячний професору кафедри історії України факультету Історії та філософії, проректору ОНУ імені І. І. Мечникова, доктору історичних наук, В. М. Хмарському, без всебічного сприяння якого ця монографія не побачила б світ, співробітникам Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова на чолі з директоркою М. О. Подрезовою, Одеської національної наукової бібліотеки на чолі з директоркою І. О. Бірюковою, Державного архіву Одеської області та інших архівів і бібліотек, що згадані у нашій книзі, колегам, рецензентам.

РОЗДІЛ I

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерельна база

Опрацювання та перші археографічні видання з історії розвитку історичних досліджень на півдні України розпочалися вже у другій пол. XIX – на поч. XX ст. Розробкою джерельної бази нашої теми займалися майже усі згадані в історіографічному підрозділі наші попередники⁷. Найбільш цінні джерелознавчі та археографічні зауваження та публікації належать А.А. Непомнящому, С.В. Абросимовій, В.М. Хмарському, І.В. Тункіній, А.В. Шаманаєву, С.Є. Березіну. Значний комплекс описів та оглядів архівних фондів належить архівістам. Проте, кожен з них розробляв певний аспект.

Якщо пропонувати первинну і по-суті поверхову класифікацію джерел, то за таким критерієм як умови зберігання можна виокремити традиційні дві великі групи: архівні та опубліковані. Втім, вважаємо ці групи досить умовними, адже кожен архівний документ може швидко змінити свій «статус» шляхом археографічної публікації, що й є однією з провідних тенденцій розвитку археографії остан-

⁷ Черепанова Є. Архів О. Л. Бертьє-Делагарда // Архіви України. – 1966. – № 6. – С. 78–81; Черепанова Е. Н. Архів А. Л. Бертьє-Делагарда в Крымском областном краеведческом музее // Археологические исследования средневекового Крыма. – К., 1968. – С. 205–212; Чечот М. Архів Павла Рябкова // Народна творчість та етнографія. – 1968. – № 1. – С. 109; Майборода Л. В. Особисті фонди професора О.І. Маркевича та професора І.А.Лінніченка в ДАОО // Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області. – № 3 (6). – 2008. – С. 34-39; Синявська О.О. Особистий фонд О.І. Маркевича в Державному архіві Одеської області // Архів. Документ. Історія. Сучасність: Зб. наук. ст. та матеріалів. – Одеса, 2001. – С. 314-316; Новікова Л. В. Персональний фонд Аполлона Скальковського в Державному архіві Одеської області: втрати і знахідки // Архів. Документ. Історія. Сучасність: Зб. наук. ст. та матеріалів. – Одеса, 2001. – С. 281-284; Березин С.Е. Біографіи историков-профессоров и преподавателей Новороссийского университета (по материалам фондов ГАОО) // Архів. Документ. Історія. Сучасність: Зб. наук. ст. та матеріалів. – Одеса, 2001. – С. 266-269; Дубилей Л.П. Фотографии с видами Крыма из архива А.Л. Бертьє-Делагарда // III Таврические научные чтения, посвященные 160-летию со дня рождения А.Л. Бертьє-Делагарда (г. Симферополь, 24 мая 2002 г.): Сб. мат. / гл. ред. Е.Б. Вишневецкая; – Симферополь, 2003. – С. 24-29; Белозерова И. В. Обзор научного архивного фонда археолога А. С. Башкирова из Отдела письменных источников Государственного исторического музея // Мирас – Наследие: Татарстан – Крым. Город Болгар и изучение татарской культуры в Татарстане и Крыму в 1923–1929 годах; сост., отв. ред. С. Г. Бочаров, А. Г. Ситдииков: в 3-х т. – Казань, 2016. – Т. 1. – С. 545–552; Солодова В. В. Формування та розвиток документальних колекцій у складі одеських музеїв (1825 – 2003 гг.). – Одеса, 2010.

ніх десятиріч. Тим більше сприяє стиранню меж дедалі більше ви-кладання сканованих копій архівних документів у мережу Інтернет. Проте, лише прокоментований та включений до певних тематичних контекстів архівний документ можна вважати актуалізованим у на-уці. Коректніше говорити про ступінь актуалізованості, своєрідну розгерметизацію історичного джерела. І в цьому плані деякі архівні документи можуть дати «фору» колись опублікованому друкарським способом джерелу, особливо якщо йдеться про такий специфічний матеріал як преса.

За особливостями формування та контенту, архівні фонди най-доцільніше класифікувати у 4 групи: особові архівні фонди істориків, безпосередніх учасників історіографічного процесу у Південній Україні; особові архівні фонди, котрі мешкали та працювали поза межами цього регіону; особові архівні фонди родичів та знайомих цих істориків з позаісторіографічного середовища; архівні фонди за-кладів, установ, товариств і т.п. осередків історичної думки. У цих фондах зберігаються усі класичні групи джерел: актові, наративні, зображальні, примірники тогочасної преси тощо.

Особові фонди південноукраїнських істориків є найціннішим джерелом вивчення історіографічного процесу, адже у компактному вигляді містять інформацію про його творців та багато дотичних ма-теріалів, документи інших осіб, теж істориків, діловодство об'єднань істориків і т. п. Проте, інформаційне наповнення, а відтак і значення, цих фондів, звичайно, є різним.

В результаті джерелознавчо-бібліографічних пошуків у держав-них архівах, рукописних зібраннях бібліотек та музеїв нами зафік-совано 188 особових фондів 121 істориків, які працювали у зазна-чену добу на території Південної України⁸. З різних причин не були

⁸ На підставі цих та інших видань: Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР. – Т. 1: А-М / сост. Э.В. Колосова [и др.]. – Москва, 1962; Личные архивные фонды в го-сударственных хранилищах СССР. – Т. 2: Н-Я / сост. Э.В. Колосова [и др.]. Москва, 1963; Лич-ные архивные фонды в государственных хранилищах СССР. – Т. 3: Указатель / сост.: И.Е.Бе-резовская [и др.]. Москва, 1980; Каталог личных архивных фондов отечественных историков: Выпуск 3: Вторая половина XIX – начало XX века: Ч. 1. А-В. – М., 2012.; Каталог личных архивных фондов отечественных историков. Вып. 3: Вторая половина XIX – начало XX века. – Ч. 2: Г-З. – М., 2017; Архівні установи України: Довідник. Т. 1. Державні архіви / Редкол.: Г. В. Боряк (голова), І. Б. Матяш, Г. В. Папакін. 2-е вид., доп. К., 2005; Архівні установи Украї-ни: довідник. – Т. 2: Наукові установи, музеї, бібліотеки: у 2 кн. Кн. 1 / Упоряд.: С. Артамонова та ін. К., 2010; Архівні установи України: довідник. Т. 2: Наукові установи, музеї, бібліотеки: у 2 кн. – Кн. 2: Полтавська, Рівненська, сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмель-ницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь / упоряд.:

сформовані особові фонди помітних південноукраїнських істориків В.Х. Кондаракі, Ф.І. Леонтовича, О.Г. Брікнера, Х.П. Ящуржинського, О.М. Деревницького, В.М. Ястребова, та інших. Деякі приватні матеріали цих осіб відклалися у фондах їх колег.

Виявлені особові фонди розташовано у 58 установах, 26-ти міст, 11-ти держав: Україні, Російській Федерації, США, Ізраїлі, Грузії, Болгарії, Чехії, Хорватії, Латвії, Литви, Естонії. Найбільша кількість фондів зберігається в державних архівах, документальних фондах інститутів, бібліотек та музеїв Одеси, Києва, Санкт-Петербургу, Москви. Частина документів цих особистих фондів є складовими родинних фондів. Деякі фонди досі не оброблені архівістами і відтак не включені до наукового обігу (П.М. Біцилли, О.Л. Вайнштейна, М.П. Алексеева, Б.Д. Грекова). Відому тезу про те, що людина не дорівнює своїй біографії, ілюструють старі описи, що збереглися у складі описів деяких фондів (одеських архівних фондів А.О. Скальковського, М.М. Мурзакевича, І.А. Линниченка та ін.). З них видно, що значна частина справ, з яких первинно склалися фонди, була втрачена.

Найбільша кількість особистих фондів у різних установах є про таких істориків як катеринославець Д.І. Яворницький (6 фондів); професор НУ, історик літератури, О.І. Кірпи́чников та кримський дослідник П.І. Кеппен (по 5 фондів). Я.П. Новицький з Олександрівська, В.В. Данілов (працював у Катеринославі та Одесі); видатний одеський археолог Б.В. Фармаковський – по 4 фонди. Низка осіб «мають» по 3 особові фонди: одеський історик А.О. Скальковський, одеський та кримський русист та україніст, професор І.А. Линниченко, його учень А.В. Флоровський, одеський україніст С.П. Шелухин, катеринославець Д.І. Дорошенко, кримчанин М.К. Гудзій, миколаївець М.М. Аркас, професор Таврійського університету, історик літератури О.О. Смірнов, професор НУ Ф.Є. Корш. 26 осіб «мають» по два особових фонди, решта – по одному.

Вочевидь, така розпорошеність особових архівів пояснюється тим, що майже усі з цих істориків не працювали все життя на території Південної України, а відтак й їх документи відкладалися у місцях їх попередніх, або подальших (часто фінальних) етапів діяльності. Проте, є й більш карколомні «одисеї» архівів. Так, основний архів видатного славіста В.І. Григоровича, професора Казанського, Новоросійського університетів, який помер та похований в Єлисавет-

граді, нині зберігається у рукописних фондах РДБ й містить багато матеріалів про одеський період життя вченого. До Росії та України з еміграції, де працювали останні десятиліття свого життя ці історики, повернулися великі архівні фонди А.В. Флоровського, Д.І. Дорошенка, С.П. Шелухина. Проте, ці фонди майже не містять матеріалів діяльності цих осіб на півдні України у перші десятиліття ХХ ст.

Низка архівних особових фондів є наслідком трагічної історії революційних часів, коли низка істориків була змушена тікати від комуністів, кидаючи все у своїх квартирах, що згодом були експропрійовані разом з документами, колекціями і т.п. Так відквалилися фонди І.А. Линниченка, О.П. Доброклонського, М.Г. Попруженка в Одесі, Г.О. Афанасьєва у Києві.

Зауважимо, що сліди особових фондів місять і деякі «збірні» фонди установ. Так, фонд № V (ОТІС) в ІРНБУВ⁹ містить значні компактні комплекси матеріалів одеського історика Е.Р. Штерна та херсонця П.О. Бурачкова (листи до нього), що відквалилися у товаристві двома шляхами: перевезення архіву П.О. Бурачкова після його смерті до архіву товариства та після того, як Е.Р. Штерн повернувся до Німеччини, напевно, залишивши частину свого особистого архіву в Одесі.

Основний масив джерел про діяльність істориків у певному регіоні зосереджений в архівних зібраннях, що зберігаються, власне, у містах цього регіону. В даному випадку, діяльність істориків на території Південної України найбільше відображена в їх особових фондах, що зберігаються в Одесі, Сімферополі, Дніпрі, Севастополі, Миколаєві, Кропивницькому, Запоріжжі, Херсоні, Феодосії.

Найбільша кількість особових фондів південноукраїнських істориків зберігається у ДАОО, Дніпровському історичному музеї ім. Д.І. Яворницького, ДААРК та Державному історико-археологічному музеї-заповіднику «Херсонес Таврійський» у Севастополі.

Фонди ДАОО головним чином сформовані з особових архівів професорів НУ. Найціннішими з них за своїм обсягом та інформативністю є фонди професорів кафедри руської історії І.А. Линниченка та О.І. Маркевича, в яких є різноманітні групи джерел. Найменш інформативними є фонди С.Г. Вілінського, В.І. Григоровича та Є.П. Тріфільєва, що містять лише кілька загальновідомих рукописів їх праць. Фонд Є.М. Щепкіна, попри досить змістовний опис, розчаровує низьким рівнем збереженості справ (лише 20 %).

⁹ Лисоченко І.Д. Архів Одеського товариства історії і старожитностей // Збірник оглядів фондів відділу рукописів. – К., 1962. – С. 49–61.

В Одесі особові фонди місцевих істориків зберігаються також в документальних колекціях Історико-краєзнавчого музею та двох наукових бібліотек міста. Серед цих матеріалів найбільш інформативними є фонди історика права, професора НУ О.Я. Шпакова, що охоплюють його діяльність в Одесі у 1903–1927 рр. та фонд історика філософії М.М. Ланге у НБОНУ імені І. І. Мечникова¹⁰. З фондів, що презентують позаакадемічний, аматорський, рівень історіографічного процесу, вирізняється своєю інформативністю фонд М.Ф. Комарова в ОННБ.

Головною «перлиною» документального зібрання Дніпровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького є, власне, фонд цього провідного катеринославського історика впродовж майже усієї першої половини ХХ ст., що став основою не лише діяльності самого вченого, а своєрідною матрицею для опрацювання історіографічного та культурного процесу Катеринославу та Катеринославщини, настільки широкими були зв'язки та поле діяльності історика, що, на щастя, гарно відображає добре збережені документи. Окрім цього музей має особові фонди А.С. Синявського, В.О. Біднова, Ф.В. Локотя, В.Д. Машукова та деяких інших аматорів старовини. Музей, таким чином, наче компенсує відсутність особових фондів істориків часу, що нас цікавить, у ДАДО.

Особливістю джерелознавчої ситуації у Криму є те, що фонди більшості провідних місцевих істориків або не збереглися (як Ф.Ф. Лашкова та Х.П. Ящуржинського), або знаходяться поза межами півострову. З тих істориків, чия діяльність припала виключно на період до 1920 р., у ДААРК є лише невеликі особові фонди О.Я. Фабра та О.Л. Бертъє-Делагарда. У Державному історико-археологічному музеї-заповіднику «Херсонес Таврійський» зберігаються фонди п'яти археологів-працівників музею. Найбільш цінним є фонд першого голови музею К.К. Косцюшко-Валюжинича. До того ж, у музеях Криму зберігаються фонди П.І. Кеппена, О.Л. Бертъє-Делагарда (музей Тавриди у Сімферополі) та феодосійського історика Л. Коллі (Феодосійський краєзнавчий музей).

Окрім названих основних центрів зосередження особових фондів істориків на території Південної України відповідні фонди зберіга-

¹⁰ Научное наследие Н. Н. Ланге в университетской библиотеке / авт.-сост.: В. И. Подшивалкина, Р. Н. Свиначенко, Е. В. Полевщикова и [др.]; библиогр. ред. В. В. Самодурова; отв. ред. М. А. Подрезова. – Одесса, 2010.

ються в установах Миколаєва (архів М.М. Аркаса та С.І. Гайдученка у ДАМО та М.М. Аркаса та Б.В. Фармаковського в Обласному музеї), ДАЗО (невеличкий фонд Я.П. Новицького), Херсонському обласному краєзнавчому музеї (фонд його засновника та тривалий час директора В.І. Гошкевича) та ДА Кропивницької області (фонд місцевого історика П.З. Рябкова). Саме південноукраїнські архівні особові фонди є найбільш інформативними щодо діяльності фондоутворювачів на цій території. Проте, комплексний історіографічний, зокрема, біоісторіографічний аналіз є неможливий без врахування усієї архівної спадщини.

Поза межами історичного Півдня, особові фонди тамтешніх істориків зберігаються лише у київських архівах, бібліотеках та музеях. Здебільшого ці документи зосереджені в ІРНБУВ: фонди П.М. Ардашева, Г.О. Афанасьєва, В.Ф. Лазурського, М.П. Істоміна, С.П. Шелухина, В.В. Данілова, Д.І. Дорошенка, М.В. Шугурова, О.О. Русова, А.В. Ніковського, Я.П. Новицького, Г.А. Коваленка, В.С. Іконнікова.

У ЦДАМЛІМУ знаходяться фонди М.М. Аркаса, В.В. Данілова, Н.К. Гудзія, О.О. Андрієвського; у ЦДІАУК – М.В. Довнар-Запольського, В.С. Іконнікова, О.О. Андрієвського, О.С. Грушевського, Д.І. Яворницького. У рукописному відділі Інституту української літератури імені Т.Г. Шевченка – М.К. Гудзія та В.Ф. Лазурського; у ЦДАВОВУ (С.П. Шелухина та Д.І. Дорошенка); у НАІМФЕ імені М.Т. Рильського НАНУ – Д.І. Яворницького та Я.П. Новицького; у НАІАНАНУ – А.В. Добровольського.

Закономірно, що великий комплекс особових фондів південноукраїнських істориків зберігається в установах РФ, передусім у Санкт-Петербурзі та Москві. Найбільшу цінність для історика елітарного, наукового, рівня розвитку історичної думки, мають особові фонди, що зберігаються у Московській та Санкт-Петербурзькій філіях Архіву РАН. Тут зосереджені фонди членів СПБ АН, серед них і осіб, що певний час працювали на території Південної України.

Це професура НУ: знамениті візантиніст Ф.І. Успенський, історики мистецтва Н.П. Кондаков та Д.В. Айналов, україністи та русисти А.В. Флоровський, В.І. Пічета, медієвіст Р.Ю. Віппер, антикознавець О.В. Нікітський, історики мови та літератури В.М. Істрін, Б.М. Ляпунов та Ф.Є. Корш, археолог Б.В. Фармаковський. Низка фондів науковців, що здебільшого відомі як дослідники історії мови, літератури, культури, зберігаються у рукописних відділах двох головних

бібліотек РФ: РГБ та РНБ та в ВРІРЛІ (ПД) РАН (фонди В.В. Данілова, Є.Г. Кагарова, В.І. Григоровича, Є.В. Петухова, О.О. Смірнова).

У ВР ІРЛІ (ПД) РАН зберігається основна частина архіву одного з найвидатніших одеських істориків ХІХ ст. М.М. Мурзакевича. Серед фондів, що зберігаються в інших установах російських столиць найціннішими для дослідника історіографічного процесу на території Південної України є фонди А.О. Скальковського у СПБ ІРІРАН та головного кримського історика А.І. Маркевича у науковому архіві Інституту історії матеріальної культури РАН (Санкт-Петербург). Поза межами Москви та Санкт-Петербургу нами зафіксовано лише два фонди: С.В. Єшевського у Держархіві Нижегородської області та Ф.О. Щербини у Державному архіві Краснодарського краю.

Поза межами України та Російської Федерації нами зафіксовано лише 16 фондів 14 істориків. З них найбільшу кількість містять архіви Чехії, США, Ізраїлю, Хорватії, Грузії, де зберігаються особисті фонди С.Г. Вілінського, А.В. Флоровського, Д.І. Дорошенка, С.П. Шелухина, Г.В. Вернадського, С.М. Дубнова, Й.Г. Клаузнера та ін.

Особові фонди істориків містять різноманітні види джерел. Перш за все, в розрізі нашої теми, можна виокремити два шари інформації: відомості про діяльність істориків на півдні України; до-, або післяпівденноукраїнського етапу їх життя. Є особові фонди істориків, що містять мінімальну інформацію про південноукраїнський період (або періоди у випадку кількох осіб, що поверталися на південь здебільшого в роки революції), наприклад, фонди Р.Ю. Віппера, В.І. Пічети, К.О. Кузнєцова. Деякий інтерес можуть викликати у цих фондах тільки загальні факти, наведені в їх автобіографіях, спогадах і т. п. документах. Фонди, що зберігаються у південноукраїнських архівах, музеях та бібліотеках майже повністю охоплюють діяльність фондоутворювача саме на півдні України. Тому їх слід визнати найціннішими для вивчення діяльності певних істориків на території Південної України.

Проте, є фонди істориків, в яких незначною мірою відображена їх історична діяльність. Таким прикладом є фонд О.Лі. Бертє-Делагарда в ДААРК, що майже повністю складений з документів, що відбили його діяльність як інженера¹¹.

З іншого боку, у фондах є два інші шари інформації: документи, що відбивають діяльність фондоутворювача та ті, в яких відображена діяльність його колег. Щодо останнього, наприклад, у фондї одесь-

¹¹ ДААРК. – Ф. 216. – Оп. 1.

кого професора О.П. Доброклонського, який працював над історією НУ, збереглися передані чи надіслані йому на його прохання автобіографії та реєстри праць низки його колег, що працювали на той момент, або до того у провідному центрі науки та освіти Півдня.

Якщо класифікувати документи особових фондів за класичними типами джерел, то їх основний масив складають нарративні джерела: рукописи праць, епістолярія, щоденники, спогади, автобіографії тощо. В свою чергу усередині кожної з цих груп джерел може бути проведена внутрішня класифікація з відповідною характеристикою.

Головною ознакою діяльності історика є його історичні праці. Тому закономірно, що майже усі фонди в різній мірі містять саме цей різновид документів. Деякі фонди, як фонд А. С. Фірковича у ВРРНБ, чи більшість фондів у ВРВРОННБ майже повністю чи повністю сформовані з рукописів праць та підготовчих матеріалів до них, цінних джерел, зібраних фондоутворювачами. Цінність цих одиниць зберігання є різною. Головну цінність, порівняно з опублікованими за життя працями, мають неопубліковані наукові праці. Так, перші наукові праці цих істориків містять згаданий вище фонд О.Я. Шпакова та І.Л. Маяковського в його особистому фонді в Центральному архіві документальних колекцій Москви¹². Зокрема, надцінними для сучасних археологів є матеріали археологічних розкопок. Наприклад, на такі матеріали багаті фонди, що зберігаються у Херсонському музеї-заповіднику (К.К. Косцюшко-Валюжинича та його колег), матеріали зібрання В.І. Гошкевича у Херсонському музеї і т. д. Прикладом цінного зібрання підготовчих матеріалів до наукового видання, що так і не побачило світ, є колекція спогадів про РЛ, яку зібрав І.А. Линниченко, готуючи видання до сторіччя заснування закладу у 1917 р. Справа, що містить ці спогади, зберігається у фонді професора у ДАОО і нещодавно стала однією з основних складових сучасного видання вже до 200-річчя заснування цього ліцею¹³.

Частина праць є публіцистичними, що дозволяють висвітлити громадський аспект діяльності істориків, їх суспільні та політичні погляди. Додаткову вагу ці, навіть часто опубліковані тексти, мають з огляду на те, що газетні матеріали, де найчастіше вони оприлюднювалися, є «групою ризику» в плані збереженості.

¹² Хорхордина Т. И. «Неизвестный» Маяковский. – Москва, 2001.

¹³ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 510; Кризь призму пам'яті і часу: Одеський Рішельєвський ліцей у спогадах сучасників / Поряд. О. О. Синявська. – Одеса, 2017.

До цієї групи дотичні авто реєстри праць. Складені самими істориками, вони, хоч і не позбавлені іноді помилок, найповніше відображають бібліометричні показники їх діяльності.

Ще однією специфічною групою документів, дотичних до праць, є лекційні курси університетських професорів, тексти їх популярних, публічних виступів. Ці архівні джерела пов'язані з літографованими чи склогографованими курсами, що зберігаються у бібліотеках і каталогізовані і зареєстровані у персональних покажчиках праць саме як публікації істориків, хоча більше вони дотичні до архівних джерел. Прикладом лекційного курсу, що залишився виключно в особовому фонді істориків, є лекції з російської історії, читані в НУ та ОВЖК, А.В. Флоровського з його фонду в Архіві РАН у Москві¹⁴ та лекції з історії України, що він їх прочитав у тому ж закладі вперше в історії підросійської України українською мовою О.С. Грушевського з родинного фонду Грушевських у ЦДІАУК¹⁵. В особовому фонді Г.О. Афанасьєва в ІРНБУВ та фонді П.С. Білярського в ДАОО зберігаються лекційні курси помітного одеського історика та громадського діяча, учасника відкриття Суецького каналу, професора Рішельєвського ліцею та НУ, але з маловивченою біографією, Р.В. Орбинського.

Найбільший масив документів особових фондів серед наративних джерел складає епістолярія. Епістолярні документи є незамінним джерелом для вивчення наукової та побутової повсякденності істориків, їх світогляду, дозволяють з'ясувати масу невідомих чи суперечливих фактів їх біографії, встановити коло їх особових та наукових контактів, є цінними для уточнення інформації, що наведена у мемуарах. Найбільші комплекси листів, що були отримані істориками під час їх діяльності на території Південної України, містять особові фонди Д.І. Яворницького у Дніпровському історичному музеї, О.І. Маркевича, М.Г. Попруженка у ДАОО, І.А. Линниченка – у ДАОО та ДААРК, В.С. Іконнікова в ІРНБУВ. Деякі фонди складаються виключно з листів, як фонд І.І. Куриса в ВРІРЛПРАН, В.К. Надлера у ВРВРОННБ. У листуванні є два основних масиви: листи від не-істориків (родичів, знайомих, ділові-побутові) та колег-істориків.

Серед листів другої групи, найважливіших для історіографа, викремимо три основні історіографічно-джерелознавчі види за територіальним принципом: листи до південноукраїнських істориків від

¹⁴ АРАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 116–118.

¹⁵ ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1159.

їх колег з інших південноукраїнських центрів; листи до них від їх колег з інших міст Російської імперії; листи до південноукраїнських істориків від їх колег з-за кордону Російської імперії.

Прикладом першої, «перехресної», групи є великий комплекс листів ялтинця О.Л. Бертъє-Делагарда до одесита І.А. Линниченка (фонд І.А. Линниченка у ДАОО)¹⁶. Будучи віце-президентом ОТІС, кримський історик був дуже заангажований в одеські справи. Цінним джерелом для вивчення взаємин між різними генераціями південноукраїнських істориків, формування місцевих шкіл, транзакції традицій є листи 1920-х рр. одесита М.Є. Слабченка до І.А. Линниченка, що на той момент мешкав вже у Криму, що зберігаються у кримській частині архіву І.А. Линниченка¹⁷. Комунікацію між південноукраїнськими істориками дозволяє глибоко вивчити великий комплекс листів у січеславському фонді Д.І. Яворницького.

До південноукраїнських істориків писала ціла низка істориків з поза меж Південної України. Значні комплекси листів відклалися в архівах В.І. Григоровича, І.А. Линниченка (наприклад, від таких корифеїв як О.С. Лаппо-Данілевський, О.О. Шахматов). Інтенсивне листування підтримував з південноукраїнськими колегами, перебуваючи більшість життя в Києві В.С. Іконніков, кар'єра якого розпочалася в Одесі, про що він завжди пам'ятав.

Яскравим прикладом листів, що розкривають маловідомі сторінки контактів між південноукраїнськими істориками та їх закордонними колегами є великий комплекс листів видатного візантиніста Ф.І. Успенського зі Стамбулу, де він очолював Російський археологічний інститут, до свого одеського учня М.Г. Попруженка¹⁸. До колишньої столиці Візантійської імперії історик переїхав з Одеси, де він тривалий час викладав в НУ. Отож, не дивно, що Одесу Ф.І. Успенський і, як виявилось, не безпідставно, розглядав як головний форпост своєї діяльності.

Нетиповим явищем є наявність у фонді певного історика повноцінного комплексу його власних листів. Найчастіше йдеться про поодинокі копії, чернетки тощо. Але є й низка протилежних прикладів. Листи І.А. Линниченка до його кримського колеги А.І. Маркевича опинилися зрештою у фонді І.А. Линниченка у ДААРК, внаслідок

¹⁶ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 255–256.

¹⁷ ДААРК. – Ф. 538. Оп. 1. – Спр. 82.

¹⁸ ДАОО. – Ф. 159. – Оп. 1. – Спр. 38, 39, 40.

конфлікту між ними: А.І. Маркевич на знак повного розриву повернув колезі усі листи, що той надсилав йому¹⁹. Проте, найчастіше автографи листів «осідали» в особових архівах, а відтак і фондах, більш природним шляхом, передусім, внаслідок родинних відносин, формування сімейних архівів. Такими прикладами є великий комплекс листів одеського історика І.М. Бондаренка до його дружини в особовому фонді історика в ДАОО, листи Є.М. Щепкіна до його матері у сімейному фонді Щепкіних у рукописному відділі Державного історичного музею Москви, комплекс листів П.М. Ардашева до різних осіб у фонді Ардашевих у РДІА.

Видом его-джерел, що розкривають інтимний світ автора і далеко не завжди були призначені для оприлюднення, є щоденники. В особових архівах південноукраїнських істориків такий вид джерел суттєво поступається листуванню. Прикладами великих щоденникових комплексів, що не були самим авторами упорядковані та підготовлені до друку, є щоденники А.О. Скальковського, які він вів більшу частину свого життя, що минуло в Одесі, та щоденникові записи І.А. Линниченка за 1917 – 1920 рр. Щоденники А.О. Скальковського зберігаються в СПБФІРІ РАН. Рідкісний випадок: ксерокопії частини цих щоденників наприкінці 1990-х рр. були сформовані в окремі справи та включені у фонд А.О. Скальковського у ДАОО²⁰. Вивчення цих джерел ускладнює важко читабельний скоропис, яким вони написані. Порівняно нещодавно опублікований щоденник юного М.М. Аркаса, оригінал якого зберігається в особовому фонді історика у Миколаївському обласному музеї.

На відміну від щоденників, мемуари є найчастіше відрефлексованим видом джерел, що часто свідомо готувалися до публікації. Втім, не опубліковані за життя автора, рукописи цих документів, часто є радше «річчю у собі» і такими чином дотичні до щоденникового жанру. Дуже цінним джерелом, з огляду на брак подібних спогадів про заключний період існування НУ, є спогади Л.Р. Когана про роки його навчання на історико-філологічному факультеті цього закладу на початку ХХ ст.²¹. Спогади, як це очевидно, зокрема, з каліграфічного почерку, готувалися автором до друку, відрізняються яскравістю та докладністю опису побуту студентів, портретами викладачів-істори-

¹⁹ ДААРК. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 87.

²⁰ ДАОО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 82-91.

²¹ ВРРНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. – Спр. 38.

ків, що суттєво доповнюють наші відомості про їх педагогічні прийоми, погляди, рецепцію їх слухачами. Цінними для вивчення питання про становлення світогляду істориків 1870-х рр. є маловідомі спогади Г.О. Афанасьєва про його студентські роки у НУ у перші роки існування закладу та спогади одеського історика І.Л. Смоленського про його батька, одеського ж історика Л.А. Смоленського, що зберігаються у персональному фонді першого у РДІА²². Деякі з архівних рукописів спогадів, через важко доступність місця їх публікації та мало поширеність (емігрантська преса) сприймалися дослідниками як єдиний варіант і лише потім, як у випадку зі спогадами А.В. Флоровського про його вчителя І.А. Линниченка²³, з'ясувалося, що вони були опубліковані.

Не таким інформативним щодо вивчення біографій істориків, а проте важливим для повного сприйняття їх особистостей та вивчення інших аспектів історії є зображальні джерела. Йдеться про три основні групи: портрети, світлини самих істориків; світлини їх родичів, знайомих та колег (часто – групові фота); зображення артефактів, які вивчали історики. Попри те, що найчастіше йдеться про відомих осіб, вивчення особових фондів дозволяє виявити маловідомі зображення істориків. У фонді В.Ф. Лазурського нами виявлено рідкісний фотопортрет його друга та колеги І.А. Линниченка²⁴. Іноді світлини слід додатково ідентифікувати. Так, нами було ідентифіковано за допомогою матеріалів преси фотопортрет одеського історика-медієвіста, відомого також своєю українською патріотичною позицією, І.М. Бондаренка²⁵. У фонді О.Я. Шпакова зберігається кілька групових світлин професорів НУ та ОВЖК, серед яких є декілька істориків. Цінні світлини, що показують інтер'єр Херсонського музею старожитностей зберігаються у фонді В.І. Гошкевича у Херсонському краєзнавчому музеї.

Порівняно не основну частину документів в особистих фондах складають актові джерела: особові документи (метрики, атестати, паспорти, документи пов'язані з працевлаштуванням, нагородні листи, грамоти на обрання у члени установ та товариств тощо); документи діловодства установ, закладів, товариств, в яких брали участь

²² РДІА. – Ф. 1057. – Оп. 1. – Спр. 8.

²³ АРАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 12.

²⁴ ВРФТУЛШ. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 568.

²⁵ ДАОО. – Ф. 187. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1.

фондоутворювачі; документи, що є наслідком діяльності інших осіб. Перші з цих документів дозволяють уточнити у деяких випадках неясні обставини приватного життя істориків, їх переміщення. Найважливішими є документи другої групи, адже у них безпосередньо відобразився такий важливий аспект історіографічного процесу як діяльність наукових установ Південної України історичного профілю. Як і у випадках з фондами головних редакторів періодичних видань, фонди деяких істориків головним чином відображають діяльність товариств чи закладів, які вони очолювали, наприклад, музейних установ (К.К. Косцюшко-Валюгжинин, Р.Х. Леппер, Л.О. Моїсеєв, М.І. Скубенніков, М.М. Янишев, Л.П. Коллі, В.І. Гошкевич, Д.І. Яворницький), просвітніх закладів (М.М. Ланге – Одеський народний університет), товариств (І.А. Линниченко – ОБТУ).

У згаданих установах зберігається друга велика група фондів, що мають для нас велику цінність – особові архівні фонди колег південноукраїнських істориків, котрі мешкали та працювали поза межами цього регіону. Найбільш цінними є рукописи, що зберігаються в архівах Санкт-Петербургу та Москви, де зосереджувалася академічна та професорська еліти Російської імперії. У фондах більшості місцевих істориків нами виявлені справи з основним видом джерел з цих фондів – листів до них південноукраїнських істориків. Здебільшого листи присвячені вирішенню науково-ділових питань, реалізації проєктів. «Пощастило» І.А. Линниченку, великий комплекс листів якого до таких титанів історичної науки як О.О. Шахматов, О.О. Лаппо-Данілевський зберігся в їх особових фондах. Своєрідною «маткою», покровителькою, усіх значних істориків Російської імперії була П.С. Уварова. Це прямо відбилося на складі її великого персонального фонду, що зберігається у відділі писемних джерел Російського історичного музею, де є великий комплекс листів від південноукраїнських істориків. Значний комплекс листів одеських антикознавців відклався в особовому фонді петербурзького професора І.С. Помяловського у рукописному відділі Російської національної бібліотеки.

Специфікою особових фондів родичів та знайомих істориків з позаісторіографічного середовища, що містять їх матеріали, є те, що, ясна річ, збережені тут джерела мають більш інтимний характер. Яскравим прикладом є комплекс листів Є.М. Щепкіна до його матері. Часто ці матеріали відображають громадську діяльність істориків, їх погляди.

Архівні фонди закладів, установ, товариств і т.п. осередків історичної думки містять цінні джерела, що передусім відбивають участь істориків у творенні історіографічного процесу. Ці документи наче створюють своєрідний каркас, поєднують істориків, створюючи передумови для сучасних просопографічних студій. Головною джерелознавчо-типологічною особливістю цих фондів є те, що вони здебільшого містять актові документи, позбавлені емоційності та суб'єктивності наративних джерел. Вони здебільшого не є «его-джерелами», адже доносять до нас «голоси» істориків лише за посередництвом діловодів. А навіть й написані рукою істориків ділові листі і подібні джерела зобов'язували їх до дотримання відповідних правил. Ці документи можна класифікувати за декількома критеріями: документи педагогічних установ відбивають передусім педагогічну діяльність, тоді як документи об'єднань істориків – наукову. З іншого боку, фонд НУ (№ 45) у ДАОО та архів РАН, що зберігається у Москві та Санкт-Петербурзі, відображають діяльність елітарних істориків, тоді як документи товариств – більш демократичне, часто аматорське середовище. Згаданий фонд НУ та ОВЖК (Ф. 334), передусім важливі матеріалами діловодства історико-філологічних факультетів, протоколами професорських зібрань, на яких обговорювалися різноманітні питання, що торкалися як професорів, так і студентів.

Стан збереженості цього фонду є досить високий, хоча і не усі документи, на жаль, збереглися. Ще одним важливим компонентом фонду є особові справи викладацького складу, що містять формулярні списки, характеристики, довідки тощо. Попри формалізованість та лапідарність інформації цінність цих актових документів у тому, що вони дозволяють чітко простежити не лише кар'єрне просування, але й соціальне походження, сімейний стан, участь у наукових форумах. Ці матеріали тісно взаємопов'язані з документами 733 фонду РДІА, в якому зберігаються документи департаменту МНП. Часто вони доповнюють один одного. У фонді НУ зберігаються справи діловодства університетських товариств, що були складовими історіографічного процесу. Окремих фондів цих товариств немає.

Серед не-університетських, громадських, товариств найкраще збереглися документи ОПС – це два окремі великі фонди в ДАОО та ІР НБУВ. У двох установах Криму, ДААРК (19 справ) та Кримському краєзнавчому музеї (106 справ), зберігаються два фонди ТВАК. Не збереглися окремі фонди КВАК. Найбільш специфічний та інформа-

тивний з цих фондів є фонд ІР НБУВ, що містить не лише матеріали офіційного діловодства ОТІС, але й листування та творчі матеріали Е.Р. Штерна та низки інших відомих істориків. Важливе значення мають фонди товариств, котрі хоча й не були історичними, але були місцем діяльності низки істориків, а також брали участь в історіографічному процесі – це передусім фонди ДАОО: СБТКМ, одеських відділень Товариства поширення просвіти серед євреїв Росії та Російського технічного товариства.

Серед шістьох загальноросійських археологічних з'їздів, що відбувалися на території України, найбільше збереглося матеріалів одеського, 6-го, з'їзду 1884 р. (у незначній кількості збереглися лише матеріали Харківського з'їзду). Окремий фонд (№ 275) у кількості 27 справ зберігається у ДАОО. Окрім згодом опублікованих матеріалів, фонд містить низку цінних джерел, що так і залишилися архівними джерелами. Загалом, за нашими спостереженнями, матеріали цього фонду недостатньо розроблені дослідниками, що переважно покладаються на опубліковані джерела.

Коли йдеться про інтелектуальну історію імперської та радянської доби, тобто доби цензури, важливими є матеріали державних органів нагляду за друком. Декілька архівних фондів ДАОО відображають як стан цензури загалом, так й ілюструють взаємини істориків з офіційною ідеологією

Специфічним видом джерел є літографії лекцій професорів. Найчастіше у бібліотеках вони зашифровані як звичайна література і відносяться дослідниками до опублікованих джерел. Проте, на нашу думку, значно ближчим цей вид джерела до архівних документів.

Найбільш компактно основний комплекс опублікованих джерел зберігається в ОННБ, НБОНУ імені І.І. Мечникова, НБУВ, РГБ та РНБ. Найбільш цінною та унікальною частиною зібрань цих бібліотек, що опрацьована нами, є преса, літографії лекцій університетських професорів, матеріали діловодства навчальних закладів та товариств. Усі ці матеріали найбільш компактно та повно збережені саме на території Південної України, передусім Одесі. В будь-якому разі, абсолютно необхідною умовою роботи з бібліотечними ресурсами були принципи комбінування та взаємодоповнення. Опубліковані джерела включають загалом аналогічні групи джерел, що й архівні, серед яких основними є актові та наративні. Особливістю опублікованих джерел порівняно з архівними є перевага в їх складі наративних матеріалів та преси.

Найважливішою для реалізації наших завдань був такий різновид нарративних опублікованих джерел як праці південноукраїнських істориків – безпосередніх творців історіографічного процесу на території Південної України. Попри те, що вони були здебільшого опубліковані ще за життя їх авторів, ці тексти нерівномірно актуалізовані в історіографії. Незважаючи на те, що далеко не усі ці особи були фаховими істориками у тогочасному і тим більше сучасному розуміннях цього поняття, саме написання цих праць робило автора суб'єктом історіографічного процесу і відповідно – давало підстави на те, аби ми залучили його до предмету нашого дослідження. На відміну від епохи кінця XVIII – першої пол. XIX ст., коли багато рукописів історичних робіт були опубліковані лише через тривалий час після смерті їх авторів, або так і не були опубліковані, частка неопублікованого, а відтак найчастіше на сьогодні архівного, інтелектуального доробку істориків, які працювали у другій пол. XIX – на поч. XX ст. є порівняно незначною.

Класифікуємо ці праці на: монографії; брошури, що найчастіше базувалися на доповідях, що були прочитані на засіданнях товариств чи під час публічних лекцій; статті у наукових часописах та збірниках; археографічні публікації; лекції у вищій школі; публіцистика у газетах та збірниках суспільно-політичного спрямування. Ці тексти відображають два рівні осмислення та/або репрезентації історії: науковий (включно з науково-дидактичним) та популяризаторсько-просвітницький, якщо йдеться про популярні виклади з боку фахових академічних авторів.

Частина з цих праць була опублікована у періодичних виданнях закладів і товариств та виданнях наукових форумів. Але й самі по собі ці видання є цінними, адже найкраще відбивають діяльність наукових установ та товариств. Серед збірників особливо цінну інформацію містять великі серійні видання головних наукових товариств, установ та закладів регіону, праці наукових з'їздів, особливо археологічних і особливо тих двох, що відбулися у Південній Україні, Одесі та Катеринославі.

Ці праці присвячені різним проблемам історії і їх систематизація, класифікація та типологізація є одним з напрямків нашого історіографічного аналізу у подальшому тексті. Більшість праць південноукраїнських істориків була опублікована в їхньому місці проживання, головним чином у губернських центрах, що мали для цього вироб-

нічі друкарські потужності. З іншого боку, південноукраїнські автори друкували свої праці й поза межами південноукраїнських міст. Ба більше, для академічних істориків публікація їх праць у столичних та зарубіжних виданнях була необхідною умовою їх наукового зростання.

З іншого боку, південноукраїнські автори друкували свої праці й поза межами південноукраїнських міст. Для академічних істориків публікація їх праць у столичних та зарубіжних виданнях була необхідною умовою їх наукового зростання. Деякі неопубліковані, або у різній мірі підготовлені до друку праці збереглися в архівних фондах, зокрема, особистих.

Невелика частина праць південноукраїнських істориків кінця XIX – поч. XX ст. отримала «друге життя» завдяки їх републікації на різному археографічному рівні коментування наприкінці XX – на поч. XXI ст. Для републікації обираються видання за проблемно-тематичним принципом, як такі, що були новаторськими та наріжними для розвитку певної проблеми. Републікація цих праць має надати новий поштовх дискусіям щодо цих тем, або надати додаткового «освячення» авторитетом історикам класичної доби розвитку історіографії для сучасних продовжувачів їх концепцій. Головним центром цих републікацій є Дніпропетровськ та Запоріжжя. Так, саме тут на високому рівні перевидано праці А.О. Скальковського, Д.І. Яворницького, Я.П. Новицького. Прикладом вдалого проекту републікації текстів за тематичним принципом є збірка про місто-зародок сучасної Одеси Хаджибей, що здійснив одеський професор Т.Г. Гончарук²⁶.

В умовах поширення мережі Інтернет, часто фундаментальне перевидання замінюється викладенням у мережу електронної копії-репринту, що є недостатнім. Прикладом половинчастого підходу є перевидання праці П.Г. Клепацького про історію Київської землі. Перевидання здійснено на високому поліграфічному рівні, супроводжено фаховою передмовою одного з провідних медієвістів України Л.В. Войтовича, але не наведено жодної інформації про П.Г. Клепацького. Найменшою мірою републіковано публіцистику істориків, хоча саме цей тип джерела, як через ветхість газет, так і у зв'язку з важливістю цього джерела для встановлення додаткових граней постатей істориків, заслуговує на увагу.

²⁶ Історія Хаджибей (Одеси) в працях дослідників XIX–XX ст.: хрестоматія / Упоряд. Т. Г. Гончарук. – Одеса, 2015. – 224 с.

Ще одним важливим видом наративних джерел є загальна, громадська, преса. Передусім йдеться про газети, цей один з головних разом з залізницею та університетом, виразник процесів модернізації. У післяреформену добу на півдні України кількість газет та журналів зростала лавиноподібно. Підвищувалася й інформативність та якість цих видань. Одним зі способів до приваблення читачів редактори-видавці розглядали публікацію історичних матеріалів, як передруків, так і текстів аматорів, але головне – фахових істориків, які, втім, висловлювалися далеко не лише на тему історії. Окрім цього, газети систематично друкували докладні звіти про публічні лекції на історичні теми, засідання товариств і навіть вдавалися до такого модерного жанру як інтерв'ю в історика. Більшість з цих матеріалів є унікальними. Найвдалішою тематичною републікацією газетних статей є видання, котре здійснив херсонський краєзнавець В.А. Черніков. До книги включено статті херсонської преси про Херсонський музей старожитностей – основний осередок історичних досліджень міста.

До 1990-х рр. епістолярна спадщина південноукраїнських істориків, за невеликими виключеннями, залишалася прикрасою архівних фондів. У пошуках фарби для заповнення «білих плям» історіографи закономірно звернулися до цього виду джерела і зробили археографічні публікації листів одним з провідних напрямків своєї наукової діяльності. Головним символом досягнень у цьому напрямку є багатотомне видання передусім зусиллями С.В. Абросимової листів до Д.І. Яворницького, що зберігаються у рукописному фонді Дніпровського історичного музею. Один з томів – це листи самого історика до своїх кореспондентів. Прокоментовані на високому рівні листи перетворили це видання на своєрідну енциклопедію, без якої неможливо вивчати південноукраїнську історіографію. Інший дніпропетровський історик В.М. Заруба видав комплекс листів М.Є. Слабченка, що за індексом цитувань сьогодні посідає вагоме місце в історіографії. Зусиллями декількох київських істориків опубліковано листи таких помітних професорів як Ф.І. Успенський, Н.П. Кондаков, Д.В. Айналов. Декілька історіографів опублікували листування одеських істориків з М.С. Грушевським. Як і щодо багатьох інших тем, епістолярія є унікальним джерелом для реконструкції складних особистих відносин, генези творчих задумів та процесу їх реалізації, мережі комунікацій тощо.

Оригінальне археографічне видання наративних джерел здійснила відомий київський археограф І.М. Старовойтенко. Шляхом публікації листування між автором знаменитої «Історії України-Русі» М.М. Аркасом та його головним науковим консультантом та видавцем В.М. Доманицьким, а також републікації усіх значних тогочасних відгуків у пресі на цю працю, дослідниці чудово вдалося розкрити процес творення книги та особливості рефлексій на неї і, таким чином, рельєфно продемонструвати місце твору миколаївця в історіографічному процесі.

Мемуарний комплекс щодо нашої теми почав формуватися вже у XIX – на поч. XX ст. Він складається з двох основних частин, що тісно взаємопов'язані: автобіографічних мемуарів, найчастіше про роки навчання, та спогадів певної особи про своїх відомих сучасників. Прикладом першої групи є спогади відомого соціолога С.М. Южакова про роки свого навчання у НУ, не помічені істориками цього закладу. Яскравим прикладом другої групи є комплекс спогадів про В.І. Григоровича та частина збірки статей І.А. Линниченка «Речи и поминки». Перша історія НУ пера О.І. Маркевича є прикладом еkleктичного поєднання автором цих жанрів плюс з широким залученням актових джерел. У 1920-х – 1940-х рр. мемуарний комплекс збільшувався переважно зусиллями істориків, що опинилися поза межами комуністичного режиму. У другій половині XX ст. мемуарний жанр поступово вигасає з цілком природних причин. Натомість в останнє десятиріччя XX ст. та у перші десятиріччя XXI ст. помітним археографічним здобутком стало видання збірників мемуарів, що включали в себе здебільшого передруки (на жаль, часто в екстрактах) та меншою мірою публікації до того неопублікованих рукописів. Таким чином, зусиллями М.П. Чабана, Ф.О. Самойлова, О.О. Синявської історіографія збагатилася збірниками мемуарів про Д.І. Яворницького, РЛ та НУ.

Попри перевагу для нас наративних джерел, опубліковані актові джерела теж мали для нас непересічне значення. Преш за все, для вивчення участі істориків у роботі численних з'їздів необхідними були протоколи та звіти цих і на сьогодні невід'ємних елементів діяльності інтелектуалів. В період своєї діяльності наукові установи та об'єднання істориків видавали друком частину свого діловодства. Так, цінними джерелами є протоколи та звіти НУ, де були зафіксовані усі кар'єрні та педагогічні етапи діяльності викладачів. У 1865–1884 рр. вони видавалися регулярно і у майже повному обсязі.

В умовах консервативного повороту, після 1884 р. і до 1905 р. ці видання залишалися у рукописах і нині зберігаються у згаданому архіві. На хвилі демократичної революції 1905 р. видавалися журнали засідань, а надалі в екстрактах видавалися матеріали тільки найбільш резонансних, і навіть скандальних, засідань.

На високому рівні забезпечували інформацію про свою діяльність шляхом оприлюднення статутів, звітів, протоколів товариства та комісії історичного профілю. Хоча і не без лакун, що є можливість заповнити завдяки залученню архівних матеріалів, в нас наявні в опублікованому вигляді матеріали діловодства об'єднань істориків за більшість років. Товариства, що не «стали» міцно на «ноги» друкували свої звіти у періодиці своїх матірних товариств. Найгірше представлені опубліковані матеріали діловодства за революційно-воєнні 1917–1920 рр. При чому їх часто бракує й у рукописно-архівному вигляді. Специфічним джерелом є музейні звіти (передусім йдеться про Херсонський музей старожитностей), що відображали здебільшого процес накопичення артефактів.

Найкращою є ситуація з ТВАК, адже звіти за цю добу збереглися в архівному вигляді і опубліковані вже в наш час. Попри аурю актових джерел як найбільш «сухих», а тому й найбільш об'єктивних, є помилкою вважати їх абсолютно точною фотографією усього, що відбувалося у творчих, а тому й складних, колективах. У процесі роботи нам неодноразово доводилося зіткнутися з недомовками, купюрами і т.п. у джерелах. Навіть такий здавалося б абсолютно робочий елемент як списки членів іноді не є повними. Так, з наявних джерел важко скласти абсолютно повний реєстр викладачів та почесних членів НУ та ОВЖК, об'єднань істориків. Зокрема, ТВАК досить пізно почало оприлюднювати список своїх членів, та й потім робило це нерегулярно, не згадуючи потім про тих, хто з різних причин вибув. ОБТ лише один раз на початку своєї діяльності опублікувало список своїх членів, а Одеське військово-історичне – ніколи.

Таким чином, основний комплекс джерел з історії історіографічного процесу на території Південної України зберігається у фондах державних установ цього регіону. Джерельна база нашої роботи складається з як більшою чи меншою мірою опрацьованих на цей момент в історіографії джерел, так і опублікованих, серед яких найбільше значення для нас мали нарративні матеріали. Втім, лише комбінування архівних та опублікованих джерел в усіх їх внутрішніх групах, при

тому з прагненням залучити мало актуалізовані та виявленням додаткових контекстів та сенсів у вже опрацьованих та опублікованих документах, може забезпечити максимально повне виконання завдань нашого дослідження. Своєрідним же ключем до мети є підбір адекватного набору теоретико-концептуальних засад та методологічних прийомів, аналізу яких присвячуємо наступний підрозділ.

1.2. Стан наукової розробки проблеми

Першими творцями історіографії були учасники історіографічного процесу. Тоді як у сер. XIX ст. предметом рефлексії істориків (наприклад Й.Г. Міхневича) були явища першої пол. XIX ст., то історики пізнішого часу поглибили свій наратив на кілька десятиліть.

Йдеться передусім про ювілейні тексти «південних аксакалів» від історії В.Н. Юргевича та П.К. Бруна про ОТИС та їх молодшого колеги О.І. Маркевича про 25-річчя НУ. Ці нариси доповнювали статті О.І. Маркевича про динаміку та персональний склад членів ОТИС²⁷. Ці тексти заклали основи сприйняття подальшими історіографами особливостей розвитку цих базових для південноукраїнської історіографії осередків. Типовими ознаками цих текстів було позитивістське насичення їх «сирим» фактологічним матеріалом, що робило їх фактично джерельними компендіумами. Разом з цим, автори свідомо уникали деяких фактів та оцінок, або робили це натяками, не бажаючи зачепити живих людей та їх складні емоції, стосунки і т. п.

Останній ювілей ОТИС, його 75-річчя, було відзначено статтями його членів, одеських професорів Б.В. Варнеке та М.Г. Попруженка. Не помічені у подальшій історіографії, але розглянуті нами, досить глибокі газетні публікації молодших істориків, членів ОТИС, В.І. Модестова та А.О. Матвєєва, присвячені 50-річному ювілею ОТИС²⁸. На відміну від опус-магнум, ці порівняно невеликі статті були менш позитивістськи-важкими, а натомість були більш аналітичними.

Інші установи та товариства історичного профілю Південної України не мали ювілейних гранд-наративів, хоча постійно прагнули аналізувати свою діяльність. Написані про них їх членами ювілейні

²⁷ Маркевич А. И. Состав Императорского Одесского общества истории и древностей в 1839-1901 гг. // ЗООИД. –Т. 24. –1902. – С. 93–106.

²⁸ Модестов В. По поводу юбилея Одесского общества истории и древностей // Новороссийский телеграф. – 1889. – № 4604; Матвеев А. А. К 50-летию юбилею Императорского Одесского Общества Истории и Древностей // ОН. – 1889. –14 ноября.

проміжно-підсумкові статті-доповіді були подібними за стилем до згаданих міні-описів діяльності ОТІС²⁹. Деякі праці, як наприклад Х.П. Ящуржинського, були присвячені аналізу розвитку окремих питань історичних досліджень³⁰. З'явилися перші досить повні бібліографічні реєстри творчого доробку, наприклад, О.І. Кірпічнікова, О.О. Кочубинського, М.Ф. Комарова, Д.І. Яворницького.

Окрім установознавства, історіографічний аналіз втілювався у жанрі біографістики, у некрологах та ювілейних статтях³¹. У найкращих з цих текстів висвітлювалися не лише анкетні дані істориків, що теж важливі для усвідомлення його місця в історіографічному процесі, але й його історичні погляди, зроблені перші спроби періодизації етапів творчості, бібліографування і т.п. стадії історіографічного аналізу. У деяких текстах кінця ХІХ – поч. ХХ ст. відобразилося прагнення авторів піднятися на теоретичний рівень, визначити місце Півдня у загальному історіографічному імперському процесі та окреслити його «місію».

Паралельно формувалася традиція зовнішньої рецепції південноукраїнської історіографії, тобто опису, а іноді й оцінок її окремих здобутків з боку колег, що мешкали та працювали поза межами Південної України³². Ці тексти та факти найчастіше відбивали мережу контактів між цими авторами та їх південноукраїнськими колегами. Зокрема, київський професор В.С. Іконніков у своїх позитивістських «глибах», компендіумах, з історії історичної науки вперше описав діяльність ОТІС як загальноісторичного, а не лише археологічного, товариства. Першим персонологічний підхід до південноукраїнської історіографії застосував харківський професор М.Ф. Сумцов. У своїх відомих нарисах у часописі «Киевская старина» він присвятив окрему увагу постатям В.М. Ястребова, М.О. Андрієвського, Я.П. Но-

²⁹ Пятнадцатилетие Историко-Филологического Общества при Императорском Новороссийском университете. 1889–1904. – Одесса, 1905.

³⁰ Ящуржинский Х. Очерк археологических разведок и исследований в области Херсонеса Таврического // ИТУАК. – Вып. 5. – Симферополь, 1888. – С. 107–114.

³¹ Авчинников А. Г. Профессор Димитрий Иванович Эварницкий: К 30-летию литературно-ученой деятельности. – Екатеринбург, 1914; Шаманаев А. В. Некрологи в «Записках Одесского общества истории и древностей» как исторический источник // Документ. Архив. История. Современность. – Екатеринбург, 2008. – Вып. 8. – С. 256–260.

³² Марков А. Императорское Одесское общество истории и древностей // Вестник археологии и истории издаваемый Археологическим институтом. – 1888. – Вып. VII. – С. 22–33; Иконников В. С. Опыт русской историографии. – Т.1. – Кн.1. – К., 1891. – С. 302–303; Т. 1. – Кн.2. – К., 1892. – С. 994–999; Т. 2, Кн. 3. – СПб, 2013.

вицького³³. Він прагнув дослідити розвиток етнографії, але розумів її у широкому сенсі, що фактично збільшувало вагу його нарисів як історіографічного тексту.

Після розпаду Російської імперії, революційних потрясінь, встановлення комуністичного режиму, формування першої хвилі української інтелектуальної еміграції, склалася принципово нова історіографічна ситуація. Своєрідну транзитність міжвоєнного та воєнного часу відбивають дві риси.

По-перше, історіографічний процес кінця XIX – поч. XX ст., як і раніше, був предметом уваги з боку його учасників, здебільшого молодших (М.Є. Слабченко, Ю.Г. Оксман, М.І. Гордієвський, В.І. Пічета, А.С. Синявський, Н.А. Бракер, М.Д. Лагута), тому їх дискурс був продовженням докомуністичної історіографічної традиції, відображенням особистого досвіду. У цей час з'явився перший великий узагальнюючий нарис про головне об'єднання кримських істориків та істориків Криму – ТВАК, авторства патріарха кримської історичної науки А.І. Маркевича. На той час це був єдиний подібний автобіоісторіографічний нарис представника південноукраїнської історіографії кінця XIX – поч. XX ст³⁴.

По-друге, як на території Південної України, так і поза її межами, праці, що торкалися нашої теми, писали автори, котрі до 1920-х рр. не були південноукраїнськими істориками, і, отже, мали можливість більш безсторонньо подивитися на об'єкт дослідження, хоча за віковими характеристиками походили з часів зламу XIX – поч. XX ст. Серед таких авторів особливо помітною є особа О.О. Рябініна-Скляревського.

У 1920-х рр. була підтримана традиція установознавства. З'явилися стислі нариси про історію музейних установ півдня³⁵. Проте, було припинено дослідження розвитку історичної науки в НУ, започатковане О.І. Маркевичем. Ювілейна праця, що була видана у

³³ Сумцов Н.Ф. Современная Малорусская этнография. – Киев, 1897.

³⁴ Маркевич А.И. Краткий очерк деятельности Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии за 1887-1927 гг. // ИТОИАЭ. – 1928. – Т. II (59). – С. 180–191.

³⁵ Дложевський С.С. Одеський державний історично-археологічний музей // Український музей. – Київ, 1927. – С. 195-211; Матвієвський П. 25-річчя Дніпропетровського історично-археологічного музею // Дніпропетровський історико-археологічний музей. Збірник. – Т. 1. – Д., 1929. – С. 5–43.

1940 р. зосереджувалася лише на участі професорів та студентів у лівому політичному русі.

Один з провідних істориків УСРР 1920-х рр. Д.І. Багалій у загальному історіографічному нарисі виокремив три територіальні школи у дослідженні історії України: Київську, Галицьку та Харківську. Натомість в окремому розділі він розглянув лише вивчення історії Південної (Степової) України, а не дав загальну характеристику розвитку історичної науки у цьому регіоні³⁶. В принципі, йшлося майже про тотожне явище, адже здебільшого Д.І. Багалій присвятив увагу місцевим історикам, передусім А.О. Скальковському та Д.І. Яворницькому (обох він помпезно іменував «Несторами»). Попри окремі зауваження, харківський історик здебільшого прихильно поставився до творчості обох стовпів південноукраїнського козакознавства. Обмеженість підходу Д.І. Багалія полягала в тому, що він присвятив увагу лише козакознавчому аспекту наукової діяльності істориків.

Друга пол. ХХ ст. була часом, коли найгірші тенденції радянської історіографії, започатковані ще у міжвоєнний період, проявилися повною мірою. На розвиток дослідження нашого питання безпосередньо впливали такі негативні тенденції як шинкування істориків на «прогресивних» та «реакційних», меншовартісне ставлення до російсько-імперського періоду, московсько та петербурзько-центризм, що призводив до мало вивченості регіональних історіографічних традицій, недооцінка значення вивчення історико-культурних течій порівняно з соціально-економічними явищами, прямі замовчування та фальсифікації.

У загальних історіографічних працях південноукраїнська історіографія не фігурувала як окреме поняття. Найбільше згадувалося про ОТІС та деяких провідних істориків, які працювали у південноукраїнських містах: А.О. Скальковського, Д.І. Яворницького та деяких інших. Найбільшим здобутком була поява лекційного курсу М.І. Марченка, в якій ОТІС та А.О. Скальковському було присвячено окремий параграф, при чому сповнений здебільшого позитивними оцінками. Однак історіограф обмежився лише сер. ХІХ ст.³⁷.

Загалом ОТІС у 1950-х – 1970-х рр. викликало найбільш усталену зацікавленість в історіографів, як археографічна та археологічна

³⁶ Багалій Д. І. Нарис історії України: На соц.-екон. ґрунті. Т. 1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – Харків, 1928.

³⁷ Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). – К., 1959. – С.177–179.

установа. Діяльність ОТІС була одним з предметів дослідження археографознавчої дисертації киянина Б.С. Ватулі³⁸. Меншою мірою він розглянув відповідну діяльність ТВАК та КВАК. Археологічні та українознавчі дослідження ОТІС, міжнародні зв'язки товариства вивчені у працях М.С. Синицина, С.З. Заремби, Л.П. Латишевої³⁹.

У 1960-х рр. було відроджено історіографічну традицію щодо ТВАК та ІФТ⁴⁰. До позитивних подій слід віднести й видання у 1968 р. ювілейної книги про 100-літню історію ОДУ імені І.І. Мечникова, включно з «новоросійським» періодом 1865 – 1920 рр. У праці було приділено велику увагу науковій, зокрема, історіографічній, діяльності викладацького складу. Тоді ж діяльність А.О. Скальковського та Д.І. Яворницького вперше в Україні стала предметом спеціального історіографічного аналізу позбавленого суттєвих ідеологічних перекручень⁴¹.

Принципова зміна політичної та ідеологічної ситуації наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. безпосередньо вплинула на розвиток досліджень історіографічного процесу на території Південної України. Віховими історіографічними подіями були проведення в Одесі у жовтні 1989 р. конференції до 150-річчя заснування ОТІС⁴², видання статті М.П. Ковальського та С.В. Абросимової про КВАК, проведення у Дніпропетровську у жовтні 1990 р. науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження Д.І. Яворницького.

Автори підручників з історії української історіографії 1990-х рр. – поч. XXI ст., порівняно з працею М.І. Марченка, хоча й пішли далі хронологічно, але так само вибірково та лапідарно висвітлили історіографічний процес на території Південної України.

У посібнику Коцурів окремо розглянуто лише постаті А.О. Скальковського та Д.І. Яворницького, наведено їх біографічні дані, характе-

³⁸ Ватуля В. С. Развитие археографии на Украине в XIX и начале XX веков / Дис...к.и.н. – К., 1952. – С. 67–69.

³⁹ Заремба С. З. Питання історії України другої половини XVIII ст на сторінках збірника «Записки Одесского общества истории и древностей» // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1976. – Вип. 2. – С. 87–95.

⁴⁰ Філоненко В. Наукова діяльність Таврійської наукової архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887–1829 рр.) // Архіви України. – 1967. – № 1. – С. 31–34; Історія Одеського університету за 100 років / відп. редактор проф. О. І. Юрженко. – Київ, 1968.

⁴¹ Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины // Записки Одесского археологического общества. – Одесса, 1960. – С. 21–30.

⁴² 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839–1989. Тезисы докладов юбилейной конференции 27-28 октября 1939 г. – Одесса, 1969.

ристику наукового доробку та основні історіографічні оцінки, досить поверхово описано ОТІС, але лише початкову фазу товариства⁴³. У розділі про поч. ХХ ст. (чомусь зігноровано другу половину ХІХ ст.) просто названо ОТІС, а також інші установи та товариства Південної України історичного профілю, і в цьому контексті лише згадано про ще 6 представників історичної науки цього регіону. Услід за М.І. Марченко, автори поєднали в одному підрозділі історію ОТІС та висвітлення постаті А.О. Скальковського, як, слід думати, його основного виразника та «зірки». Проте, значно більше підстав вважати такою знаковою постаттю для ОТІС М.М. Мурзакевича. Про діяльність істориків та установ на півдні України згадано у курсі лекцій київського професора Я.С. Калакури⁴⁴.

Злам ХХ – ХХІ ст. позначився заповненням багатьох «білих плям» як щодо установ, так і персоналій. На поч. 2000-х рр. на новому теоретично-концептуальному рівні, з залученням маловідомих архівних джерел, і, відтак, привнесенням нових фактів, у статтях київських дослідників О.А. Сальцової, С.З. Заремби, І.М. Симоненка була розглянута діяльність ОТІС у пам'яткознавчій та пам'яткоохоронній галузях. У новітній історіографії деякі аспекти цих сюжетів розвинуті у дослідженнях І.А. Стрижової та Н.В. Кармазіної.

Значну увагу привернула діяльність південноукраїнських вчених архівних комісій – Таврійської, Катеринославської, Херсонської. Найбільший внесок у дослідження цих установ щодо опису та збереження цінних історичних джерел зробили історики з цих міст – А.А. Непомнящий, С.В. Абросимова, О.І. Журба, К.О. Тележняк⁴⁵, І.Ю. Сінкевич⁴⁶. Вже згаданий І.М. Симоненко у 2001 р. захистив кандидатську дисертацію, присвячену діяльності архівних комісій в Україні, в якій певне місце відвів і південноукраїнським установам⁴⁷. Через три роки одеський історик В.М. Хмарський захистив доктор-

⁴³ Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України: Курс лекцій. – Чернівці, 1999. – С. 271–272.

⁴⁴ Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – С. 192, 195–196, 251.

⁴⁵ Тележняк К.О. Катеринославська вчена архівна комісія та колекція писемних пам'яток // Грані. – 2014. – №3. – С. 120–125.

⁴⁶ Сінкевич І. Ю. Херсонська губернська вчена архівна комісія // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: на-укові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції (21–24 травня 1997 року). – Херсон, 1997. – С. 103–107.

⁴⁷ Симоненко І. М. Вчені архівні комісії в Україні: історія, діяльність, здобутки (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Автореф. дис. к. і. н. – К., 2001.

ську дисертацію, в якій дослідив археографічну діяльність товариств та установ на півдні України. Головним чином, він висвітлив діяльність ОТІС, що до нього переважно розглядалося як археологічне товариство. Декілька науковців, зокрема, учениці В.М. Хмарського – І.А. Стрижова та А.А. Непомнящего – Н.В. Кармазіна і О.В. Хлівнюк, заглибилися у такий аспект як внесок ОТІС та інших наукових осередків південної України у пам'яткоохоронну справу⁴⁸.

У роботах О.З. Медалієвої⁴⁹, І.О. Демуз⁵⁰, З.І. Зайцевої⁵¹, С.П. Шевчука⁵² діяльність південноукраїнських історичних товариств розглянута у загальноукраїнському наукознавчому контексті. Автором єдиної на сьогодні дисертації про загальну історію південноукраїнського товариства історичного профілю є харківська дослідниця Ю.А. Коношенко, яка дослідила діяльність ІФТ. З одного боку, дослідження одного товариства дозволило рельєфніше реконструювати факти його історії, але, з іншого, товариство залишилося «річчю у собі», без порівняння з аналогічними, навіть хоча б одеськими.

Заслужено велику увагу привернула історія осередків історичної освіти та науки. Історія РІ, попередника першого та єдиного на півдні Російської імперії університету, і, зокрема, історичної освіти та науки у ньому, стала предметом статей та дисертації одеського, а згодом київського історика Є.А. Ковальова. Кожна з трьох ювілейних історій ОНУ імені І.І. Мечникова, що були видані у 1991, 2000 та 2015 рр., відбиває поступ у вивченні НУ. Помітними є коригування та доповнення фактичної бази, концептуальні переоцінки, раніше викладені у радянську

⁴⁸ Хлівнюк, О. В. Охорона культурної спадщини в Криму (1887–1941 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 26.00.05 «Музеєзнавство. Пам'яткознавство». – Київ, 2009; Кармазіна Н.В. Вивчення та охорона пам'яток Півдня України в діяльності Одеського товариства історії та старожитностей // Праці Центру пам'яткознавства. – 2012. – № 22. – С. 224-235; Кармазіна Н.В. Памятниковедческая деятельность ученых архивных комиссий на Юге Украины в последней четверти XIX – начале XX веков // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. – 2013. – Вип. 23. – С. 142–155.

⁴⁹ Медалієва О. З. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина XIX ст. – 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01. – Черкаси, 2005.

⁵⁰ Демуз І.О. Наукові товариства на теренах України XIX – початку XX ст.: полілог учених і епох. – Переяслав-Хмельницький, 2014.

⁵¹ Зайцева З.І. Український науковий рух: Інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.). – К. 2006.

⁵² Шевчук С. П. Деятельность Таврической ученой архивной комиссии по изучению археологических памятников Запорожья // Наукові праці історичного факультету. – Вип. II. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 241–246.

дому, зокрема, наповнення змісту сцієнтистськими, а не політично заангажованими критеріями оцінки історичних явищ та постатей істориків. Одеський історик О.В. Мельник тривалий час досліджує історію ОВЖК. Свої дослідження він підсумував у дисертації⁵³. У статтях та ювілейних виданнях з історії Дніпропетровського національного та Таврійського університетів висвітлено процес їх заснування у 1918–20 рр.

У сучасному дискурсі суттєво зросла увага до історії наукових комунікацій. У численних статтях, присвячених головному форуму істориків Російської імперії – археологічним з'їздам, згадано про два з них, що відбулися на території півдня України – Одесі та Катеринославі, а також про участь південноукраїнських істориків у роботі інших з'їздів⁵⁴. Спеціально кримському контексту цих форумів присвячена одна зі статей А.А. Непомнящего⁵⁵. У листопаді 1995 р. у Дніпропетровську було проведено міжнародну конференцію, присвячену 90-й річниці з часу проведення катеринославського з'їзду⁵⁶. В узагальнюючій конспективній праці про археологічні з'їзди в Україні київської дослідниці С.П. Юренко окремі розділи присвячено Одеському та Катеринославському з'їздам⁵⁷.

Наукові комунікації низки провідних, університетських, істориків проаналізовано у працях київської дослідниці О.А. Іваненко⁵⁸ та одеського історика Д.П. Урсу. Зв'язки катеринославських істориків розглянуті у працях К.М. Недрі, Б.А. Бровка, В.М. Кириченка⁵⁹, та ін. сучасних істориків⁶⁰.

⁵³ Мельник О.В. Становлення та розвиток вищої жіночої освіти в Одесі (1879–1921 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Одеса, 2009.

⁵⁴ Каковкіна О. М. Археологічні з'їзди другої половини XIX – початку XX ст. в Україні. Науковий та суспільно-політичний аспекти : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 1998.

⁵⁵ Непомнящий А.А. Археологічні з'їзди та розвиток кримознавчих досліджень за дорадянської доби // Питання історії науки і техніки. – 2007. – № 2. – С. 9-19.

⁵⁶ Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (9 листопада 1995 р.). – Дніпропетровськ, 1995.

⁵⁷ Юренко С.П. Археологічні з'їзди в Україні. – К., 2004. – С. 10–14; 31–36.

⁵⁸ Іваненко О.А. Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX - початок XX ст.). – К., 2013.

⁵⁹ Бровка Б. А., Кириченко В. М. Зв'язки Я. П. Новицького з відомими діячами науки і культури // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - Запоріжжя, 2002. – Вип. XIV. – С. 41–45.

⁶⁰ Недря К.М. Катеринославські проекти Одеського відділення Імператорського Російського

Важливому інфраструктурному та комунікативному аспекту історичних досліджень, періодичним виданням, присвячені дослідження І.С. Гребцової, Г.С. Левченко, Д.З. Аванесян, Г.Г. Коцур, А.А. Непомнящего та В.В. Каліновського.

Традиційний попит зберігає біоісторіографічний жанр. У 1990-х роках і дотепер майже усі помітні південноукраїнські історики «знайшли» своїх новітніх біографів. Частково йдеться про «переписування» вже більш-менш відомих біографій з новітніх концептуальних та теоретико-методологічних позицій. Найбільшу увагу, закономірно, привернули найпомітніші історики. На першому місці слід поставити Д.І. Яворницького, новітня біоісторіографія якого нараховує вже сотні позицій⁶¹. Дедалі більше досліджень присвячено соратнику Д.І. Яворницького Я.П. Новицькому, про що яскраво свідчить функціонування з 1997 р. Запорізького наукового товариства імені Я.П. Новицького та започаткування у 2002 р. «Новицьких читань». Найвидатніші постаті катеринославської історіографії вже мають своїх біографів і, відповідно, монографічні опрацювання їх біографій⁶².

Кілька дисертаційних досліджень присвячено А.О. Скальковському, численні праці та одне дисертаційне дослідження – іншому велетню одеської історіографії, засновнику україністики, М.Є. Слабченку. У працях В.М. Заруби⁶³ та Л.В. Новікової⁶⁴ діяльність цих велетнів одеської історіографії розглянуто у широкому сцієнтистському та суспільному історичному контекстах. О.О. Синявська захистила дисертацію та видала монографію про О.І. Маркевича, що сприяло зміцненню уявлення про цього історика як про одного з прото-україністів, засновників традицій україністики в

воєнно-історичного товариства: плановані й реалізовані // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. – Вип. 10. – 2013. – С. 173–179.

⁶¹ Яременко І. І. Археологія в житті і науковій спадщині академіка Д. І. Яворницького : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.04. – Д., 1994.

⁶² Саламаха І. В. Громадсько-політична та наукова діяльність В. О. Біднова (кінець XIX ст. – 1935 р.); Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1998; Заруба В. М. Антін Синявський: життя, наук. та громад. діяльність (1866–1951). – Дніпропетровськ, 2003; Іваннікова Л. Яків Новицький. Фольклорист, історик, педагог. – Запоріжжя, 2010; Світленко С. І. Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві. – Дніпропетровськ, 2015.

⁶³ Заруба В. М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004.

⁶⁴ Новікова Л. В. «Історіограф» Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самотності. – Одеса, 2012.

одеській вищій школі. Велику увагу вчених, що втілюються у численні статті, дисертації, монографії, привернули такі знакові постаті для Миколаєва та Херсону як М.М. Аркас та В.І. Гошкевич⁶⁵. Об'єктом низки статей та дисертаційного дослідження уманського історика Ю.В. Підвальної стала діяльність представника школи В.Б. Антоновича О.О. Андрієвського. В контексті його просвітницьких зусиль згадано й про його історичні праці⁶⁶.

Серед одеських істориків досить ґрунтовно опрацьована діяльність М.М. Мурзакевича⁶⁷ та П.К. Бруна. Предметом дисертаційного дослідження одеського історика Т.О. Избаш стала наукова діяльність одеського та кримського історика О.Л. Бертґе-Делагарда. Беззаперечне лідерство у створенні біоісторіографічних портретів кримських істориків та істориків Криму належить сучасному сімферопольському історику, професору А.А. Непомнящому. Їх загальною рисою є використання багатьох «свіжих» архівних джерел, рівномірна увага до приватних та творчих аспектів. До окупації Криму Російською Федерацією у складних суспільно-політичних умовах Криму історіографу вдавалося працювати в українському концептуальному полі, а не своєрідному «новоросійському» дискурсі, як багато хто з краєзнавців, підтримувати сталі взаємини з іншими українськими науковими осередками, передусім Києвом. Вчений створив школу кримознавців. Серед робіт учнів вченого слід згадати про біографічне дослідження однієї з ключових постатей південноукраїнської історіографії сер. ХІХ ст. А.Я. Фабра, яке виконала О.М. Бобкова⁶⁸.

Завдяки своїй загальній масштабності велику увагу привернули такі постаті як Д.І. Дорошенко, С.П. Шелухин, О.С. Грушевський, М.Ф. Комаров, Ф.І. Успенський, В.І. Григорович, Б.В. Фармаковський, В.О. Мякотин, Е.Р. Штерн. Зокрема, висвітлювалися й південноукраїнські фрагменти їх життя та діяльності і в цьому контексті – історичні студії. Щоправда, робилося це не завжди вдало, без опрацювання усієї документальної бази, як це було продемонстровано од-

⁶⁵ Костенко А., Шевченко А. Виктор Гошкевич и его мир: семья, окружение, древности. – Херсон, 2017.

⁶⁶ Підвальна Ю. В. Просвітницька діяльність та педагогічні погляди Олексія Олександровича Андрієвського (1845–1902). – Умань, 2015.

⁶⁷ Кармазіна Н. В. На сторожі історичної та культурної спадщини Півдня України (Микола Мурзакевич) // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 85–92.

⁶⁸ Бобкова О. М. А. Я. Фабр: Портрет адміністратора на фоні епохи / под. ред. и вст. ст. А. А. Непомнящего. – Симферополь, 2007.

ним з рецензентів (Д. С. Гордієнко) щодо монографії київського історика Л.В. Матвеевої про видатного візантиніста Ф.І. Успенського.

Дедалі більшого значення у біоісторіографічних студіях набувало застосування просопографічного підходу. Заслугою Т.М. Попової та декількох її учнів є внесок у становлення вивчення діяльності таких професорів університету як О.І. Маркевич, Є.М. Щепкін, П.М. Біциллі, І.А. Линниченко, А.В. Флоровський, В.М. Крусман, О.Г. Брікнер⁶⁹. Серед учнів Т.М. Попової особливо слід відзначити сучасного одеського архівіста С.Є. Березіна предметом численних статей якого є наукова діяльність антикознавців – викладачів НУ⁷⁰.

Сучасний одеський україніст, професор Н.М. Діанова застосувала просопографічний підхід в іншому вимірі – соціально-фаховому. Предметом її докторської дисертації стала діяльність щодо вивчення історії (переважно релігійної) вищого православного духовництва Південної України наприкінці XVIII – на поч. XX ст. Авторці вдалося висвітлити діяльність ієрархів у наукових товариствах, зв'язки з науковими осередками поза межами Південної України, внесок у дослідження письмових та речових пам'яток. Найбільша увага присвячена діяльності архієпископів середини XIX ст. Гавриїла, Порфирія, Інокентія та протоієреїв другої пол. XIX ст. – А.Г. Лебединцева та С.А. Серафімова.

Іншим вдалим прикладом використання фахового принципу у просопографічному дослідженні є праця А.А. Непомнящего про працівників музейної справи у Криму у XIX – поч. XX ст.⁷¹.

Гендерний «цемент» використано у просопографічному дослідженні (дисертації) дніпровського історика І.В. Якімової. Предметом її дослідження є участь жінок в археологічних студіях в Україні у другій пол. XIX – 1930-х рр. Зокрема, розглянуто коло катеринославських жінок – аматорів історичної науки, археології, друзів, спів-

⁶⁹ Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета: к 75-летию исторического ф-та. – Одесса, 2007; Попова Т.Н. Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций : теория, методология, практика. – Одесса., 2017.

⁷⁰ Березін С. Є. Нові матеріали до біографії професора Л. Ф. Воеводського (1846–1901) // Записки історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова. – 2016. – Вип. 27. – С. 466–487; Березін С. Нові архівні матеріали до «одеських періодів» біографії міністра закордонних справ Української держави Г. О. Афанасьєва (1848–1925 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2017. – Вип. 26. – С. 394–414.

⁷¹ Непомнящий А. А. Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX – начало XX века): библиографическое исследование. – Симферополь, 2000.

робітників, протекторів Д.І. Яворницького. У багатьох працях про декількох учнів В.Б. Антоновича, які працювали згодом на півдні України, згадано у контексті дослідження функціонування базової для української історіографії київської школи істориків В.Б. Антоновича. У низці наших праць було апробовано варіант просопографічного підходу, згідно якому діяльність груп істориків було проаналізовано за родинним та національним принципами. Останній принцип апробовано щодо німецьких істориків у статтях директора Одеського історико-краєзнавчого музею В.В. Солодової та київського історика Н.В. Кривець⁷².

Результатом попередніх зусиль істориків та громадськості, а також стимулом до подальшого збільшення громадського та наукового інтересу до видатних істориків, які працювали на території півдня України, є процес декомунізації та приведення історико-топонімічних назв у логічний та адекватний вигляд. Впродовж останніх років іменами істориків другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст. названо вулиці у тих містах, де вони тривалий час плідно працювали: в Одесі (А.О. Скальковського), Дніпрі (А.Я. Фабра, Д.І. Яворницького, В.О. Біднова, А.С. Синявського, М.Ф. Комарова), Запоріжжі (Я.П. Новицького), в Олександрії (отця Василя Никифорова), Херсоні (В.І. Гошкевича), Миколаєві (Б.В. Фармаковського), Кропивницькому (П.З. Рябова), Маріуполі (Ф.А. Хартахая). Меморіальні дошки історикам А.І. Маркевичу та Л.П. Коллі встановлено на стінах пов'язаних з їх діяльністю будинках у Сімферополі та Феодосії та М.Є. Слабченку – в Одесі. У 1993 р. Кіровоградська обласна рада заснувала обласну краєзнавчу премію імені головного місцевого історика В.М. Ястребова. Натомість однією з «жертв» процесу декомунізації, що розпочалася в Одесі ще у 1990-х рр., став Є.М. Щепкін. Тривалий час він був єдиним південноукраїнським істориком, іменем якого у радянські часи було названо одну з вулиць у південноукраїнському населеному пункті (Одесі), щоправда, далеко не за досягнення на науковій ниві. Вулиці було повернено дореволюційну назву Єлизаветинська.

Поширеним напрямком в історіографії останніх десятиліть є дослідження окремих галузей творчості істориків. Рубіжною подією був

⁷² Солодова В. В. Участие немцев в изучении истории Новороссийского края (на примере деятельности Одесского общества истории и древностей) // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие (1871–1941 гг.). – М., 2002. – С. 228–238; Кривець Н. Німецькі вчені в Новоросійському університеті: наукова та викладацька діяльність (друга половина ХІХ ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 2013. – № 22. – С. 94–106.

захист дисертації київського історика Т.Ф. Григор'євої про розвиток краєзнавства на півдні України напр. XVIII – у першій пол. XIX ст.⁷³. Авторка вперше в історіографії обрала за окремий об'єкт дослідження розвиток історичної думки на території Південної України 1780-х рр. – до 1861 р., відокремивши це явище від тісно пов'язаної з ним теми: загального дослідження цих земель, як це часто спостерігалось у попередній історіографії. Заслугою авторки було визначення та обґрунтування зовнішньої та внутрішньої періодизації першого етапу розвитку краєзнавства на цій території. Щоправда, поняття краєзнавство авторка розглядала широко, як міждисциплінарну галузь знань (зокрема, й природничу), що розширило охоплення матеріалу, але звузило можливості для глибшого дослідження суто історіографічно-краєзнавчих аспектів. Авторка приділила увагу трьом основним базовим структурам краєзнавства регіону – Рішельєвському ліцею, періодики та ОТІС. Вперше вона навела свій варіант типологізації дослідницьких напрямків у діяльності ОТІС: археографічний; археологічний; науково-дослідний та публіцистичний; вивчення, виявлення та охорона пам'яток.

У 1994 р. А.А. Непомнящий апробував аналогічну тему щодо Криму другої пол. XIX – поч. XX ст. У подальші роки автор наполегливо розвивав у численних працях різні аспекти вивчення розвитку історичного краєзнавства у цьому регіоні.

До краєзнавчої тематики дотичні багаторічні дослідження київського історика Л.В. Іваннікової про історію фольклористики, народознавства, на півдні України⁷⁴. Праці вченої дозволяють глибше зрозуміти специфіку вивчення авторами другої пол. XIX – поч. XX ст. джерел усної історії.

Популярним напрямком є вивчення генезису українознавчих студій на півдні України, що зумовлено актуальністю завдання «вписування» історії регіону з контексту російської історії і відтак «вписування» в контекст української. У 2007 р. ці дослідження узагальнив київський історик О.Р. Нагірняк щодо Наддніпрянської України останньої чверті XIX ст. до 1917 р.⁷⁵ Декілька розділів своєї праці він

⁷³ Григор'єва Т. Ф. Становление и развитие краеведения на юге Украины (80-е г. XVIII в. 60-е г. XIX в.): автореферат дис. ... канд. истор. наук: 07.00.09. – Киев, 1991.

⁷⁴ Іваннікова Л. Фольклористика Півдня України: сторінки історії. – Запоріжжя, 2008.

⁷⁵ Нагірняк О. Р. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. – 1917 р.). – К., 2007.

присвятив становленню українознавчих досліджень у НУ та наукових товариствах півдня. До заслуг автора слід віднести систематизацію великого комплексу літератури. Проте, у праці відчувається, що автор не є спеціалістом з південноукраїнської історії та історіографії, користувався принаймні частиною матеріалів з «других рук», що призвело до деяких фактичних помилок. Інший київський дослідник А.С. Мирончук у контексті своїх досліджень діяльності Законодавчої комісії Ккатерини II 1767 р. ретельно розглянув внесок одеського історика А.В. Флоровського у вивчення цього, найбільш українознавчого, сюжету його науковому доробку одеської доби⁷⁶.

У контексті дослідження розвитку слов'язознавства в Україні кам'янець-подільський історик С.А. Копилов висвітлив відповідний сегмент творчості низки провідних південноукраїнських істориків: В.О. Біднова, В.І. Григоровича, О.О. Кочубинського, Ф.І. Лєонтєвича, І.А. Линниченка, А.О. Скальковського, М.Г. Попруженка, Ф.І. Успенського, В.В. Ягича⁷⁷.

Учень А.А. Непомняшого В.В. Каліновський у 2012 р. видав книгу про дослідження церковних старожитностей у Криму. Фактично, ця книга є збірником статей автора, що головним чином присвячені історії дослідження Херсонесу та відповідній діяльності товариств Південної України. Слабким місцем книги є відсутність висновків⁷⁸.

Значне місце доробок одеських медієвістів посідає в активній науковій діяльності харківського історіографа С.І. Лимана⁷⁹. В обох своїх дисертаціях та статтях найбільшу увагу він приділив аналізу творчості В.І. Григоровича, В.К. Надлера, М.П. Смірнова.

Значну увагу привертає розвиток археології. Науковий співробітник сучасного Одеського археологічного музею Одеси С.Б. Охотніков висвітлив розвиток археології в Одесі. Розвитку археології на Катеринославщині присвячена дисертація вихованки патріарха Дніпро-

⁷⁶ Мирончук А. С. Докторський диспут А. В. Флоровського: спроба реконструкції біографії // Сумська старовина. – № 45. – 2014. – С. 99-104; Мирончук А.С. Нарис А.В. Флоровського з історії Законодавчої комісії 1767–1768 рр.: запровадження до історіографічного контексту // Історіографічні дослідження в Україні: збірн. наук. праць. – № 27. – 2017. – С. 372–394.

⁷⁷ Копилов С. А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII - початок XX ст.). – Кам'янець-Подільський, 2005.

⁷⁸ Калиновский В. В. «Древностей – и замечательных, интєресных, и красивых – непочатый уголок»: церковное крѣмоведение (1837–1920). – К.; Симферополь, 2012.

⁷⁹ Лиман С.І. Середньовічні цивілізації Західної, Центральної та Південно-Східної Європи: досвід досліджень в українських землях Російської імперії (1804 - перша пол. 1880-х рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : [спец.] 07.00.02 «Всесвітня історія». – Харків, 2010.

петровської археологічної школи І.Ф. Ковальової Г.Г. Руденко⁸⁰. Про деяких з південноукраїнських істориків згадано у дисертації іншого представника школи І.Ф. Ковальової О.М. Ярошкевича про скіфську проблематику в історичних дослідженнях в Україні.

Найбільш фундаментальним дослідженням явища позитивізму в історіографічному процесі України зазначеної доби є праці харківського історіографа О.М. Богдашиної. В узагальнюючій монографії науковець використала 19 праць 12 південноукраїнських істориків⁸¹. Проте, у завдання історіографа не входив спеціальний аналіз південноукраїнської історіографічної ситуації. У статтях кам'янець-подільського історика С.В. Трубочанінова досліджено використання одеськими істориками одного з найбільш поширених підходів у тогочасній історіографії – історико-географічного⁸².

Єдина спроба комплексного дисертаційного аналізу розвитку історіографічного процесу на території Південної України належить сучасній дніпровській дослідниці О.В. Леоновій⁸³. Проте, досить незрозумілим є рішення авторки об'єднати в одній роботі дві досить різні території України: Слобідську та Південну. У трьох розділах роботи висвітлено окремо історіографічний процес на цих двох територіях та спеціально у Катеринославі. Така структура здається штучною, «клаптиковою», і шкодить цілісності авторського викладу. Зміст роботи є досить інформативним, позитивне враження залишає прагнення авторки застосовувати новітні теоретичні розробки історіографії. Деякі факти наведено некоректно. Так, О.О. Рябінін-Склярєвський названий в одному ряду з провідними південноукраїнськими істориками початку ХХ ст., хоча такого статусу ця особа набула лише у 1920-х рр., а на початку ХХ ст. взагалі діяв як історик

⁸⁰ Руденко Г. Г. Археологія в краєзнавстві Катеринослащини (друга половина ХІХ – початок 30-х років ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; ДНУ ім. О. Гончара. – Дніпропетровськ, 2011.

⁸¹ Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст.). – Харків, 2010.

⁸² Трубочанінов С. В. «Перший історико-географ Південної Росії» (Філіп Бруун) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – 2013. – Т. 23. – С. 344-359; Трубочанінов С. Історична географія як дослідницьке поле для учених Півдня України (ХІХ – початок ХХ ст.) // Емінак. – 2016. – № 3(1). – С. 99-105.

⁸³ Леонова О. В. Історіографічний процес другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у регіональному вимірі (за матеріалами Слобідської та Південної України). – Рукопис. Дисер. ... канд. істор. наук. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни – ДНУ ім. О. Гончара. – Дніпропетровськ, 2013.

поза межами півдня. Не належав до числа таких вчених й В.О. Арнаутов, хоча на відміну від О.О. Рябініна-Скляревського, він таки був скромним учасником південноукраїнського історіографічного процесу поч. ХХ ст.

Одним з проявів започаткування енциклопедичного жанру в українській історіографії російсько-імперської доби був словник уродженців Полтавщини, авторства головного засновника місцевої історичної думки І.Ф. Павловського. Він включив до словника біографії кількох істориків, які більш чи менш тривалий час працювали на півдні України: одеських професорів О.І. Маркевича, В.Ф. Лазурського, І.І. Патлаєвського та певний час херсонського історика Л.В. Падалки⁸⁴. О.І. Маркевича. У 1920-х рр. одеські історики жваво відгукнулися статтями про своїх місцевих колег старшого покоління на пропозицію з Києва взяти участь у вуанівському проєкті видання словника діячів України. Так з'явилися досить ґрунтовні біографічні нариси про низку південноукраїнських істориків. Проте, це видання так і не побачило світ, хоча рукописи цих статей збереглися і сьогодні мають великий історіографічний інтерес.

Республіканською компенсацією за досить вузьке коло південноукраїнських істориків у загальнорадянських виданнях, що видавалися у Москві (див. нижче), була більш значна кількість статей у таких виданнях як «Українська радянська енциклопедія» та «Радянська енциклопедія історії України». В останній з них відповідні 31 біографічні статті цілком у дусі радянської історіографії сповнені безапеляційних оцінок (наприклад, корінний киянин І.А. Линниченко названий російським («русским») істориком, а уродженець Росії, цілковито російський за світоглядом історик М.М. Мурзакевич – українським). Заслугою авторів є охоплення в окремих статтях усіх найпомітніших південноукраїнських історичних товариств. Хоча серед авторів переважали кияни, деякі статті було довірено написати представникам тих міст, з якими були пов'язані об'єкти статей. Так, статті про А.О. Скальковського та ІФТ написали доценти ОДУ імені І.І. Мечникова, відповідно, П.І. Воробей та Ф.Л. Гольдін; про М.М. Мурзакевича – співробітник Одеського археологічного музею І.Т. Черняков. Стаття Ф.Л. Гольдіна, хоч і була важлива як прояв інтересу до призабутого вогнища науки, викривлено зображувала то-

⁸⁴ Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. – Полтава, 1912.

вариство як суто краєзнавче, не містила необхідної згадки про візантологічне спрямування його діяльності та започаткувала помилкове уявлення про нібито видані товариством 25 томів (насправді менше) свого періодичного видання – «Летописи». Виключно прихильно автори енциклопедії, відомі українські радянські археологи, висловлювалися про своїх попередників – перших південноукраїнських археологів, що стало своєрідною реабілітацією в історіографії. Про А.О. Скальковського та Д.І. Яворницького у досить прихильному тоні як про козакознавців було згадано не лише в окремих статтях, але й у кількох статтях головного радянського спеціаліста з історії українського козацтва В.О. Голобуцького про козацтво як явище. Проте, для репресованих істориків, таких як М.Є. Слабченко, місце в енциклопедії не знайшлося.

1990-ті рр. були часом заповнення «білих плям». Певним підсумком цих зусиль було видання співробітниками Інституту історії АН України у першому десятиріччі ХХІ ст. 4-ох книг довідкового біо-бібліографічного довідника «Українські історики ХХ ст.». У виданні знайшлося місце статтям про 26 істориків, що були пов'язані з Південною Україною, зокрема, й присвячені тим з них, хто нещодавно був повернений в історіографічне поле (Ф.Ф. Лашков, П.Г. Клепацький, А.В. Синявський, М.П. Істомін).

На сучасному етапі енциклопедична справа аж ніяк не втратила своєї актуальності, про що свідчить видання цілої низки енциклопедій: від «Енциклопедії сучасної України» до найбільшого на сьогодні компендіуму історичних знань: академічної «Енциклопедії історії України». Позитивно, що написати низку статей про своїх видатних попередників знову, як і у радянські часи, було довірено південноукраїнським історикам. Так, статтю про ОТІС вперше в енциклопедичних виданнях написав спеціаліст з історії цього об'єднання істориків В.М. Хмарський. У всіх цих виданнях коло південноукраїнських істориків та заснованих ними установ розширено, а фактаж суттєво збільшено. Усунуто заполітизовані оцінки. Втім, й на цей раз деяким історикам «не пощастило», наприклад, такому помітному як О.А. Павловський.

Проявом накопичення знань було видання більш вузьких енциклопедично-довідкових видань. Довідник «Архівісти України» містить ґрунтовну інформацію про джерелознавчі пошуки таких помітних істориків як Д.І. Яворницький, Я.П. Новицький, В.О. Біднов, А.С. Си-

нявський, Д.І. Дорошенко, В.Д. Машуков, А.О. Скальковський, О.О. Андрієвський, Ф.Ф. Лашков, О.І. Маркевич.

Так, у біоісторіографічному довіднику про сходознавців та візантологів України наведено 27 нарисів про істориків, що нас цікавлять. Щоправда, рецензент справедливо звернув увагу на його неповноту і на те, що коло біографій могло б бути ширшим, зокрема, й за рахунок включення інших істориків, які мали південноукраїнський досвід (наприклад, Ф.В. Режабека)⁸⁵. У значно більш фундаментальній «Енциклопедії Трипільської цивілізації» розміщено 4 інформативні статті про відповідні аспекти діяльності Катеринославського археологічного з'їзду, І.А. Линниченка, А.А. Скриленко та Е.Р. Штерна.

Прикметою часу є видання просопографічних енциклопедій, в яких добір героїв статей здійснений за професійною та регіональною ознаками. При тому, видані саме на півдні України, ці енциклопедії свідчили про інтелектуальне пробудження цього регіону і, що позитивно, були виконані в рамках ідейного, а найчастіше й мовного, українського коду. Кожен з класичних південноукраїнських університетів вже має видання присвячене своїм професорам. Наймасштабнішим проектом є 4-томний біографічний словник про професорів Одеського університету⁸⁶. В нього включено 77 біографій професорів, які або цілковито, або частково висвітлювали історичні питання. Вочевидь, коло могло бути й більшим в разі включення до видання приват-доцентів, серед яких були такі помітні фігури як Г.О. Афанасьєв. Біографії 25 істориків включено до аналогічного видання з історії Таврійського університету та 4 – Дніпропетровського. Проте, за рівнем ґрунтовності одеське видання значно їх перевершує, особливо кримське.

Великим здобутком сучасної південноукраїнської історіографії є видання двох енциклопедій спеціально присвячених історикам – одеським та південноукраїнським загалом⁸⁷. У перше з них включено біографії 161 історика XIX – поч. XX ст., а у друге – 51. Втім, воче-

⁸⁵ Гордієнко Д. С. Рец. на: Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд.: Е.Г. Циганкова, Ю.М. Кочубей, О.Д. Василюк; редкол.: Матвєєва Л. В. (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2011 // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Вып. 11. – Харьков, 2012. – С. 346–351.

⁸⁶ Професори Одеського (Новоросійського) університету: біогр. словник: в 4 т. / відп. ред. В. А. Смигитина. 2-е вид. – Одеса, 2005. – Т. 1-4.

⁸⁷ Одеські історики. Том I (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009; Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / Упорядн. І. Лиман. – Т. 1. – К., 2013.

видь, одеські історики працювали впродовж свого життя й поза межами Одеси, зокрема, й в інших південноукраїнських містах, й тому видання має ширше значення.

Важливою частиною дослідницького процесу було видання, починаючи з 1990-х років цілої низки бібліографій та біобібліографій, присвячених діяльності архівних комісій та персоналій. Таким чином, на даний момент здобутком української історичної бібліографії є покажчики періодичних видань ТВАК та КВАК та персональні більш чи менш повні покажчики праць 25-х осіб, які різною мірою причетні до розвитку історичної науки на півдні України: В.І. Григоровича, В.І. Гошкевича, М.А. Аркаса, А.С. Синявського, Д.Г. Атлас, О.П. Доброклонського, М.Є. Слабченка, Д.І. Яворницького, А.Ф. Кашенка, В.О. Біднова, Ф.І. Леонтовича, О.Л. Бертъе-Делагарда, П.М. Біцилли, М.Ф. Комарова, Н.П. Кондакова, Ф.І. Успенського, Д.В. Айналова, Є.К. Редіна, В.Ф. Ястребова, М.М. Ланге, М.Я. Грота, С.Ф. Русової, О.О. Русова та два найгрунтовніші – О.І. Маркевича та Є.М. Щепкіна. Дивує, що досі немає сучасного видання покажчиків періодичних видань ОПС, ІФТ, ОБТ, «Записок» НУ, повних біобібліографій А.О. Скальковського, М.М. Мурзакевича, кримчанина А.І. Маркевича.

До цих видань дотичні бібліографічні покажчики періодичної преси південноукраїнських губерній та міст Російської імперії⁸⁸, покажчик про розвиток православ'я на півдні України. У фундаментальному бібліографічному виданні Інституту історії України НАНУ, що спеціально присвячено бібліографії Південної України, міститься інформація про низку видань, в яких йдеться про історію регіону⁸⁹. Усі ці видання є корисним допоміжним матеріалом для реалізації наших завдань.

Окремим історіографічним явищем, хоч і тісно пов'язаним з материковою українською історіографією, є зарубіжна, позаукраїнська історіографія. Вочевидь, передусім йдеться про емігрантсько-діа-

⁸⁸ Періодичні видання Катеринослава та Катеринославської губернії (1838–1917). Список / [уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко, О. Д. Школьна] – Л.; К., 1995; Розвиток православ'я на півдні України кінець XVIII – початок XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії та Південної Бессарабії): бібліографічний покажчик. / Автори-упорядн. В. В. Самодурова, Н. М. Діанова, В. С. Кочмар. – Одеса, 2010.

⁸⁹ Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. Т. 2 : Матеріали до бібліографії / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т історії України ; уклад.: Т. В. Добко (керівник), О. Я. Дуднік, А. М. Колесніченко, Л. С. Новосолова, В. Ю. Радченко, В. А. Шкаріна [та ін.]; редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, Я. В. Верменич, Т. В. Добко, Л. А. Дубровіна [та ін.]; наук. ред. В. І. Попик. – Київ, 2016.

спорну українську історіографію. Її формування відбулося у 1920 - 1940-х рр. у Центральній Європі завдяки працям Д.І. Дорошенка, С.П. Наріжного⁹⁰, В.В. Біднова⁹¹. Образ був фрагментарним, бо ніхто з цих істориків не ставив за мету комплексно подивитися на історіографічний процес у Південній Україні. Найбільше до синтезу наблизився колишній катеринославець Д.І. Дорошенко, «Огляд української історіографії» якого підсумував російсько-імперський та революційні етапи української історіографії, зокрема, її південного ареалу⁹². Прагнучи подавати Україну як цілість, історіограф уникнув у назвах розділів регіонального підходу – лише раз в нього фігурує поняття Правобережжя. У праці було згадано про 27 істориків, їх діяльність та твори під час південноукраїнського етапу в їх житті. Автор повністю зігнував кримських істориків, схоже, «віддавши» його російській історіографії. Позитивною стороною нариса було бажання автора охопити не лише кілька найбільш знакових постатей, але й згадати про менш помітних з них та їх не дуже відомі праці. Проте, конспективний, бібліографічний, виклад, позитивістська стриманість, фактично, уникання особистих оцінок, надавало цій праці більш довідкового характеру. Лише А.О. Скальковський, Д.І. Яворницький та М.Є. Слабченко (попри усю не співмірність його значення до 1920 р., порівняно з цими знаковими постатями) були описані докладніше. При чому, найприхильнішими фарбами було вимальовано образ А.О. Скальковського. Натомість було досить докладно згадано про критичні відгуки на праці катеринославця та М.Є. Слабченка. Головним позитивним критерієм для Д.І. Дорошенка було збирання певним істориком великого джерельного матеріалу та внесок його в національну справу. Так, прихильну оцінку здобув від нього М.М. Аркас як автор національно-значущої «Історії». Серед побіжних згадок важливими для подальшого усвідомлення місця південноукраїнської історіографії у загальноукраїнському історичному та історіографічному процесах є оцінка педагогічної праці І.А. Линни-

⁹⁰ Наріжний С. Одеське товариство історії й старовини // Праці Українського Історично-Філологічного товариства в Празі. – 1942. – Т. 4. – С. 215–234.

⁹¹ Біднов В. Аполон Скальковський як історик Степової України//Науковий ювілейний збірник українського університету в Празі, присвячений панові президенту Чесько-Словенської республіки проф., доктору Т. Г. Масарикові для вшанування 75-літньої річниці його народження. – Прага. – 1925. – Ч. I. – С. 291–356; Курінний П. Нариси з історії української археології. – Авгсбург, 1947; Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. Мюнхен, 1970.

⁹² Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. – К., 1996.

ченка в Одесі як створення осередку історичного українознавства, одного з відгалужень школи його вчителя В.Б. Антоновича. У «Нарисі» Д.І. Дорошенко коротко та, звичайно, прихильно згадав про археологічну діяльність провідних південноукраїнських історичних товариств – ОТИС та КВАК. Українську історіографію Д.І. Дорошенко сприймав виключно як вивчення історії України, і, отже, у книзі не було згадано про південноукраїнських істориків – дослідників всесвітньої історії. Еміграційні українські історики розглядали розвиток історичної науки та думки на півдні України у контексті української науки, формування її національних традицій, тобто, власне як південноукраїнську історіографію. З іншого боку, широкий підхід, згідно якому російсько-імперські товариства, попри свій ідеологічний русифікаторський статус, зробили внесок у формування української науки, а також схильність розглядати тогочасних істориків у контексті їх внеску у формування української історіографічної традиції, прищепився на ґрунті сучасної української історіографії.

У другій пол. ХХ ст. окремі факти та постаті південноукраїнської історіографії надалі залишалися у полі зору істориків з української діаспори, хоча і далеко не на першому місці, а переважно як вплетені в інші, генеральні, сюжети. Йдеться про працю П.П. Курінного про розвиток археологічних знань про Україну, згадки про існування одеського осередку україністики І.А. Линниченка у працях О.П. Оглоблина та Н.Д. Полонської-Василенко, нариси про Д.І. Дорошенка, М.Є. Слабченка, І.А. Линниченка⁹³. Згадки про низку південноукраїнських істориків є у працях сучасних діаспорних вчених С. Плохія, С. Величенка, В. Кравченка.

Автори головного енциклопедичного проекту діаспори «Енциклопедії українознавства» обрали апробований ще у 1920-х рр. у системі ВУАН критерій для включення певної особи у герої словникових статей: територіальний. Таким чином, в енциклопедію потрапили не лише суто українські світоглядно, етнічно та культурно особи, що певний час працювали у Південній Україні, але й представники інших націй, загалом, це 59 осіб. При тому автори звертали увагу не так на національне походження та світогляд, через складність цих понять, а обмежувалися згадкою про місце народження. В описі життя

⁹³ Лабунька М. Микола Павлович Дашкевич та Іван Андрійович Линниченко // 125 років київської української академічної традиції. – Нью-Йорк. 1993. – С. 219–264; Толочко О. О. Дві не зовсім академічні дискусії: І. А. Линниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський // Український археологічний щорічник: Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 92–103.

очевидна перевага віддана фактографізму та бібліографізму. Проте, у статтях про А.О. Скальковського та М.Є. Слабченка (О.П. Оглоблин), Д.І. Яворницького (А.І. Жуковський) присутні важливі оцінки. Зокрема, О.П. Оглоблин відзначив цінність праць історика Нової Січі А.О. Скальковського для сучасної науки завдяки використанню цим істориком цінної джерельної бази, незважаючи на романтичний підхід та ідеалізацію козацтва (цікаво, що подібні дорікання лунали і з іншого боку «залізної завіси»). Описуючи діяльність М.Є. Слабченка О.П. Оглоблин наголосив на тому, що цей одеський історик у 1920-х рр. створив осередок української історичної науки. Напевно, деяка незавершеність проектів М.Є. Слабченка через репресії стримала О.П. Оглоблина від застосування поняття школа, що мало розвиток вже у новітній українській історіографії. Історіографічним об'єктивізмом просякнута характеристика, яку дав Д.І. Яворницькому А.І. Жуковський. Він зазначив джерельну цінність його праць, але при тому навів закиди вченого з боку радянської історіографії в ідеалізації історії України. Останню тезу він просто навів, не висловивши свого ставлення до неї.

Природно, що українська і, зокрема, південноукраїнська тематика привертала та привертає увагу російської історіографії, що закорінене у російсько-імперську традицію. Узагальнено про діяльність ОТИС писав петербурзький археолог О.К. Марков⁹⁴. Широко південноукраїнська історіографія представлена у російсько-імперських енциклопедичних проектах. Найбільше окремих статей (130) про південноукраїнських істориків і відповідно найбільше інформації містить найбільш фундаментальна з тогочасних енциклопедій – видавництва Брокгауза та Ефрона. Позаяк йдеться про усіх осіб, що незалежно від свого фаху торкалися питань історичного минулого, не дивно, що далеко не для всіх автори відповідних статей застосували однакові дефініції. Лише невеликій частині героїв відповідних статей їх автори дали чітку дефініцію – історик, або фактично синонімічне у реаліях того часу – археолог. В деяких випадках відсутність цієї дефініції відверто дивує. Так, відомі історики О.О. Андрієвський, О.П. Доброклонський, Г.О. Афанасьєв були названі, відповідно, «письменник та педагог», «письменник»

⁹⁴ Марков А. Императорское Одесское общество истории и древностей // Вестник археологии и истории издаваемый Археологическим институтом. – 1888. – Вып. VII. – С. 22–33.

та «журналіст». Непослідовність була продемонстрована щодо дослідників історії права та літератури. До деяких з них (наприклад, Ф.І. Леонтовича, О.І. Кірпічнікова, В.М. Мочульського) була застосована дефініція «історик права», «історик літератури», тоді як у більшості випадків – «юрист» та «філолог». Найбільше статей у цій енциклопедії про південноукраїнських істориків написав їх столичний колега В.Є. Рудаков. Авторами декількох статей був М.Ф. Сумцов. Окремі статті написали такі видатні історики як М.І. Карєєв та В.П. Бузескул. Здебільшого автори були стримані у характеристиках, але іноді на початку статей понад з основною дефініцією вживалися такі суб'єктивні як «відомий», «видатний», «знаменитий», «талановитий». Історіографічні характеристики переважно замінялися перерахуванням фактів. Лише іноді траплялися більш уважні характеристики і навіть критичні нотки. Так, М.І. Карєєв та С.О. Венгеров дуже прихильно висловилися про наукову діяльність Р.Ю. Віппера та О.І. Кірпічнікова, натомість більш критично про В.К. Надлера висловився В.П. Бузескул, як про лише історика-оповідача, котрий обмежувався описом політичної історії. Наголос на суперечливих оцінках, що викликали праці О.С. Великанова та В.М. Мочульського, містять відповідні статті про них.

Разом з енциклопедією Брокгауза та Ефрона, основу уявлення про південноукраїнських істориків, заклали відомі біографічні енциклопедичні видання Геннаді, Язикова, Половцова, Венгерова та низка менш помітних. Так у поширеному «Російському біографічному словнику» містилися статті про 41 південноукраїнського історика. Така обмежена кількість має просте пояснення – за об'єкт вивчення було узятو виключно вже померлих осіб. В енциклопедіях С.О. Венгерова («Критико-біографічному словнику російських письменників та вчених» (6 томів та «Джерелах» до цього словника (4 томи) було розміщено відповідно 15 та 93 статті. «Джерела» було лише довідковим виданням, проте цінним з огляду на наведені у ньому часто перші спроби бібліографування праць істориків, рецензії на їх праці. Часто у подальших довідниках та енциклопедіях ця інформація опускалася.

Натомість «Критико-біографічний словник» містив аналітичні статті і серед них – М.М. Ковалевського про Г.О. Афанасьєва та Б.В. Богішича. Майже усі статті у цьому виданні – це статті південноукраїнських істориків, передусім, В.О. Яковлева, про своїх колег з

тієї ж території (В.Є. Априлова, А.Б. Ашика, П.В. Беккера, І.П. Бламберг).

Низка біографій південноукраїнських істориків була розміщена у відомому «Руському біографічному словнику». Часто можна побачити подібність між текстами, що передусім пояснювалося використанням спільних основних джерел, передусім некрологів.

Специфічною групою енциклопедичних видань, що відображала поступ краснавчих студій, були енциклопедії уродженців окремих регіонів Російської імперії. Так, в енциклопедії уродженців Рязанщини її упорядник розмістив біографії О.І. Левашова, П.І. Лялікова, М.І. Надєждіна, професора О.П. Доброклонського⁹⁵.

У «Православній енциклопедії» з'явилася перша ґрунтовна біографія одеського історика-релігієзнавця протоієрея О.М. Клітіна та статті про О.І. Алмазова, О.І. Кірпічнікова, цінним в яких є звернення авторів до характеристики внеску цих вчених у дослідження різних питань історії релігії⁹⁶.

Значно менше в енциклопедіях відбилася інфраструктурна історія історичної науки. Так, у другому томі (1890 р.) «Брокгауза» у загальній статті про археологічні товариства в Росії містилася тільки одна невелика згадка про ОТІС, щоправда, досить приваблива для прибічників виходу південних провінціалів на рівень столичних колег. Отож, зазначалося, що ОТІС має більше прав, аніж його відомий московський аналог називатися археологічним товариством. В даному разі бачимо відгомін дискусії про зміст поняття археологія. Вочевидь, автор цих рядків був прибічником трактування поняття археологія у наближеному до сучасності сенсі, як науку про речові пам'ятки минулого, і тим самим справедливо наголошував на великій частки уваги до цих артефактів у діяльності ОТІС.

Якщо зважити на окремі національні історіографічні традиції, то найбільш активними в цей час в аналізі творчої та громадянської діяльності своїх істориків були єврейські автори (нариса діяльності О.А. Рабиновича, І.Г. Оршанського, С.М. Дубнова)⁹⁷.

⁹⁵ Библиографический словарь писателей, ученых и художников, уроженцев (преимущественно) Рязанской губернии / [Сост. И. В. Добролюбовым, доп. С. Д. Яхонтовым; Предисл. И. Н. Гаврилова]. – Рязань, 1995.

⁹⁶ Сумцов Н. Ф. А. И. Кирпичников // Православная Богословская энциклопедия или Богословский энциклопедический словарь. – Т. X: Киннамон – Кион.

⁹⁷ Гессен Ю. И. О. А. Рабинович. И. Г. Оршанский: литературно-биографические очерки: с портретами. – Санкт-Петербург, 1898; Рашковский Н.С. Современные русско-еврейские деяте-

Унікальним здобутком для національних спільнот Російської імперії було видання єврейськими інтелектуалами на початку ХХ ст. російськомовної багатотомної «Єврейської енциклопедії» у знаменитому видавництві Брокгауз та Ефрон. На її сторінках було розміщено статті про 16 істориків, що тривалий час працювали на території Південної України, здебільшого у головному центрі єврейського світу в імперії – Одесі (С.М. Дубнов, Й.Г. Клаузнер, Б.Л. Сегаль та ін.). Цікавим фактом є те, що один з цих істориків, професор історії права Новоросійського університету Ф.І. Леонтович, не належав до єврейських істориків і був єдиним з числа південноукраїнських істориків, хто фігурував на сторінках цієї енциклопедії виключно завдяки своєму науковому доробку, що включав й декілька праць з історії правового життя євреїв Східної Європи. Коротка стаття про антикознавця М.І. Мандеса з'явилася в енциклопедії виключно завдяки його єврейському походженню, хоча він не студіював історію євреїв і був далеким від єврейської культури та національного руху. Натомість, упорядники «Руської енциклопедії» включили до одного з томів статтю про класика єврейської історіографії С.М. Дубнова, напевно, з огляду на російську мову більшості його праць та діяльність в імперії у специфічному колі, так званих, російсько-єврейських діячів.

У ранній російській історіографії доби комуністичного режиму, у 1925 р., з'явився один з перших нарисів про наукову діяльність Е.Р. Штерна авторства тривалий час казанського, а на той момент владивостоцького, історика-класика Д.П. Шестакова⁹⁸. Образ південноукраїнської історіографії відображає перший великий загальний історіографічний нарис авторства вихованця одеської школи М.Л. Рубінштейна⁹⁹. Праця відзначалася жорсткою зацентрованістю на московсько-петербурзькій історіографії і тому провінційні історики, в тому числі і південноукраїнські були згадані мінімально, а розвиток історичних досліджень на півдні Російської імперії окремо не розглядався. Серед тих, хто мав південноукраїнський досвід, М.Л. Рубінштейн «розкидав» по тексту грубезного тому згадки про М.І. Надежді-

ли: (Представители религии, науки, литературы, искусства и обществ. жизни): Биограф. очерки и характеристики [Абрамович; Антокольский; Гордон; Гаркави; Гохман; Думашевский; Дубнов; Леванда; Моргулис; Пинскер; Рабинович; Спектор]. – Вып. 1. – Одесса, 1899.

⁹⁸ Шестаков Д. П. Научная деятельность Э.Р. Штерна // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском государственном университете. – 1925. – Т. 33. – Вып. 1. – С. 147–151.

⁹⁹ Рубинштейн Н.Л. Русская историография. – М., 1941. – С. 363-364.

на, П.І. Кеппена, Ф.І. Леонтовича, І.А. Линниченка, Н.П. Кондакова, Д.М. Овсяніко-Куліковського, П. Дюбрюкса, Б.В. Фармаковського, В.С. Іконнікова, Ф.Є. Корша, В.І. Пічету. Проте лише про трьох з цих осіб згадано саме у південноукраїнському контексті і серед них єдина змістовна згадка присвячена І.А. Линниченко. М.Л. Рубінштейн зазначив, що в Одеському та Харківському університетах був сильнішим зв'язок з історією Південної України, аніж з історією Росії, а І.А. Линниченко продовжив тут традиції історико-юридичної школи. Усі подальші історіографічні курси, що видавалися у СРСР у другій половині ХХ ст., слідували за структурою М.Л. Рубінштейна. У другій половині ХХ ст. переважно у Москві та Ленінграді вивчалася наукова спадщина топ-істориків: Н.П. Кондакова, Ф.І. Успенського, Р.Ю. Віппера, Д.М. Овсяніко-Куліковського, П.М. Біцилли. Трохи більше уваги південноукраїнській, здебільшого одеській, історіографії присвячено у відомих «Нарисах з історії історичної науки». Але і тут згадки є лапідарними та найчастіше втиснутими у рамки «правильного марксистського підходу».

Центр вивчення славістики та медієвістики в СРСР перебував у РСФСР. Тому закономірно, що саме там проводився ґрунтовний аналіз, зокрема, й на монографічному рівні, наукової діяльності таких видатних вчених як В.І. Григорович¹⁰⁰, Р.Ю. Віппер¹⁰¹, О.О. Кочубинський, Н.П. Кондаков¹⁰². Ці праці значно перевищували за широтою охоплення матеріалу та глибиною аналізу відповідні праці, що видавалися в цей час на території УРСР.

На сучасному історіографічному етапі найбільш фундаментальний внесок у прогрес знань про розвиток історичної науки на території Південної України (хоча російські історики сприймають і називають цю територію не інакше, як «юг России») зробили петербурзький історик науки І.В. Тункіна та скатеренбурзький археолог та історик археології А.В. Шаманаєв.

Головним досягненням І.В. Тункіної є дослідження історії дослідження античних пам'яток південної України наприкінці ХVІІІ ст. – 1860-х рр. у Російській імперії. Щоправда, часто дослідниця досить докладно розкриває і погляди на окремі питання представників за-

¹⁰⁰ Сергеев В. И. Исторические взгляды В. И. Григоровича. – Казань, 1978.

¹⁰¹ Сафронов Б. Г. Историческое мировоззрение Р.Ю. Виппера и его время. – М., 1976.

¹⁰² Кызласова И. Л. История изучения византийского и древнерусского искусства в России: (Ф. И. Буслаяв, Н. П. Кондаков: методы, идеи, теории). – М., 1985.

хідноєвропейського антикознавства. Велика монографія (докторська дисертація) І.В. Тункіної, дає уявлення про витoki історіографічного процесу наступного періоду. У низці своїх подальших досліджень І.В. Тункіна присвятила увагу й другій пол. ХІХ – поч. ХХ ст., зокрема, біографіям Н.П. Кондакова, Б.В. Варнеке, І.М. Тронського, Феодосійському музею. Директор СПФАРАН І.В. Тункіна використала у своїх дослідженнях великий масив цінного «сирого» архівного матеріалу з фондів цієї архівної установи, що дозволило розкрити багато нових сюжетів з історії антикознавства.

Численні статті А.В. Шаманаєва з історії діяльності ОТИС, кримських археологів і т.п. другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст. вдало продовжують дослідження І.В. Тункіної. До антикознавчих статей І.В. Тункіної та А.В. Шаманаєва дотичні роботи відомого російського антикознавця Е.Д. Фролова, в яких згадано про розвиток антикознавства в Одесі та, особливо, висвітлено одеський період діяльності Е.Р. Штерна¹⁰³. У статтях петербурзького історика Д.С. Васько досліджено один з яскравих епізодів поширеного на початку ХХ ст. явища приватного колекціонування старожитностей в Одесі¹⁰⁴.

У перше десятиріччя ХХ ст. свої тривалі дослідження увінчали великими монографіями Л.П. Лаптева та В.Є. Кельнер. У двох монографіях московський спеціаліст з історії слов'янознавства Л.П. Лаптева розкрила значення Новоросійського університету як центра розвитку славістики, найбільшу увагу приділила В.І. Григоровичу, О.О. Кочубинському, М.Г. Попруженку¹⁰⁵. Петербурзький біограф С.М. Дубнова В.Є. Кельнер присвятив 3-й розділ діяльності історика в Одесі, вважаючи цей період часом «накопичення капіталу», тобто документальної бази для своїх праць та вироблення концепції єврейської історії¹⁰⁶.

Широко представлена південноукраїнська тематика у російських енциклопедично-довідкових виданнях, що були видані у комуністичну

¹⁰³ Фролов Э.Д. Русская наука об античности (историографические очерки). – СПб., 1999; Фролов Э.Д. Немецкий профессор в русском университете: Эрнест Романович фон-Штерн (1859–1924 гг.) // Сб. статей в честь 70-летия Г.Л. Курбатова. – СПб., 2001. – С. 29–58.

¹⁰⁴ Васько Д.С. Одесский коллекционер Е.А. Шуманский. История одной продажи // Актуальные проблемы теории и истории искусства: сб. науч. статей. – Вып. 3. / Под ред. С.В. Мальцевой, Е.Ю. Станюкович-Денисовой. – СПб., 2013. – С. 99–104; Васько Д.С. Одесский собиратель Е. А. Шуманский и его коллекция древностей // Клио. – 2015. – № 11. – С. 118–130.

¹⁰⁵ Лаптева Л.П. История славяноведения в России в XIX веке. – М., 2005; Лаптева Л.П. История славяноведения в России в конце XIX – первой трети XX в. – М., 2012.

¹⁰⁶ Кельнер В.Е. Миссионер истории: жизнь и труды Семена Марковича Дубнова. – СПб, 2008.

добу та на сучасному етапі. У 1920 - 1940-х рр. у радянському переробленому перевиданні класичного «Настільного словника видавництва Гранат» було наведено низку біографій істориків, пов'язаних з Південною Україною. Частина статей містила оціночні тези. Так, С.М. Дубнову було закинуто недостатню увагу до соціально-економічного чиннику в історії, Д.І. Яворницькому – пережитки романтизму.

Головною «відповіддю» російсько-імперським виданням у СРСР була багатотомна «Велика радянська енциклопедія». У трьох її багатотомних виданнях було розміщено близько 40 біографій істориків, пов'язаних з півднем України. У першому виданні містилося 26 коротких нарисів. Проте, лише 14 істориків «вижили» в усіх трьох виданнях енциклопедії (Ф.І. Успенський, В.М. Істрін, Н.П. Кондаков, В.І. Модестов, Д.М. Овсяніко-Куліковський та ін.). Серед «загублених» такі титани як Е.Р. Штерн, О.І. Кірпи́чніков, С.М. Дубнов, Б.В. Варнеке. Йдеться не про просто копіювання, а певну еволюцію в їх сприйнятті, при чому у бік пом'якшення загальних оцінок, наприклад, щодо Н.П. Кондакова, Є.М. Щепкіна (попри те, що він був адептом комунізму, у першому виданні підкреслювалася його «чужість»). Унікальною була «енциклопедична доля» П.І. Кеппена: про нього була стаття у першому виданні, а потім він знову «виринав» у третьому. Серед тих, хто з'явився у другому та третьому виданні найпомітніші постаті Д.І. Яворницького, А.О. Скальковського, В.І. Григоровича, О.Л. Бертъе-Делагарда. Якщо Д.І. Яворницький однозначно трактувався як український історик, то у другому видання А.О. Скальковського було названо російським, а у третьому вже – російським та українським. Серед тих, про кого у трьох виданнях розмістили лише одну статтю виділяються такі помітні постаті як професори І.А. Линниченко, Ф.І. Леонтович та О.І. Нікітський, інформація про яких містилася лише у другому виданні. І.А. Линниченко, незважаючи на його самоідентифікацію як росіянина, впевнено називався «українським буржуазним істориком».

Низка осіб були зігноровані у трьох виданнях (О.О. Павловський, О.М. Деревницький, О.О. Кочубинський, М.М. Мурзакевич, А.І. та О.І. Маркевичі та ін.). При тому жоден з них не мав однозначно негативного ідеологічного «статусу» і не міг бути занесений у своєрідні цензурні «проскрипції». У другому та третьому виданні «ВРЕ» було надруковано майже ідентичні тексти про ОТИС, без докладної інформації та оцінок. Без суттєвих змін ці тексти містилися й у «Радянській

історичній енциклопедії», і, як зазначалося, «Радянській енциклопедії історії України». Таким чином, радянському проекту не вдалося вийти на рівень Брокгауза.

Щоправда, це компенсувало видання в у столичних загальносоюзних видавництвах низки спеціалізованих енциклопедій. 16-ти томна «Радянська історична енциклопедія» містить 18 статей про південноукраїнських істориків XIX – початку XX ст., в тому числі й про 4-ох, яких не було згадано у жодному з видань «ВРЕ»: О.О. Кочубинського, О.С. Трачевського, А.В. Флоровського, О.Л. Коцейовського. У статтях траплялися фактичні неточності. Так, вчителем славіста А.В. Флоровського було названо «ідеологічно правильного» Є.М. Щепкіна, хоча насправді це був І.А. Линниченко.

У видання «Слов'янознавство у дореволюційній Росії» увійшло 32 статті про південноукраїнських істориків¹⁰⁷. Звісно, не обійшлося від суттєвих пропусків. Найбільш значимим є відсутність у цій книзі згадки про одеського, а потім празького видатного славіста А.В. Флоровського. Ширше коло істориків, 71, було включено у біобібліографічне видання, що продовжувало Венгерівську традицію¹⁰⁸. Оригінальною рисою видання є спроба його авторів класифікувати істориків на групи за спрямуванням їхньої наукової діяльності. Так, у рубрику «Історики Росії» було включено 29 осіб; «Всесвітні історики» – 23; «Історики України» – 9; «Слов'янознавці» – 6; «Сходознавці» – 2 та по одному – «Історики Прибалтики» та «Історики Середньої Азії». Цей розподіл є умовним, адже зацікавлення більшості істориків були різнобічні.

Традиція вивчення істориків, з південноукраїнським сегментом у біографіях, продовжена й у енциклопедіях, що видані в останні десятиліття на території РФ. Основними енциклопедичними мега-проектами є «Велика російська енциклопедія» та «Православна російська енциклопедія». У «ВЕР» включено суттєво доповнено у бік розширення описових даних статтю про ОТІС. Заслужують на увагу статті про П.М. Біцилли, М.Х. Красносельцева, стаття про Н.П. Кондакова провідного сучасного російського спеціаліста з вивчення біографії цієї постаті І.Л. Кизласової.

Показовою є стаття С.І. Міхальченка про І.А. Линниченка. Автор відзначив, що обидві дисертації цього історика досі мають свою цін-

¹⁰⁷ Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь. – М., 1979.

¹⁰⁸ История исторической науки в СССР. Дооктябрьский период: Библиография. – М., 1965.

ність (не уточнено яку саме, але в будь-якому разі це – сумнівна теза), справедливо наголошує на тому, що історик заперечував незалежність та автономію України, вперше в енциклопедіях відзначає його видатну роль у заснуванні та діяльності Одеського бібліографічного товариства, проте не зазначив жодного з його близьких учнів. І.А. Линниченка, як і в іншій своїй статті про Ф.І. Леонтовича у «ВРЕ», С.І. Михальченко однозначно називає російськими («российскими») істориками. Дещо модернізована дефініція «российский», замість значно більш поширеного у радянські часи «русский», на нашу думку, виглядає більш м'яко і адекватніше відображає стан самоідентифікації та спрямування творчої і громадської діяльності цих і аналогічних ним істориків, хоча і далеко не знімає можливість їх трактування як українських, особливо враховуючи їх місце народження на території України. Зігнорованими в «ВРЕ» виявилися представники позаодеських історіографічних центрів – Катеринославу, Херсону, Миколаєва, Криму (є стаття тільки про О.Л. Бертьє-Делагарда).

У «Православну російську енциклопедію» включено фундаментальні статті про низку істориків церкви, що певний час працювали на півдні України, здебільшого в Одесі. Історики літератури та мови фігурують у виданнях «Російські філологи XIX ст.»¹⁰⁹ та 5-ому «Російські письменники». В енциклопедію «Правова наука та юридична ідеологія Росії» включено 36 біографій південноукраїнських юристів, здебільшого з кола професури Новоросійського університету, котрі, в тому числі, вивчали історію і тому можуть бути віднесені й до кола представників історичної думки¹¹⁰. До кола цих юристів зараховано і фахового історика С.Л. Аваліані.

Знайшла певне відбиття південноукраїнська історіографічна тематика і у працях представників російської еміграції. У 1920-х рр. завдяки зусиллям російської наукової еміграції Прага перетворилася на один з центрів аналізу творчого доробку Н.П. Кондакова, включено з її одеською складовою. Окремі згадки про південноукраїнський етап у житті декількох істориків є у праці представника російської американської еміграції Г.В. Вернадського, а до того – певний час кримчанина.

¹⁰⁹ Русские филологи XIX века: библиографический словарь-справочник / Авт.-сост. М.Е. Бабичева. – М., 2006.

¹¹⁰ Правовая наука и юридическая идеология России: энциклопедический словарь биографий. – Т. I: XI – начало XX в. – М., 2009.

Окрім української емігрантсько-діаспорної та російської, в інших зарубіжних історіографіях важко знайти сліди більш-менш системного зацікавлення південноукраїнським історіографічним процесом. Можна твердити лише про прояви зацікавлення окремими персонажами і найчастіше про принагідне звернення до південноукраїнських сюжетів як частини ширших тем. Увагу молдовських історіографів привертають, природно, сюжети пов'язані з дослідженнями Бессарабії, зокрема, А.О. Скальковським¹¹¹. Здобутками німецької історіографії в розрізі нашої теми є монографія Г. Хаусмана про історію НУ, в якій згадано про деякі моменти нашої теми¹¹², та статті А. Хьослера про видатного археолога та антикознавця Е.Р. Штерна¹¹³.

Закономірно, що у грецькій та болгарській історіографіях маємо прояви зацікавлення представниками цих націй у південноукраїнській історичній думці. Болгарські дослідниці Т. Ганчева та Л. Любенова є одними з провідних спеціалістів у реконструюванні життєвого шляху, а особливо болгарських сторінок, П.М. Біцилли та М.Г. Попруженка, які вагому частину свого життя провели у Болгарії. Дотичні до нашої теми дослідження ізраїльських вчених про класика єврейської історіографії С.М. Дубнова.

Таким чином, осмислення історії історичної науки та думки на території Південної України розвивалося поступальним шляхом. Найрельєфніше відповідний доробок відбився у біоісторіографічних, інституціознавчих та енциклопедичних дослідженнях. Найбільший внесок у дослідження історіографічного процесу на території Південної України зробили представники місцевих історичних осередків та їх київські колеги, а серед зарубіжних вчених першість належить росіянам. Головним чином, особливості у процесі вивчення нашої теми зумовлені місцями зосередження основних історичних джерел, що дозволяли її розробляти.

¹¹¹ Степанов В., Романова С. Историк и этнограф XIX в. А. А. Скальковский и его вклад в изучение населения Бессарабии // Revista de Etnologie și Culturologie. – № 18. – 2015. – С. 40–45.

¹¹² Hausmann G. Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865–1917: soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches. – Stuttgart, 1998.

¹¹³ Häusler A. Ernst von Stern, Archäologe in Odessa und Halle. Zum 125. Geburtstag // Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift. – 1984. – 25. – S. 683–695.

РОЗДІЛ 2

СОЦІОКУЛЬТУРНІ УМОВИ ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ПРОЦЕСУ

Будь-які явища людського буття є взаємозалежною системою, що може бути тільки умовно «розщеплена» на окремі складові. Історію розвитку формування історичного знання та її елітарного, наукового, рівня необхідно розглядати у ширшому контексті загальної інтелектуальної історії, категорії повсякдення інтелектуалів. Розгляд життєвих практик та базових світоглядних принципів, комунікаційної системи південноукраїнського історіографічного процесу є метою першого розділу нашої роботи.

2.1. Історики у суспільстві: мирні часи

До анексії території Південної України Російською імперією цей регіон пройшов великий історичний шлях, зокрема, культурного розвитку, формування традицій етнокультурних зв'язків. Кожна з численних етнорелігійних спільнот, представлених у цих землях, формувала тут свою історичну пам'ять. Зокрема, частина циклу українських середньовічних билин та пізнішим дум склалися під впливом подій у Південній Україні і, ймовірно, саме тут. Пам'ять греків живилася споминами про те, що саме у давньогрецьких полісах-емпоріях у Північному Причорномор'ї зароджувалася історична думка¹¹⁴. Як встановили власне одеські антикознавці у другій пол. XIX ст., у III ст. до н.е. у Херсонесі мешкав історик Сіріск, якого нагородили лавровим вінцем за його історичну працю. Історіографічна традиція існувала й у Боспорському царстві. Яскравим євразійським явищем були історичні дослідження у XVII – XVIII ст. у Кримському ханстві та південноукраїнських володіннях Османської імперії¹¹⁵.

Радикальна зміна політичної і, як наслідок, соціальної, етноконфесійної та культурної ситуації, призвела до того, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. історична думка, а особливо її інфра-

¹¹⁴ Скржинская М. В. Сочинения боспорских и херсонесских историков // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: Сб. статей / Под ред. проф. Э. Д. Фролова. – Вып. 14. – СПб., 2014. – С. 357–377.

¹¹⁵ Зайцев И. В. Крымская историографическая традиция XV–XIX вв.: пути развития: рукописи, тексты и источники. – М., 2009.

структурні елементи на території Південної України розвивалися з «чистого аркуша». У складі осіб, які цікавилися історією, переважали військові інженери, що безпосередньо стикалися з античними пам'ятками, чиновники, військові, дипломати. Порівняно незначною була в цей час роль священників. Лише незначна частина цих осіб мала таку освіту, яка б дозволяла їх назвати фаховими істориками. Головні першовідкривачі історії регіону М.М. Мурзакевич та А.О. Скальковський були вихованцями морально-політичного (фактично юридичного) факультету Московського університету, на якому, власне, і навчали вивчати «внутрішню», державно-політичну та соціально-правову, історію, що є стрижнем історичного процесу. В будь-якому разі, більшість з них були схожі на просвітників-універсалів на кшталт М.О. Максимовича.

Чинником, що впливав на консолідацію вчених людей та розвиток досліджень старожитностей було сприяння просвічених урядовців. У південноукраїнських землях напр. XVIII – у першій пол. XIX ст. у цьому плані склалася дуже сприятлива ситуація. Поряд з соціально-економічними, побутовими, питаннями ціле гроно адміністраторів Новоросійського краю сприяли історичним студіям і самі більш чи менш активно брали в них участь. Це передусім генерал-губернатор Новоросійського краю та Бесарабії М.С. Воронцов, градоначальники Керчі І.О. Стемповський та З.С. Херхеулідзе, Феодосії – С.М. Броневський, Одеси – О.І. Льовшин, катеринославський губернатор А.Я. Фабр та ін. З них І.О. Стемповський та А.Я. Фабр перетворилися з аматорів старовини на власне істориків. Сприяння з боку військової еліти передусім уособлював командир Чорноморського флоту та військовий губернатор Миколаєва та Севастополя адмірал О.С. Грейг.

Чиновництво, якого саме тут потребувала імперія для найшвидшої інтеграції краю, було головним шляхом притоку нових істориків до цього регіону. З цим сегментом пов'язані військові та дипломати, які оселилися тут після участі у військово-політичних переламних подіях доби російсько-османських війн. Серед цих постатей окремо височіє постать О.С. Стурдзи, який мав насолоду саме в одеський, великий заключний період свого життя присвятити себе виключно творчій та громадській діяльності, що, напевно, і було головною передумовою його звернення до більш глобальних історичних питань. Зі схожих з чиновниками колонізаторських мотивів сюди надсилали-

ся священники, які традиційно були зберігачами традицій, що зумовило їх поклик до минулого. Ще один шлях і відтак сегмент істориків складала новоприбулі викладачі, багато з яких розпочинали тут кар'єру у новозаснованих і тому схильних до прогресу навчальних закладах. Не дуже поширений, але все ж таки наявний сегмент складала новоявлені «Овідії» - заслані у «нові землі» після потрапляння в опалу видатні інтелектуали, зокрема, М.І. Надеждін (провів в Одесі три роки) та М.Л. Магницький, що ще більш тривалий час (10 років) заключного періоду свого життя прожив в Одесі та Херсоні.

Суспільно-світоглядні орієнтири південноукраїнських істориків того часу відображали загальні настрої, що панували серед інтелігенції Російської імперії: були тут і свої слов'янофіли та західники, ліберали та консерватори. На крайньому фланзі консерватизму стояли історики-священники, а також О.С. Струдза, М.Л. Магницький, І.Ф. Гриневиц, Ф.І. Ляліков для поглядів яких були властиві релігійність, антиреформаторство, а відтак і тим більше антиреволюційність. Більшість істориків в принципі були більш близькими саме до цих осіб (М.М. Мурзакевич, А.О. Скальковський, К.П. Зеленецький та ін.), однак без крайнощів їх поглядів. На крайньому ліберальному, реформаторському, фланзі доби реформ стояли М.І. Надеждін, О.В. Лохвицький. Серед трьох історіографічних національних традицій, що увиразнилися в цей час на тлі пануючої загальноімперської традиції – єврейської, болгарської та грецької – єврейська виглядала подібною до західницької-ліберальної, а дві балканські більше зближувалися з консервативною течією.

Значну роль на зламі століть у стосунках між аматорами старовини відігравали їх зв'язки по лінії масонських лож. Під час візитів до Криму імператори Російської імперії виказували свій інтерес до місцевих старожитностей та заохочували ентузіастів до подальших досліджень. Формуються родинні традиції дослідження старовини. Прикладом є родини Дюбрюксів, Бларамбергів, Палаузових, Де Віво, Аркасів, Вак'є, Павловських.

Модернізаційні процеси другої пол. XIX – поч. XX ст. загострили проблему співвідношення науковця та оточення, умов життя та праці інтелектуалів. Помітним стає розчарування інтелектуалів в неромантичному, споживацькому технологізованому, комерціалізованому, міщанському, буржуазному світі, що вирував навколо в умовах капіталістичного розвитку.

Найрельєфніше у джерелах, конкретніше в особистих матеріалах інтелектуалів, зокрема, істориків відбиті умови їх життя в Одесі. Незважаючи на динамічний соціально-економічний розвиток південно-українських міст, перетворення їх на основні «тягачі» цього процесу, саме у першій пол. XIX ст. з боку істориків пролунали перші претензії до їх населення. При чому усі ці претензії пролунали до Одеси, що, на нашу думку, пояснюється тим, що саме це найбільше на Півдні місто викликало найбільші очікування і відповідно розчарування. У 1844 р. в Одесі трохи більше місяця пробув тоді ще молодий славіст з Казані В.І. Григорович. У своєму щоденнику він скептично відгукнувся про місто: «Одеса – місто нелюдське. Жодної симпатії. Збайдужіло ходив горезвісним бульваром, де пилюка та пом'яті обличчя. По вулицях, де жидів катма та жидівських фізіономій. Ніякого задоволення!»¹¹⁶. В подібному дусі висловлювався і В.В. Григор'єв, який на відміну від В.І. Григоровича прожив тривалий час в Одесі. Свої думки він висловив не у приватній формі, а оприлюднив, хоча й анонімно, у популярному часописі і навіть наразився на полемічну відповідь, теж від аноніма¹¹⁷.

На середину XIX ст. Одеса мала значний досвід наукового життя, але перші, здебільшого приїжджі професори НУ, висловлювали сумніви у здатності Одеси перетворитись на науковий центр¹¹⁸. Деякі з них приїхали в Одесу сповнені наукових планів. Проте саме цих представників одеської професури 1860 - 1870-х рр. спіткало найбільше розчарування. Тепер вже надовго в Одесі оселився на той момент один з перших професорів новозаснованого місцевого університету В.І. Григорович. В Одесі він планував інтенсифікувати слов'янознавчі студії, сподіваючись на більш тісний зв'язок краю з Балканами. Він обстоював ідею організації історичного архіву в Одесі, збереження пам'яток старовини. Жодна з ініціатив науковця не реалізувалася, що підсилило його дивакуватість та загалом розчарування у житті. Гальмування наукової активності історика в Одесі, його душевний стан не вкрились ані від мемуаристів, ані від сучасних історіографів¹¹⁹. У

¹¹⁶ Петровский Н. Путешествия В. И. Григоровича по славянским землям // ЖМНП. – 1915. – Ч. 59, окт. – С. 223–224.

¹¹⁷ [Григорьев В.В.] Вести из Одессы // Москвитянин. – 1841. – Ч. 2. – №4. – С. 555–561; За Одессу // Там само. – Ч. 3. – № 6.

¹¹⁸ Новороссийский университет в воспоминаниях современников /сост. Ф.А. Самойлов. – Одесса, 1999. – С. 11–12.

¹¹⁹ Успенский Ф.И. Воспоминания о В.И. Григоровиче. – Одесса, 1890. – С. 30-35; Лаптева Л.П.

лісті він повідомляв колегу, про те, що «мечты мои давно не осуществились», пов'язуючи цей факт зі специфікою Одеси: «базарная Одесса – слишком гадка, чтобы ее поминать добром»¹²⁰. Вже незадовго до своєї смерті він писав: «чернорабочий антиквар, я ограждаю себя этим званием от той свистопляски, которая так обычна в Одессе. Скоро ли Бог даст избавить себя от всяких прелестей края, в котором зыскания преследуют меня то с той, то с другой стороны»¹²¹.

Майже так само про Одесу згадував київський історик В.С. Іконніков, який декілька років жив та працював у цьому місті у 1860-х рр.¹²². Невдовзі після переїзду до Одеси москвич Є.М. Щепкін, намагаючись «перетягнути» сюди ж свого московського товариша П.М. Ардашева, так змальовував позитивний образ причорноморського міста: «здесь для добросовестного человека работы очень много, чисто педагогической... город все таки европейский ... при таком климате можно заниматься круглый год без понижения энергии. Город велик, напоминает скорее заграничный приморский город, но только юный и новый. Население зажиточное, но меркантильное и пестрое по национальности. Вообще здесь можно найти уединение среди шумного, но чуждого для науки города. Жизнь не дороже московской, но, как и за границей, больше комфорта. Если нет семьи, то рублей на 90 в месяц можно жить сдержанно, но весьма хорошо... для занятий кабинетных условия крайне благоприятные»¹²³. У спогадах філософа Г.В. Флоровського Одеса також постає не таким вже й провінційно затхлим містом, де населення було доволі культурним та жило спільними інтересами з іншими регіонами імперії¹²⁴.

Історик М.П. Смірнов писав Я.Ф. Головацькому: «Вы не можете себе представить, как трудно заниматься ученым трудом в Одессе, так бедны наши библиотеки, в особенности к той теме, которую я выбрал». Однак захист докторської дисертації відбувся при величезному напливі публіки, що дало підстави М.П. Смірнову більш оптимістично зауважити: «что показывает, каким вниманием пользуются

История славяноведения в России в XIX веке. – М., 2005. – С. 752.

¹²⁰ ВРРДБ. – Ф. 86. – К. 1. – Спр. 26. – Арк. 4.

¹²¹ ВРРДБ. – Ф. 86. – К. 3. – Спр. 74. – Арк. 26.

¹²² ІРНБУВ. – Ф. 46. – Спр. 350. – Арк. 1–2.

¹²³ РДА. – Ф. 889. – Оп. 1. – Спр. 191. – Арк. 1, 3, 7.

¹²⁴ Блейн Э. Жизнеописание отца Георгия // Г. Флоровский: священник, богослов, философ. – М., 1995. – С. 7–15.

сочинения по западнорусской истории даже в Одессе, которая вообще не отличается ни малейшим сочувствием к науке, а занята исключительно пшеничными интересами»¹²⁵.

У джерелах відбилась своєрідна колективна думка тогочасної наукової еліти Одеси. Так, М.І. Костомаров згадував, що під час свого тижневого перебування в Одесі на початку 1870-х рр. університетські професори, слід думати переважно історики, скаржились йому на «меркантильное направление одесского общества», що «проникая в круг студентов, препятствует расширению среди них той любви к науке, без которой университет делается бездушным трупом. Здесь все гоняется за личною выгодой, все прежде всего думают о наполнении своего кармана»¹²⁶.

На думку видатного історика мистецтва Н.П. Кондакова, більшість населення Одеси сприймало її як тимчасове місце проживання, готель, що унеможлиблювало розвиток тут власного класу освічених одеситів, університет нагадував постійний двір, не користуючись увагою міста. Останню обставину автор трактував двояко: як позитивну, адже ізоляція викладачів від преси та публіки не так сильно розбещувала їх, і як негативну, адже від самотності страждали їх сім'ї. Загалом, автор зауважував, що «провинциальная жизнь, отсутствие сотрудничества, перерыв научных связей, действовали расслабляющим образом на многих талантливых людей, отвлекая их мало-помалу и окончательно от настоящих научных работ... Одесский университет, имевший собственно говоря, по своей юности и отсутствию в самом городе той культурной закваски наших провинций, вроде Казани или Харькова, все шансы сохранять известную свежесть интеллигентной среды, распространявшейся из русских центров, давал полный пустоцвет на других факультетах, кроме естественного»¹²⁷.

Відомий одеській історик та педагог М.М. Мурзакевич послідовно заперечував доцільність заснування університету в Одесі. На початку 1870-х рр. у щоденнику він саркастично зазначав, що «університет нужно было бы открыть в Николаеве, а не в полуиностранный Одессе, переполненной лжи та распущенности. Примитивная мысль близоруких людей основала университет там, где все коммерческое, но не

¹²⁵ ВРІУЛШ. – Ф. 104. – Оп. 1 – Спр. 860–863.

¹²⁶ Костомаров Н. И. Автобиография // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Прим. И. Л. Бутича. – К., 1989. – С. 619–620.

¹²⁷ Кондаков Н.П. Воспоминания и думы. – Прага, 1927. – С. 58-59, 69–70.

научное... Профессора Одессу выставили городом цивилизованным, то есть, что в ней есть клубы, трактиры, кабаки и другие заведения, которые пребывают на содержании у жидов»¹²⁸.

Славист В.В. Ягич у 1872 р. писав В.І. Ламанському: «Одесса – обыкновенный торговый город... Людям, занимающимся наукою, а не покупанием хлеба, здесь очень неудобно жить..., кажется, что и обстоятельства здешнего университета прескверны: наукою очень мало занимаются» У листі до І.І. Срезневського звичайну для професора нестолічного університету скаргу на брак наукової літератури він вважав за потрібне супроводити такими характеристиками Одеси як «прескверный город, не настоящий русский, и не совсем, европейский», «ненавидящий на науку»¹²⁹.

Колективне ставлення одеської наукової еліти до свого буття на початку ХХ ст. найбільш яскраво відбиває промова історика літератури В.М. Істріна на святкуванні 15-тя заснування ІФТ. Промовець відзначив байдужість населення до справи розвитку високої науки та фактично узагальнив попередні пояснення цього явища: «здесь не было времени образоваться ни старинным знатым родам, которые были бы тесно связаны столетиями с своей землей, ни старым именитым купеческим фамилиям, которые бы гордились своим столетним служением русской земле, ни просто старожилам, которые чувствовали бы себя так крепко привязанными к своему насиженному месту. Ни исторических воспоминаний, переходящих от поколения к поколению, ни исторических реликвий, так много говорящих чувству гражданина, ни нравственных связей между поселенцами нового края, связей, которые одни только и устанавливают общность культурных интересов»¹³⁰. Кримчанин О.Л. Бергс-Делагард також пов'язував слабкий культурний потенціал міста з його молодістю: «город слишком ничтожен по духовным силам и времени в особенности...»¹³¹.

Враження науковців загалом співпадають з думками представників інших груп інтелігенції. Син відомого одеського історика А.О. Скальковського Костянтин зазначав: «замечательным фак-

¹²⁸ ВР ІРЛ. – Ф. 603. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 76.

¹²⁹ Письма И. Ягича к русским ученым (1863-1886) / Под ред. акад. В.В. Виноградова и Г. П. Блока. – М., 1962. – М.-Л., 1963. – С. 63.

¹³⁰ Пятнадцатилетие Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Одесса, 1905. – С. 5–9.

¹³¹ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 255. – Арк. 8.

том общественной жизни Одессы оставалось полное равнодушие ко всему, кроме торговли и некоторых муниципальных вопросов. В Одессе только отдельные личности интересовались политикой, общественными вопросами, литературой, изящными искусствами и т.п. Такая бедность интеллектуального развития в таком большом городе изумительна. Причина этому была отчасти в том, что неподвижное ядро общества составляли иностранные негодичанты, с их многочисленными сателлитами, русское же население – элемент бродячий, быстро сменявшийся, и потому не имевший времени сложиться в определенные кружки. Подобное настроение делало тогда Одессу «благонадежною» в политическом смысле, но зато и крайне скучною»¹³².

У XIX – на початку XX ст. у суспільній думці два найбільших міста України у складі Російської імперії доволі часто порівнювалися і протиставлялися один одному. Характерним у цьому плані є зауваження видатного церковного діяча митрополита Арсенія (А.Г. Стадницького), який у 1880-х рр., у статусі студента Київської Духовної Академії, відвідав Одесу. На його думку, «Одесса противоположна Киеву, который, по своему местоположению и различному характеру улиц, представляет удивительное разнообразие, и потому Киев можно сразу изучить, так как каждая часть города представляет нечто совершенно отдельное. Одессу называют южною красавицею; и действительно, она чиста, наряжена, роскошна..., но эта красавица бездушная, она вас холодом обдаёт, а потому и вы не чувствуете к ней теплого чувства. Киев не так чист и опрятен, но он больше Одессы может нравиться. Поэтическое местоположение Киева, величественный Днепр, в особенности во время разлития голубою лентою опоясывающий его, отсутствие такой суеты и меркантильности, как в Одессе, отпечаток какой-то святости... все это производит неизгладимое впечатление па путешественника, а жителя невольного приковывает к себе»¹³³.

Логіка цього протиставлення схожа на багато текстів, що відображали формування антитези «Санкт-Петербург – Москва», в якій перше місто відповідало Одесі, а друге – Києву. Через Одесу проходили

¹³² Скальковский К. Воспоминания молодости. – СПб, 1906. – С. 365.

¹³³ Арсений (Стадницкий Авксентий Георгиевич). Дневник студента-паломника на Афон. Киев: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. С. 13–14 (у сучасному виданні у цьому уривку відсутні кілька речень. Див: *Арсений(Стадницький)*, митрополит. Дневник. Т. 1: 1880-1901. По материалам ГАРФ / Подгот. изд. и ред. О.Н. Ефремова. М., 2006. – С. 114).

найважливіші міграційні та паломницькі потоки (проїзд на Кавказ, переселенці на Далекий Схід, що розпочинали звідси свій виснажливий та тривалий шлях, паломники до Святих місць: Афон, Іерусалім, Стамбул). Проте, в очах багатьох сучасників це не надавало святості та духовності цьому хронологічно новому місту, а надавало йому транзитний, а значить перехідний, непостійний, статус. Циркуляція таких уявлень та образів була значним стимулюючим викликом для місцевої інтелектуальної еліти, в якій помітним компонентом було православне духовенство. Багатьма нитками одеські гуманітарії як індивідуально, так і через посередництво наукових товариств були пов'язані з Києвом.

М.М. Мурзакевич та К.А. Скальковський були далеко не самотніми у своєму бажанні пов'язати зазначені недоліки Одеси з її багатоетнічністю. Більш того, теза про «нерусскость» Одеси, яка начебто мала б уявлятися як передумова її чесноти – європейськості, у спогадах та листуванні російської інтелігенції з початку ХІХ ст. постає як чи не найбільша причина некомфортності життя в причорноморському місті для «русского человека». Так, юдофобію відкрито демонстрували у своїх текстах перші історики Одеси, етнічні росіяни П.Т. Морозов та К.М. Смольянинов.

Історик церкви О.С. Павлов зазначав, що «переезд из Казани в Одессу был для меня словно переселением на другую планету, атмосфера которой совсем не приходилась к моей велико-российской натуре. Ею могли дышать и наслаждаться только еврей, поляк, немец, грек, и, пожалуй, хохол, сроднившийся со своим положением «хлопца» у этих «панующих» национальностей»¹³⁴. І.А. Линниченко також писав про «совершенно иностранный отпечаток города, по улицам встретишь одних жидов, греков да итальянцев»¹³⁵. Цю тезу розгорнув О.М. Деревиський: «отрицательную сторону Одессы составляют именно ее обитатели – разумеется в массе. Я не принадлежу к числу непримиримых юдофобов, но нельзя сказать, чтобы иерусалимские дворяне были близки моему сердцу. А сколько их здесь, Бог мой! Евреи в купальнях, евреи в ресторанах, в полиции, на почте, на базаре, улице, в магазинах, на бульварах, за стеною нашей квартиры! И как достается бедному нашему языку – нашему прекрасному языку, здесь в Одессе! Сюдою (сюда), столяр, пересыпь, блудить (блуждать). Я

¹³⁴ Красножен М. Знаменитый русский канонист А.С. Павлов. – Юрьев, 1899. – С. 12.

¹³⁵ АРАН. – Ф. 489. – Оп. 3. – Спр. 425. – Арк. 91-92.

хотел в справочной конторе взять няню для детей из уроженок великороссийских губерний, но таковой не нашлось, и мы взяли немку. А одесская пресса! – все пересыпано иудаизмами. Жидки заполонили местную печать и сообщили ей свойственный их натуре характер юркости, назойливости, трусливого нахальства и самодовольной пошлости»¹³⁶.

З огляду на ці та інші приклади, разом з фактами численних погромів та переслідуваннями за національною ознакою з боку російських чорносотенців, не виглядають переконливими твердження про міжнаціональну толерантність Одеси авторства Д.Г. Атлас¹³⁷, О.М. Дерибаса¹³⁸, Г.В. Флоровського (він особливо підкреслював толерантність у взаєминах одеських євреїв та росіян), який, попри не російське походження перших двох, слід також вважати представниками російськокультурної громади Одеси.

Видатний єврейський історик С.М. Дубнов у 1890 р. переїжджав до Одеси вже знаючи, що для історика це «наименее исторический город... атмосфера юного торгового порта мало благоприятна для роста литературного центра». Наукові роботи С.М. Дубнова в Одесі не відзначались фундаментальністю. Відчуваючи це, науковець так пояснював причину свого переїзду до здавалося б ще глибшої провінції Вільно: «за 13 лет моего пребывания в Одессе наша общественная жизнь вышла из периода затишья и вступила в полосу бурь; я сам был захвачен этой борьбой, но меня зовет другой долг перед народом, долг историка, и я ухожу в более тихую гавань, где общественная деятельность не будет так сильно соперничать с научно-литературною, как в столице юга»¹³⁹.

Жвавість суспільно-політичного життя Одеси виштовхувала науковців саме на цей шлях, чим скористались О.І. Маркевич, С.Л. Аваляні, М.М. Ланге, Є.М. Щепкін та ін. Підвищенню суспільного статусу науковців сприяв бурхливий розвиток одеської журналістики. Власники та редактори газет залюбки приймали статті науковців, надавали свої шпальти для полеміки між ними. Наприклад, В.І. Модестов був кореспондентом «Санкт-Петербургских ведомостей» в Одесі, регулярно надсилав до столиці огляди одеського життя. Де-

¹³⁶ ОРРНБ. – Ф. 608. – Спр. 743. – Арк. 62-63.

¹³⁷ Атлас Д. Г. Старая Одесса, ее друзья и недруги. – Одесса, 1991.

¹³⁸ Дерибас А. М. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания. – Одесса, 1991.

¹³⁹ Дубнов С. М. Книга жизни. – Иерусалим-Москва, 2004. – С. 170, 267.

які професори брали на себе нелегку місію редакторів та видавців: Ф.І. Леонтович «Юридической хроники «Новороссийского телеграф», В.О. Яковлев – журналу «Юг».

Але ці ж обставини у поєднанні з іншими спокусами значно знижували власне наукову вартість їх робіт. Це зауважували сторонні спостерігачі. Наприклад, М.І. Карєєв, згадуючи про свого московського товариша історика Г.І. Перетятковича зазначав: «но каким поблекшим, опустившимся, неинтересным показался он мне, когда я через 15 лет встретился с ним в Одессе»¹⁴⁰.

На думку одеського історика професора В.Ф. Лазурського, «Одесса для общественных предприятий является одним из самых злосчастных мест. От одесского общества, разделенного национальными и религиозными перегородками, очень трудно добиться дружной поддержки»¹⁴¹.

Яскраво та образно безнаціональний та бездуховний характер Одеси підкреслив А.В. Ніковський, на поч. ХХ ст. студент історико-філологічного факультету НУ: «Дерибасівська вулиця, центр нікчемності й марності, а її провулок до Грецької, - центр високоліберної розпусти й колоніального краму. Тут глибокі льохи, звідки подихає холодом і духом цитрин, померанчів, шафрану, кориці, башмали, шаптала, фініків, бананів, гранатів, палестинської фіги, ріжків, усяких екзотичних ласощів та пахучої гіркоти. Тут перші поверхи – під конторами, де засідають товстопузі, товстоносі, товстоброві, як один чорні, як один листі, представники атенських, царгородських, смирянських, анатолійських фірм. І тут такі другі поверхи з фіранками на вікнах, темні вдень, світлодайні вночі, славні вчинками одеських градоправителів, еротичними герцями наїзних моряків і тасмними гріхами побожних купців – аристократичні одеські лупанари. На розі – кав'ярня, на шибках якої грецьким письмом виведено слово «Россия». Там усі ці бананники, шафранники, експортери, імпортери, п'ють чорну турецьку каву з густим фусом, заїдаючи її рахат-лукумом, курять кальян, грають хто на більярді, хто в трік-трак і доміно»¹⁴². Один з близьких друзів А.В. Ніковського історик І.М. Бондаренко називав Одесу «густопсовою» (тобто махрово-чорносотенною)¹⁴³. Цілий

¹⁴⁰ Карєєв Н. И. Прожитое и пережитое. – Ленинград, 1990. – С. 112.

¹⁴¹ Лазурский В. Университет или курсы // Южная мысль. – 1912. – 30 сентября.

¹⁴² Ніковський А. Франко в Одесі в 1909 р. // Життя й революція. – 1926. – № 5. – С. 106.

¹⁴³ Пісочинець Д. Жертва атмосфери // Рада. – 1911. – 27 серпня.

спектр критичних думок про Одесу висловив М.Є. Слабченко: від оригінального визначення Одеси як «закутка «бізнесу» і анекдоту»¹⁴⁴, до розлогих пасажів про дещо відокремлене місце Одеси від українського світу¹⁴⁵.

Одеські історичні товариства доволі часто мали нагоду нарікати на зіткнення з суспільством. Так, під час засідання 21 травня 1910 р. ОТІС було заслухано прохання члена одеського аероклубу С. Уточкіна провести спуск на території Аккерманської фортеці на аероплані та влаштувати публічні польоти. Однак члени ОТІС постановили, що це можна зробити перед входом, а у середині велике скупчення народу є небажаним.

Показово, що вже у комуністичний період один з одеських професорів-істориків К.Д. Петряєв так само сприймав Одесу як бездуховне та несприятливе для науковців, при тому посилаючись на авторитет А.В. Луначарського, який, як відомо, у листі до Леніна у 1920 р. характеризував Одесу як «місто спекулянтів, над яким вітає дух хижацького міщанства»¹⁴⁶.

Доволі подібні скарги на провінційність та байдужість суспільства можна знайти в інтелектуальному доробку кримських істориків. Спочатку Катеринослав справив на Д.І. Дорошенка та його дружину досить неприємне враження. У листі до Б.Д. Грінченка він описував Катеринослав словами схожими на те як багато його колег описували Одесу: «пилюга, дим, якийсь специфічний сморід, якась дивна мішанина прикмет великоміської культури – електричне світло, трамвай, кав'ярні і т. ін., і поруч – провінціальна неохайність, сміття, бруд; зовсім тут не видно природи: два місяці нема дощу і листя все сіре, закурене порохом; садів мало; Дніпро широкий, але мілкий, як калюжа, та його й непомітно якось за дров'яними складами на березі. Кругом – фабрики, димарі, над містом цілий день стоїть якийсь сірий туман. Погано, одним словом»¹⁴⁷. Проте, у загалом, безумовно, провінційному житті такі особи як Д.І. Дорошенко, Д.І. Яворницький знаходили підтримку історичним проектам з боку цілої низки заможних осіб, місцевих дворян-поміщиків та підприємців, таких як загальновідо-

¹⁴⁴ Причепя. Закуток «бізнесу» і анекдоту // Наша кооперація. – 1920. – № 1-2. – С. 18–20.

¹⁴⁵ Вільне життя. – 1918. – 1 серпня; Слабченко М. Культурно-наукове життя Одеси в 1914–1924 роках // Україна. – 1925. – № 5. – С. 179.

¹⁴⁶ Урсу Д.П. Професор К.Д.Петряєв в Одеском университеті // Південний Захід. Одесика. – Одесса, 2007. - Вып. 12. – Одесса, 2011. – С. 288.

¹⁴⁷ ВР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 36951. – Арк. 1.

мий О.М. Польш. Тому закономірно, що у спогадах Д.І. Дорошенко вже у значно позитивнішому тоні згадував свої катеринославські роки.

Не мав підстав скаржитися на відсутність підтримки з боку місцевих владних та просвічених кіл й головний херсонський історик В.І. Гошкевич. Саме тому йому вдалося заснувати місцевий музей старожитностей, що навіть наближався за потенціалом до музею ОТІС. Втім, й в Одесі ситуація не здається такою фатальною, як це впливає з деяких вищенаведених цитат. Представники заможних верств національних громад міста підтримували ініціативи, спрямовані на вивчення історії. Передусім йдеться про греків (видатний міський голова Одеси Г.Г. Маразлі), євреїв, німців¹⁴⁸.

Проте, близькість до влади могла мати і певні неоднозначні аспекти, що властиво і для нашого часу. Наприклад, за, як думається, влучним припущенням кропивницького історика С.І. Шевченка, найяскравіший історик Єлисаветграду В.М. Ястребов є справжнім автором першої історії цього міста, хоча у самому тексті ми не знайдемо про це згадки, а натомість як автор фігурує тогочасний міський голова О.М. Пашутін¹⁴⁹.

В епістолярних, мемуарних та актових джерелах часто присутні скарги на матеріальну скруту істориків, викликану, зокрема, «дороговизною» Одеси¹⁵⁰. У 1883 р. Ф.І. Леонтович зауважував, що «живучи лише зарплатнею, професори університету не мають жодної можливості робити за свого життя накопичення, які б могли б, після їх смерті, забезпечити родину, що залишилась після них»¹⁵¹.

Діяльність, спрямована передусім на підробіток, є одним з найпоширеніших явищ повсякденності істориків. З одного боку, ця діяльність була продовженням професійної діяльності. На першому місці для багатьох викладачів, починаючи відповідно з 1906 р., стало викладання на ОВЖК.

Багато викладали у приватних чоловічих та жіночих гімназіях. Значна частина викладачів несли великий адміністративний тягар, в НУ, курсах, так і гімназіях, училищах (так, Р.В. Орбинський та Ф.І. Леонтович були директорами комерційного училища). В.Ф. Ла-

¹⁴⁸ Скальковский А. Мои воспоминания о бароне А.Е. Массе // Одесский вестник. – 1880. – № 6.

¹⁴⁹ Шевченко С. Доля архіву фортеці св. Єлисавети (друга половина XVIII – XIX ст.) // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В.К. Винниченка. – Серія: Історичні науки. – 2013. – Вип. 18. – С. 198.

¹⁵⁰ Протоколи засіданий Совета Императорского Новороссийского университета за май 1870 года. – Одесса, 1870. – С. 134-141.

¹⁵¹ Протокол засідання Совета ИНУ 10 августа 1883 г. – С. 215-216.

зурський згадував, що на поч. ХХ ст., маючи приват-доцентську зарплатню разом з зарплатнею на жіночих курсах, загалом близько 200 рублів на місяць, він з дружиною, жив не гірше за інших професорів.

І.А. Линниченко зауважував, що «багато хто з професорів має по 20-30 годин лекцій на тиждень у різних установах». Часто, з огляду на незаміщеність кафедр, викладачі суміжних спеціальностей досить довгий час брали на себе додаткове, оплачуване, навантаження. Ясна річ, що все це дуже відволікало від науки, хоча власне наукові публікації теж складали одне з незначних джерел прибутку (іноді доводилось видавати праці власним коштом).

Услід за А.С. Кауфманом¹⁵², не можна не зауважити, що викладацька та наукова діяльність не була єдиним джерелом прибутку одеських викладачів. Не варто зводити всю мотивацію викладачів лише до шукання коштів, але цей чинник безумовно теж мався на увазі у багатьох випадках.

Низка професорів мали додатковий прибуток, реалізуючи свої знання на благо міста. Деякі професори були безпосередньо причетні до фінансів. Г.О. Афанасьєв очолював банк товариства взаємного кредиту. Попри всі зусилля, приват-доцентам не вдавалося накопичити достатньо грошей, аби не приректи свої родини на фактично жебрацтво після своєї передчасної смерті. Це видно на прикладах Б.А. Вахевича та І.М. Бондаренка.

Рівень заможності дозволяв низці викладачів мешкати у гарних житлових умовах в університетському районі. Частина викладачів мала дачі біля моря. Інші, як І.А. Линниченко, В.Ф. Лазурський, винаймали багатокімнатні квартири. Щоправда, тому самому В.Ф. Лазурському до фінансової стабілізації свого становища довелося жити разом з двома іншими викладачами В.М. Істріним та Є.М. Щепкіним в одній квартирі на вулиці Коблевській, яку вони винаймали.

Своєрідним «визнанням» достатньо високого рівня заможності професури, тим більше порівняно з іншими групами населення, були їх пограбування. Так, у відносно спокійному 1904 р. була пограбована квартира професора М.М. Ланге на вулиці Кузнечній, під час його перебування за кордоном. Грабіжники вкрали ордени Станіслава та Анни, медаль, срібний докторський значок, ложки та ножі вартістю 150 руб.¹⁵³.

¹⁵² Новороссийский университет в воспоминаниях современников. – С. 83.

¹⁵³ ДАОО. – Ф. 634. – Оп. 1. – Спр. 227.

Важливим чинником життя професури була родина. З одного боку, родина постає значним тягарем, додатковим мотивом пошуку заробітків, гальмування наукових занять та джерелом компромісів з власним сумлінням. Деякі сучасники вважали, що саме зрада дружини була причиною самогубства талановитого українського одеського історика І.М. Бондаренка. Страшною трагедією закінчилося життя антикознавця, автора історії Рішельєвської гімназії та, власне, її викладача Р. Заузе. Він повісився, а його вдова вбила своїх дітей та сама спробувала скінчити самогубством. Тих дітей, що вижили, всиновив професор НУ Л.Ф. Воеводський.

Шлях самотності обрали Д.І. Яворницький (аж до 1918 р.) та на усе життя І.А. Линниченко, Г.І. Перетяткович, Є.М. Щепкін, О.Є. Назімов, І.І. Патласвський. Мемуарист вважав дружину професора О.І. Маркевича, Любов Семенівну, взірцем професорки у кращому сенсі цього слова: «усі зовнішні ознаки жіночих пустощів були їй не притаманні, просте інтелігентне звернення, інтерес до науки, хоча б стільки, аби розуміти розмови чоловіка зі студентами чи самою зацікавлено запитувати студентів: «Ну, що, як просувається ваш Котошихин чи Боярська Дума?»¹⁵⁴. Аналогічне значення для своїх чоловіків мали дружини В.М. Істріна, Е.Р. Штерна, Ф.І. Успенського, В.О. Біднова, Д.І. Дорошенка. Напевно, в їх стосунках була теж актуальною така мила деталь, про яку згадував киянин (а до того декілька років одесит) В.С. Іконніков: «Иногда мне жена напоминает о том, что я заработался, что пора отдыхать»¹⁵⁵.

Генеральні репетиції лекцій М.Я. Грота у нього вдома слухав Ф.І. Успенський з дружиною Надією Ерастівною¹⁵⁶. Посвяти дружинам на сторінках своїх праць залишили історик права О.С. Мулюкін та славіст М.Г. Попруженко. Щоправда, іноді злі язики твердили про «підкаблучництво» деяких професорів, як у випадку з І.С. Некрасовим¹⁵⁷. Більшість з вдівців одружилися вдруге. В.Ф. Лазурський та О.П. Доброклонський – на своїх ученицях, курсистках ОВЖК. В.Ф. Лазурський згадував, що його дружина спочатку не могла сприйняти стиль життя чоловіка: «зранку на лекціях, увечері сидить у кабінеті та готується до наступних лекцій». О.П. Доброклонський

¹⁵⁴ Новороссийский университет в воспоминаниях современников. – С. 52.

¹⁵⁵ Ульяновський В. Бібліотека «знань» і технологія праці Володимира Іконнікова // Студії з архівної справи та документознавства. 2004. – Т. 11. – С. 228.

¹⁵⁶ Новороссийский университет в воспоминаниях современников. – С. 143.

¹⁵⁷ Новороссийский университет в воспоминаниях современников. – С. 48.

вдруге одружився у 57 років, в той час як його обраниці було 28 років.

Більшість одружених викладачів мали великі родини (4-5 дітей). Здебільшого батьками викладачі НУ ставали у досить зрілому віці, а деякі й – у поважному, особливо як на той час: 52-річні професори О.І. Томсон та О.М. Клітін¹⁵⁸. Обраницями деяких були доньки поважних постатей: дружина антикознавця О.Ф. Базінера була донька професора Боннського університету Франца Бюхелера, С.Л. Аваліані – представниця заможного єврейського дому. Варто навести розпорядок дня О.І. Маркевича, одного з найактивніших сімейних викладачів: він вставав о 9 - 9.30, швидко снідав, відправлявся на зайняття чи інші супутні справи, повертався о 17.00 додому, обідав та відпочивав лише пів години, сідав за роботу та просиджував до глибокої ночі, або й 4-5 години ранку.

Завдяки звичаю більшості професорів час від часу спілкувались зі студентами у власній квартирі (наприклад, приймати додаткові іспити), Л.Р. Коган мав можливість описати інтер'єр квартир Е.Р. Штерна, В.М. Істріна та І.А. Линниченка¹⁵⁹. Ці описи зайвого разу засвідчують різний матеріальний стан професорів, що коливався від розкоші до відносної бідності. Зовнішній вигляд квартир також підкреслював властивості особистості її господаря. Так, у квартирі Е.Р. Штерна Л.Р. Когана вразили нестерпна чистота, підлога натерта до такого блиску, що здавалась скляною, переплетені книги, що стояли як солдати шеренгою у шафах. Про це дбала дружина професора. Натомість у квартирі І.А. Линниченка панував холостяцький дух та лад.

Сімейність складала основу стосунків між групами викладачів, що іноді ставали кумами, свідками тощо. На початку існування НУ ректор влаштовував щоденні збори на дому з сім'ями.

Активна діяльність, хвилювання, виснажували професорів, серед яких мало хто відрізнявся міцним здоров'ям. І.А. Линниченко вважав, що «посилена діяльність в навчальний час виснажує організм настільки, що лише тривалий відпочинок від занять може хоч трохи компенсувати величезну витрату нервової енергії впродовж навчальної кампанії». В.І. Модестов пов'язував виснаження з несприятливим

¹⁵⁸ Желясков С., Левченко В. Метрические книги Александрo-Невской церкви Императорского Новороссийского университета как источник биографических исследований его профессорско-преподавательского состава // Південний Захід. Одесика. Історико-красназничий науковий альманах. – Вип. 11. – Одеса, 2011. – С. 22-35.

¹⁵⁹ ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 39. – Арк. 65-67; Спр. 38. – Арк. 145.

кліматом Одеси¹⁶⁰. Найтрагічнішим фіналом цього виснаження, помноженого на несприятливий збіг обставин, були випадки самогубства (С.І. Іловайський, І.М. Бондаренко) чи божевілля (М.М. Вольський) викладачів.

Стан здоров'я викладачів погіршувався і через те, що компонентом їх дозвілля було тютюнопаління та вживання алкогольних напоїв. О.І. Маркевич до того ж любив багато і смачно поїсти, стимульований великими кулінарними пристрастями своєї дружини. Наприклад, багато палив професор І.А. Линниченко¹⁶¹. В.Ф. Лазурський згадував, що в Одесі легкі бессарабські вина коштували 25-30 копійок за пляшку і тому після наукових занять можна було дозволити собі таке задоволення. Проте, деякі викладачі, як І.А. Линниченко, Є.М. Щепкін переходили межі розумного вживання вина. В.Ф. Лазурський згадував про Є.М. Щепкіна як про балагура, душу багатьох професорських вечірок з узлияннями Бахусу¹⁶². Предметами розмов викладачів під час таких вечірок були університетські плітки та «полуничка». Вживання алкоголю та паління було поширене серед студентів. Наприклад, Д.М. Овсянко-Куліковський, описуючи іспити під час свого студентства в НУ, згадав про винопиття як стимуляцію у процесі підготовки і відзначення успішного завершення¹⁶³.

Спорт не займав значне місце у структурі дозвілля викладачів та студентів НУ. Членом Чорноморського яхт-клубу, атлетом був історик права О.Я. Шпаков, історик Л.Ф. Воєводський захоплювався велосипедним спортом. Поширеним видом занять була гра у шахи, яку напевно варто зарахувати у напів-спорт, напів-продовження інтелектуальної діяльності.

На першому місці серед хобі викладачів та студентів варто поставити читання, разом з бібліофільством, та театр. При чому щодо першого, то йдеться далеко не про суто професійний процес, а частину дозвілля. Так, І.А. Линниченко, сам затятий книголюб, встановлював таку ієрархію хобі свого друга О.І. Маркевича: книголюбство, гра в карти, кулінарія. Кожен професор мав власну бібліотеку, книгами з якої більшість з них очоче ділилися зі студентами.

Читали далеко не лише наукову та «благонадійну» літературу. О.І. Маркевичу це коштувало місця в університеті. У 1879 та

¹⁶⁰ Новороссийский университет в воспоминаниях современников. – С. 12.

¹⁶¹ Новороссийский университет в воспоминаниях современников. – С. 70.

¹⁶² Лазурский В. История моей жизни. Рукопись. – Одесса, 1936. – Л. 130.

¹⁶³ Новороссийский университет в воспоминаниях современников. – С. 30.

1880 рр. низка студентів були звинувачені у зберіганні та читанні заборонених брошур, зокрема, творів Т.Г. Шевченка¹⁶⁴. Коло читання студента І.М. Бондаренка було дуже широким: твори Й. Гете, Г. Гайне, А.П. Чехова, М.В. Гоголя, І. Тургенєва, якого він цінував значно вище за М. Горького, літературознавчі книги О. Шахова, соціолого-економічні Б.О. Кістяківського, М.М. Ковалевського, С.Л. Франка, історичні романи П. Мериме, журнали «Вестник всемирной истории», який здався йому нецікавим внаслідок безсистемності, «Самообразование», «Научное обозрение», одеські ліберальні газети «Одесский листок» и «Южное обозрение» та московські «Русские ведомости»¹⁶⁵.

Б.В. Варнеке (один з головних істориків театру у Російській імперії), І.А. Линниченко, В.Ф. Лазурський не лише відвідували театр, але й на шпальтах газет висловлювали свої враження. В.Ф. Лазурський був особистим другом М.К. Заньковецької. Майже у всіх студентів імперії театр був фактично релігією¹⁶⁶. Студенти закохувалися в актрис. Намагаючись економити, студент І.М. Бондаренко найчастіше відмовляв собі у вечері, але водночас викроював гроші на відвідування театру, зокрема, п'єс О.М. Островського. Інтерес викликали не лише російські та іноземні трупи, але й український театр. Л.Р. Коган згадував про своє щире захоплення виставами української трупи М.Л. Кропивницького в Одесі. Багато єврейських студентів були не задоволені єврейським національним театром. Один з них зауважував нарікав на традиційний єврейський театр та вимагав осучаснення театру¹⁶⁷.

Низка професорів та студентів мали великий інтерес до музики. І.А. Линниченко грав на фортепіано, В.М. Мочульський – на скрипці. Історик права К.О. Кузнецов був і музикознавцем. Більш екзотичні зацікавлення мав Р.В. Орбинський, який любив розводити квіти, робити хімічні досліди.

Якщо вище йшлося про повсякденність, то деякі події були неординарними, бо маркували дійсність, набували історичного, віхового, значення, що цілком усвідомлювали творці історії – історики.

¹⁶⁴ ДААО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 1, 10-12; Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 1, 6-8, 18-21.

¹⁶⁵ ДААО. – Ф. 187. – Оп. 1. – Спр. 8.

¹⁶⁶ Иванов А.Е. Больше, чем досуг (Театр и культура повседневности дореволюционного студенчества) // Новое литературное обозрение. – 2008. – № 2. – С. 31-44.

¹⁶⁷ Иванов А.Е. Еврейское студенчество в высшей школе Российской империи начала XX века. Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования. – М., 2007. – С. 138.

Грандіозне значення для розвитку історичної науки на півдні України мали два археологічні з'їзди, що відбулися на цій території: в Одесі (6-тий, 1884 р.) та Катеринославі (13-тий, 1905 р.). Значення, що надавали археологічним з'їздам Російської імперії його учасники, найкраще висловили одеські професори. Антикознавець В.І. Модестов у своїй доповіді на Одеському з'їзді зауважив, що науковці зустрічаються та виробляють правильну точку зору на багато суперечливих питань. О.Г. Брікнер на Тифліському з'їзді наголосив на комунікативному і водночас морально-етичному вимірі значення з'їздів: «Наші археологічні з'їзди служать засобом зближення між товаришами по науці. Члени з'їздів, історики, археологи, лінгвісти та ін. поєднуються, завдяки цьому заходу, у наукову корпорацію, яка у цьому вигляді не існувала би без з'їздів. Періодична зустріч з співбратами з тієї чи іншої місцевості стала суттєвою потребою для вчених. Особисте побачення, безпосередній обмін думок між спеціалістами, не лише у зібраннях та засіданнях, але і загалом під час з'їздів може вважатися одним з найважливіших засобів заохочення нашої наукової діяльності»¹⁶⁸.

Одеський з'їзд тогочасні спеціалісти визнавали одним з найуспішніших в історії цих поважних заходів. Показово, що лише цей та московський з'їзди видали 4 томи своїх праць (інші від одного до трьох). До того ж, на відміну від Катеринославського (а також інших «українських» з'їздів Харківського та Чернігівського), Одеський з'їзд видав свої праці саме в Одесі. Натомість Катеринославський з'їзд, що відбувся у складних умовах революції, був одним з найскромніших. Графиня П. Уварова дозволила собі публічно дорікнути частині катеринославських організаторів з'їзду, а саме Науковому товариству, у пасивності. Під час решти з'їздів вона утримувалася від таких різких оцінок на адресу організаторів.

Проте, обидва з'їзди були найвидатнішими подіями у розвитку історичної науки Південної України за низкою параметрів. Передусім варто зазначити, що в їх роботі закономірно взяла участь найбільша кількість осіб, які представляли південноукраїнські осередки, порівняно зі з'їздами в інших регіонах імперії (див. про це нижче): 178 осіб на Одеському з'їзді та 118 – на Катеринославському. Природно, що на обох форумах одесити та катеринославці мали найбільшу

¹⁶⁸ Труды V-го археологического съезда в Тифлисе. – М., 1887. – С. LIII.

кількість представників, відповідно, 145 та 81. Загалом в Одеському з'їзді брали участь 327 осіб, у Катеринославському – 245.

Окрім одеситів, в Одеському з'їзді взяли участь 7 представників Севастополя; 5 – Херсону; по 3 Катеринослава, Єлисаветграда; по 2 – Керчі, Сімферополя, Феодосії, Миколаєва, Ялти; по одному – Акермана, Алушти, Судака, Євпаторії, Білозерки. У Катеринославському з'їзді взяли участь 10 одеситів; 18 – представників різних міст та сіл Катеринославської губернії, зокрема, по одному представнику Маріуполя та Олександрівська; по одному – Севастополя, Сімферополя, Феодосії, Єлисаветграда.

Великий хронологічний проміжок, що розділяв Одеський та Катеринославський з'їзди, зумовив те, що серед його учасників був лише один довгожитель, який брав участь в обох з'їздах в якості представника двох південноукраїнських центрів: священник В. Нікіфоров (1832 – 1908), автор низки праць з історії міст Херсонської губернії. На Одеському з'їзді він представляв місто Александрія Херсонської губернії, а на 13-му – Одесу, де він працював на той час в Одеській духовній семінарії. Окрім цього, він брав участь у 8 та 11 з'їздах.

Участь в обох з'їздах брали І.А. Линниченко та Д.І. Яворницький, але на Одеському з'їзді вони були представниками, відповідно, Києва та Харкова. До того ж, І.А. Линниченко, фігуруючи в якості учасника Катеринославського з'їзду у списках, у протоколах засідань не згаданий жодного разу, що породжує сумніви в його реальній участі. Єдиними, хто мав усі шанси побути в статусі «аксакалів» були одесити О.І. Маркевич та О.О. Кочубинський. Обидва взяли участь на початковій стадії, в організації Катеринославського з'їзду, як члени його попереднього комітету, але перший помер у 1903 р., а другий, напевно, через стан здоров'я не приїхав на з'їзд до Катеринослава.

Очевидно, далеко не всі з учасників були фаховими істориками. Більшість, як наприклад, учасника одеського з'їзду О.М. Поля, варто називати аматорами старовини чи старожитностей, колекціонерами, покровителями науки. Серед них найпомітнішою є постать голови дворян Херсонської губернії І.І. Куриса, який організував під час Одеського з'їзду виставку зі своєї багатой колекції.

Інші мали більш безпосередній зв'язок з історичними дослідженнями як практикуючі археологи та дослідники (Г.Л. Скадовський, О.Л. Бертъс-Делагард, С.П. Шелухин). Для історії міждисциплінарних зв'язків важливим фактом є участь у з'їздах природничників за освітою та основною сферою занять: О.Ф. Ретовського з Феодосії,

О.О. Браунера з Єлисаветграда, професора Р.О. Пренделя та агронома О.І. Погібко з Одеси, В.В. Курілова – з Катеринослава. Їх фахові оцінки палеогеології та палеозоології під час проведення на півдні археологічних розкопок, або погляд на історію землеволодіння як у випадку з О.І. Погібко, були цінними для істориків-гуманітаріїв. Участь в одеському з'їзді І.І. Мечникова була викликана його тогочасним інтересом до антропології та звичаїв калмиків.

Звичайно, найбільш фаховою групою учасників з'їздів, що склали порівняно меншу частину, були, по-перше, викладачі НУ, по-друге, особи з відповідною вищою освітою, діячі установ історичного профілю. Серед професури особливо активну участь в організації та роботі одеського з'їзду узяли Н.П. Кондаков, Ф.І. Леонтович, Ф.І. Успенський, Л.Ф. Воєводський та катеринославського – Е.Р. Штерн та І.А. Линниченко. Серед другої групи це учасники одеського з'їзду херсоньць П.О. Бурачков, сімферопольць Ф.Ф. Лашков, одесит А.О. Матвеев; учасники Катеринославського з'їзду – катеринославці Д.І. Яворницький, В.О. Біднов, А.С. Синявський, В.І. Пічета, сімферопольць А.І. Маркевич, одесит Х.П. Ящуржинський. В організації Одеського з'їзду взяв участь один з провідних одеських істориків М.М. Мурзакевич, але він помер у 1883 р.

Окремим явищем є участь у катеринославському з'їзді осіб, що будучи аматорами історії, водночас переслідували суспільно-політичні, націєтворчі, завдання. Передусім йдеться про участь у Катеринославському з'їзді лідерів одеського національного руху в Одесі І.М. Луценка та М.Ф. Комарова. Саме І.М. Луценко разом з елисаветградцем М. Левитським намагалися отримати дозвіл проводити засідання з'їзду українською мовою.

Лише невелика частина з загального числа учасників обох з'їздів взяли активну участь в його роботі. Так, на Одеському з'їзді 19 представників Південної України прочитали 25 доповідей, з них 18 належали 13 одеситам, 3 – кримчанам і по одній – елисаветградцю, катеринославцю та херсонцю. Професор Ф.І. Успенський доповідав тричі, Н.П. Кондаков, Л.Ф. Воєводський, Г.Ф. Блюменфельд, Ф.Ф. Лашков – двічі. Серед тих, хто доповідав один раз, найцікавішою виглядає постать Ярослава Гейдука, адже на той момент він був студентом НУ лише 2-го курсу.

На Катеринославському з'їзді доповідали місцеві історики Д.І. Яворницький (тричі), В. Біднов (двічі), А.С. Синявський, В.І. Пі-

чета, О.І. Іванчин-Писарев, А.А. Скриленко, одесит Е.Р. Штерн (тричі) і сімферополець А.І. Маркевич. Окрім цього Е.Р. Штерн та А.С. Синявський (двічі) виголосили ювілейну (на честь В.Б. Антоновича) та некрологічні (про О.І. Маркевича та О.М. Поля) промови. У «Трудах» з'їздів було оприлюднено 28 статей південноукраїнських авторів: 19 статей 16 авторів – Одеського з'їзду; 9 статей 5 авторів – Катеринославського. Таким чином, не усі реферати-доповіді були оприлюднені у «Трудах», а, з іншого боку, деякі статті «Трудов» не пролунали на з'їздах як доповіді (Ф.І. Леонтовича та В.Д. Машукова).

Окрім доповідей, активність південноукраїнських істориків у роботі «своїх» з'їздів відбилася в їх головуванні на відділеннях з'їздів, а також участі у дискусіях за доповідями колег. Головами секцій під час Одеського з'їзду були Ф.І. Леонтович та Н.П. Кондаков; секретарями – А.О. Матвєєв та Ф.І. Успенський: Катеринославського – Е.Р. Штерн та А.С. Синявський (секретарем тієї ж секції був інший катеринославець І. Вертоградов).

Головним чином південноукраїнські історики у своїх доповідях зосереджувалися на історії свого регіону. Найяскравішим відбиттям цього явища стало створення під час Катеринославського з'їзду унікального відділення «Запорозька старовина» за головування Д.І. Яворницького. Особливого шарму та автентики засіданню цієї секції надали виступи кобзарів. До виключень мають бути зараховані доповіді професорів Ф.І. Успенського та Н.П. Кондакова, присвячені широким питанням візантиністики, Ф.І. Леонтовича (про закономірності та паралелі у розвитку давньоруського звичаєвого права), І.С. Некрасова (про історію Пермської писемності) та скромних вчених Г.Ф. Блюменфельда (з історії давньоруського землеволодіння), вихованця Ф.І. Успенського, у подальшому видатного юриста, М.І. Бруна (про походи Святослава), О.О. Башмакова (про народний епос болгарів), О.І. Погібко (про історію землеволодіння у Прилуцькому повіті). Найактивнішими дискутантами на південноукраїнських з'їздах були першопланові південноукраїнські історики Ф.І. Успенський, Н.П. Кондаков, Ф.І. Леонтович, Е.Р. Штерн, Д.І. Яворницький. Найактивніше обговорення учасників з'їздів викликали доповіді південноукраїнських істориків на Одеському з'їзді Ф. Леонтовича, Ф. Успенського (зауваження таких «зубрів» як В. Васильєвський та Д.І. Іловайський) та В.І. Пічети і О.І. Іванчини-Писарева, Е.Р. Штер-

на – на Катеринославському. Під час Катеринославського з'їзду Е.Р. Штерн доповів про міжнародний історичний з'їзд в Афінах, що відбувся навесні того ж, 1905 р., і в якому узяв участь німецький одеський професор¹⁶⁹. Таким чином, було перекинуто місточок між іноземними та внутрішніми (а в даному разі ще й південноукраїнським) форумами, в яких брали участь південноукраїнські історики.

З'їзди сприяли налагодженню тіснішого співробітництва між південноукраїнськими історіографічними центрами. Особливо це помітно в процесі підготовки Катеринославського з'їзду. В Одесі та Сімферополі діяли підготовчі комітети. Також з'їзди сприяли посиленню наукового потенціалу південноукраїнських центрів. Так, саме катеринославський з'їзд сприяв завершенню формування у місті музею старожитностей О.М. Поля.

Спільною рисою Одеського та Катеринославського з'їзду була організація екскурсій його учасників до Криму. Під час екскурсії Одеського з'їзду одним з її керівників був учасник з'їзду евпаторійський священик Я. Чепурин. Учасники Катеринославського з'їзду під час відвідин Херсонесу спілкувалися з завідувачем Херсонеського музею та розкопок К.К. Косцюшко-Валюжиничем.

Власне, Крим мав шанси стати третім серед південноукраїнських культурно-наукових центрів на проведення археологічного з'їзду, що, вважаємо, виглядало б цілком закономірно¹⁷⁰. Вперше Севастополь як місце чергового з'їзду був запропонований академіками Н.П. Кондаковим та О.І. Соболевським у 1906 р. Цю ініціативу гаряче підтримували південноукраїнські історики І.А. Линниченко та О.Л. Бертсь-Делагард, завідуючий Херсонеським музеєм Р.Х. Леппер, ТВАК. Ця пропозиція (окрім Севастополя лунав також Сімферополь) повторювалася перед проведенням Новгородського та Псковського з'їздів, але знову безуспішно для її ініціаторів.

Хоча від південноукраїнських істориків можна було очікувати те, що вони будуть приділяти увагу у доповідях саме місцевій тематиці, насправді картина виглядає інакше. Лише Катеринославський з'їзд цілковито лягає у локальну парадигму, адже усі, окрім однієї, доповіді південноукраїнських істориків охоплювали місцеву тематику. Натомість на Одеському з'їзді таких доповідей було 12. Головним

¹⁶⁹ Известия XIII Археологического съезда в Екатеринославе. – Харьков, 1905. – С. 129–130.

¹⁷⁰ Шаманаев А. В. Н. П. Кондаков и VI археологический съезд в Одессе (1884) // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. – Т. 17. – № 1 (96). – 2011. – С. 71–75.

чином вони були присвячені періоду давньогрецької колонізації Північного Причорномор'я.

Загалом тогочасна історична наука була чоловічим полем діяльності. До коригування цього становища найбільше долучилася провідник більшості з'їздів графиня П. Уварова. Тому варто окремо наголосити на тому, що на всіх археологічних з'їздах взяло участь 28 жінок, які представляли південну Україну: 16 одеситок, 9 катеринославчанок, і по одній представниці Акерману, Сімферополя та села Олександрівки Слов'яносербського повіту. Майже всі вони були учасницями Одеського та Катеринославського з'їздів: 14 та 11. Три особи брали участь лише у 8, 10 та 14 з'їздах кожна. І лише дві одеситки фігурували у списках кількох з'їздів: Н. Успенська у 6 і 8 та Л. Маркевич – у 6, 9, 10. Очевидно, усі вони належали лише до неакадемічного середовища, хоча, в окрему міні-групу слід виокремити дружин істориків: Л. Маркевич, Н. Успенську, В. Лонгінову, Н. Синявську, Л. Комарову. Але попри їх допомогу їх чоловікам, частково відображену у мемуарах та епістолярії, ані їх, ані інших жінок не можна вважати істориками і, так би мовити, повноцінними учасниками з'їздів. Єдиним виключенням є Антоніна Скриленко, яка виголосила доповідь на Катеринославському з'їзді. Решта прислужилися розвитку історії як викладачки гімназії, зберігачі старожитностей, фамільного антикваріату, який вони люб'язно надавали для вивчення історикам. Одній з таких жінок-протекторів історичної науки з Одеси було висловлено окрему подяку на початку Одеського з'їзду. Йдеться про представницю відомого роду Н. Фадєєву, хоча вона не значилася у реєстрі учасників з'їзду, на відміну від вище згаданих жінок.

До знакових подій у житті істориків належали такі радісні та сумні події як ювілеї та поховання. Ці події викликали великий резонанс як в середовищі професорів та студентів, так і серед міської громадськості, національних спільнот, широко висвітлювалися пресою. Досить часто ці події набували символічного, опозиційного, значення, що відповідає загальним закономірностям цього соціального явища¹⁷¹. Найбільш резонансними були відзначення ювілеїв Ф.І. Леонтовича, І.А. Линниченка, В.В. Сокольського, Д.І. Яворницького.

Особливо знаковими для розвитку історичної науки були ювілеї історичних товариств. На території Південної України діяло 4 това-

¹⁷¹ Евтушенко А. Г. Юбилей как социокультурный феномен: автореферат дис. ... кандидата культурологии: 24.00.01. – Москва, 2012.

риства, що спрямовували свої зусилля на дослідження історії: ОТІС, ТВАК, ІФТ, КВАК. За виключенням ОТІС, усі ці товариства обрали за відправну точку свого існування проведення першого засідання. Лише ОТІС, маючи статус імператорського, вирішило обрати точкою відліку 14 листопада 1839 р. – від дати дозволу імператора.

Один з очільників ОТІС професор Е.Р. Штерн так формулював значення відзначення ювілеїв: «У житті Товариства, що присвятило себе скромній науковій праці, випадає зрідка випадок вступити у спілкування з представниками офіційного світу і з ширшими верствами публіки, що воно неодмінно має скористатися кожним таким випадком. Товариство, яке переслідує мету збереження та вивчення історичних пам'яток своєї Батьківщини, мету поширення інтересу до минулого цієї Батьківщини серед її населення, може досягнути своєї мети лише тоді, коли йому сприяють визнані лідери суспільної думки, коли воно зможе у цьому середовищі, де воно існує та працює, викликати загальний інтерес до своїх завітних завдань. З іншого боку і для самого Товариства у вищій ступені бажано у певні етапи переривати одноманітну щоденну роботу, озирнутися назад на пройдений шлях, дати звіт у тому, що воно досягло у певний період часу, і з'ясувати, які завдання йому слід вирішити у найближчому майбутньому»¹⁷².

Теоретично ОТІС за 83 роки свого існування могло відзначати 16 своїх ювілеїв різної ступені «круглості»: 5, 10, 15, 20, 25 і так далі аж до 80-річчя у 1919 р. Проте, широке відзначення 15-річчя та 75-річчя унеможливили війни: Кримська та Перша світова. Брошурами відзначили 25-річчя у 1864 р. та 30-річчя у 1870 р. (текст П.К. Бруна було видано французькою та російською мовами)¹⁷³. Урочистими промовами під час засідань було відзначено 60-річчя та 70-річчя ОТІС. На 65-річчя ОТІС отримало телеграму «до дня 14 листопада» від свого президента Х.Х. Роопа, але цією загадковою для непосвячених фразою все і обмежилося.

І лише одного разу святкування ювілею ОТІС набуло справді масштабного розмаху. Йдеться про святкування найбільш класичної, 50-річної, дати 14 листопада 1889 р. Це був перший такий ювілейний захід, що був організований на півдні України науковим товариством.

¹⁷² ЗОИИД. – Т. 22. – 1900. – С. 137.

¹⁷³ Брун Ф. Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания. Одесса, 1870; Notice sur la Sosie

Рішення про проведення цього заходу було прийнято заздалегідь у січні 1889 р. Найважливіше рішення полягало у тому, аби викарбувати срібні та бронзові медалі, на що і дав дозвіл імператор 16 жовтня. На засіданні 27 березня 1889 р. були оголошені перші привітання: від Археологічного інституту, Російського археологічного товариства та Остзейського товариства історії і старожитностей.

У серпні доньки першого президента ОТІС Д.М. Княжевича оголосили про запровадження на честь 50-річчя ОТІС премії його імені за кращі праці з історії Південної Росії (фактично – Південної України). Аналогічну премію у 500 рублів оголосила з нагоди ювілею Одеська міська дума.

На засіданні напередодні святкування ювілею 12 листопада з цієї нагоди відбулося обрання почесних членів з числа елітарних постатей: міністра народної освіти графа І.Д. Делянова, голови Московського Археологічного товариства графині П.С. Уварової, голови Російського археологічного товариства, академіка А.Ф. Бичкова, директора Історичного музею у Москві І.Г. Забеліна, президента Імператорської Академії наук великого князя Костянтина Костянтиновича, голову Палестинського товариства великого князя Сергія Олександровича. Проте, не минулося без конфліктних ситуацій, які не потрапили у протокол і, відтак, в офіційну історію. Вже на поч. ХХ ст. О.І. Маркевич згадував, що під час цього засідання не було обрано у почесні члени одного з перших дійсних членів ОТІС, ще далекого 1839 р., академіка. Хоча він не назвав прізвище, а проте зовсім не важко здогадатися, що цією «жертвою» був «Колумб», «Нестор», «Геродот» Новоросійського краю, як його іменували сучасники, А.О. Скальковський¹⁷⁴. Не важко здогадатися і про основну причину цієї несправедливості – особисті конфлікти, передусім між А.О. Скальковським та одним з очільників ОТІС у 1889 р. В.О. Яковлевим.

Урочисте засідання відбулося 14 листопада 1889 р.¹⁷⁵ і розпочалося з подячної молитви дійсного члена ОТІС протоієрея А.Г. Лебединцева та читання історичної записки про ОТІС, яку склав віце-президент В.Н. Юргевич¹⁷⁶.

¹⁷⁴ Маркевич А. И. Состав Императорского Одесского общества истории и древностей в 1839–1901 гг. // ЗООИД. – Т. 24. – 1902. – С. 97.

¹⁷⁵ Заседание Императорского Одесского общества истории и древностей 4 ноября 1889 г. В день пятидесятилетнего юбилея Общества, 21-го декабря 1889 г. – Одесса, 1889.

¹⁷⁶ Исторический очерк пятидесятилетия императорского Одесского общества истории и древностей, 1839 - 1889 к юбилею Общества 14-го ноября 1889 г. / сост. вице-президент Общества

ОТІС отримало 56 вітальних телеграм від установ (університетів, товариств, архівних комісій, газет, бібліотек, Санкт-Петербурзької АН) та окремих осіб (науковців, священників, можновладців)¹⁷⁷. Серед привітань першої групи виділяються латиномовне привітання від київського університету Св. Володимира та привітання від Варшавського університету. У другому було найрізкіше піднесене суспільно-політичне значення діяльності ОТІС, як його розуміли професори цього університету, що відрізнявся особливо офіційними поглядами, адже мав окупантське спрямування у Польщі. Варшавські російські професори бажали ОТІС аби і надалі діяли такі як «Бруни, Беккери, Надеждіни, Мурзакевичі, Григоровичі для остаточного завоювання руською наукою заповідного Понту з прилеглими до нього вогнищами освіченості еллінськими, мусульманськими та східнохристиянськими». Привертає увагу наявність привітань від установ не-гуманітарного, природничого та технічного профілю: Одеських товариств Сільського господарства та Садівництва, Одеського відділення Руського технічного товариства. Досить «ріже око» лише одне привітання від іноземної установи – Афіньського археологічного товариства. На час проведення засідання ОТІС Петербурзький монетний двір не встиг виготовити згадані вище медалі. Лише у 1890 р. ОТІС нарешті отримало можливість надати своїм членам 4 золоті, 36 срібні та 30 бронзові медалі¹⁷⁸. Щоправда, їх розподіл може викликати подив. Так, лише бронзові медалі отримали такі помітні члени ОТІС як одеські історики О.І. Маркевич, Ф.І. Леонтович, М.Х. Красносельцев, петербурзький професор І.В. Помяловський.

З нагоди ювілею було надруковано 5 текстів з оглядом діяльності товариства-ювіляра: два у Петербурзі та 3 в Одесі¹⁷⁹. Тексти, що були надруковані в Одесі, належали трьом членам ОТІС. Безумовно, головна стаття, що була видана окремою брошурою, належала віце-президенту В.Н. Юргевичу. Як і попередні тексти П.К. Бруна, стаття В.Н. Юргевича нагадувала літопис, що перераховував осно-

В. Юргевич. – Одесса, 1889 (див. рец. на це видання П. Голубовського: Киевская старина. – 1890. – № 6. – С. 571–572).

¹⁷⁷ ДАОО. – Ф. 93. – Оп. 1. – Спр. 93А.

¹⁷⁸ Дмитренко А. Настольные медали Одессы // Всемирные одесские новости. – № 4 (94). – 2015. – декабрь.

¹⁷⁹ Марков А. Императорское Одесское общество истории и древностей // Вестник археологии и истории издаваемый Археологическим институтом. – 1888. – Вып. VII. – С. 22–33; Пятидесятилетие Императорского Одесского общества истории и древностей // ЖМНП. – 1890. – январь. – Отд. Современная летопись. – С. 1–4.

вні статистичні факти, що мали засвідчити у позитивістському дусі поступальний розвиток ОТІС і була загалом просякнута оптимізмом. Найбільш аналітичними є дві маловідомі нині газетні статті професора кафедри класичної філології НУ В.І. Модестова та одеського викладача, археолога та мистецтвознавця А.О. Матвеева. Газетний формат дозволив вченим більш вільно висловлювати свої думки і відтак надав їх текстам більшої пізнавальності.

Велика стаття А.О. Матвеева загалом була просякнута тим самим духом прогресу та оптимізму, що й стаття В.Н. Юргевича, хіба що цей настрій був ще більш розгорнутий та оздоблений додатковими метафорами та епітетами¹⁸⁰. Так, на початку статті А.О. Матвеев традиційно для більшості одеських науковців розмірковував над складними умовами діяльності у перейнятій прагматичними питаннями Одесі. Проте, на відміну від багатьох він апологетично заперечив «нападки» на провінційну науку і загалом культуру. Серед позитивних фактів як «вишеньку на торті» він розміщував діяльність ОТІС, що досить саркастично протиставлялася значно молодшому за одеське товариству Нестора-літописця. На відміну від В.Н. Юргевича, який зосередився згідно свого фаху на внеску ОТІС у вивченні античного періоду Північного Причорномор'я, А.О. Матвеев наголошував на важливості вивчення середньовічного періоду, русистики та візантиністики. Вагоме місце він відводив литовсько-польському періоду, спеціально відзначаючи інтерес, що має викликати ця доба для одеситів, які мешкають на території Вітовського Гаджибею.

Особливо підкреслив А.О. Матвеев важливість дослідження історії українського козацтва: «Одне вже питання про Запоріжжя, цей політичний та соціальний фермент в історичних долях Малоросії (питання, підстави для вирішення якого не в одних лише тільки архівах, але і у плавнях, балках, могилах та поселеннях новоросійських степів та Прикубань'ї – у піснях та переказах місцевого населення), мав привабити допитливе око історика та етнографа у розкидані речові та усні пам'ятники цієї доби. А чи міг залишитися забутим ще й Дон з його «голитьбою», таким самим соціальним ферментом у русі «низової вольниці», яким було Запоріжжя для усієї Наддніпрянщини у широкому сенсі. А цінний архівний матеріал кошових та палан-

¹⁸⁰ Матвеев А. А. К 50-летию юбилею Императорского Одесского Общества Истории и Древностей // ОН. – 1889. – 14 ноября.

кових канцелярій колись розроблений (на жаль, не повною мірою) маститим істориком Новоросії, Скальковським, чи не заслужував би й він нового перегляду та розробки за допомогою здобутих наукою нових історичних та юридичних даних від після Петровської доби».

На цьому ювілейно-позитивному тлі В.І. Модестов наважився значно критичніше підійти до діяльності ОТІС¹⁸¹. На початку статті він згадав, що на ювілейному засіданні були присутні лише 40 осіб, а 2/3 місць у невеликій залі було порожніми. Сутність цього зауваження стає більш виразним за допомогою іншого джерела, в якому зазначено, що ОТІС розіслало 160 запрошень особам та закладам Одеси¹⁸².

В.І. Модестов зауважив, що за 50 років кількість членів ОТІС не подвоїлась, а більшість його членів є лише аматорами, що й призводить до вузького кола авторів у «Записках». В.І. Модестов значно різкіше поставив услід за В.Н. Юргевичем головне завдання для ОТІС – дослідження античних пам'яток Північного Причорномор'я. А для цього, логічно вважав автор, потрібний постійний притік фахівців, яких одеському товариству мав дати місцевий університет. У прогресі університетської антикознавчої школи та налагодження її зв'язків з ОТІС В.І. Модестов бачив запоруку прогресу останнього. Значною мірою ці міркування реалізувалися завдяки діяльності Е.Р. Штерна.

Цікавими фактами під час відзначення, хоч і значно скромніших, ювілеїв ОТІС є присутність на засіданні 14 листопада 1909 р. на той момент студента М. Болтенка, учня Е.Р. Штерна, зачитування телеграми з діючої армії від члена Ради ОТІС полковника М.Ф. Шкадишека у засіданні 14 листопада 1914 р.¹⁸³. Ювілеї ОТІС викликали додаткові рефлексії щодо розвитку товариства. Значно більш підкреслено, аніж у 1889 р., пролунали тези про історико-просвітницькі завдання ОТІС, розвиток міжнаукових, зокрема, міжнародних, контактів¹⁸⁴. При тому, констатувалися передусім матеріальні проблеми, обмеженість наукових сил, що, зокрема, призводило до нереалізованості запроваджених у 1889 р. премій¹⁸⁵.

¹⁸¹ Модестов В. По поводу юбилея Одесского общества истории и древностей // Новороссийский телеграф. – 1889. – № 4604.

¹⁸² ОН. – 1889. – 11 ноября.

¹⁸³ ЗООИД. Т. 28. 1909. – С. 78; ЗИООИД. – Т. 32. – 1915. – С. 80.

¹⁸⁴ Варнеке Б. В. Императорское Одесское общество истории и древностей. (1839–1914) // ЖМНП. – 1914. – № 12. – С. 47–61; Попруженко М.Г. Императорское Одесское общество истории и древностей // Исторический вестник. – 1914. – Т. 138. – №10. – С. 544–555.

¹⁸⁵ ЗИООИД. – Т. 22. – 1900. – С. 139.

У рік відзначення 50-річчя ОТІС Одеса збагатилася ще одним товариством історичного профілю – ІФТ. ІФТ могло святкувати 6 раз свої ювілеї: 5, 10, 15, 20, 25 та 30 років. Відзначення відбулися двічі: у 1904 році (15-річчя) та у 1914 р. (25-річчя). Урочисті засідання відбувалися у різні дні – 3 листопада 1904 р. та 9 березня 1914 р., в той час як датою заснування ІФТ вважалося 24 лютого. З нагоди 15-річчя ІФТ обрали своїми почесними членами професора Варшавського університету Ю.Ф. Карського, Київського – Т.Д. Флоринського, Ю.А. Кулаковського, В.С. Іконнікова; Санкт-Петербурзького – П.О. Лаврова; Харківського – М.Ф. Сумцова, Д.І. Багалія, В.П. Бузескула; Віденського – К. Іречека.

ІФТ не обмежилось урочистим зібранням та промовою, а видало брошуру, що на сьогодні є основним джерелом про розвиток ІФТ від заснування до 1905 р.¹⁸⁶. Центральною у брошурі є промова тогочасного голови ІФТ, видатного історика російської мови та літератури, палеографа, професора НУ В.М. Істріна. Значна частина промови була присвячена тим складним умовам, в яких, мовляв, доводилося діяти молодому товариству. В.М. Істрін чи не найрадикальніше з сучасників підкреслив «молодість» Новоросійського краю (він навіть використав дивне поняття «новоросці» для населення цієї території), відсутність у ньому ustalених традицій поваги до гуманітарних наук. Втім, В.М. Істрін зробив піднесено-оптимістичний висновок про можливість поєднання просвітницьких та суто наукових завдань в діяльності товариства. Реальність виявилася жорсткішою і вже у 1914 р. голова ІФТ С.Г. Вілінський знову у своїй промові нарікав на байдужість одеситів до науки¹⁸⁷

Шість разів потенційно могло відзначати міні та мега-ювілеї свого існування ТВАК. Вперше про «круглу» дату було згадано у звіті за 1896 р., в якому зазначалося, що цим роком завершилося перше десятиріччя існування ТВАК, а значить для комісії «починається вже історія»¹⁸⁸. ТВАК похвалилося своїми досягненнями та запевнила, що впевнено дивиться у майбутнє, але цією коротенькою заміткою відзначення і обмежилися.

І тільки у 1912 р. 25-річчя ТВАК було відзначено з силою, що дорівнювало, а у деяких аспектах навіть перевершило відзначення

¹⁸⁶ Пятнадцатилетие Историко-филологического общества при Имп. Новороссийском университете. – Одесса, 1905.

¹⁸⁷ ОЛ. – 1914. – 10 марта.

¹⁸⁸ ИТУАК. – Вып. 27. – 1897. – С. 105.

50-річчя ОТІС. ТВАК отримало 86 привітання від різних осіб та установ¹⁸⁹. В основній промові урочистого засідання 24 січня 1912 р. голова ТВАК А.І. Маркевич пішов шляхом, що проклали його одеські колеги: підкреслення значення установи у науковому та просвітницькому значеннях у мовах матеріальної скрути, провінційного життя та низького рівня зацікавлення історією з боку широких мас населення. ТВАК мало значення загально-краєзнавчої, а не виключно історичної установи. Цей факт підкреслила ще більш вагома участь в урочистостях, аніж в одеських 1889 р., природознавців. Недаремно фактично другу за значенням промову на урочистому засіданні виголосив голова Кримського товариства природознавців та любителів природи С.О. Мокржецький.

Одним з тих товариств, яке привітало ТВАК був її катеринославський аналог – КВАК. Датою її заснування було прийнято 16 березня 1903 р. Проте, через низку обставин урочистості з приводу 10-річчя відбулися 21 квітня 1913 р.¹⁹⁰. Незважаючи на те, що одне з привітань було написано у віршованій формі, загалом святкування виглядало менш величним, аніж 50-річчя ОТІС та 25-річчя ТВАК. Загалом, КВАК отримала 17 привітань. На відміну від промов під час урочистостей ОТІС та ТВАК, промова лідера КВАК А.С. Синявського не містила глибоких роздумів та узагальнень, обмежуючись фактажем та висловленням сподівання на успіх подальшої праці. Промовляли також Д.І. Яворницький («Про Дніпрові пороги») та В.О. Біднов. Як і інші згадані вище ювілеї, ювілей КВАК відобразився у тогочасній пресі як значна подія у житті міста¹⁹¹.

Отже, умови інтелектуальної праці були дискусійним питанням серед учасників історіографічного процесу. Головним чином претензії висувалися до Одеси, що, на нашу думку, пояснюється тим, що саме це найбільше на Півдні місто викликало найбільші очікування, а відтак і розчарування. Статистика підтверджує думку багатьох істориків про Одесу як «транзитний пункт» для науковців: майже всі одеські науковці або розпочинали тут свою наукову кар'єру або завершували. Своєрідною даниною за збереження життєвої енергії було витіснення зі сфери чистої науки у сферу публічного життя. Показово, що тривалість перебування в Одесі лише підсилювала негативні враження

¹⁸⁹ ИТУАК. – Вып. 48. – 1912. – С. 249–306.

¹⁹⁰ Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Вып. 10. – 1915.

¹⁹¹ Южная Заря. – 1913. – 24 апреля.

науковців. Важливу роль відіграло запізнiле відкриття в Одесі університету, який надалі був змушений розвиватись у наздоганяючому темпі. Однак значення НУ як наукового центру Одеси було дуже суперечливим: з одного боку він безумовно був головним осередком розвитку місцевої науки, але з іншого – перетворився на символ чвар, вогнище нестабільності, що підважувало репутацію науки. Водночас зацитовані джерела дозволяють зробити висновок про поширення серед інтелектуалів національних фобій і багатьох інших комплексів – завищених чи занижених самооцінок, загостреного самолюбства. Якщо останні риси є загалом властивими для стилю життя науковців, то національні фобії свідчать про поширення негативних процесів, що охопили суспільно-політичне життя Російської імперії.

2.2. Історики у суспільстві: період революцій, війн, виживання

Найскладніші випробування на долю південноукраїнських істориків припали у роки війн та революцій. Російсько-японська війна початку ХХ ст. мала лише дуже опосередкований вплив на ситуацію, хоча й інспірувала перший спалах підвищення інтересу до Сходу, на відміну від попередньої, Східної (Кримської), війни, яка призвела до евакуації музеїв, піднесення патріотичних настроїв, а деякі військові епізоди й війна загалом надовго стали предметом окремих сюжетів історичних праць тощо. У цьому плані події Східної війни більше нагадують умови існування істориків у 1905 – 1907 рр., коли вони безпосередніше були включені у громадський процес та відчували на собі усі явища кризового часу. Найбільшим «бенефіціаром» першої революції став Є.М. Щепкін: видавець газет «За свободу» та «Власть народа», депутат від Одеси до Державної Думи.

Світова війна не призвела відразу до тектонічних змін в історіографічному процесі на півдні України, як то ліквідації вище закладів та установ, їх евакуації тощо, але вона суттєво вплинула на долю окремих істориків та інституцій. Колективний стан мешканців найбільшого південноукраїнського міста Одеси найвиразніше розкрив історик літератури, приват-доцент НУ та ОВЖК В.Ф. Лазурський: «Наступили годы, когда, главной мыслью, главной тревогой всех нас была война, разраставшаяся до ужасных размеров. В Одессе, далеко отстоящей от военны действий, жизнь как-будто бы текла по старому руслу, но все утром жадно хватались за газеты, в ожидании каких-ни-

будь решительных перемен, а после обеда прислушивались из окон, не бугут ли разносчики с вечерними телеграммами. Почти не было семьи, у которой родной или близкий человек не участвовал бы в войне. Все или ждали письма с фронта, или готовили кого-нибудь к отправке, или жадно спрашивали приезжего во время короткой побывки. Во всех домах без исключения основной темой для разговора была война»¹⁹².

Першими найсильніше відчули на собі початок війни дві групи істориків: затримані початком війни за кордоном та мобілізовані у діючу армію. Найбільш екстремальними виявилися подорожі 1914 р., коли низка одеських істориків (І.А. Линниченко, В.Е. Круман, М.І. Мандес, П.М. Біцилли) опинилася у ворожих Російській імперії державах в момент проголошення ними війни¹⁹³. Найбільш прикрим було становище М.І. Мандеса, який лише розпочав у Берліні вивчати тексти давньогрецьких філософів. Найбільш плідним виявилось перебування у цей час у Флоренції П.М. Біцилли, який продовжував досліджувати добу Салімбене – тему його магістерської дисертації, захищеної ним у 1912 р. В.Ф. Лазурський вже під час перебування у Лондоні відчув, як і колись під час російсько-японської війни, сплеск патріотичного настрою, який він реалізував під час суперечки з німкенями про роль Німеччини та Росії в історії слов'янських народів. До Одеси йому довелося повертатися звивистим шляхом через Скандинавію.

У зворотному напрямку були змушені рухатися мобілізовані на Південно-Західний фронт представники здебільшого молодшого покоління істориків. Одеса «делегувала» на фронт діючих істориків М.Є. Слабченка та М.Ф. Шкадишека. Вони були поранені, нагороджені, керували солдатами. Обидва не втрачали зв'язок з колегами. У жовтні 1914 р. під час засідання ОТІС, присвяченого 75 річниці з дня його заснування, було зачитано вітальну телеграму з фронту полковника, кавалера Георгіївського хреста М.Ф. Шкадишека. Принагідно він пожертвував товариству два літографованих види православних церков Галичини.

Плідно перебування в Галичині використав М.Є. Слабченко, який надіслав до ОБТ статтю про місцевий звичай колежанства, що була опублікована. Загалом в «Известиях» цього товариства у

¹⁹² Лазурский В. История моей жизни. – Одесса, 1936. – С. 223.

¹⁹³ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2672. – Арк. 40-50.

1915-1916 рр. було надруковано три фронтіві статті українського історика, місце написання яких було визначено як «Бивак под ***», «Позиции под д. Р. на Дунайце», «Позиции на р. Щ». Вдалося також виявити одну, до цього часу невраховану історіографами, статтю історика за підписом «Поручик Слабченко» у столичному виданні «Исторический вестник»¹⁹⁴. Знаменно, що окрім суто військового досвіду, що безумовно вплинув на формування різкої, часто войовничої, вдачі М.Є. Слабченка, на фронті він мав можливість працювати за призначенням в якості завідувача відділу штабу по збиранню військово-історичних матеріалів по 2 та 4 арміях. Напевно, саме ця обставина забезпечила йому унікальну можливість працювати у фронтівих умовах.

Навіть в окопах М.Є. Слабченко залишався істориком: мріяв про реалізацію творчих планів, збирав карикатури, цікавився мистецтвом і консультувався у свого вчителя з цього приводу. Наприкінці 1914 р. він читав для офіцерів брошури І.А. Линниченка «Психология борьбы» и «Письма Фридриха Великого». Налаштованого патріотично І.А. Линниченка, М.Є. Слабченко запевняв у бажанні армії воювати до переможного кінця. Значно більш критичні, навіть дещо пацифістські, нотки щодо війни М.Є. Слабченко висловив повідомляючи про свої враження від брошури І.А. Линниченка «Психология борьбы». На відміну від автора, який зображував моральний стан вояка під час бою у патетичних тонах, М. Слабченко, виходячи з власного досвіду, у м'якій формі заперечив І.А. Линниченку, мовляв, у бою вояк не пам'ятає себе, діє підсвідомо, боячися смерті¹⁹⁵.

В умовах Великої війни збільшилася участь жінок в усіх сферах життя, зокрема, науковому¹⁹⁶. Саме в цей час у коло південноукраїнських істориків увійшли вихованки видатного пітерського медієвіста І.М. Гревса К.В. Флоровської та професора НУ І.А. Линниченка Д.Г. Атлас.

Напередодні війни К.В. Флоровська гостювала у батьків в Одесі і готувалася до магістерських іспитів. Однак у зв'язку з початком війни була змушена затриматись в Одесі, як виявилось, аж до 1919 р. Звідси вона емігрувала до Болгарії. У 1914–1918 рр. К.В. Флоровська ви-

¹⁹⁴ Поручик Слабченко. Рец. на: Мемуары кн. Л. Сапеги. – Птр, 1916 // Исторический Вестник. – 1916. – № 8. – С. 512–515.

¹⁹⁵ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 408; Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882-1952) /упор. Заруба В. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 46–55.

¹⁹⁶ Вербя І. В. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884–1973). – Ніжин, 2008. – С. 62.

кладала історію у середній школі, Народному університеті та ОВЖК, була обрана членом ОТІС та ОБТ, опублікувала декілька статей. Ще більш помітною постаттю завдяки своїй активній діяльності в ОБТ була випускниця ОВЖК, красналиця, викладач історії середніх шкіл Д.Г. Атлас. За науковим рівнем обидві поступалися Н.Д. Полонській (згодом Полонській-Василенко), яка у вересні-листопаді 1916 р. працювала в архівах Симферополя та Феодосії, співробітничала з А.І. Маркевичем та ТВАК. Загалом, ці жінки-історики не змогли скоординувати уявлення про історичну науку як «чоловіче царство».

Велика війна загострила національні протиріччя та актуалізувала національні рухи у воюючих державах, що усвідомлювали і деякі представники південноукраїнського історіографічного процесу¹⁹⁷. Більшість південноукраїнських (як, втім, і в інших областях) істориків, інтелігенції та решту населення на початку війни опанували піднесено-патріотичний настрій, часто з шовіністично-слов'янофільським відтинком. Ради професорів вищих навчальних закладів Одеси, одеські та кримські наукові товариства, акумулювали ці настрої в майже ідентичних зверненнях до імператора, наголошуючи на вільному, захисному, справедливому характері війни для Російської імперії, закликаючи до згуртування всіх навколо престолу. Було здійснено низку патріотичних та загальногуманітарних кроків: професори ОВЖК на чолі з директором, істориком права, О.Я. Шпаковим, вирішили перераховувати три відсотки від викладацької зарплатні на користь «Комітету допомоги борцям за Батьківщину» при Управлінню Одеською навчальною округою¹⁹⁸, професори НУ, ОВЖК, середніх шкіл, громадські діячі, зокрема, історики І.А. Линниченко, Є.М. Щепкін, С.Л. Аваліані, С.П. Шелухин, впродовж жовтня – грудня 1914 р. прочитали лекції на історичну тематику з метою надання допомоги пораненим та їхнім сім'ям¹⁹⁹. Одеський вчитель історії та літератури В. Юшко видав двома виданнями великим накладом в Одесі збірку віршів про війну²⁰⁰.

Під час засідання ОТІС головуючий Б.В. Варнеке поставив питання про доречність продовження діяльності товариства в умовах

¹⁹⁷ Фалеев П. Из идеологии крымско-татарской интеллигенции // ИТУАК. – 1918. – Т. 54. – С. 279.

¹⁹⁸ ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 5. – Спр. 5. – Арк. 90.

¹⁹⁹ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1914 год. – Одесса, 1915. – С. 28.

²⁰⁰ Юшко В. Венки героям: Сборник стихотворений. – Одесса, 1914 (изд. 2-е – 1915 г.).

війни, але тут же підкреслив його риторичність. На його думку, яку підтримала решта присутніх, продовжуючи діяти задля збереження старовини, ОПС продемонструє незламність духу, створить підґрунтя для післявоєнного поступу²⁰¹. Подібні патріотичні заяви лунали під час засідань товариств і пізніше.

Один з найпопулярніших одеських істориків та громадських діячів С.Л. Аваліані безпосередньо відчув не святкові суспільні настрої на самому початку війни. В якості завідуючого народною аудиторією на Слободці-Романівці йому довелося вгамовувати натиск натовпу жінок, які намагалися увірватися в аудиторію збентежені чутками про розміщення там поранених²⁰². Тим не менш, у газетних статтях він підкреслював національну єдність, захисний характер війни для Росії, що, мовляв, виступала за мирну культуру проти авантюристів²⁰³. Він намагався зобразити мобілізаційне напруження народу перед викликами воєнного часу: «в переживаемое время трудно оставаться самим собою, со своими мыслями, обычные занятия и интересы потеряли смысл, свое значение. Хочется в толпу. Едино тело, а главное душа»²⁰⁴. За спогадами А.І. Маркевича, «война захватила все духовное существо» феоодсійського історика Л.П. Коллі, який «восторгался подвигами наших войск, его мучили перипетии войны»²⁰⁵.

Як особливо знакова подія була сприйнята звістка про окупацію Російською імперією Галичини та Північної Буковини²⁰⁶. З українських національних позицій, вдаючись в історичні екскурси, висловилися про приєднання Галичини як етап на шляху до соборності українських земель лідери одеського українського національного руху І.М. Луценко та С.П. Шелухин.

На тлі відчутних втрат та поразок Російської імперії у війні, наростання соціально-економічної кризи, настрої істориків помітно еволюціонували в бік не лише розчарування, але й більш аналітичного ставлення до війни як явища загалом, і політики в ній Російської імперії зокрема. Про важкий початок навчального 1915 – 1916 рр. як відбиття втоми від довгого напруження згадував В.Ф. Лазурський: «Мировая война тянулась второй год, и не было видно ей конца. На

²⁰¹ ЗИООИД. – Т. XXXII. – Одесса, 1915. – С. 76.

²⁰² ОЛ. – 1914. – 1 августа.

²⁰³ ОЛ. – 1914. – 9 августа.

²⁰⁴ ОЛ. – 1914. – 18 августа.

²⁰⁵ Маркевич А.И. Памяти Людвика Петровича Колли // ИТУАК. – 1918. – № 55. – С. 212.

²⁰⁶ Лекция профессора И. Линниченко // ОН. – 1914. – 1 сентября.

душе лежал камень, и не было надежды, что его кто-нибудь снимет. Жизнь дорожала. Все труднее было доставать продукты»²⁰⁷. У листах 1915 р. до А.І. Маркевича Л.П. Коллі скаржився на бідність, дорожнечу, відсутність можливості приїхати з Феодосії до Симферополя²⁰⁸. В гуманістичних тонах сприймала війну К.В. Флоровська: «но когда подумаешь о войне, представишь ее ужасы, то становится жутко и как-то стыдно, точно участвуешь в каком-то дурном деле»²⁰⁹.

Моральну кризу підсилювало хвилювання істориків за свої бібліотеки та колекції старожитностей (В.Е. Крусман, І.А. Линниченко, О.Л. Бертьє-Делагард). Зокрема, цим питанням було присвячено листування між одеситом І.А. Линниченко та ялтинцем О.Л. Бертьє-Делагардом. Вони обговорювали й більш глобальні питання. У жовтні 1915 р. О.Л. Бертьє-Делагард писав: «В общем тяжело жить на свете, особенно теперь, когда глупостью нашей, подстрекаемой немцами, поднята нами сорок лет назад каламуть балканская, ныне поднимается против нас девятым валом. Надежда только на милость Божию, но наше сумасшествие можно понять и в смысле указания гибели»²¹⁰. Наприкінці січня 1917 р. О.Л. Бертьє-Делагард писав: «Сила вещей все более и более гнетет. Только в книжках, своего рода наркотическое, находишь некоторое забытие; того ради выписал и часть получил, свою библиотеку от Маркевича»²¹¹. Цей моральний стан аналогічно відбився у звіті ТВАК за 1917 р., де зростання кількості засідань пояснювалося «общим желанием членов комиссии почаще собираться, чтобы в живом обмене мыслей, связанных с чтением докладов, посвященных далекому прошлому Тавриды и России вообще, находить хотя некоторое успокоение, давать уставшим и больным нервам необходимый отдых и, переносясь в прошлое, хотя на время забывать настоящее». Статті істориків у пресі з ура-патріотичними закличками про подолання «німецького засилля» у 1916 – 1918 рр. становили радше виключення, аніж правило²¹².

Війна безпосередньо вплинула на темпи та особливості наукової діяльності південноукраїнських істориків. Відбиттям зазначеного

²⁰⁷ Лазурский В. История моей жизни. – Одесса, 1936. – С. 228.

²⁰⁸ Маркевич А.И. Памяти Людвика Петровича Колли // ИТУАК. – 1918. – № 55. – С. 211.

²⁰⁹ СПБФ АРАН. – Ф. 726. – Оп. 2. – Спр. 316. – Арк. 57–58.

²¹⁰ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 255. – Арк. 33.

²¹¹ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Оп. 255. – Арк. 52.

²¹² Лазурский В. Немецкие очки // ОЛ. – 1917. – 14 мая.

вище явища інтенсифікації національних рухів були україноцентричні статті на історичну тематику в одеському українському журналі «Основа» та одеській ліберальній пресі²¹³, доповіді та виставки одеських поляків про власну історію та єврейських істориків Л.Р. Когана, М.М. Усишкіна, Й.Г. Клаузнера²¹⁴. В будь-якій ситуації історик залишався істориком. Так, Л.П. Коллі намагався здобути у мешканців Феодосії як історичну пам'ятку набої, якими було обстріляно місто 16 жовтня 1914 р.²¹⁵.

Поява низки наукових публікацій була інспірована бажанням південноукраїнських істориків з'ясувати історичне підгрунтя війни²¹⁶. Більш того, на сторінках «Известий ТВАК» В.Д. Гейман опублікував першу статтю, присвячену нещодавнім подіям на Південно-Західному фронті, тим самим започаткувавши не лише історіографію Першої світової війни, але й такий напрям як «сучасна історія»²¹⁷.

Автори інших статей, ніяк не пов'язаних з Великою війною, теж намагалися підкреслити зв'язок з найактуальнішою подією. Так, В.Д. Гейман у статті присвяченій 40-річчю з дня початку російсько-турецької війни зауважив, що, хоча прийнято відзначати 25 та 50 років певної події, але враховуючи настрої громадського життя, коли всі цінності культури безжалюно знищуються, і коли ніхто не може бути впевненим у навіть завтрашньому дні, опублікування будь-яких історичних матеріалів має відбуватися за найменшої нагоди²¹⁸.

Для деяких істориків війна мала катастрофічні наслідки для кар'єри, що було зумовлено не лише моральним потрясінням, але й різким подорожченням видавничої справи, важкодоступністю поза-південноукраїнських архівів. Звичайно, на це вплинули й інші, не пов'язані з війною, обставини. У вересні 1914 р. у листі до академіка О.О. Шахматова І.А. Линниченко писав: «страшные события, происходящие теперь, совершенно обессилили меня. О чем можно

²¹³ М. Грушевский (к 50-ю со дня рождения) // ОЛ. – 1916. – 4 сентября; Грушевский О. З життя Київського Українського гуртка в 1870-1874 рр. // Основа. – Одеса, 1915. – Кн. 1.

²¹⁴ ОЛ. – 1916. – 16 мая (промова І. Мьодушевського про польську конституцію 1791 року у Польському домі); Боров. Пыль веков. Выставка польской старины // ОЛ. – 1916. – 1 сентября.

²¹⁵ Маркевич А. И. Памяти Людвика Петровича Колли // ИТУАК. – 1918. – № 55. – С. 211.

²¹⁶ Линниченко И. Два письма Фридриха П. – Одесса, 1914. – 24 с.; Щепкин Е. До ворот и у ворот Берлина // Голос минувшего. – 1915. – № 4. – С. 5–34.

²¹⁷ Гейман В. Д. К истории Второй Отечественной войны. Материалы, касающиеся сдачи крепости Перемышль // ИТУАК. – № 53. – 1916. – С. 197–204.

²¹⁸ Гейман В.Д. У 40-летию русско-турецкой войны 1877–78 г. (по архивным данным и воспоминаниям очевидцев) // ИТУАК. – Т. 54. – 1918. – С. 306.

теперь думать, кроме войны?»²¹⁹. Місяць потому він аналогічно висловився у листі до іншого російського академіка Ф.Є. Корша: «Нервы расстроены, о науке не может быть и речи»²²⁰. До кінця життя І.А. Линниченко вже не повертався до фундаментальної наукової діяльності, зосередившись на написанні мемуарів та бібліографічних заміток. Відірваність К.В. Флоровської від потрібних джерел майже унеможливила продовження її роботи над попередньою темою дисертації, присвяченої італійським релігійним орденам середньовічної Італії. Тому вона схилилася до того, аби дослідити певний аспект релігійного життя Франції за доби Б. Паскаля (перша половина XVII ст.), адже «тема хороша тем, что ее можно обрабатывать по изданным материалам, следовательно, не зависит от возможности или невозможности поездки за границу». Але вона емігрувала з Одеси так і не захистивши дисертацію, а в еміграції до наукових студій не поверталась.

Зірвалась низка колективних проектів південноукраїнських істориків: історія НУ, заснування музею та архіву міста Одеси, проведення місцевого з'їзду у Криму²²¹. Не відбувся XVI загальноросійський археологічний з'їзд у Пскові, на яких традиційно були представлені у значній кількості делегати від Одеси та Криму.

Під впливом несприятливих для фундаментальних досліджень обставин зміцнився красзнавчий напрямок в історичних студіях південноукраїнських істориків. Так, студентський історичний гурток під керівництвом професора кафедри руської історії НУ та ОВЖК Є.П. Тріфільєва ставив за мету передусім досліджувати історію Новоросії²²². Хоча й в значно меншому обсязі, аніж до війни, археологічні розкопки продовжували ТВАК та ОТИС²²³.

Загальмувалась, хоча й різною мірою, наукова активність Є.П. Тріфільєва, О.Я. Шпакова, Є.О. Загоровського, П.Г. Клепацького та ін. Проте, О.П. Доброклонському, С.Л. Аваліані, А.В. Флоровському, В.Е. Круману, П.М. Біциллі саме у роки війни вдалося завершити свої фундаментальні наукові праці і здійснити стрибок у науковій кар'єрі.

²¹⁹ СПБ ФАРАН. – Ф. 134. – Оп. 3. – Спр. 849. – Арк. 121.

²²⁰ Архів РАН. – Ф. 558. – Оп. 4. – Спр. 197. – Арк. 4-5.

²²¹ Непомнящий А. Арсений Маркевич. Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – С. 69–73, 309.

²²² В студенческом историческом кружке // ОЛ. – 1916. – 3 декабря.

²²³ Моисеева Л.А. Херсонес Таврический и раскопки 1917 г. в Евпатории // ИТУАК. – Т. 55 – 1918. – С. 241.

Попри відчутне ускладнення системи наукових комунікацій, південноукраїнські історики підтримували зв'язки з колегами з інших регіонів, брали участь у заходах загальноімперського значення. У 1916 р. І.А. Линниченко піднесено зустрів ініціативу видання «Русского исторического журнала», надіславши в редакцію 500 рублів²²⁴. У грудні 1917 р. він вже обіцяв В. Бенешевичу пожертвувати тисячу рублів на видання цього нового часопису АН²²⁵.

У наукових відрядженнях у Москві та Петрограді побували В.Ф. Лазурський, П.М. Біцилли, Є.П. Тріфільєв, О.Я. Шпаков, які працювали у бібліотеках, а О.Я. Шпаков взяв участь у святкуванні 50-річчя з дня заснування Московського Археологічного товариства. Найпомітнішим проявом участі південноукраїнських істориків у загальноімперському житті було відрядження О.Я. Шпакова, І.А. Линниченка та Є.П. Тріфільєва у травні 1915 р. на з'їзд професорів кафедр «русской» історії та права, який відбувся у Московському університеті²²⁶. 24 травня учасники з'їзду були прийняті у Царському селі імператором. Він заслухав та ухвалив патріотичну адресу від професорів, зокрема, з проханням благословити їх на проведення нових з'їздів²²⁷. Найважливішим наслідком з'їзду було встановлення наукових ступенів магістра та доктора історії «русского» права. Учасники з'їзду одностайно вирішили проводити ці з'їзди кожні 5 років в університетських містах. У грудні 1919 р. з'їзд мав відбутися у Москві. В свою чергу одеські історики спромоглися провести у червні 1916 р. в Одесі методологічні курси для викладачів російської мови та історії.

І.А. Линниченко наголосив, що «матеріальний стан нашої професури загалом доволі сумний», протиставивши краще становище західноєвропейських професорів: «у провінційних університетах іноді гонорари зводяться до рублів, та професору, обтяженому родиною, доводиться часто ледве не голодувати – штатний заробіток професора менше 300 руб. на місяць». При цьому він навів промовисту шкалу цін: «квартира та опалення щонайменше 100 руб. на місяць, стіл для родини – 120-150 р. на місяць, на всі інші витрати залишається на

²²⁴ РДАЛІ. – Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 488. – Арк. 15; СПБ ФАРАН. – Ф. 113. – Оп. 3. – Спр. 223. – Арк. 26–27.

²²⁵ СПБ ФАРАН – Ф. 331. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 15.

²²⁶ Съезд профессоров – историков // Исторический вестник. – 1915. – май. – С. 702–703.

²²⁷ Представление Государю профессором русской истории и русского права // Исторический вестник. – 1915. – Июль. – С. 305–307.

місяць – 60 руб. А зарплатня за вирахуваннями менше 3500 руб. на рік». Таким чином, йшлося не лише про не відповідність статусних амбіцій професорів їх реальному матеріальному забезпеченню, але й реальні труднощі у побуті. На думку, І.А. Линниченка, «8-10 тис. руб. на рік – це мінімум того, що має отримувати професор для того, аби не потребувати інших занять... Матеріально незабезпечений, він шукає інших занять, гонорар за які поповнює його маленький бюджет, що надає йому можливість лише не померти з голоду»²²⁸. І все ж, пишучи це, І.А. Линниченко напевно не уявляв в яку безодню потраплять викладачі через кілька років.

Про важкий матеріальний стан свідчить, зокрема, записка 9 професорів НУ на ім'я ректора про компенсацію моральних страждань, завданих їм більшовиками 27 листопаду 1919 р. Професори були звільнені у травні 1919 р. більшовиками і пробули безробітними до серпня. Свій стан вони описували так: «не маючи інших джерел прибутків, в умовах надзвичайної дорожнечі, були змушені для підтримки свого існування та своїх родин позичати гроші та розпродувати свої речі. Для деяких з них до звичайних господарських витрат, додалися нові, екстраординарні, на посилене харчування для відновлення свого здоров'я, зіпсованого ув'язненням за розпорядженням надзвичайної революційної комісії. Після повалення радянської влади, відновлені у своїх посадах, вони стали отримувати зарплатню з 3 серпня. Але цієї зарплати ледве стане на поточні необхідні витрати, та з нього нічого не можна утримати ані на виплату створених боргів, ані на заготівлю продуктів та палива, звичайну для даного сезону. Між тим, утримання за час звільнення залишається до цього часу не оплаченим»²²⁹.

Не менш важливі процеси відбувалися на інституційному рівні: навчальних закладах та наукових товариствах історичного профілю. У цій сфері також можна спостерігати не так повний регрес чи стагнацію, як кризу з поєднанням елементів прогресу та регресу. Внаслідок загального піднесення громадянської активності в умовах перманентної політичної кризи часів війни наприкінці 1917 р. в Одесі і незабаром у Криму почали роботу Народні університети, де провідні історики отримали можливість поширювати історичні знання серед широкого кола публіки. Для характеристики тогочасних настроїв показово, що один з сучасників радив Одеському народному універси-

²²⁸ Линниченко И.А. Проект нового университетского устава. – Петроград, 1916. – С. 12, 40, 41.

²²⁹ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 12. – Спр. 122. – Арк. 303–304.

тету пов'язати свої курси з війною²³⁰. Певне відлуння цієї пропозиції можна побачити у тому, що більшість лекцій з всесвітньо-історичного циклу були присвячені історії країн Антанти.

До змін у навчальному процесі історичного циклу у південно-українських ВНЗ, що були лише опосередковано інспіровані війною, варто відзначити запровадження інтегрованого курсу історії релігій О.М. Клітіна в НУ, ОВЖК та Міжнародному інституті²³¹, збільшення з 4 годин на тиждень до 7 годин відведених на читання загального курсу з російської історії на ОВЖК, з виділенням при цьому однієї години на курс російської історіографії (травень 1915)²³², запровадження кафедри та курсу з історії західноруського права в НУ, курсу з історії України та сходознавства в НУ та ОВЖК, «омолодження» складу викладачів-істориків завдяки запрошенню Є.О. Загоровського, А.В. Флоровського, К.В. Флоровської, О.Л. Коцейовського, Й.Г. Клаузнера.

З безпосереднім впливом війни було пов'язано запровадження курсу з історії Пруссії на ОВЖК, під час вивчення якого досліджувались питання: «Бранденбурзька марка та її рання історія; Гроссмейстерство Тевтонського ордену; Завоювання Пруссії Тевтонським орденом; Хрестові походи на Литву», переорієнтація навчальних курсів з історії та культури на вивчення «союзницьких» Російській імперії країн Румунії, Великої Британії, Франції та США. На початку липня 1917 р. в одеській газеті з'явилося оголошення від громадсько-просвітницької секції союзу випускниць ОВЖК з проханням надсилати матеріали з метою організації музею всесвітньої війни та революції 1917 р.²³³. Таким чином, бачимо початок процесу злиття у суспільній свідомості Великої війни та революції як двох переламних, взаємопов'язаних, явищ.

За згадкою М.Є. Слабченка, І.А. Линниченко розпочав читання курсу з історії Галичини на історико-філологічному факультеті НУ²³⁴. Як відлуння війни виглядає запропонований професором С.В. Троїцьким у березні 1919 р. курс студентам історико-філологічного факультету НУ «Православний слов'янський Схід перед початком останньої війни»²³⁵.

²³⁰ Черномор. Еще одна задача Народного университета в Одессе // Одесский листок. – 1916. – 16 мая.

²³¹ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2051. – Арк. 102.

²³² ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3 (1 ч.). – Спр. 7539. – Арк. 16.

²³³ Музей войны // ОЛ. – 1917. – 6 июля.

²³⁴ Слабченко М. Культурно-наукове життя Одеси в 1914-1924 рр. // Україна. – 1925. – № 5. – С. 179.

²³⁵ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 16 (1919). – Арк. 9.

До негативних явищ, що були викликані війною, слід віднести скорочення державного фінансування на видання записок НУ, поповнення бібліотек, історико-філологічного кабінету НУ та всесвітньої історії на ОВЖК.

Війна вплинула на долю наукових товариств історичного профілю – одеських ІФТ та ОБТ при НУ. Хоча ОТІС формально не було пов'язано з НУ, насправді цей зв'язок був найтісніший, адже лєвова частка його керівників та провідних членів були членами професорсько-викладацької корпорації НУ та його «жіночої філії» ОВЖК, а засідання часто відбувалися в університетських аудиторіях. Зрештою, цей зв'язок було формалізовано у 1919 р., коли ОТІС було включено до структури навчально-допоміжних установ НУ.

Ще до початку війни найстаріші товариства ОТІС та НУ переживали моральну та матеріальну кризу. І.А. Линниченко у листі до П.С. Уварової у 1908 р. так визначив свої претензії до цих установ: «ООИД совершенно заглухло, работающих членов – нет. ИФО – теперь партийное политическое общество и занимается только педагогическим вопросом при участии медика попечителя»²³⁶. Хоча подібні оцінки були занадто радикальними, вони все ж відображали не лише чвари у середовищі одеських істориків, але й реальне зниження потенціалу товариств.

Початок війни найболючіше вдарив по фінансовій складовій функціонування ОТІС та ІФТ. Вже під час першого після початку війни засідання члени ОТІС дізналися про рішення Департаменту міністерства народної освіти про скасування до більш сприятливих часів положення закону від червня 1914 р. про виділення ОТІС додаткової субсидії у 5 тисяч рублів щороку²³⁷.

На початкову фазу війни припав важливий етап інституційного реформування ІФТ, пов'язаний з затвердженням другого статуту товариства. Однак розширення завдань товариства впиралося у складні фінансові умови та загальну кризу у країні. ІФТ було змушено ділити своє приміщення в НУ з евакуйованим в Одесу Константинопольським Археологічним інститутом.

Фінансові негаразди найбільше вдарили по видавничій справі цих товариств. У роки війни ОТІС спромоглося видати лише один том своїх «Записок» та підготувати до друку інший, що був виданий вже

²³⁶ ВРДІМ. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 638. – Арк. 320-321.

²³⁷ ЗООИД. – 1915. – Т. XXXII. – III. Протоколи. – С. 77.

після війни і виявився останнім. Інші досягнення товариства за жовтень 1914 – жовтень 1915 рр. виглядають таким чином: 8 засідань, 13 доповідей, обрано три нових члени та члени-кореспонденти, придбано лише декілька десятків предметів для музею і жодної книги для бібліотеки. У квітні 1915 р. у почесні члени було обрано верховного головнокомандуючого великого князя Миколая Миколайовича. Війна безпосередньо вплинула на динаміку чисельності членів: за постановою Ради міністрів п'ять іноземних членів ОТІС, австрійські та німецькі піддані, були виключені зі складу одеського товариства. У 1916 – 1918 рр. ОТІС провело лише кілька засідань і не видало жодного звіту, протоколу чи збірки. Початок війни зірвав перспективні наукові плани ОТІС: продовження розкопок С.Д. Пападімітріу з метою розшуків місця розташування давньої Одеси, та розкопок кургана на Слобідці-Романівці М.Ф. Шкадишека. Доповіді воєнних часів звелися лише до рівня мало ґрунтовних повідомлень. Деякі з них були викликані подіями війни, наприклад М.Г. Попруженка про Реймське Євангеліє. Доповідач зазначив, що за чутками воно загинуло під час бомбардування Реймсу німцями (це виявилось неправдою). Дихання війни відчувалося і в інших аспектах існування товариства. Музей ОТІС отримав у дар від дійсного члена Е.А. Шуманського уламок турецького набою, що вночі на 16 жовтня 1914 р. потрапив у цукровий завод на Пересипу в Одесі.

Керівництво ІФТ у звіті за 1915 р. дуже виразно змальовувало стан товариства: «Уменьшение числа докладов, вызванное обстоятельствами военного времени, требующими от членов Общества, как и от всех вообще граждан, усиленной работы в других областях, имело, несомненно, еще одну причину, также вызванную временем: в виду непомерно возросших цен на бумагу и вздорожания печатания, Правление Общества должно в значительной мере ограничить свою издательскую деятельность, ибо и теперь уже сделанные типографиям заказы превышают наличность кассы Общества, а в близком будущем придется или совершенно прекратить печатание трудов членов или привлекать к участию в расходах на печатание и самих авторов статей. А при таких условиях немудрено, что число желающих читать доклады в Обществе без надежды напечатать их все уменьшается»²³⁸. Як наслідок, ІФТ видало лише один, останній, двадцять п'ятий, том «Летописи», в якому містилися лише праці ви-

²³⁸ Отчет... НУ за 1915 год. – С. 369.

датного славіста В.І Григоровича та відомості про нього. У джерелах згадано про те, що у тому ж році ІФТ підготувало до друку наступний 27 том, який так і не побачив світ, а рукопис досі не виявлений. Керівництво ІФТ зосереджувалося в руках професорів філологів НУ та педагогів середньої школи. У воєнні роки функціонувало лише Педагогічне відділення товариства, під час засідань якого пролунало обмаль доповідей на історичну тематику і ті виключно про методику викладання історії. Як і університет, ІФТ взяло курс на адаптування тематики своєї роботи до вивчення мов та культури країн Антанти²³⁹. Колись найбільш дієве Візантійсько-слов'янське відділення ІФТ так і не відновило свою роботу після 1914 р.

Найвиразніше патріотично-піднесений настрій і його менш привабливий бік – наростання ксенофобії та шовінізму – на початку війни, окрім вже згаданих заяв, відобразили промови відомого одеського юриста, поета, громадського діяча та історика С.П. Шелухина та професора НУ, історика-славіста М.Г. Попруженка. У листопаді 1914 р. на засіданнях «Киевского Общества при Императорском Университете Св. Владимира» та ІФТ С.П. Шелухин прочитав доповідь про історію та сучасний стан німецької колонізації на півдні Російської імперії, звинувативши німців в експлуатації не-німецького населення та захопленні земель²⁴⁰. Доповідь викликала величезний резонанс та обурення німецької общини, що подала на доповідача судовий позов. Реакція більшості не-німців була зворотною.

У доповіді на засіданні ОТІС у грудні 1914 р., присвячену постаті щойно померлого славіста В.І. Ламанського, М.Г. Попруженко з притиском наголосив на тому, що ще багато років назад В.І. Ламанський висловив тезу про одвічну ворожість німців до слов'ян, яка блискучо підтвердилась з початком війни, і пожалкував, що Росія не прониклася ідеями покійного вченого раніше. Лише тепер, на думку М.Г. Попруженка, Росія прозріла і поставлена на чолі слов'янського світу²⁴¹.

На тлі цих проблем ОТІС та ІФТ значно більш плідним виглядає функціонування «молодого» ОБТ, що було засновано лише у 1911 р. На початку війни засновник та беззмінний голова ОБТ І.А. Линниченко гордовито писав О.О. Шахматову: «несмотря на военную грозу, деятельность нашего Библиографического обще-

²³⁹ Научное сближение с Англией // ОЛ. – 1916. – 28 апреля.

²⁴⁰ Шелухин С.П. Немецкая колонизация. – Одесса, 1914. – 83 с.

²⁴¹ ЗИООИД. – Т. XXXII. – 1915. – С. 95, 99–100.

ства продовжується»²⁴². На початок 1916 р. кількість членів ОБТ перевищила 500 осіб. При чому значна їх частина була обрана саме у 1914–1915 рр. Зокрема, у 1915 р. членом ОБТ було обрано видатного українського громадсько-церковного діяча І.І. Огієнка. На 1 січня 1918 р. номінально членів ОБТ було 425. Однак засідання відвідували у 1914–1915 рр. у середньому від 35 до 115 членів, у 1917–1918 рр. – до 50. Виконуючи розпорядження Ради міністрів та адміністрації НУ, під час зібрання 24 лютого 1915 р. І.А. Линниченко попросив повідомити чи немає серед членів товариства осіб з австрійським, німецьким та турецьким підданством, окрім осіб слов'янського, французького та італійського походження, а також турецьких підданих християнського віросповідання²⁴³.

У 1914–1916 рр. передусім власним коштом І.А. Линниченка товариство видало 3, 4, 5 томи своїх «Известий» (500 примірників кожний) у 18 випусках, 11 брошурах²⁴⁴. Значна частина доповідей була присвячена аналізу та оглядам нових книг на історичну тематику, археографічним публікаціям. Наприкінці 1914–1915 рр. члени ОБТ проводили у середньому зібрання щомісяця. Однак надалі тенденція була невтішною. У 1917 р. відбулось лише 6 засідань. Окрім І.А. Линниченка головною силою ОБТ були його учні С.Л. Аваліані, Д.Г. Атлас, П.Г. Клепацький, А.В. Флоровський, колеги В.Ф. Лазурський та О.М. Дерібас. Дедалі більше ОБТ зосереджувалося на краєзнавстві та південноукраїнській регіоналістиці, зокрема, намагалося видати словник діячів Новоросійського краю. Продовжувалося поповнення бібліотеки ОБТ. ОБТ так і не вдалося добитися відчутних державних субсидій. Незважаючи на статус однієї зі складових інфраструктури НУ, ОБТ діяло значною мірою автономно, як громадська організація.

На відміну від розмаїття одеських товариств у Криму існувало лише одне товариство історичного спрямування, майже ровесник ІФТ – ТВАК. Доробок комісії за воєнні роки перевищує всі одеські товариства разом взяті: проведено 44 засідань, на яких прочитано 105 доповідей, видано 5 томів «Известий», 1646 книг надійшло у бібліотеку (серед них – «Вторая Отечественная война по рассказам ее героев. В. 1–14») та 251 предметів – у музей, обрано 112 нових членів.

²⁴² СПБ ФАРАН. – Ф. 134. – Оп. 3. – Спр. 849. – Арк. 122.

²⁴³ ИОБО. – Т. III. – 1914. – В. 4-5. – С. 49.

²⁴⁴ ИОБО. – 1914. – Т. III. – В. 1, 2, 3, 4-5, 6.; 1915. – Т. 4. – В. 1, 2, 3-4, 5-6; 1916. – Т. V. – В. 1-2, 3-6.

Початок війни співпав з важливою подією – перехід ТВАК та інших архівних вчених губернських архівних комісії під імператорську опіку. Однак це не вберегло товариство від матеріальних проблем: відсутності приміщення для архіву, різке подорожчання видань, проблемами з опаленням та освітленням музею²⁴⁵. Прикметою часу було те, що приміщення музею ТВАК у 1915 р. було пристосовано для запасних та новобранців, а у дворі відбувалися заняття солдатів. Позаяк ТВАК, як і інші архівні комісії, з'явилась завдяки ініціативам АН, її зв'язки з АН були дуже тісними. Звітуючи за 1917 р., кримчани скаржилися на те, що «лишилися в это ужасное время поддержки, которую они всегда находили в РАН, за которую всегда будут благодарны»²⁴⁶.

Незважаючи на це, ТВАК з ненабагато меншою активністю, ніж у попередні роки збирала архівні джерела та музейні артефакти, спромоглася видати низку перекладів, каталогів тощо. У 1916 р. з завершилось успіхом анкетування з метою з'ясування стану архівів Таврійської губернії, запланувала видання записок іноземців про Крим.

24 січня 1917 р. ТВАК відсвяткувало своє 30-річчя²⁴⁷. З цієї нагоди надійшли вітальні телеграмами від 49 установ та осіб. З нагоди ювілею почесними членами ТВАК було обрано її голову А.І. Маркевича та ще 4 осіб, з них трьох маститих істориків: В.С. Іконнікова, В.В. Латишева та Н.П. Кондакова, який зробив найбільший внесок серед них у розвиток ТВАК, регулярно проживаючи подовгу у Криму, хоч і у статусі професора Петербурзького університету. Було заслухано кілька доповідей.

Безпосередньо з війною були пов'язані такі дії комісії як висловлення протесту проти руйнування німецької армією історичних пам'яток на Західному фронті, отримання від начальника Феодосійського торговельного порту негативу фотоповідомлення турецького крейсера «Меджидіє» від 1 жовтня 1914 р. з попередженням про бомбардування Феодосії. Навіть у виступах та публікаціях, безпосередньо не пов'язаних з аналізом поточних подій, яскраво відбився піднесений настрій російсько-імперських патріотів у зв'язку з приєднанням західноукраїнських земель. Так, під час засідання ТВАК 5 листопада 1914 р. його голова А.І. Маркевич привітав зібрання з 800-річчям з дня смерті

²⁴⁵ ИТУАК. – 1915. – № 52. – С. 269.

²⁴⁶ Филимонов С. Б. Интеллигенция в Крыму (1917–1920). – Симферополь, 2006. – С. 30.

²⁴⁷ ИТУАК. – Вып. 56. – 1919. – С. 289–300.

літописця Нестора, який «надихав єдність Руської землі, яка здійснюється зараз з об'єднанням Червоної Русі». Водночас, у патріотичному запалі промовець, очевидно перебільшуючи, висловив надію на реалізацію незабаром іншої мрії Нестора – тяжіння Росії до Чорного моря та Царгорода²⁴⁸. У публікації з нагоди іншої ювілейної дати, 900-річчя з дня смерті князя Володимира, член ТВАК П.В. Маслов нагадав, що саме цей князь колись приєднав Червенські гради і тепер Галичина також тягне руки з надією до решти Росії²⁴⁹.

Політична та матеріальна криза посилили міграційні тенденції серед істориків. Найбезпосередній, до того ж позитивний, вплив війна мала на кількість студентів в НУ та ОВЖК. Внаслідок евакуації київського університету Св. Володимира та Київських жіночих курсів у цих одеських ВНЗ суттєво збільшилась кількість студентів та курсисток, зокрема, істориків²⁵⁰. На роки війни припала генеза та початок функціонування нових ВНЗ з історичними предметами викладання: Таврійського університету та Одеського міжнародного інституту²⁵¹. У буремному 1919 р. Н.П. Кондаков, Д.М. Овсяніко-Куліковський, Б.В. Варнеке редагували газету «Южное слово».

Повернення більшовиків в Одесу, Крим та інші центри наприкінці 1919 – 1920 р. викликало у значній кількості науковців побоювання за свою долю. У січні – квітні 1920 р. до них приєдналась ціла низка колег. Таким чином, впродовж кінця 1919 – початку 1920 р. Південну Україну, яку більшість з них сприймали як «юг России», залишили історики М.Г. Попруженко, С.Г. Вілінський, П.М. Біцилли, К.В. Флоровська, О.П. Доброклонський, С.В. Троїцький, Г.В.Флоровський, М.Л.Окунев, О.Л. Погодін, Г.О. Афанасьєв (працював в Одесі не лише у буремні роки, але й у 1870-1880-х рр. Але й тоді був змушений залишити місто через непорозуміння з владою на ґрунті політичних поглядів. Щоправда, тоді він переїхав лише до Києва). В цей час з Одеси емігрував до Палестини перший іудаїст НУ та ОВЖК Й.Г. Клаузнер. Однак мотиви його еміграції були іншими.

Певною «компенсацією» місцевій науці була поява у 1918–1919 роках в Одесі київського «десанту» - колишніх викладачів київських

²⁴⁸ ИТУАК. – Т. 51. – 1914. – С. 234.

²⁴⁹ Маслов П. Поход Св. князя Владимира на Корсунь (к 900-летию со дня кончины великого князя Владимира // ИТУАК – № 53. – 1916. – С. 7.

²⁵⁰ Отчет... НУ за 1915 год. – С. 383–384.

²⁵¹ Международный высший институт // ОЛ. – 1916. – 17 сентября.

вишів, які тікали від тамтешньої політичної нестабільності та руйнації: І.Я. Фааса, С.С. Дложевського, В.І. Селінова, М.П. Алексеева та ін. Вони посіли помітне місце в одеській науці та вищій школі, однак, деяким з них пізніше довелося знову пережити важку долю біженців.

Іншим районом евакуації науковців був Крим, де зосереджувалися значні наукові сили завдяки відкриттю у 1918 р. Таврійського університету. Падіння останнього острівця не більшовицької території колишньої Російської імперії – Врангелівського Криму – призвело до завершення процесу відтоку науковців, що побоювалися перспективи життя у більшовицькому «царстві». Зокрема, з Криму назавжди залишили Батьківщину Г.В. Вернадський та Н.П. Кондаков.

19–25 серпня 1922 р. були ув'язнені у приміщенні ЧК історики А.В. Флоровський, Є.П. Тріфільєв, К.П. Добролюбський (невдовзі його звільнили), О.С. Мулюкін. У листах до дружини А.В. Флоровський демонстрував бадьорість та оптимізм, не лише не скаржився, але й підкреслював певний позитив у становищі ув'язнених: «живем дружно и весело... читаем, спим, играем в шашки, спорим, поем, смеемся – вчера гуляли во дворе. Нам дают кипяток, обед из двух блюд – борщ – очень вкусный, котлета с картофелем и черный хлеб». А.В. Флоровський намагався продовжувати наукові студії, про що свідчить його прохання до дружини передати йому, взятий в Е.Г. Оксмана, збірник на честь московського професора М.К. Любавського²⁵². Наприкінці 1922 р. з Одеси вислали за кордон А.В. Флоровського, а трохи пізніше О.С. Мулюкіна. В останній момент долі колеги уник Є.П. Тріфільєв.

Отже, війни та революції стали завершальним акордом у тривалій історії розвитку класичної історичної думки та науки російсько-імперського періоду, викликали до життя деякі нові тенденції, що частково були розвинуті у подальший, комуністичний, період розвитку історіографії у цьому великому регіоні.

2.3. Напрямки та форми співпраці в історіографічному процесі

Російська імперія другої пол. XIX – поч. XX ст. відзначалася високим рівнем комунікацій. Це відбилося не лише у поширенні залізниць, телефону, телеграфу, пошти, які поєднали представників віддалених один від одного центрів, але й поживавленні міжнаукових кон-

²⁵² АРАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 171. – Арк. 2–3.

тактів, появи нових форм співробітництва, таких як наукові з'їзди, наукові товариства. Наукові дослідження передбачають існування комунікативного поля, в якому відбувається циркуляція наукових ідей, що зрештою і породжує відкриття і прогрес знань. Висловлена у середині ХХ ст. Л. Февром теза «немає історії, є історики» й досі спонукає до дослідження внутрішнього світу істориків як головних творців уявлень про минуле та, по-суті, власне, історії. Відмова сучасних історіографів від попередніх жорстких схем створила передумови для антропологічного прориву у галузі біоісторіографії, підвищення уваги до приватної сфери життя істориків.

Першою ланкою співпраці були комунікації між близькими один до одного південноукраїнськими центрами. ОТІС вже на початку свого існування з 1839 р. – у 1840-х рр. кооптувало до свого складу у якості дійних членів, або членів-кореспондентів, низку не-одеситів, передусім колег з інших міст Півдня: миколаївця З.А. Аркаса, А.Б. Ашика, катеринославців Ф.С. Нійлассі, І.С. Афанасьєва, херсонця С.А. Гембачова; кримчан (з Керчі, Сімферополя, Євпаторії) А.І. Смоленського, Є.П. Шевелева, Ф.М. Домбровського, О.В. Самойлова, А.С. Фірковича, І.І. Спитца, О.І. Шмакова. Більшість з них були викладачами гімназій, аматорами старожитностей. Найпомітніший слід в історичній думці залишили З.А. Аркас, автор однієї з перших праць з історії давньогрецької колонізації Причорномор'я, А.Б. Ашик – перший дослідник історії Боспорського царства, А.С. Фіркович – дослідник караїмських старожитностей Криму. Ще до заснування ОТІС, у перші десятиріччя ХІХ ст. одеські та кримські налагодили тісну співпрацю, передусім в особах І.П. Бларамберга та І.О. Стемпковського.

У другій пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. персональний склад ОТІС продовжував поповнюватися здебільшого мешканцями південноукраїнських міст. Окрім власне Одеси, це – міста Криму, Єлисаветград, Катеринослав, Миколаїв, Херсон, Ізмаїл, Аккерман. Обиралися вчителі, чиновники, священники, військові. Низка осіб залишила особливо помітний слід в історії ОТІС та науки загалом. Передусім це останній віце-президент (а фактично голова) ОТІС, ялтинець О.Л. Бертъе-Делагард, сімферопольці, лідер кримських істориків, голова ТВАК А.І. Маркевич та перший історик кримського землеволодіння Ф.Ф. Лашков, феодосійські історики В.К. Виноградов (автор першої ґрунтовної історії Феодосії) та спеціаліст з історії італійських колоній Криму Л.П. Коллі, севастополець, багатолітній завідувач

Херсонеським музеєм, К.К. Косцюшко-Валюжинич, херсонські історики П.О. Бурачков, В.І. Гошкевич, миколаївець С.І. Гайдученко, елисаветградець В.М. Ястребов. Серед аматорів старовини та меценатів відповідних досліджень відносяться постаті катеринославця О.М. Поля, феодосійця, великого художника, І.К. Айвазовського, херсонця Г.Л. Скадовського.

У структуру ОТІС у другій пол. XIX ст. увійшли Феодосійський музей, Судацька та Аккерманська фортеці, керченський Мелек-Чесменський курган. На території сучасної Миколаївської області предметом великої уваги ОТІС були розкопки руїн Ольвії, започатковані Е.Р. Штерном та його учнем Б.В. Фармаковським. Навіть у страшних умовах громадянської війни, у вересні 1919 р. голова Ради ОТІС Б.В. Варнеке та секретар А.В. Флоровський від імені товариства звернулися з листом до влади з проханням захистити Ольвію від руйнування селянами у умовах анархії²⁵³. Символом єднання між кримськими та одеськими істориками можна вважати «Кримсько-Кавказький гірський клуб», що приділяв велику увагу популяризації історії. Президентом клубу був О.Л. Бертьє-Делагард, а сам клуб базувався в Одесі.

Членами головного центру історичних досліджень Криму, ТВАК, були одеські історики, професори О.М. Деревницький, О.І. Кірпічников, О.О. Кочубинський, І.А. Линниченко, О.І. Маркевич, Ф.І. Успенський, Е.Р. Штерн, миколаївський, а згодом одеський історик П.А. Іванов, херсонці В.І. Гошкевич та О.О. Браунер, катеринославець Д.І. Яворницький. Як кримчанин членом ТВАК був обраний Х.П. Ящуржинський. Проте, після переїзду до Одеси він аж ніяк не перервав контактів з ТВАК, виступав як делегат товариства на археологічних з'їздах, доповідав на засіданнях ТВАК про ці з'їзди²⁵⁴.

Членами іншого одеського історичного товариства – ІФТ, були елисаветградець Є.І. Борисов, севастополець К.О. Дрогош, сімферопольці, вже згаданий вище Ф.Ф. Лашков та С.А. Селіванов, ялтинець, візантиніст, А.Г. Готліб, катеринославець А.С. Синявський, аккерманець В.М. Пурішкевич. Майже усі названі особи мали зв'язок з Одесою у біографії, що і зумовило їх обрання. Членами КВАК були обрані одеські професори В.М. Мочульський, Е.Р. Штерн та викладач гімназії А.В. Крижанівський.

²⁵³ ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 2826. – Арк. 237–238.

²⁵⁴ Ящуржинский Х. Архивоведение на XI Археологическом съезде // ИТУАК. – 1899. – Т. 30. – С. 59–64; Ящуржинский Х. Классические древности на Черниговском археологическом съезде // ИТУАК. – Симферополь, 1909. – Т. 43. – С. 146–148.

Між названими товариствами були встановлені усталені зв'язки, що відбивалися у найрізноманітніших формах та напрямках. Найстабільнішим був книжковий обмін, обмін привітаннями з нагоди ювілеїв, урочистих подій. Важливе символічне значення мало відкриття пам'ятника В.І. Григоровичу у Єлисаветграді, у чому співробітничали місцевий провідний історик В.М. Ястребов, ОТІС та ІФТ. У Херсоні головним центром розвитку історичної науки був Херсонський міський музей на чолі з директором В.І. Гошкевичем. Південноукраїнські колеги В.І. Гошкевича, зокрема, І.А. Линниченко, В.О. Біднов, Д.І. Яворницький, регулярно жертвували Херсонському музею старовинні артефакти, книги і т.п.

В якості прикладу «ювілейної співпраці» наведемо епізод 1908 р., коли ОТІС відзначило переїзд свого музею у нове приміщення. Серед привітальних листів звертає на себе увагу лист, що надіслала з Миколаєва особа, що підписалась «пасынок археологии» (найвірогідніше – С.І. Гайдученко). Текст цікавий яскравим зображенням праці Е.Р. Штерна над переїздом музею, що доповнює образ вченого-подвижника: «Кто видал Вас, профессор, в поте лица перетаскивающего камни, устанавливающего тяжелые памятники, на четвереньках ползающего над установкой витрин, кто видал Вас при перестройке Музея и чернорабочим, и плотником, и каменщиком, кто видал Вас за полуночной лампадой гнувшим спину над составлением и приведением в порядок указателя и других дел Музея – тот не может не преклониться не по силе огромному труду Вашему и неутомимой энергии, с которыми Вы вели и увенчали созидание ныне торжественно освящаемого здания Музея»²⁵⁵. У своєму листі-привітанні В.І. Гошкевич згадував анекдотичний епізод: він не зміг фізично приїхати в Одесу, адже запрошення на захід ОТІС надіслало йому до Херсону, а він на той момент був у Голій Пристані і отримав його лише напередодні заходу.

Важливе значення для зміцнення внутрішніх південноукраїнських зв'язків мали загальноросійсько-імперські археологічні з'їзди, два з яких відбулися в Одесі (1884 р.) та Катеринославі (1905 р.). Особливо яскраво співпраця між південноукраїнськими історіографічними центрами відбилася у процесі організації Катеринославського з'їзду. Окрім Катеринославу, в Одесі та Сімферополі діяли попередні комітети з організації з'їзду. І якщо ТВАК обмежилася лише описом «кам'яних баб» Таврійської губернії, то одесити розгорнули активну

²⁵⁵ ЗООИД. – Т. 28. – 1910. – С. 36.

роботу під головуванням Е.Р. Штерна та секретаря О.І. Маркевича. Окрім збирання відомостей про кам'яних баб, М.Д. Знойко було доручено ознайомитися з документами про козацтво, що зберігалися в архівах Одеси. Б.М. Ляпунов досліджував рукописне Євангеліє 14 ст. з збирання ОТИС. Чурчин збирав відомості про сербські колонії в архівах Катеринослава та Одеси. Е.Р. Штерн розкопував на острові Березані та в Аккерманській фортеці. М.М. Родзевич розшукував в Одеському генерал-губернаторському архіві акти та документи з відомостями про Катеринославську губернію. З Києва до Одеси приїжджав В.О. Кордт, який досліджував мапи Причорномор'я із збирання ОТИС²⁵⁶.

Окрім одеситів, в Одеському з'їзді взяли участь 7 представників Севастополя; 5 – Херсону; по 3 Катеринослава та Єлисаветграда; по 2 – Керчі, Сімферополя, Феодосії, Миколаєва, Ялти; по одному – Акермана, Алушти, Судака, Євпаторії, Білозерки. У Катеринославському з'їзді взяли участь 10 одеситів; 18 – представників різних міст та сіл Катеринославської губернії, зокрема, по одному представнику Маріуполя та Олександрівська; по одному – Севастополя, Сімферополя, Феодосії, Єлисаветграда. Серед учасників Одеського та Катеринославського з'їздів була лише одна особа, що брала участь в обох з'їздах в якості представника від двох південноукраїнських центрів: священник Василь Нікіфоров, автор низки праць з історії міст Херсонської губернії. На Одеському з'їзді він представляв місто Александрія Херсонської губернії, а на 13-му – Одесу, де він працював на той час в Одеській духовній семінарії. На Одеському з'їзді 19 представників Південної України прочитали 25 доповідей, з них 18 належали 13 одеситам, 3 – кримчанам і по одній – елисаветградцю, катеринославцю та херсонцю. На Катеринославському з'їзді доповідали місцеві історики Д.І. Яворницький (тричі), В.О. Біднов (двічі), А.С. Синявський, В.І. Пічета, О.О. Іванчин-Писарев, А.А. Скриленко, одесит Е.Р. Штерн (тричі) і сімферополець А.І. Маркевич. У «Трудах» з'їздів було оприлюднено 28 статей південноукраїнських авторів: 19 статей 16 авторів – Одеського з'їзду; 9 статей 5 авторів – Катеринославського.

У Миколаєві та Херсоні одеські історики доволі часто читали публічні лекції. У 1892 р. на користь Херсонської громадської бібліотеки О.І. Маркевич прочитав у Херсоні лекцію «Південна Русь за Катерини II», а О.І. Кірпи́чников – «Головні представники романа в Англії та Німеч-

²⁵⁶ Труды тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе 1905. – Т. II. – М., 1908. – С. 6.

чині у XIX столітті»²⁵⁷. У 1908 р. С.Л. Аваліані прочитав на Херсонських вчительських курсах лекції з історії Росії XIX ст.²⁵⁸. У Херсоні та Одесі з лекціями про українських козаків виступав Д.І. Яворницький. У жовтні 1909 р. С.П. Шелухин прочитав у Миколаєві лекцію про походження назви Україна²⁵⁹.

Останню лекцію вочевидь слід розглядати в контексті націєтворчих зусиль та контактів одеських та миколаївських українців. Це не був єдиний випадок подібних, історіографічних, контактів: у квітні 1907 р. одеська «Просвіта» надіслала миколаївцям для розповсюдження 100 примірників брошури М.Ф. Комарова «Запорозькі вольності». Натомість лідер миколаївської української громади, випускник НУ, М.М. Аркас надіслав у подарунок одеситам свою «Історію України-Русі»²⁶⁰. Праця М.М. Аркаса викликала переважно негативні оцінки в істориків поза межами Південної України. Показово, що українські історики цього регіону, навпаки, виявили те, що можна назвати солідарністю. Зокрема, катеринославець В.О. Біднов зазначав: «ні одна українська книжка крім «Кобзаря», не мала такого успіху, який випав на долю труда М.М. Аркаса... Автор цих рядків був свідком того, як книжка Аркаса поширювалася серед робітництва та селянства Катеринославщини, роблячи скрізь надзвичайно велике враження на своїх читачів і пробуджуючи в них національну свідомість. Автор її безумовно зробив велику послугу нашому національному рухові; наукові та художні хиби не заважали їй робити вплив на ті кола, серед котрих книга розповсюджувалась. Досвід наших днів дає нам яскраві докази того, що не науковість захоплює громадянство, а щось інше, протилежне першій»²⁶¹.

Яскравий приклад співпраці між вченими південноукраїнських міст надає біографія здебільшого гімназійного викладача П.А. Іванова. Мешкаючи та працюючи у Миколаєві, він надсилав у ТВАК копії документів з Миколаївського портового архіву та Московського відділення архіву Головного штабу, що публікувалися на сторінках «Известий» комісії²⁶². Сприяння в цьому йому надавав одеський член

²⁵⁷ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 8. – Спр. 53. – Арк. 9, 14.

²⁵⁸ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 3

²⁵⁹ ДАМО. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 23.

²⁶⁰ ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 14. – арк. 5, 7.

²⁶¹ Біднов В. Що читати по історії України: (коротенька історіографія України): з викладів на учительських курсах українознавства. – Катеринослав, 1920. – С. 33–34.

²⁶² Из дел канцелярии Николаевского военного губернатора // ИТУАК. – 1891. – №14. – С. 109–131; 1892. – № 16. – С.75-100; Из дел Николаевского портового архива // ИТУАК. – 1895. –

ТВАК О.І. Маркевич. Він же залучив миколаївця до співпраці з ОТІС, у «Записках» яких було опубліковано документи з історії Одеси, що подав П.А. Іванов²⁶³. Переїхавши до Одеси, П.А. Іванов працював у Катеринославі в архіві губернського правління. Виявлені документи він опублікував у «Записках» ОТІС.

Окрім публікацій П.А. Іванова у «Записках» ОТІС було надруковано статті представників поза одеської південноукраїнської наукової еліти З.А. Аркаса, М.А. Аркаса, П. Дюбрюкса, Є.П. Шевельова, О.М. Поля, Г.К. Айвазовського, В.М. Ястребова, І.О. Куриса, В.Х. Кондаракі, В.В. Шкорпила, П.І. Белавенеца, О.В. Самойлова, Ю.Ю. Марті, М.В. Шугурова, К.К. Косцюшко-Валюжинича, О.Л. Бертъс-Делагарда, Ф.Ф. Лашкова, Є.Є Люценка, П.Т. Коломейцева, В.М. Нікіфорова, А.Я. Фабра, П.О. Бурачкова, Там само одесити друкували статті з історії Криму, Херсону, Миколаєва та ін. В «Известиях» ТВАК, окрім вже згаданих статей П.А. Іванова та Х.П. Ящуржинського, було надруковано статті О.О. Браунера, О.І. Маркевича, Б.В. Варнеке. У «Літопису» КВАК було опубліковано статтю одесита Л.С. Мацієвича.

Багатьма нитками південноукраїнські історики були пов'язані з Наддніпрянщиною. Вочевидь, для багатьох одеситів Київ асоціювався з його православними святинями. Недаремно, нащадок одного з засновників Одеси Й. Дерібаса О.М. Дерібас після відвідин Києва у 1909 р. наголошував, що «Дніпро живе богомольцями». Серед цих паломників були й одесити. У 1857 р. на сторінках провідної одеської газети «Одесский вестник» з'явилася стаття одесита про враження від відвідин Київської Лаври²⁶⁴. Проте, автор не так описував враження, як навів факти історії Святині та артефакти, що зберігалися тоді у ній. Київські Святині популяризувалися не лише в Одесі, але й в інших центрах Південної України. Про Лавру, Софію та інші храми згадала Софія Русова у популярній брошурі про історію Києва, що

№ 22. – С. 18-34; Из дел Московского отделения архива Главного штаба // ИТУАК. – 1893. – №19. – С. 23-78; Очерк деятельности на юге России адмирала графа Н.С. Мордвинова // ИТУАК. – № 23. – 1895. – С. 24-71.

²⁶³ Документы, относящиеся к истории города Одессы // ЗООИД. – Т. XVI. – 1893. – С. 55-116; Дело о выходе из-за границы в Новороссийскую губернию жидов // ЗООИД. – Т. 17. – 1894. – С. 162-188; Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743-1767) // ЗООИД. – Т. XVI. – 1893. – II. Материалы. – С. 117-266; Т. XVII. – 1894. – Разд. II. – С. 185-154.

²⁶⁴ Коваленко А. Киево-Печерская лавра: (Из путевых заметок) // Одесский вестник. – 1857. – 7 сентября.

була видана у 1888 р. у Херсоні²⁶⁵. Про становлення Лаври та Софії розповідав у своїй «Історії України-Русі» миколаївець М.М. Аркас²⁶⁶.

До Одеси, Миколаєва та Херсону переїхали випускники історико-філологічного факультету університету Св. Володимира Л.А. Смоленський, О.О. Андрієвський, І.А. Линниченко, С.П. Шелухин, П.А. Иванов, В.І. Гошкевич та О.О. Русов (окрім першого, усі вони були вихованцями В.Б. Антоновича). До них слід долучити випускника Київської Духовної Академії, історика церкви, Л.С. Мацієвича, що переїхав до Одеси, де тривалий час викладав у місцевій Духовній семінарії, підтримував розгалужені контакти з київськими істориками, передусім професором М.І. Петровим. Він надсилав цінні предмети та рукописи до Церковно-археологічного музею, був обраний членом Церковно-археологічного товариства при КДА.

Не менш важливим фактором налагодження контактів був розвиток українського національного руху. Між громадами півдня та Наддніпрянщини існували сталі зв'язки у побутовій, журналістській, політичній сферах. Серед киян з південноукраїнськими однодумцями найбільш тісно був пов'язаний В.Б. Антонович, а на суто науковій ниві – М.І. Петров та В.С. Іконніков. Наскільки глибокий слід мали деякі з цих контактів свідчить лист одесита Є.О. Загоровського до Н.Д. Полонської-Василенко 1935 року, в якому він згадував про те, як його батько, професор НУ О.І. Загоровський у 1908 р. допоміг їй вже на той час покійному чоловіку, київському історику М.П. Василенку скласти екстерном іспити в НУ: «Помню, какое благоприятное впечатление вынес мой отец уже после первой, довольно продолжительной, беседы с Ник. Прок., убедившись в его солидной подготовке по юридическим дисциплинам, не говоря, конечно, о его исторической эрудиции специалиста-ученого. За этой беседой последовали и другие, так как отец, почувствовавши симпатию к Ник. Прок., пригласил его запросто заходить к нему во все время пребывания его в Одессе. В этих беседах (при которых и мне приходилось присутствовать) за чашкой чаю, Ник. Прок. делился с моим отцом живыми сведениями о киевской научной жизни, которая моему отцу, питомцу и приват-доценту Киевского университета, была всегда особенно близка и интересна. Конечно, отец мой, и как председатель комиссии и как профессор, постарался всячески поспособствовать Ник. Прок. в

²⁶⁵ С.Р. [София Русова] Рассказы про Киев и его прошлое. – Херсон, 1888.

²⁶⁶ Аркас М. Історія України-Русі. – Київ, 1991. – С. 64–66.

деле устранения лишних формальностей, которые осложняли дело экзаменов. Последние прошли блестяще для Ник. Прок., к искреннему удовольствию и его, и отца, что отразилось не только на теплом прощании их, но и на тех постоянных знаках внимания, которые Ник. Прок. проявлял к моему отцу вплоть до смерти последнего»²⁶⁷.

Яскравими подіями у комунікаціях південноукраїнських та київських істориків були два загальноросійських археологічних з'їзди, що були проведені у Києві у 1874 та 1899 рр. (відповідно третій та одинадцятий). Головною зіркою першого з них став професор В.І. Григорович, який вразив колег своїм поліглотством, жвавим коментуванням доповідей. Він же головував відділенням та виголосив доповідь. Доповіді П.К. Бруна та його учня П.О. Юрченка відповідали місцевій специфіці, бо були присвячені, відповідно, стародавнім назвам Києва та Лядській брамі Києва. Також на 3-му з'їзді доповідали Н.П. Кондаков, І.С. Некрасов, О.І. Маркевич, В.В. Ягич. Велика група одеських та кримських істориків брала участь у з'їзді 1899 р. О. І. Маркевич виголосив програмову доповідь «Про збереження старовинних пам'яток». На самому початку доповіді він описав своє перебування у Луцькому замку. Там він обурився процесом оновлення стін замку, про що він заявив волинському губернаторові, намагаючись зупинити варварський підхід до старовини. У Крем'янці він був свідком того як хлопці ламали камінь у стіні фортеці на так званій горі Бонни. На підставі цих та інших випадків руйнування старовини О.І. Маркевич пропонував об'єднати зусилля різних товариств щодо охорони історико-культурної спадщини²⁶⁸.

Прикладом співпраці між київськими та південноукраїнськими істориками по педагогічній лінії є візит до Катеринославу у 1909 р. професора університету Св. Володимира В.М. Перетца з групою своїх учнів, серед яких були й такі згодом видатні науковці як С.І. Маслов та В.П. Адріанова²⁶⁹. Екскурсанти відвідали музей Поля, де їм давав пояснення Д.І. Яворницький, пороги Дніпра.

До найяскравіших сторінок комунікування південноукраїнських та наддніпрянських істориків належить історія видання часопису

²⁶⁷ ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 148. – Арк. 13–14.

²⁶⁸ Труды одиннадцатого археологического съезда в России в Киеве. – Т. 2. – Москва, 1902. – С. 159–160.

²⁶⁹ Перетц В. Н. Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав 1–9 июня 1910 года. – Киев, 1910. – С. 4–40.

«Киевская старина» («КС»). У «КС» була надрукована 151 стаття історичного (включно з археологією) змісту 25 південноукраїнських істориків (враховано тільки статті, що були опубліковані у південноукраїнський період їх життя). Беззаперечним лідером є елизаветградець В.М. Ястребов – 50 публікацій. Окрім нього у «КС» співробітничав ще один аматор історії з Єлизаветграду А.К. Полницький (автор двох статей). Активними були представники Катеринославу Г.А. Залюбовський, М.О. Андрієвський (по 4 статті кожен), В.В. Данілов (3 статті), В.О. Біднов (2 статті). Близький до цього кола, головний історик в Олександрівську Я.П. Новицький опублікував 3 статті на історичну тематику. У часописі взяли участь херсонці О.О. Русов (автор двох статей), П.О. Бурачков і Л.В. Падалка та мешканець Олександрії отець В.М. Нікіфоров (по одній статті кожен). Авторами трьох статей був миколаївець П.А. Іванов. По одній статті опублікували кримчани Ф.Ф. Лашков, А.І. Маркевич та Х.П. Ящуржинський.

Але найбільшим було «представництво» Одеси: Л.С. Мацієвич (19 публікацій), О.І. Маркевич (17), А.О. Скальковський (14), О.О. Андрієвський (7), М.Ф. Комаров (5), Ф.І. Успенський (3) та по одній – І.А. Линниченка, О.І. Загоровського, С.П. Шелухина та С.М. Єгупової-Щербини.

Окрім цих оригінальних публікацій у «КС» було републіковано по одній статті одесита А.О. Скальковського та катеринославської жінки-історика А.А. Скриленко. В.М. Ястребова, О.І. Маркевича, М.Ф. Комарова, Х.П. Ящуржинського та ін. відзначилися також як етнографи та літературознавці, а елизаветградець А.К. Полницький – як автор історичної белетристики. Одесити П.К. Борзаковський, М.Я. Барановський та представник Херсонщини священник Г.І. Сорочкін опублікували у часописі свої спогади. Таким чином, серед авторів бачимо дві нерівні групи: академічну, професуру НУ (О.І. Маркевич, Ф.І. Успенський, І.А. Линниченко, О.І. Загоровський) та позаакадемічну – викладачів гімназій та чиновників.

Найдовше у статусі південноукраїнських істориків з «КС» співробітничали О.І. Маркевич (20 років), М.Ф. Комаров (19), В.М. Ястребов (15), Л.С. Мацієвич (13), А.О. Скальковський (9), О.О. Андрієвський (5). Однак це лише якщо взяти за орієнтир крайні дати. Насправді весь зазначений час і до того ж досить рівномірно у «КС» публікувалися О.І. Маркевич, Л.С. Мацієвич, О.О. Андрієвський, В.М. Ястребов. Натомість А.О. Скальковський активно друкувався лише у першій пол.

1880-х рр., а історичні статті М.Ф. Комарова з'явилися зі значними перервами (1887/1895/1900/1906 рр.). Більшість публікацій південноукраїнських істориків припадає на перший період існування журналу: 1880-ті – початок 1890-х рр., який, отже, і слід визнати найбільш інтенсивним періодом співробітництва. Натомість на поч. ХХ ст. історичні статті з півдня друкувалися в журналі лише епізодично.

Попри те, що за логікою та специфікою історичних досліджень південноукраїнські автори мали б писати майже виключно про історію свого «ойкоосу», меншість публікацій можуть бути потрактовані як присвячені суто локальним, місцевим для їх авторів, сюжетам²⁷⁰. Натомість більшість статей виконана в жанрі регіоналістики, тобто присвячена вивченню історії Південної України від античних часів²⁷¹. Більш того, помітно бажання південноукраїнських авторів реалізувати свій джерельний запас щодо історії Києва. Йдеться передусім про О.О. Андрієвського та Л.С. Мацієвича. О.І. Маркевич у рецензійному жанрі у 4 випадках зосередився на історії Росії, що не було властиво публікаціям у «КС», центрованих на історії та етнографії України.

Лише А.О. Скальковський працював в рамках однієї теми (за виключенням однієї статті), історії Нової Січі, і до того ж як виключно автор статей-досліджень чи публікатор документів. Інші автори демонстрували більшу жанрову та тематичну різноманітність. Так, О.І. Маркевич та Л.С. Мацієвич відзначилися майже в усіх відділах «КС». Щодо тематичного спрямування, то найбільше істориків приваблювали біографії, козакознавство²⁷², історико-церковні та історико-побутові сюжети.

Мотиваційні стратегії співпраці між «КС» та південноукраїнськими істориками були різні. Більшість поєднували бажання реалізації своїх наукових інтересів з зацікавленням у розбудові альтернативної російській української візії минулого України та культури загалом.

Одеський історик та етнограф В.В. Данілов влітку 1907 р. у Києві часто відвідував редакцію нещодавно перед тим закритої «КС», де знайшов багато цінних матеріалів. Така пошукова діяльність до-

²⁷⁰ Руссов А. Осада и взятие Очакова (1788) // КС. – 1899. – Т. 23. – № 12. – Отд. 1. – С. 543–598; Яшуржинский Х. Херсонес во время крещения в нем св. Владимира и дальнейшая судьба города // КС. – 1888. – Т. 22. – № 7. – Отд. 1. – С. 16–25.

²⁷¹ Иванов Переселение заштатных церковников в Новороссию при Екатерине II // КС. – 1891. – кн. 5. – Т. 33. – Отд. 1. – С. 288–297; Переселение запорожцев на Тамань // КС. – 1891. – кн. 7. – Т. 34. – Отд. 1. – С. 133–141.

²⁷² Русов А. Небесные архистратиги во образе запорожцев // КС. – 1887. – Т. 19. – № 11. – Отд. 1. – С. 587–588.

зволила В.В. Данілову стати другим після О.М. Лазаревського істориком журналу. З приводу закриття «КС» В.В. Данілов опублікував в столичному «Историческом вестнике» своєрідний «некролог», за його словами, «южного собрата «Исторического Вестника». На його думку, значення журналу було величезним: «це багатюща скрабниця, яка довго ще не буде вичерпана, це широка програма, що накреслює для майбутніх дослідників України шляхи і цілі. В галузі історіографії обійти її мовчанкою неможливо – упродовж чверті століття вона була органом історичної думки для всіх учених, які розробляли українську тематику»²⁷³.

Формами співпраці між «КС» та південноукраїнськими істориками було перш за все авторство останніх в «КС», поширення номерів часопису в своїх соціокультурних мікрогрупах та установах²⁷⁴. Так, в обмін з редакцією вступили НУ та товариства при ньому: ОТІС, ТВАК. Важливою для «КС» формою підтримки були випадки фінансової підтримки видання з боку деяких південноукраїнських істориків, передусім, М.Ф. Комарова²⁷⁵. Наявність «КС» була важливим чинником розгортання українського національного руху на півдні України, зокрема, історико-меморіального руху. «КС» використовувалася громадами, «Просвітами», клубами для популяризації української історії.

Значну увагу викликав доробок південноукраїнських істориків з боку інших авторів. До аналізу їх праць у рецензійному жанрі зверталися такі видатні та помітні наддніпрянські історики як В.Б. Антонович, О.М. Лазаревський, М.І. Петров, О.І. Левицький, М.П. Василенко, І.М. Каманин, П.В. Голубовський, Ю.Й. Сіцинський, А.І. Лященко, В.І. Щербина, А.І. Степович, Ф.П. Матушевський. Передусім рецензувалися періодичні видання ОТІС та ТВАК (передусім І.М. Каманин). Натомість непоміченими лишилися видання іншого одеського товариства – ІФТ, хоча в них містилися матеріали прямо чи опосередковано присвячені історії України. Увагу рецензентів привернули не

²⁷³ Данілов В. Литературные поминки // Исторический вестник. – 1907. – Т. 109. – С. 212.

²⁷⁴ Палієнко М. «Кієвська старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2005. – С. 167.

²⁷⁵ Старовойтенко І. Листи Михайла Комарова до Євгена Чикаленка // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – К., 2007. – Т. 3. – С. 282 – 322; Гончарук Т., Ложешник А. Листи Євгена Чикаленка до Михайла Комарова 1900-1901 рр.: діалог двох провідників українського національного руху на зламі століть // Євген Чикаленко в процесі українського націотворення. – Одеса, 2012. – С. 23–34.

лише праці вже названих істориків А.О. Скальковського, О.І. Маркевича, Ф.І. Успенського, Ф.Ф. Лашкова, П.А. Іванова, але й інших відомих істориків: херсонця В.І. Гошкевича, одеситів В.К. Надлера та В.Н. Юргевича, та маловідомих – одеситів Л.Л. Смоленського-молдшого, А.О. Матвеева, миколаївця Г.М. Ге, керченця Х.Х. Зенькевича, феодосійця В.К. Виноградова, херсонця Г.І. Сорокіна. В якості рецензента праць своїх колег з інших районів Південної України найчастіше виступав В.М. Ястребов.

Поряд з інституційною історією (одеські та кримські історичні товариства, університет, гімназія), у рецензіях можна виділити ще один чіткий блок – історичну локалістику, адже ціла низка рецензій була присвячена працям з історії міст та містечок Південної України – Одесі, Миколаєву, Феодосії, Дмитрівці. Менша частина рецензій мала суто оглядовий, не концептуальний, характер (до цих рецензій дотичні короткі огляди-згадки про історичні замітки та матеріали, надруковані на шпальтах південноукраїнської громадської преси: газет «Одесский вестник», «Одесский листок», «Крым» та ін.), але більшість – відзначалися прагненням до справжньої наукової оцінки та критики.

Навіть у загалом прихильних оглядах видань наукових товариств рецензенти звертали увагу на більш-менш дрібні недоліки та прорахунки, здебільшого в археографічній галузі. Так, І.М. Каманін дорікнув ТВАК за відсутність чіткої програми відбору архівних справ для вічного збереження²⁷⁶. Низка видань були розкритиковані за відсутність широкої історичної перспективи, нехтування історико-побутовими моментами, так званою, внутрішньою історією, чи поверхову описовість²⁷⁷, компілятивність²⁷⁸, брак історіографічного чи історичного аналізу. При цьому суто фактографічним пропускам не надавалося великого значення. Натомість протилежні підходи схвалювалися, особливо якщо вони сприяли подоланню концепцій російської державницької школи²⁷⁹. Найпоказовішим прикладом наголосу

²⁷⁶ КС. – 1891. – Т. 33. – № 5. – Отд. 2. – С. 335.

²⁷⁷ А. С. [Степович А.] Тридцатилетие Керченской Александровской гимназии. Краткая историческая записка, составленная преподавателем истории Хр.Хр. Зенкевичем, Керчь, 1894 // КС. – 1894. – Т. 47. – № 10. – С. 163-164.

²⁷⁸ Голубовский П. Г. Маркевич А. И. О летописях. – Одесса, 1883 // КС. – 1883. – Т. 6. – № 8. – С. 744–748.

²⁷⁹ В. А. [В. Антонович]. Иванов П.А. Исторические судьбы Вольнской земли // КС. – 1896. – Т. 52. – № 2. – Отд. 2. – С. 69-71; П.Г. [П. Голубовський]. Лашков Ф. Сельская община в

рецензента саме на національно-громадському звучанні рецензованої статті є текст М.П. Василенка. Аналізуючи значення історико-статистичного нарису священника Г.І. Сорокіна про містечко на Херсонщині та даючи йому захоплену оцінку, рецензент проігнорував значну історичну складову нарису, докладно зупиняючись лише на авторському описі відчуження у побуті між місцевими малоросами та великоросами²⁸⁰.

Загалом, редакція «КС» не виробляла якоїсь єдиної стратегії щодо рецензійного жанру, а певні спільні риси рецензій зумовлені тим, що навколо «КС» були зосереджені здебільшого однодумці у наукових та суспільно-політичних питаннях.

Стиль та зміст рецензій залежав від особливостей взаємин рецензента та рецензованого, постаті рецензента, що призводило до значних відмінностей між рецензіями у «КС» та в інших виданнях, опублікованих іншими особами. Рецензії, опубліковані в авторитетному «КС», безумовно, мали певний вплив на спрямування подальшої праці південноукраїнських авторів, хоча його і не слід переоцінювати. Про останнє свідчить майже повна відсутність реакції південноукраїнських істориків на рецензії. Лише О.І. Маркевич вступив у пряму полеміку та ще й на сторінках «КС» з О.І. Левицьким, який покритикував археографічні видання ОТІС. Редакція «КС» навіть підтримала одесита²⁸¹. Більш того, не всі історики надавали великого значення рецензіям. У листі до О.М. Пипіна І.А. Линниченко бідкався, що його праці помічають малоросійські видання, маючи на увазі передусім «КС», але ігнорують столичні пітерські та московські²⁸².

«КС» перетворилась на канал поширення інформації про розвиток історичної думки та науки на півдні України. Це сприяло виведенню історичної науки цих земель на більш якісний, менш провінційний, рівень, про що часто мріяли місцеві історики, забезпечувало комунікативну функцію, важливу для налагодження інфраструктури історичної науки. У відповідних інформаційних повідомленнях можна виді-

Крымском ханстве // КС. – 1888. – Т. 20. – № 1/3. – Отд. 2. – С. 11–16.

²⁸⁰ Н.В. [Н. Василенко]. Сорокин Г.И. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания // КС. – 1891. – Т. 32. – № 2. – С. 356–360.

²⁸¹ КС. – 1899. – Т. 65. – № 4. – Отд. 2. – С. 28–30.

²⁸² IP НБУВ. – Ф. X. – Спр. 16941. – Арк. 2.

лити такі тематичні блоки: видатні події в історіографічному процесі на півдні²⁸³; розвиток археологічних досліджень²⁸⁴; пам'яткоохоронна та музейна справи²⁸⁵; історичні товариства та установи²⁸⁶; ювілейні замітки та некрологи південноукраїнським історикам (А.О. Скальковському, Й.Г. Міхневичу, О.О. Андрієвському, О.І. Маркевичу); суспільні фактори розвитку історіографічного процесу²⁸⁷. В контексті цієї інформації іноді авторитетні історики висловлювали оціночні судження щодо рівня інфраструктури історичної науки на півдні. Так, М.Ф. Біляшівський після відвідання музею ОТПС дорікнув киянам за відсутність у Києві музею історії міста²⁸⁸.

Багато ниток пов'язували південноукраїнських істориків з їх колегами з Лівобережної України, передусім Харкова, Ніжина, Чернігова, Полтави. У травні 1888 р. у Миколаєві з низкою лекцій виступив харківський професор Д.І. Багалій. У зміст його першої лекції входила розповідь про названих ним першими, колоністами краю – запорозьких козаків. Він, зокрема, зосередився на питаннях про вплив природи на внутрішній устрій їх військової общини, територію, зимівни-

²⁸³ VI Археологический съезд в Одессе // КС. – 1884. – Т. 10. – № 10. – Отд. 2. – С. 337–346.

²⁸⁴ О раскопках в Одесском уезде Г.Л. Скадовского // КС. – 1899. – Т. 67. – № 11. – Отд. 2. – С. 109; Раскопки в Херсонесе // КС. – 1899. – Т. 65. – № 4. – Отд. 2. – С. 57–58.

²⁸⁵ К вопросу о сохранении памятников исторических лиц (памятник Потемкину в Херсоне) // КС. – 1891. – Т. 35. – № 10. – Отд. 2. – С. 136–137; Херсонская старина // КС. – 1902. – Т. 78. – № 9. – Отд. 2. – С. 139–140; В Херсонском археологическом музее // КС. – 1899. – Т. 65. – № 5. – С. 119; КС. – 1900. – Т. 69. – № 4. – С. 61–62; Об открытии в Бахчисарае музея предметов, относящихся к истории и этнографии крымских татар // КС. – 1901. – Т. 72. – № 2. – Отд. 2. – С. 129; О передаче профессором И.А. Линниченко в Киевский музей древностей и искусств предметов, найденных им во время раскопок курганов близ с. Великие Будки и Аксютинцы // КС. – 1901. – Т. 75. – № 12. – Отд. 2. – С. 211; Об открытии в Бахчисарае музея предметов, относящихся к истории и этнографии крымских татар // КС. – 1901. – Т. 72. – № 2. – Отд. 2. – С. 129; Сообщение о коллекции древнегреческих предметов А.Ф. Фогеля в г. Николаеве // КС. – 1901. – Т. 73. – № 5. – Отд. 2. – С. 136; Сообщение о коллекции древностей протоиерея Н. Левичкого в г. Очакове // КС. – 1901. – Т. 32. – № 5. – Отд. 2. – С. 137.

²⁸⁶ Императорское Одесское общество истории и древностей [Оголошення про заснування О.І. Бертъє-Делагардом одноразової премії у розмірі 600 рублів за краший твір з історії та археології Новоросії] // КС. – 1894. – Т. 44. – № 1. – Отд. 2. – С. 143–144; Премия ООИД // КС. – 1900. – Т. 70. – № 7/8. – Отд. 2. – С. 24; Почетный выбор [про обрання М. Грушевського дійсним членом ОТПС] // КС. – 1901. – Т. 73. – № 6. – Отд. 2. – С. 165; Премия Императорского Одесского исторического общества истории и древностей // КС. – 1900. – Т. 70. – № 7/8. – О. 2. – С. 24.

²⁸⁷ Резолюция студентов-украинцев [про вимогу запровадження в Новоросійському університеті україномовних курсів історії України та української літератури, історії українського права] // КС. – 1905. – №. 11–12. – Отд. 7. – С. 110.

²⁸⁸ Н.Б. [Микола Біляшівський] Памятники козацкой старины в музее Императрского Одесского общества истории и древностей // КС. – 1891. – Т. 35. – № 11. – Отд. 2. – С. 292–295.

ки та паланки, статистичні дані про населення в Запоріжжі в різні періоди його історичного існування²⁸⁹. На основі цих лекцій у Києві Д.І. Багалій видав нарис про історію Південної України. 10 сторінок, другий розділ, під назвою «Перші поселенці», він присвятив виключно козацтву²⁹⁰.

Яскравою подією став Загальноросійський XII археологічний з'їзд у Харкові (1902 р.). Активними учасниками з'їзду стали представники Одеси професори О.І. Маркевич, В.М. Мочульський, Е.Р. Штерн, І.А. Линниченко. Одним з яскравих епізодів з'їзду була промова О.І. Маркевича після його обрання почесним головою однієї з секцій. Він зазначив, що як історик чудово знає, якою великою мірою Харків позитивно вплинув на одеську науку. У відповідь одесит почув комплементарні слова від М.Ф. Сумцова. Ще більш знаковою була промова В.М. Мочульського, важлива у двох аспектах: по-перше, він висловив подяку Харківському університету за своє «духовне хрещення» (тут він захистив свою дисертацію), а, по-друге, в яскраво українофільській манері побажав Харкову стати центром української фольклористики²⁹¹. Доповідь В.М. Мочульського про смерть козака в українських піснях та думках була однією з найбільш резонансних та обговорюваних.

Циркуляцію істориків з Чернігівщини у Південну Україну і навпаки можна вважати одночасно і підґрунтям наукових контактів, і частиною їх історії. Так, в Одесі на довгі роки оселився видатний історик права, професор НУ, Ф.І. Леонтович, вихованець Ніжинського юридичного ліцею. Інший вихованець Ніжинської історичної школи, О.І. Маркевич скінчив НУ, де тривалий час був професором кафедри руської історії. Після викладання у Ніжинському історико-філологічному інституті до НУ перевівся історик-всесвітник Є.М. Щепкін. У зворотному напрямку до Ніжину поїхали всесвітники випускник та приват-доцент НУ Ф.В. Режабек та професор цього вишу І.І. Іванов. Обидва посіли провідні позиції серед ніжинської професури.

Найбільш показовою у комунікаційному аспекті є доля М.І. Мандеса. У 1894–1901 рр. цей випускник НУ викладав в альма-матер як приват-доцент кафедри класичної філології (тобто фактично антикоз-

²⁸⁹ Южанин. – 1888. – 19 апреля.

²⁹⁰ Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры: Исторический этюд. – К., 1889. – С. 20–30.

²⁹¹ Труды Двенадцатого Археологического съезда. – Т. III. – Москва, 1905. – С. 290, 352.

навства). У 1901 – 1907 рр. професорував в Історико-філологічному інституті кн. Безбородька в Ніжині. При тому він аж ніяк не поривав зв'язків з Одесою. Друкував статті в одеській пресі, в яких з одного боку інформував про ніжинські події, а з іншого висвітлював деякі епізоди ніжинської історії²⁹². І головне: він захистив в альма-матер докторську дисертацію про розвиток давньогрецької історіографії. Вочевидь, для молодого історика корисно було колегувати з видатним ніжинським антикознавцем І.Г. Турцевичем. У 1907 р. М.І. Мандес повернувся до одеського університету знову в якості викладача. Серед позаакадемічних істориків вартий згадки В.В. Данілов, що після навчання у Ніжинському інституті викладав у Катеринославських та Одеських гімназіях. В Одесі мешкав один з провідників українського національного руху в Одесі, зокрема, й історик С.П. Шелухин (Шолуха), а у Чернігові його брат Андрій – завідуючий музеєм В.В. Тарновського.

Початком співробітництва між південними та північними центрами історіографії можна вважати VI Археологічний з'їзд, що відбувся у 1884 р. в Одесі. Серед його делегатів були М.М. Бережков та П.І. Люперсольський – професори Ніжинського історико-філологічного інституту, видатний збирач української старовини В.В. Тарновський, І.І. Балицький з Прилук, М.М. Білозерський з Борзни, М.І. Кужба та В.П. Стахович з Городні. З них цінним внеском у роботу з'їзду були доповіді М.М. Бережкова про руських полонених у Кримському ханстві та П.І. Люперсольського про повідомлення Геродота про калліпідів. Обидві доповіді були надруковані в одному з томів праць з'їзду. М.І. Кужба подав на з'їзд доповідь на тему «Кримські відомості про Рум'янцівський опис Малоросії Північної частини», чим міг би підсилити і без того помітну українознавчу складову. Проте, за невідомих причин доповідь не була прийнята оргкомітетом. Напевно, вона викликала негативний відгук київського професора І.В. Лучицького, до якого за відповідною консультацією звертався одеський професор Ф.І. Успенський, один з провідних організаторів одеського з'їзду²⁹³.

²⁹² Мандес М. Гоголевские дни в Нежине // Одесский листок. – 1902. – 20 февраля.

²⁹³ З листування Федора Успенського з київськими істориками (Іваном Лучицьким, Володимиром Іконніковим, Миколою Петровим, Тимофієм Флоринським) [автор вступ. статті та публікатор В. Корнієнко] // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. = St. Sophia in Kyiv: Byzantium. Rus'. Ukraine. Вип. V: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження акад. Федора Івановича Успенського (1845–1928) / Від. ред. д. іст. наук, проф. Ю. А. Мицик; упорядники Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – К., 2016. – С. 11.

У ще одному з'їзді, що відбувся на території Південної України, XIII Катеринославському 1905 р., узяли участь той самий М.М. Бережков та чернігівці П.М. Добровольський, К.І. Самбурський, П.М. Циганко, А.П. Шелухин, Г.П. Яненко, О.К. Яригин, П.А. Войцехівський. Власне, один з підготовчих комітетів для проведення цього з'їзду перебував у Чернігові. У працях з'їзду було опубліковано статтю П.М. Добровольського «Писемні та речові пам'ятки цехового устрою у Чернігівської губернії». Під час закриття з'їзду єпископ Чернігівський Симеон виголосив промову, що була надрукована у повідомленнях з'їзду. Важливими та резонансними подіями у громадському та культурному житті Одеси та Катеринославу були виступи кобзарів з Чернігівщини²⁹⁴.

Яскравою сторінкою громадського та культурного життя України була участь південноукраїнських істориків у роботі XIV-го, Чернігівського археологічного з'їзду 1908 р. НТШ та УНТ на знак протесту проти не запрошення галицьких діячів відмовилися від участі у цьому з'їзді та заборонили своїм членам брати у ньому участь. Аби продемонструвати організованість української громади, ініціатори протесту радили всім українським діячам зігнорувати з'їзд. Однак одеська «Просвіта» відмовилася виконати ці рішення та делегувала на з'їзд І.М. Луценка, чим викликала незадоволення, зокрема, й І.Л. Шрага. Х.П. Ящуржинський та С.П. Шелухин поїхали на з'їзд від ІФТ та ОТІС. Відвідав з'їзд і В.В. Данілов.

Тактику одеситів слід визнати доцільною, адже українці отримали можливість популяризувати досягнення української культури та науки перед широкою аудиторією. Одесити вперше в історії проведення з'їздів отримали можливість виголосити доповіді українською мовою, передусім завдяки позиції професора НУ І.А. Линниченка. Напередодні з'їзду він надіслав листа до організаторки з'їзду П.С. Уварової на захист прав деяких учасників з'їзду читати реферати «малоруською мовою». У костомарівському дусі він твердив про міфічність підозр українофілів у сепаратизмі, запевняв, що сам по собі факт використання української мови ще не свідчить про неблагонадійність думок тощо. На секції під головуванням І.А. Линниченка та секре-

²⁹⁴ Чернета Т. О. Кобзарі і бандуристи у Катеринославському товаристві «Просвіта» // Мистецтвознавчі записки: [зб. наукових праць]. – Вип. 23. – К., 2013. – С. 202-208; Корнич Д. О кобзарях // Южные записки. 1904. № 11. С. 35; Летопись Историко-Филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Т. XVI. – 1910. – Протоколы. – С. 10.

тарюванням одеситів Х.П. Ящуржинського та С.П. Шелухина, було прочитано декілька доповідей українською мовою. Після доповідей співали кобзарі. Головне значення мала доповідь С.П. Шелухина про походження та еволюцію назви Україна, яку він виводив не зі слова «окрайна», а з «країна». Саме цей підхід запанував зараз. З середовища прибічників бойкотування з'їзду на адресу одеських просвітян та науковців пролунали звинувачення у зраді. Саме у такому дусі була витримана анонімна стаття «Наша незорганізованість», опублікована у «Раді» 12 серпня 1908 р.²⁹⁵. Факт публікації статті викликав обурення з боку А.В. Ніковського, який висловив свою позицію у листі до видавця газети Є.Х. Чикаленка. Результати роботи з'їзду в пресі та наукових виданнях популяризували південноукраїнські історики В.В. Данілов, Х.П. Ящуржинський, І.А. Линниченко, А.І Маркевич, С.П. Шелухин, А.С. Синявський, С.Л. Аваліані²⁹⁶.

Окрім цього, українського громадського аспекту, з'їзд був позначений і суто науковими подіями. На цьому з'їзді І.А. Линниченко прочитав доповідь про розкопки В. Хвойко у Києві та захищав його висновки, а також виголосив некролог нещодавно померлому В.Б. Антоновичу, своєму вчителю. Велике теоретичне значення мала доповідь іншого одеського професора Е.Р. Штерна про методику розкопок могил. Він же прочитав ще одну доповідь про розкопки на острові Березані та головував на засіданнях відділень «Старожитності класичні, візантійські, східні та західноєвропейські» та «Старожитності юридичні, громадського побуту, домашні та військові». Дві доповіді виголосив учень І.А. Линниченка С.Л. Аваліані. Делегатами з'їзду були катеринославці А.С. Синявський, Д.І. Яворницький, В.О. Біднов. Голова ТВАК А.І. Маркевич був секретарем відділення «Археографія та архівознавство». Доповідь чернігівця П.М. Добровольського про місце розташування вже зниклих на той момент старовинних храмів Чернігова викликала зацікавлення в одеситів Х.П. Ящуржинського та Е.Р. Штерна. Перший з них у цьому зв'язку запропонував

²⁹⁵ Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування. 1908–1921 роки / упоряд. Н. Миронець. – Київ, 2010. – С. 33.

²⁹⁶ Аваліані С. Л. XIV Черниговский археологический съезд // ОН. – 1908. – 8 августа; Ящуржинский Х. Классические древности на Черниговском археологическом съезде // ИТУАК. – Симферополь, 1909. – Т. 43. – С. 146–148; Маркевич А.И. XIV-й археологический съезд в Чернигове // ИТУАК. – 1909. – № 43. – С. 138–145; Шелухин С. К вопросу о названии «Украина». Ответ проф. И. А. Линниченко // ОН. – 1908. – 14 сентября; Шелухин С. О происхождении и названии «Украина» // ОН. – 1908. – 28 августа.

організувати відповідну екскурсію по Чернігову. ОТІС, на прохання оргкомітету з'їзду, надіслало на виставку при з'їзді свої експонати.

Відвідування не обмежувалося лише часом проведення з'їздів. Так, М.М. Бережков влітку 1895 р. відвідав Крим, про що залишив докладні записки²⁹⁷. Качанівку відвідував Д.І. Яворницький, де гостював у В.В. Тарновського. У 1905 р. Д.І. Яворницький відвідав музей при ЧВАК і залишив схвальний відгук про експозицію у книзі відгуків²⁹⁸.

Каркасом, на якому розвивалися комунікації між істориками, була діяльність вище згаданих наукових товариств. Членом ІФТ був ніжинський професор, історик літератури, М.Н. Сперанський; ОТІС – М.А. Рігельман чернігівський поміщик, історик-аматор, онук відомого літописця О.І. Рігельмана. Членом ТВАК був М.М. Бережков. Член Ніжинського історико-філологічного товариства Є.М. Щепкін, обраний під час свого викладання у Ніжині, залишався у такому статусі і після переїзду до Одеси. Катеринославець Д.І. Яворницький був обраний почесним членом Чернігівської вченої архівної комісії. Найбільш насиченою виявилася співпраця М.М. Бережкова та ТВАК. У трьох випусках «Известий» цієї установи було опубліковано 3 статті ніжинського вченого, присвячені різним аспектам політичної історії Кримського ханства²⁹⁹. Між установами та товариствами Південної України та Чернігівщини був налагоджений обмін виданнями, старовинними артефактами³⁰⁰. У 1908 р. ОТІС вступило в обмін виданнями з щойно заснованою Церковно-археологічною комісією при Чернігівському Єпархіальному архівосховищі³⁰¹. У 1913 р. ЧВАК привітало ТВАК з 25-річним ювілеєм³⁰². Усі названі організації Чернігівщини перебували в обміні виданнями з Херсонським музеєм старожитностей³⁰³.

²⁹⁷ ІРНБУВ. – Ф. XXIII. – Спр. 5.

²⁹⁸ Малиневська В. З історії музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії // Сіверянський архів: Науковий щорічник. – 2007. – Вип. 1. – С. 35.

²⁹⁹ Бережков М.Н. Крымские дела в старом царском архиве XVI в., на основании современной архивной описи // ИТУАК. – № 19. – 1893. – С. 90-100; Бережков М.Н. Древнейшая книга Крымских посольских дел (1474–1505) // ИТУАК. – № 21. – 1894. – С. 27-55; Бережков М. Н. Нур-Султан, царица Крымская // ИТУАК. – № 27. – 1897. – С. 1–17.

³⁰⁰ ИТУАК. – Т. 40. – 1907. – С. 95; ИТУАК. – Т. 47. – 1912. – с. 28; Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Вып. 6. – 1910. – С. 259.

³⁰¹ ЗООИД. – Т. 28. – Протоколы. – С. 1.

³⁰² ИТУАК. – Т. 48. – 1912. – С. 296.

³⁰³ Херсонский городской музей древностей Херсонского края. Летопись музея за 1914 год. / Сост. В. И. Гошкевич. – Херсон, 1916. – С. 44.

Зв'язували істориків й персональні контакти. Для катеринославських істориків Д.І. Яворницького та Я.П. Новицького другом був колекціонер старожитностей з Чернігівщини В.В. Тарновський. Катеринославець неодноразово передавав або надсилав В.В. Тарновському знайдені під час археологічних розкопок предмети давньої матеріальної культури, особливо козацької. Так само з В.В. Тарновським співробітничав одеський професор І.А. Линниченко.

Прикладом зацікавлення південноукраїнського історика доробком чернігівського колеги є рецензія одного з провідних одеських істориків О.І. Маркевича на працю провідного чернігівського історика Г.О. Милорадовича про генеалогію чернігівського дворянства. У рецензії одесит не обмежився лише переказом твору, але зробив низку суттєвих фактографічних зауважень та доповнень³⁰⁴.

Попри ще більшу територіальну віддаленість, міждержавні кордони, існував й помітний напрямок контактів південноукраїнських істориків з їх західноукраїнськими колегами. Наприкінці 1850-х рр. матеріал для своєї магістерської дисертації з історії середньовічної Галичини М.П. Смірнов збирав під час наукових відряджень до Львова, Волинської та Подільської губерній (1859 р.). М.П. Смірнов налагодив контакти з галицькими русофілами під час перебування у Львові: Д.І. Зубрицьким, Й.І. Лозинським, Я.Ф. Головацьким, І.М. Вагилевичем [тими самими Головацьким і Вагилевичем, що входили колись до «Руської трійці»] та поляками Я. Добжанським та А. Беловським. Особливо теплі згадки у нього залишив народознавець та бібліограф Й.І. Лозинський: «Дуже мила молода людина». Вже через десять років після відвідин столиці Східної Галичини у листі до Я.Ф. Головацького М.П. Смірнов згадував про люб'язний та щирий прийом у Львові. З Я.Ф. Головацьким до кінця 1860-х рр. М.П. Смірнов підтримував листування, в якому повідомляв про обставини своєї праці в Одесі.

У серії «Руська історична бібліотека» за редакцією О.Г. Барвінського в україномовних перекладах було видано дисертацію на той час вже покійного одеського професора М.П. Смірнова про Галицьку Русь та докторську дисертацію І.А. Линниченка про суспільні верстви середньовічної Галичини.

³⁰⁴ Маркевич О. І. Рец. на: Милорадович Г. А. Родословна книга Чернігівського дворянства. СПб, 1901. Т.1-2 // ЗНТШ. – 1903. – Т. 51. – С. 46–50.

Членами НТШ було обрано М.Ф. Комарова та О.І. Маркевича³⁰⁵. З НТШ також декілька років активно співпрацював миколаївський та одеський історик П.А. Иванов. У виданнях НТШ рецензувалися праці південноукраїнських істориків. Авторами рецензій були здебільшого їх західноукраїнські колеги (М.С. Возняк, В.В. Дорошенко, В.М. Доманицький, І.С. Свенцицький та ін.³⁰⁶). Наприклад, низка рецензій була присвячена доробку кримських істориків А.І. Маркевича та О.Л. Бертьє-Делагарда³⁰⁷. Увагу також привернули праці Є.М. Щепкіна, які містили аспекти цікаві для українців³⁰⁸.

Свідченням уваги І.Я. Франка до діяльності одеського історика церковного права, професора НУ О.І. Алмазова є три рецензії у «Записках НТШ»³⁰⁹. І.Я. Франко не лише повідомив читачів про зміст робіт одеського вченого, але і піддав їх критичному аналізу. І.Я. Франко зауважив, що цикл праць О.І. Алмазова про «Требник» є першими

³⁰⁵ Хроніка НТШ. – В. 1. – Ч. 33. – 1908. – С. 25, 30.

³⁰⁶ ЗНТШ. – Т. VIII. – Кн. IV. – 1895. – С. 55–58; Ганушак С. Рец. на: Комаров М. К биографии А.П. Стороженка // Киевская старина. – 1900. – Кн. III // ЗНТШ. – Т. XXXIX. – 1901. – Кн. I. – С. 26–27; Франко І. Рец. на: Комаров М. Т. Шевченко в литературе и искусстве. – Одесса, 1903 // ЗНТШ. – Т. LVII. – 1904. – Кн. I. – С. 31–42; Б.п. Рец. на: Липа І. Иван Манжура // Українська хата. – 1909. – Ч. 5–6 // ЗНТШ. – Т. XCVI. – Кн. IV. – 1910. – С. 210; Бондаренко І. Дніпром... (з літньої подорожі) // Рада. 1909, Ч. 187–189 // ЗНТШ. – Т. XCV, 1910, Кн. III, с. 203; Б.п. Рец. на публ. Жаботинский В. Урок юбилея Шевченка // Одесские новости. – 1911. – Ч. 8355 // ЗНТШ. – Т. CVIII. – Кн. II. – 1912. – С. 199–200; ЗНТШ. – 1911. – Т. CVI.

³⁰⁷ Щуровський О. [І. Каманін] Рец. на Тагіса. Опыт указателя сочинений касающихся Крыма и Таврической ученой архивной комиссии / Сост. Арсеній Маркевич // ЗНТШ. – Т. VIII. – Кн. IV. – 1895. – С. 61–62; Грушевський М. Рец. на: Бертьє-Делагард А.Л. К истории христианства в Крыму. Мнимое тысячелетие. Вывысел и реальность в истории Георгиевского Балаклавского монастыря // Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей, Одесса, 1910. Т. XXVIII. // ЗНТШ. Т. CIV, 1911, Кн. IV, с. 207; Грушевський М. Рец. на: Бертьє-Делагард А.Л. Как Владимир осаждал Корсунь // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. 1910. кн. 1 // ЗНТШ. – Т. CIX. – 1912. – Кн. III. – С. 178–181.

³⁰⁸ Грушевський М. Рец. на: Щепкин Є. Нестор // ЗНТШ. – 1898. – Т. 25. – Кн. 5. – Бібліографія. – С. 8–12; І.К. [І. Каманін] Рец. на: Щепкин Е.Н. Крапкия известия о Лжедмитрии. – Одесса, 1900 // ЗНТШ. – 1901. – Т. 39. – Кн. I. – Наукова хроніка. – С. 78.

³⁰⁹ Франко І. Рец. на публ.: Алмазов А. И. К истории молитв на разные случаи: Заметки и памятники // ЛИФО. – Одесса, 1897. – Т. VI // Записки НТШ. – 1897. – Т. XVIII. – Кн. IV. – С. 38–42; Франко І. Рец. на публ.: Алмазов А.И. Врачевальныя молитвы. К материалам и исследованиям по истории рукописного русского Требника // ЛИФО. – VIII. Византийско-славянское отделение V. – Одесса, 1900 // ЗНТШ. – 1903. – Т. LI. – Кн. I. – С. 15–17; Франко І. Рец. на публ.: Алмазов А.И. Чин над бесноватым. Памятник греческой письменности XVII в. // ЛИФО. – Одесса, 1900. – Т. IX // Записки НТШ. – 1903. – Т. LI. – Кн. I. – С. 17–18; Франко І. Рец. на публ.: Алмазов А.И. Апокрифическія молитви, заклинания и заговоры. К истории византийской отреченной письменности // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Одесса, 1900. – Т. IX. – С. 221–340 // ЗНТШ. – 1903. – Т. LI. – Кн. I. – С. 18–19.

систематичними роботами з цієї теми. У цій праці «компетентний», на думку, українського науковця, автор дав навіть більше, ніж планував, адже запропонував «готову і природну рамку для дальших дослідів на тім полі, а надто для докладних дослідів над поодинокими молитвами». Висновки О.І. Алмазова І.Я. Франко вважав простими та ясними. Вартість праць одеського професора він вбачав у тому, що він використав не лише всі найважливіші праці над історією «Требника», але й розшукав грецькі та церковно-слов'янські рукописи. Говорячи про недоліки праць одесита, І.Я. Франко тим не менш підкреслював саме те, що О.І. Алмазов зігнував деяку принципово важливу літературу питання, робив не надто нові висновки, приділяв надмірну увагу канонам, а не апокрифам. До того ж І.Я. Франко не погодився з тим, що тексти пам'ятки відбивали релігійні погляди народу у старовину. Навпаки, на його думку, ці тексти були покликані формувати ці погляди. Увагу іншого рецензента привернула праця теж на церковну тематику одеського священника-історика С.В. Петровського³¹⁰. У Записках НТШ також рецензувалися «Херсонские епархиальные ведомости», «Сборник Херсонского земства» та ін.

Низка рецензій (зокрема, П.А. Іванова та О.І. Маркевича), авторства південноукраїнських вчених мали властивості своєрідних «авто-рецензій», адже їх об'єктом були південноукраїнські видання.

В окремий блок, що сприяв популяризації південноукраїнської науки в загальноукраїнському середовищі, варто виділити некрологи південноукраїнських вчених на сторінках видань НТШ³¹¹. В усіх некрологах яскраво відбилась прагнення їх авторів вписати діяльність померлих у контекст розвитку українознавства та українського громадського життя³¹².

Ще один важливий блок рецензій складає критичний огляд періодичних видань південноукраїнських наукових товариств та навчаль-

³¹⁰ В. Рец. на: Петровский С. Семь Херсонских архиепископов. – Одесса, 1894 // ЗНТШ. – Т. XV. – Кн. I. – 1897. – С. 41–43.

³¹¹ Грушевський М.С. Ф. Леонтович - В. Ключевський - Д. Самоквасов // ЗНТШ. – 1911. – Т. 105. – Кн. 5. – С. 168-174.

³¹² Грушевський М. Скальковський А. // ЗНТШ. – 1899. – Т. XXVII. – Кн. I. – С. 16-18 (передрук: Грушевський М.С. Посмертні згадки (А. Скальковський, Е. Кунік, В. Ястребов) // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. – Л., 2004. – Т. 6. – С. 575–576); Грушевський М. Памяти Олексія Маркевича // ЗНТШ. – 1903. – Т. LV. – Кн. V. – С. 1-14; Гнатюк В. О.І. Маркевич // Літературно-науковий вісник. – 1903. – Т. 23. – Ч. II. – С. 146-147; Б.п. Огляд некрологів М. Аркасу // ЗНТШ. – Т. ХCVI. – Кн. IV. – 1910. – С. 236; Б.п. Рец. на: Б.п. Рец. на: Василько А. Смерть Івана Бондаренка // Рада. – 1911. – Ч. 189 // ЗНТШ. – Т. СІХ. – 1912. – Кн. III. – С. 190.

них установ³¹³. Рецензії О.С. Грушевського на «Записки» ОПС, як і згадані рецензії П.А. Іванова та О.І. Маркевича, варто вважати швидше поглядом зсередини³¹⁴.

Таким чином, завдяки жанру рецензій в поле діяльності НТШ ще більшою мірою були втягнуті (найчастіше мимоволі) науковці та установи, що не мали жодного відношення власне до українського національного руху і української науки, але як такі, що торкалися питань важливих для україністики та працювали на території України, були частиною українського наукового процесу.

Якщо на сторінках видань НТШ було чимало відомостей, що сприяли поширенню знань про стан науки на півдні України, цього, з очевидних цензурних та суспільно-політичних причин, бракує на сторінках південноукраїнських видань. У 1899 р. під час обговорення доповіді про «Моління» Данила Заточника на одному з засідань ІФТ О.І. Маркевич звернув увагу присутніх на значенні робіт В.Г. Щурата³¹⁵. Більш системними та значимими такі оцінки стали з 1905 р. Навесні 1905 р. один з лідерів одеських громадівців Д.Д. Сигаревич у статті в російськомовному одеському ліберальному часописі «Южные записки» підсумував досвід західних українців у розвитку нації, тим самим намітивши програму дій і для наддніпрянців. Окрему увагу він приділив НТШ: «по справедливости пальма первенства принадлежит профессору русинской истории Михаилу Сергеевичу

³¹³ Грушевський М. Рец. на: «Записки Императорского Новороссийского университета». – Одесса, 1894-1896. – Т. 61-69 // ЗНТШ. – Т. XV. – Кн. I. – 1897. – С. 49-50; Томашівський С. Рец. на: Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1895. – Т. XVIII // ЗНТШ. – Т. XI. – Кн. III. – 1896. – С. 48-52; Томашівський С. Рец. на: Записки Императорского Одесского общества истории и древностей // ЗНТШ. – 1903. – Т. LV. – Кн. I. – Наукова хроніка. – С. 78; Щуровський О. [І. Каманін] Рец. на: Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1894-1895. – № 21, 22, 23 // ЗНТШ. – Т. XI. – Кн. III. – 1896. – С. 52-56; Щуровський О. Рец. на: Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1896. – № 24 // ЗНТШ. – Т. XV. – Кн. I. – 1897. – С. 50-51; Сицинський Ю. Рец. на: «Известия Таврической ученой архивной комиссии». – 1896. – Ч. 27. – 1897; 1898. – Ч. 28 // ЗНТШ. – Т. XL. – Кн. II. – 1901. – С. 34-36.

³¹⁴ Грушевський О. Рец. на: Музей Императорского Одесского общества истории и древностей / По поручению Общества издано А. А. Деревницким, А.А. Павловским и Э.Р. фон Штерном. – Одесса, 1897-1898. – Вып. I-II. – Тиражеты // ЗНТШ. – Т. LXXVII. – Кн. III. – 1907. – С. 204-205; Його ж. Рец. на публ.: «Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей». – Одесса, 1904. – Т. XXV. – С. 240; Його ж. Рец. на публ.: Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса, 1906. – Т. XXVI // ЗНТШ. – Т. LXXVIII. – Кн. IV. – 1907. – С. 235-236; ЗНТШ. – Т. 114. – В. 2. – 1913. – С. 188; ЗНТШ. – Т. 51. – Кн. 1. – 1903. – С. 28-29; ЗНТШ. – Т. 115. – Кн. 3. – 1913. – С. 231-232.

³¹⁵ Летопись Историко-Филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Т. 7. – 1899. – Протоколы и Отчет. – С. 33.

Грушевському. Ученик знаменитого професора Антоновича, чловек громадной эрудиции, непоколебимой энергии и стойких убеждений. С его прибытием во Львов начался быстрый рост общества и поразительный расцвет научной деятельности. Он сумел объединить вокруг общества уже готовые научные силы (И. Франко и друг.) и созвать кадры молодых ученых (Гнатюк, Копач, Томашивский и друг.) и тем обеспечить процветание общества в будущем»³¹⁶.

В офіційному друкованому звіті про діяльність НУ за 1907 р. О.С. Грушевський зазначив свої статті у ЗНТШ³¹⁷. Найбільш гострим для російського офіціозу мав виглядати цикл статей історика про репресивно-колонізаторську діяльність російського уряду в Гетьманщині після повстання І.С. Мазепи, опублікований у Львові.

Виступаючи на засіданні миколаївської «Просвіти» у 1907 р М.М. Аркас намітив програму розвитку українського національного руху, солідаризувавшись з ідеєю Галичини як Українського П'ємонту. Зокрема, він зазначив, що «у Львові діячі з Наддніпрянської України заснували НТШ, що нині розвинена до академічної програми і зараз займає почесне становище між визначними європейськими науковими інститутами»³¹⁸. Подібні оцінки звучали на засіданнях Одеської, а згодом і Херсонської «Просвіт».

В.В. Данілов зробив зусилля у поширенні видань НТШ в російському науковому середовищі. У листі до видавця «Исторического вестника» С.М. Шубинського на прохання секретаря НТШ він звернувся з запитом про можливий обмін виданнями: «имея НТШ в руках можно было бы помещать рецензии на издания НТШ, очень ценные, но мало доступные в России. И я бы тогда попросил предоставить это дело мне, как занимавшемуся малорусской литературой и этнографией и хорошо знакомому с малорусским наречием. Крайне был бы обрадован, если бы предложение секретаря, к которому присоединяюсь, нашло отклик с Вашей стороны»³¹⁹. Однак ця справа не реалізувалася. Єдина рецензія В.В. Данілова на праці В.М. Гнатюка про звичаї українців Закарпаття була надруко-

³¹⁶ Корнич Д. Просветительская деятельность галицких русских // Южные записки. – 1905. – № 4. – С. 39–45.

³¹⁷ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1904–1908 гг. – Одесса, 1908. – С. 246.

³¹⁸ ДАМО. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 43зв.

³¹⁹ ВРРНБ. – Ф. 874. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 272–273.

вана у 1912 р. на сторінках «Живой старины». В іншому листі до С.М. Шубинського В.В. Данілов зазначав, що «ЗНТШ существует на средства меценатские для крайне ограниченного кружка читателей и ровно ничего не платят, как и другие научные издания, в которых я работал довольно много».

Нам відомо лише про два випадки доповідей на засіданнях товариств, в яких аналізувались статті у виданнях НТШ. 2 березня 1913 р. С.П. Шелухин доповів на засіданні ОБТ про «Етнографічний збірник» НТШ 1912 р., зупинившись на матеріалах про поховальні голо-сіння. У 1914 р. у 51 випуску «Известий» ТВАК було опубліковано статтю Д.С. Спіридонова, в якій він навів розлогий огляд роботи І.Я. Франка про Св. Климента, надруковану впродовж 1902 – 1905 рр. у Записках НТШ³²⁰. Редакція повідомляла, що стаття мала вийти друком ще у 1908 р. Здебільшого Д.С. Спіридонов обмежився докладним переказом статті І.Я. Франка і, незважаючи на деякі зауваження, дуже схвально відгукнувся про роботу львівського науковця як взірцеву для подальших дослідників.

До ІФТ надходили німецькомовна «Хроніка» НТШ, «Збірник» Історико-Філософської секції, «Записки» НТШ, «Жерела», «Етнографічний збірник», «Пам'ятники українсько-руської мови та літератури», «Історія України-Русі» М.С. Грушевського, О.Я. Кониського «Т. Шевченко-Грушівський»³²¹. Багато книжок, з якими М.М. Аркас працював під час роботи над своєю «Історією України-Русі», він отримав від книгарні НТШ. В свою чергу, його праця, за згадкою Б.Г. Барвінського, розповсюджувалась у Галичині через книгарню НТШ.

Хоча складні умови революційних 1917 – 1920 рр. не сприяли науково-видавничій справі і відповідно впровадженню наукових здобутків НТШ у місцевий науковий процес, південноукраїнські вчені скористались хвилею українського національного відродження та розпадом імперських структур, аби спопуляризувати здобутки НТШ. Так, у лекціях для народних вчителів в Одесі у 1918 р. історик П.Г. Клепацький наголосив на ролі НТШ у консолідації наукових сил, перетворившись «в справжню Академію Наук, тільки без цього

³²⁰ Спиридонов Д. С. Д-р И. Франко. Св. Климент у Корсуни. Критико-библиографическая заметка // ИТУАК. – Вып. 51. – 1914. – С. 259–279.

³²¹ ЛИФО. – Т. 7. – 1899. – Протоколы и Отчет. – С. 4, 7; Т. 9. – 1901. – Отчет. – С. 8; Т. 12. – 1905. – Отчет. – С. 7, 9.

титулу»³²². Огляди ЗНТШ наводились на шпальтах української преси. Так, М.Є. Слабченко одеської газети «Вільне життя» у серпні 1918 р. згадав про «прекрасну» статтю І.П. Крип'якевича з української сфрагистики у 123-124 тому Записок НТШ за 1917 р.³²³

Південь та Північній Захід України начебто «обмінялися» істориками в особах народжених на Волині Й.Г. Міхневича, А.О. Скальковського, Д.Д. Сигаревича, які більшу частину свого життя працювали саме у Південній Україні та народженого на Півдні В.Г. Кравченка, який тривалий час працював у Житомирі. Вже у 1920-х рр. уродженка Одеси О.Ф. Лагодовська, згодом відомий археолог, отримала вищу освіту в Житомирі. Попри те, що ці особи підтримували певний зв'язок зі своїми малими батьківщинами (зокрема, В.Г. Кравченко друкував в Одесі свої оповідання, був знайомий з одеситом М.Ф. Комаровим та катеринославцем Д.І. Яворницьким), вона опинилася на маргінесі їх наукових зацікавлень³²⁴.

Хоча і незначною мірою, але волинський напрямок проглядає в діяльності деяких південноукраїнських товариств історичного профілю. У 1888 р. ОТІС просило викладача одеських гімназій А.О. Матвеева під час його подорожі у Волинську губернію, у Крем'янецькій та Дубенській повіті, оглянути пам'ятки старовини. Також він оглянув місце Берестецької битви, про що хотів доповісти на одному з археологічних з'їздів, але не встиг³²⁵.

Праця одеського громадського діяча та аматора-історика М.Ф. Комарова про козацького ватажка А. Головатого, у 1901 р. викликала відгук у волинській газеті «Волинь». Автор, що заховався за криптонімом, розкритикував те, що ініціатор видання, «Товариство для поширення дешевих книг», мовляв, висмикує епізоди з історії України, замість того, аби видати цілісну історію України. На цей відгук у Херсоні заперечив місцевий автор Г. А. Коваленко у газеті «Юг».

КВАК та Херсонський міський музей старожитностей Херсонського краю встановили обмін виданнями з «Товариством дослідників Волині»³²⁶. У 1909-1910 рр. члени КВАК А.С. Синявський,

³²² Клепацький П. Пятнадцять лекцій з історії України. – Київ, 1919. – С. 60.

³²³ Слабченко М. Маленька справка // Вільне життя. – 1918. – 24 серпня.

³²⁴ Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Листи вчених до Д. І. Яворницького / ред. С. Абросимова та ін. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 277–278.

³²⁵ ДАОО. – Ф. 93. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 129, 364.

³²⁶ Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – № 6. – 1910. – С. 259; Летопись Херсонского городского музея древностей Херсонского края за 1914 год. – Херсон, 1916. –

А.Б. Вітстедт, О.Г. Рікман, М.В. Биков, О.Т. Мельніков розглядали описи Волинської скарбові палати, відбираючи ті справи, що варті збереження. Проміжним підсумком було рішення, що кілька справ про євреїв колоністів треба зберегти, бо вони містять дані з історії землеволодіння на Волині³²⁷.

Місцем перетину волинських та південноукраїнських істориків були Археологічні з'їзди – найбільший форум науковців-гуманітаріїв у Російській імперії, що проводився кожне триріччя. Учасниками Одеського та Катеринославського з'їздів були відомий волинський аматор старовини та громадській діяч Сигизмунд Люба-Радзиминський з Крем'янця, згодом один з засновників Товариства дослідників Волині; Бронислав Мечиславович Прушинський з Житомира та Петро Васильович Симонов з Острога. Одним з делегатів на Катеринославському археологічному з'їзді була відомий педагог та історик-аматор Єлизавета Іванівна де Вітте з Крем'янця Волинської губернії.

Окрім зв'язків з іншими частинами України, південноукраїнські історики підтримували зв'язки у зовнішньому напрямку. Головним орієнтиром для елітарної науки були зв'язки з Санкт-Петербурзькою Академією наук (у 1914 - 1917 рр. – Петроградська, а у 1917 – 1925 рр. – Російська)³²⁸.

Перші контакти пов'язані з іменами одеських істориків А.О. Скальковського та М.М. Мурзакевича. На приватному рівні обидва підтримували відносини з академіками М.П. Погодіним та А. Куніком. На 1856 р. здебільшого завдяки особистим контактам цих істориків почесним членом ОІС був обраний президент АН та дійсними – М.П. Погодін, Д.Д. Языков, І.І. Срезневський, О.М. Бодянский, О.С. Уваров,

С. 48.

³²⁷ Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – № 6. – 1910. – С. 247–248, 253, 255.

³²⁸ Див. праці А.А. Непомнящего: К вопросу об исследовании Крыма российскими востоковедами // Востокведный сборник. – Симферополь, 1999. – Вып. 3. – С. 39–52; О роли Н.И. Веселовского в изучении истории и этнографии Крыма (по материалам архивов Москвы и Санкт-Петербурга) // Архивознавство. Археография. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1999. – Вып. 1: Архив і особа. – С. 182–191; Крым в научном наследии академика А.Н. Самойловича // Самойлович А.Н. Избранные труды о Крыме. – Симферополь, 2000. – С. 8–18; Научная деятельность А.В. Орешникова в контексте изучения Крыма в конце XIX – первой трети XX века // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2000. – № 2 (6). – С. 20–25; Наукова спадщина Василя Латишева: досвід кримиознавчої біобібліографії // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – К., 2001. – Вып. 7. – С. 417–426 та ін.; Новікова Л. «История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского» А.А. Скальковского на Демидівському конкурсі Петербурзької Академії наук // Чорноморська минувщина. – Вип. 2. – Одеса, 2007. – С. 97–108.

М.Г. Устрялов. У 1842 та 1851 рр. у члени ОТІС були обрані провідні іноземні славісти, іноземні члени АН, В. Ганка, В. Караджич, В. Копітар, П-Й. Шафарик (пізніше до них приєднався Л. Нідерле). Найактивніше з ОТІС співпрацював М.П. Погодін, який першим з представників російської академічної еліти опублікував у 1, 2 та 8 томах «Записок» ОТІС 3 статті. Праця М.М. Мурзакевича «Апостол Зографский XIV века» була опублікована у 1861 р. у 2 випуску X тому «Известий» АН.

У 1837 р. за дорученням О.С. Уварова М.М. Мурзакевич відвідав Крим задля складання опису місцевих старожитностей. Неодноразово свої праці на премії АН подавав А.О. Скальковський, щоправда без успіху. Зрештою, за рукопис першої частини своєї праці «Опыт статистического описания Новороссийского края» у 1849 р. одеський історик отримав «половинну» Демідівську премію АН. Більш того, у 1856 р. А.О. Скальковський був обраний членом-кореспондентом АН. Додамо, що у першій половині XIX ст. в одеському Рішельєвському лицейі 6 років працював відомий орієнталіст В.В. Григор'єв, який вже 9 років після від'їзду з Одеси у 1853 р. був обраний членом-кореспондентом АН.

Відкриття у 1865 р. в Одесі першого і єдиного на півдні Російської імперії університету сприяло подальшій інтенсифікації контактів з АН. Славісти В.І. Григорович (член-кореспондент АН з 1851 р.) та В. Ягич (дійсний член АН з 1869 р.) прибули до НУ в академічному статусі. Для частини викладачів одеський університет став трампліном для подальшого сходження на вершини академічного Олімпу: палеографів та істориків літератури Ф.Є. Корша та В.М. Істріна, Б.М. Ляпунова, істориків мистецтва Н.П. Кондакова та О.В. Нікітського, історика літератури Д.М. Овсяніко-Куліковського (до того ж випускника НУ), славіста П.О. Лаврова. Н.П. Кондаков та Д.М. Овсяніко-Куліковський вже у статусі академіків знову викладали в НУ у 1918-1920 рр. Випускники НУ, відомий археолог Б.В. Фармаковський та історик мистецтва Д.В. Айналов, минуючи статус викладача своєї альма-матер, після переїзду з Одеси у Західну Європу та С.-Петербург у 1914 р. були обрані членами-кореспондентами АН. Схожу роль Одеса відіграла й у долі радянського академіка А.М. Панкратової, випускниці 1917 р. історико-філологічного факультету ОВЖК.

Низка викладачів-істориків НУ були вихованцями російських академіків та членів-кореспондентів АН: русисти М.П. Смірнов і Г.І. Перетяткович – М.Г. Устрялова та С.М. Соловйова; візантиніст та славіст Ф.І. Успенський – В.І. Ламанського та К.М. Бестужева-Рюмі-

на; славіст О.О. Кочубинський – Н.О. Попова; єгиптолог О.Л. Коцейовський – Б.О. Тураєва; історики нової історії Західної Європи П.М. Ардашев і Є.М. Щепкін – В.І. Герье; історики літератури О.І. Кірпічников, В.М. Істрин, І.І. Іванов, В.Ф. Лазурський – Ф.І. Буслаєва та М.І. Стороженка; історик церкви О.П. Доброклонський – В.О. Ключевського; медієвісти В.Е. Крусман та К.В. Флоровська – І.М. Гревса, М.О. Дьяконова, С.Ф. Платонова, М.І. Ростовцева. У 1918-1920-х рр. викладачем історії у середніх навчальних закладах Одеси та співробітником архіву працювала В.М. Пісня – випускниця пітерських Бестужівських жіночих курсів, вихованка академіків Ф.Ф. Зелінського та С.Ф. Ольденбурга.

Ці зв'язки не могли не впливати на контакти НУ та АН. В Одесі частина з цих істориків підтримувала тісні взаємини зі своїми вчителями та колишніми друзями, здебільшого шляхом листування (П.М. Ардашев, Є.М. Щепкін – з В.І. Герье, К.В. Флоровська – з І.М. Гревсом). Професори кафедри руської історії М.П. Смірнов та Г.І. Перетяткович популяризували серед студентів погляди С.М. Соловйова, який був для них безумовним авторитетом. З ініціативи М.П. Смірнова знаменитий московський історик у 1876 р. був обраний почесним членом НУ. За поданням Ф.І. Успенського, аналогічне звання отримав у 1883 р. В.І. Ламанський, у 1888 р. за ініціативи О.І. Кірпічникова – Ф.І. Буслаєв. Почесними членами НУ були також обрані О.С. Уваров та М.П. Погодін (1871), І.І. Срезневський (1879), О.І. Міллер (1885)³²⁹. Деяким професорам вдалося прищепити пієтет до своїх вчителів своїм учням. Яскравим прикладом цього є доповідь на засіданні ОТІС одеського учня Ф.І. Успенського М.Г. Попруженка про покійного В.І. Ламанського³³⁰.

Серед петербурзької академічної еліти найжвавіші контакти з одеськими колегами підтримував професор І.В. Помяловський – антикознавець, член-кореспондент АН з 1890 р. Він листувався з одеськими істориками О.О. Кочубинським, І.А. Линниченко, В.М. Войтковським, В.К. Надлером, О.А. Павловським, О.І. Алмазовим, деканами історико-філологічного факультету НУ І.С. Некрасовим та О.М. Деревницьким. Листування було присвячено різноманітним науковим та приватним питанням. Зокрема, В.М. Войтковський надіслав колезі півтора десятки листів відомого славіста

³²⁹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: Историческая записка и академические списки. – Одесса, 1890. – С. V–VI.

³³⁰ Попруженко М. Г. В. И. Ламанский // ЗООИД. – Т. 32. – 1916. – С. 88–107.

М.Ф. Раєвського, що залишились у нього від сотні листів внаслідок двадцятирічного листування між ними³³¹. В інших листах розповіді про наукові плани густо пересипані враженнями від дріб'язкової боротьби між професорами. В.К. Надлер вважав, що НУ – «это настоящее провинциальное затишье со всеми, подобающими таковому месту атрибутами. Тут есть немало честных и даровитых труженников науки, но не они, а сплетники и интриганы задают здесь тон и заправляют всеми делами»³³².

Привертають увагу характеристики колег-одеситів. Так, про М.Г. Попруженко О.М. Деревицький писав: «это человек скромный, трудолюбивый, сознающий свои недочеты, чуждый нахальству и шарлатанства, но все же подчас невежество его поразительно. При том упорстве труда, которым он отличается, можно впрочем надеяться, что он еще будет много учиться и в конце концов с честью займет то место, которое ему указывается самым кругом его занятий». Дещо згодом він він зауважував, що М.Г. Попруженко не хапає з неба зірок, але є старанним викладачем, знаючим та корисним». Учня Г.І. Перетятковича О.Є. Белюгова він атестував як «человека очень робкого, застенчивого и не умеющего показать товар лицом, трудолюбивого и знающего, но не даровитого». Після поїздки до Криму, у О.М. Деревицького залишились позитивні враження від діяльності ТВАК, її музею та бібліотеки, які він вважав кращими, ніж в ОТІС. Він виділяв діяльність А.І. Маркевича та Ф.Ф. Лашкова, які «вносят большое оживление и успевают почти из ничего созидать многое»³³³.

З одеського боку найактивнішим у налагодженні співпраці з академіками був професор кафедри руської історії НУ у 1896 - 1919 рр. І.А. Линниченко. Особливо теплими І.А. Линниченко вважав свої відносини з О.О. Шахматовим³³⁴. Висока оцінка О.О. Шахматовим одеського колеги відбилась в одному з його листів, в якому він привітав бажання І.А. Линниченка видати свій курс з історіографії, вважаючи, що «Вам едва ли не единственному из наших историков, может удастся составление обзора западноевропейских источников с критической их оценкой»³³⁵.

³³¹ ВР РНБ. – Ф. 608. – Оп. 1. – Спр. 666. – 4 арк.

³³² ВР РНБ. – Ф. 608. – Оп. 1. – Спр. 1038. – Арк. 46–47.

³³³ ВР РНБ. – Ф. 608. – Оп. 1. – Спр. 743 – Арк. 62-63, 81, 98-99, 129–130, 164, 168.

³³⁴ Малоизвестная статья И. А. Линниченко «Памяти Алексея Александровича Шахматова» // Филимонов С. Б. Интеллигенция в Крыму (1917 – 1920). – Симферополь, 2006. – С. 204.

³³⁵ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 457. – Арк. 40.

Значною активністю у налагодженні зв'язків з СПБ АН відзначався Е.Р. Штерн. Найжвавіше листування він підтримував з П.С. Уваровою та В.В. Латишевим. Головним чином, предметом обговорення були археологічні розкопки та підготовка археологічних з'їздів. Зокрема, у процесі підготовки до Чернігівського археологічного з'їзду (1908 р.) П.С. Уварова розглядала Е.Р. Штерна як спеціаліста, який зможе протистояти «українофільській пропаганді». Про високу оцінку з боку П.С. Уварової свого колеги свідчить те, що вона гаряче переконувала його не залишати Російську імперію після відставки з НУ³³⁶.

Прямий контакт між південноукраїнськими істориками та членами АН відбувався під час археологічних та історичних з'їздів, відряджень. Так, під час Одеського археологічного з'їзду 1884 р. делегатами від АН були А.Ф. Бичков та В.В. Ягич. У 1912 р. голова ІФТ С.Г. Вілінський представляв товариство в урочистому засіданні АН³³⁷. У травні 1915 р. одесити І.А. Линниченко, Є.П. Трифільєв, О.Я. Шпаков разом з С.Ф. Платоновим та М.К. Любавським взяли участь у з'їзді професорів кафедр руської історії та права у Московському університеті.

Важливе значення для зростання реноме південноукраїнської історичної науки мало винагородження академічними преміями одеських істориків. Вперше після А.О. Скальковського 25 вересня 1880 р. академічною, 23 Уварівською, премією був нагороджений доцент кафедри загальної історії НУ, візантініст Ф.І. Успенський за докторську дисертацію «Образование второго Болгарского царства» (1879 р.). Через 10 років доцент кафедри слов'янської філології О.О. Кочубинський став одним з перших лауреатів Макаріївської премії за відгуком свого колишнього колеги в НУ В.В. Ягича³³⁸. Видатною подією в південноукраїнському історіографічному процесі слід визнати тему преміальної праці О.О. Кочубинського: дослідження слов'янознавчої діяльності гуртка російських вчених, об'єднаних у першій половині ХІХ ст. в Російській Академії, – зародку другого відділення («русского языка и словесности») АН. Таким чином, О.О. Кочубинський

³³⁶ ІРНБУВ. – Ф. V. – Спр. 2496. – Арк. 1.

³³⁷ ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 556.

³³⁸ Ягич И. В. Отзыв о книге: Кочубинский А. А. Адмирал Шишков и канцлер Гр.Румянцов. Начальные годы русского славяноведения. – Одесса, 1887–1888 // Отчет о 3 присуждении премий Макария. Приложение к LXIII тому Записок ИАН. – № 3. – СПб, 1890. – С. 114–128.

був автором унікального у місцевому історіографічному середовищі академікознавчого дослідження.

У 1894 р. професор кафедри церковного права НУ О.І. Алмазов отримав премію митрополита Макарія за видану в Одесі трьотомну працю «Тайная исповедь в Православной восточной церкви: опыт внешней истории». Цю працю він захистив як докторську дисертацію. У тому ж 1894 р. на Пушкінську премію АН без успіху претендував одеський юрист та історик А.В. Лонгінов³³⁹. Однак це було прелюдією для найбільшого успіху одеських істориків на зламі століть. У 1900 р. професор О.О. Кочубинський був нагороджений за відгукوم В.І. Ламанського 42 премією графа Уварова за монографію присвячену генезі «східного питання» в політиці Російської імперії³⁴⁰. Таким чином, одеський славіст став першим і єдиним з одеських істориків лауреатом відразу двох престижних академічних премій.

29 грудня 1915 р. фундаментальну працю професора кафедри історії християнської церкви НУ О.П. Доброклонського про життя одного з найвидатніших візантійських церковних діячів Феодора Студійського³⁴¹ було нагороджено премією Ахматова, але за відсутністю грошей автор отримав почесний відгук³⁴². У 1916 р. Уварівську премію за свою магістерську дисертацію «Состав Законодательной комиссии 1767-1774 гг.» отримав учень І.А. Линниченка, екстраординарний професор кафедри руської історії НУ А.В. Флоровський. За дорученням СПБАН праці колег, що були висунуті на здобуття академічних премій рецензували І.А. Линниченко³⁴³ та А.В. Флоровський³⁴⁴.

Як найважливішу подію в історії співробітництва південноукраїнських істориків з АН слід розглядати їх обрання співробітниками АН. Першим після А.О. Скальковського у 1873 р. це почесне звання отримав

³³⁹ Владимиров П. В. Отчет о 10-м присуждении премий имени А. С. Пушкина в 1894 г. // ИО-РЯС. – 1897. – Т. 63. – № 16. – С. 35–74.

³⁴⁰ Ламанский В. И. Отзыв на книгу: Кочубинский А. А. Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции. – Одесса, 1899 // Отчет о 42 присуждении наград гр. Уварова, 25 сентября 1900 г. – СПб, 1900. – С. 9–12.

³⁴¹ Доброклонский А.П. Преподобный Федор, исповедник и игумен Студийский. – Ч. 1-2. – Одесса, 1913–1914.

³⁴² ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 1255. – Арк. 12.

³⁴³ Линниченко И. А. Рец. на: Петров А. Л. Материалы для истории Угорской Руси. – СПб, 1906 // Отчет о 12 присуждении ИАН премий митрополита Макария в 1907 г. – СПб, 1910. – С. 35–53.

³⁴⁴ СПБ ФАРАН. – Ф. 2. – Оп. 1-1917. – Спр. 26. – Арк. 28.

мав історик церковного права, професор кафедри канонічного права НУ О.С. Павлов. У 1893 р. напередодні від'їзду з Одеси до Константинополя членом-кореспондентом АН було обрано Ф.І. Успенського. У 1894 р. аналогічний статус отримав О.І. Кірпічников, який ще чотири роки потому викладав в НУ. У 1913 р. членом-кореспондентом історико-філологічного відділення СПБАН було обрано І.А. Линниченка.

Низка російських істориків – академіків та членів-кореспондентів АН – у другій половині XIX – на початку XX ст. була обрана членами одеських історичних товариств. Найбільше їх кооптувало ОТІС, членами якого були обрані П.С. Уварова, А.Ф. Бичков, І.Є. Забелін, Д.О. Ровінський, Д.Х. Кобеко, І.В. Помяловський, І.В. Цветаєв, В.К. Ернштедт, Ф.Є. Корш, В.Г. Дружинін, Л. Нідерле, В.Г. Тізенгаузен, В.В. Латишев, Н.О. Попов, М.І. Веселовський, В. Ягич, І.І. Срезневський, В.І. Ламанський, В.Г. Васильєвський, Д.В. Айналов, О.В. Орешніков, М.І. Ростовцев. Додамо, що почесним членом ОТІС був поет, президент АН, великий князь Костянтин Костянтинович. Частина з них була обрана у члени ще не маючи академічного звання. Почесними членами ІФТ було обрано академіків П. Нікітіна, В.В. Латишева, С.Ф. Платонова та П.О. Лаврова. І після від'їзду з Одеси членами ІФТ залишались Ф.І. Успенський та Ф.Є. Корш. Особисті зв'язки І.А. Линниченка зумовили членство в ОБТ О.М. Веселовського, О.С. Лаппо-Данілевського, О.О. Шахматова, П.С. Уварової та юриста О.Ф. Коні.

Співробітництво з СПБ АН не було прерогативою виключно університетських викладачів, як можна було очікувати. З низкою членів СПБАН співробітничав Д.І. Яворницький. Після смерті сходознавця та краєзнавця, викладача одеських середніх навчальних закладів, члена ОТІС, П.О. Юрченка, в його особовому архіві О.І. Маркевич виявив листи Ф.І. Буслаєва, А.Ф. Бичкова, В.Г. Васильєвського та О.С. Уварова³⁴⁵. 5 травня 1915 р. комісія АН вирішила надати премію 57-го Уварівського конкурсу С.Л. Аваліані за трьотомну працю «Крестьянский вопрос в Закавказье» (1911 - 1913)³⁴⁶. Цей факт піднесено зустріли одеські журналісти, один з яких зазначав, що Симона Лукича «знают и ценят в Петрограде и Москве – там, где как общеизвестно, к ученой Одессе и ученым из Одессы относятся, если не с

³⁴⁵ Маркевич А. Петр Осипович Юрченко // ЗООИД. – Т. 15. – Одесса, 1889. – С. 883.

³⁴⁶ СПБ ФАРАН. – Ф. 2. – Оп. 1-1913. – Спр. 40. – Арк. 12, 50, 59–60.

большой предвзятостью, то, во всяком случае, ой-ой-ой, как сурово, и куда далеко не любого пускают»³⁴⁷. Ці події зумовили обрання гуринського історика приват-доцентом Петроградського університету.

Вже згаданий вище Л.С. Мацієвич у 1913 р. знайшов список т.зв. «Архангелогородського літопису» (Устюзький літописний звід), який передав до СПБАН. Знахідка отримала високу оцінку академіка О.О. Шахматова³⁴⁸.

У Криму безумовними лідерами у налагодженні зв'язків з російськими академіками були провідні кримські історики А.І. Маркевич та О.Л. Бертьє-Делагард, К.К. Косцюшко-Валюжинич. Коло зв'язків, зокрема, листування цих істориків з російськими академіками було приблизно однаковим: П.С. Уварова, О.В. Орешніков, В.В. Латишев, Н.П. Кондаков, Ф.І. Успенський, С.Ф. Платонов, О.А. Спіцин³⁴⁹. Важливим питанням, що обговорювалося у низці листів, була ініціатива А.І. Маркевича та І.А. Линниченка щодо організації археологічного з'їзду у Криму.

У Херсоні співробітництво та листування з Б.В. Фармаковським налагодив В.І. Гошкевич, завдяки чому фонди Херсонського міського музею старожитностей Херсонського краю та витончених мистецтв (1911 – 1923) поповнилися цінними знахідками з розкопок Ольвії.

Членами ТВАК були Д.В. Айналов, В.В. Бартольд, М.І. Веселовський, О.С. Лаппо-Данілевський, М.Я. Марр, О.В. Орешніков, С.Ф. Платонов, О.А. Спіцин, О.О. Шахматов, М.І. Ростовцев, О.М. Самойлович, М.П. Ліхачов, О.І. Соболевський. Наприкінці діяльності ТВАК у 1922 р. у зв'язку з 35-річчям установи від РАН надійшла вітальна телеграма за підписом секретаря АН С.Ф. Ольденбурга, в якій наголошувалося на заслугах комісії у справі збереження спадковості традицій дореволюційної науки та сьогодення³⁵⁰.

Столичні члени не належали до найактивніших діячів південно-українських історичних установ, проте внесок деяких з них був до-

³⁴⁷ Москвич Н. Муж науки и госпожа совесть // ОЛ. – 1917. – 25 марта.

³⁴⁸ Мацеевич Л. Рукописный сборник 17 века со списком Архангелогородского летописца // Древности. – Т. 1. – Вып. 1. – Стб. 31-40; Флоровский А. В. Из материалов для истории, русского летописания: (Мацеевичев список Архангелогородской летописи) // Научные труды Русского народн. ун-та в Праге. – 1931. – Т. 4. – С. 83–95.

³⁴⁹ Непомнящий А. Арсений Маркевич. Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – 432 с.; Непомнящий А.А. Александр Львович Бертьє-Делагард: библиографические штудии // Боспорские исследования. – Вып. V. – Симферополь-Керчь. – 2004. – С. 476–494.

³⁵⁰ Филимонов С.Б. Хранители исторической памяти Крыма. – Симферополь, 2004. – С. 144.

сильно помітним, головним чином, шляхом забезпечення обміну літературою та публікації своїх статей. Так, В.В. Латишев опублікував на сторінках «Записок» ОПС 8 статей, М.І. Ростовцев – 2, О.Є. Вікторов, Ф.Ф. Зелінський, М.І. Веселовський, Б.О. Тураєв – по 1. Вже у статусі члена-кореспондента та академіка АН Б.В. Фармаковський та Ф.Є. Корш опублікували по одній статті. В «Известиях» ТВАК були опубліковані 3 статті та замітки Д.В. Айналова, 8 – М.І. Веселовського, 4 – В.В. Латишева, 2 – О.В. Орешнікова, 1 – С.Ф. Платонова, М.І. Ростовцева, О.А. Спіцина, П.С. Уварової, О.О. Шахматова, 6 – О.М. Самойловича. Частина статей була опублікована у збірках на честь Е.Р. Штерна та О.Л. Бертьє-Делагарда.

Публікації в академічних виданнях були важливою формою співробітництва південноукраїнських істориків з АН в останні десятиліття XIX – на поч. XX ст. У 1873 р. О.С. Павлов надрукував джерелознавчу працю «Наказной список по Стоглаву» та «Уривки грецького тексту канонічних відповідей руського митрополита Іоанна II» у «Записках Академии Наук».

Особливою активністю відзначався В.М. Істрін: під час свого перебування в Одесі (1897-1907) у «Сборнике» і «Известиях» ОРЯС та «Византийском временнике» він опублікував 8 історико-літературних та палеографічних статей³⁵¹. Стаття історика О.І. Маркевича була суто мовознавчого характеру³⁵². В «ИОРЯС» опублікували свої перші праці молоді спеціалісти В.О. Арнаутів та О.Ф. Музиченко³⁵³.

Значну активність у справі налагодження співпраці з АН розвивав славіст, викладач НУ та директор Одеської публічної бібліотеки М.Г. Попруженко. В «ИОРЯС» він опублікував болгаристичні

³⁵¹ Див. праці В. Істрина: Замечания о составе Толковой палеи. – СПб., 1898. – 160 с. (Сб. ОРЯС, LXX, № 63); Один только перевод Псевдокаллифена, а древнеболгарская энциклопедия X в. – мнимая // ВВ. – Т.10. – Вып. 1. – 1903. – С. 1–30; Иверский список среднегреческой Александрии // ВВ. – Кн. VI. – № 1. – 1899. – С. 91–130; Греческие списки апокрифического мучения Даниила и грех отроков // Сборник ОРЯС. – Т. LXX. – № 1. – 1901. – С. 1–18; Редакции Толковой Палеи, II. Взаимоотношения полной и краткой Палеи в пределах текста Палеи Коломенской // ИОРЯС. – Т. XI. – Кн. 1. – 1906. – С. 1–43; Редакции Толковой Палеи, III. Хронографическая часть полной и краткой Палеи и «Хронограф по великому изложению» // ИОРЯС. – Т. XI. – Кн. 2. – 1906. – С. 26–61; Редакции Толковой Палеи, IV. Общие выводы // ИОРЯС. – Т. XI. – Кн. 3. – 1906. – С. 418–450; Греческий оригинал так называемого болгарского перевода хроники Георгия Амартола // ИОРЯС. – Т. XIII. – В. 1. – 1906. – С. 36–57.

³⁵² Маркевич А. И. Отступления от грамматических правил в карточных играх (посвящается В.Н.Б.) // ИОРЯС. – Т. 9. – Кн. 1. – 1904. – С. 359–365.

³⁵³ Музиченко А.Ф. История поселения и фонетические особенности говора крымских болгар // ИОРЯС. – Т. XII. – Кн. 2. – 1907. – С. 72–134.

статті³⁵⁴. Останніми у дореволюційний період серед південноукраїнських істориків свої статті в «ИОРЯС» опублікували В.В. Данілов та О.Л. Бертьє-Делагард³⁵⁵. Більшість згаданих статей можна трактувати як українознавчі.

На сторінках візантинознавчого видання АН «Византийский временник» було опубліковано низку рецензій та статей професорів НУ, історика церкви та археолога М.Х. Красносельцева, О.І. Кірпічникова, В.М. Істріна, М.Г. Попруженка та історика права В.В. Сокольського.

Діяльність північних та південних колег по «історичному цеху» була об'єктом обопільної рецепції. В першу чергу про це свідчать численні рецензії академіків та членів-кореспондентів АН на праці південноукраїнських істориків³⁵⁶, некрологи, огляди діяльності установ та товариств³⁵⁷. На урочистому засіданні ІФТ у 1905 р. його голова В.М. Істрін з задоволенням констатував, що важливе значення видання товариства «Летописи» неодноразово було визначено у «Византийском временнике»³⁵⁸.

Рецензуючи праці членів АН, південноукраїнські історики найчастіше надавали огляди, уникаючи значної критики. Наприклад, на засіданні ІФТ 28 квітня 1901 р. учень І.А. Линниченка Б.В. Вахевич доповів на тему «Дослідження академіка О.О. Шахматова про руські літописи», в якій розповів про основні висновки видатного історика щодо складу літописних зводів, методологію його праць. Південно-

³⁵⁴ Попруженко М.Г. Несколько замечаний о сочинениях Юрия Крижанича // ИОРЯС. – 1897. – Т. 2. – Кн. 1. – С. 302–319; Попруженко М.Г. «Абагар» (Из истории возрождения болгарского народа) // ИОРЯС. – 1905. – Т. 10. – С. 299–258.

³⁵⁵ Данілов В.В. «Киевлянин» М. Максимовича // ИОРЯС. – 1909 – Т. 14. – Кн. 3. – С. 280–306; Бертьє-Делагард А.Л. Как Владимир осаждал Корсунь // ИОРЯС. – Т. XIV. – Кн 1. – 1909. – С. 241–307

³⁵⁶ Пыпин А. Рец. на: Маркевич А.И. Григорий Котошихин // Вестник Европы. – 1896. – В. 9. – С. 245–295; Истрин В.М. [Рец.]: Новые исследования в области славяно-русской литературы. А. Д. Григорьев. Повесть об Акире Премудром. Исследование и тексты. 1913; 2) С. Г. Вилинский. Житие св. Василия Нового в русской литературе, ч. 1. Исследование, ч. II. Текст жития. Одесса, 1913 // ЖМНП. – 1914. – июнь. – С. 333–369; июль. – С. 179–208; Истрин В. М. А. В. Рыстенко (некролог) // ЖМНП. – 1915. – Декабрь. – С. 51–60; Успенский Ф. И. Рец. на: Доброклонский А. А. Преподобный Феодор, исповедник и игумен студийский // ВВ. – 1915–16. – Т. 22. – С. 172–184.

³⁵⁷ Лаппо-Данилевский А.С. Доклад о деятельности некоторых губернских ученых архивных комиссий по их отчетам за 1904–1911 гг. // Известия Императорской Академии Наук. – Серия VI. – СПб, 1913. – № 2. – С. 84.

³⁵⁸ Пятнадцатилетие Историко-Филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Одесса, 1905. – С. 31–32.

українські історики часто демонстрували пієтет до своїх поважних колег шляхом влаштування меморіальних засідань з відповідними публікаціями на сторінках місцевих видань, надсиланням вітальних делегацій та відправлення делегацій і, зрештою, у приватному спілкуванні. В ОТІС, ІФТ та ОБТ регулярно відзначали ювілеї чи вшанування пам'яті колег-академіків. І.А. Линниченко доповідав про значення діяльності М.П. Погодіна, А.А. Куніка, В.О. Ключевського, М.М. Ковалевського, О.С. Павлова, П.С. Уварової; І.С. Некрасов – М.С. Тихонова; М.Г. Попруженко – В.І. Ламанського; В.В. Сокольський та Є.М. Щепкін – О.С. Павлова та В.Г. Васильєвського; С.Л. Аваліані – М.Я. Марра та В.Ф. Міллера; О.Я. Шпаков – В.О. Ключевського. Окремо слід відзначити публікацію професором НУ В.О. Яковлевим в одному з томів «Записок» ОТІС листів М.П. Погодіна до архієпископа Херсонського та Таврійського Іннокентія, що, таким чином, започаткувало вивчення питання про контакти академіків з діячами півдня України³⁵⁹.

На засіданнях ТВАК про С.Ф. Платонова (у 1919 р. вченого помилково було зараховано до числа померлих у роки лихоліття) доповідали А.І. Маркевич, Д.В. Айналов, Г.В. Вернадський, Б.Д. Греков; про О.С. Лаппо-Данилевського – А.І. Маркевич, Б.Д. Греков, Г.В. Вернадський, О.А. Назаревський; про М.О. Дьяконова – А.І. Маркевич та Б.Д. Греков. Окрім цих доповідей пролунали доповіді А.І. Маркевича про І.Є. Забеліна, великого князя Костянтина Костянтиновича, М.І. Веселовського, О.О. Шахматова, В.В. Латишева, В.О. Ключевського; А.В. Іванова про І.В. Помяловського; Л.О. Моїсеева – про 25-річчя наукової діяльності Б.В. Фармаковського.

В особистих контактах південноукраїнські історики часто наголошували на провідному значенні діяльності академіків для своєї роботи. У 1909 р. В.О. Арнаутов скаржився О.О. Шахматову на те, що у своїй роботі над літописами в Одесі він самотній і додавав, що «Ваши работы по летописному вопросу я всегда читаю с величайшим интересом и в своих занятиях руководствуюсь методом и принципами, положенными в их основание»³⁶⁰.

Найважливішим напрямком зв'язків південноукраїнських істориків були центральноєвропейський та західноєвропейський. Основи

³⁵⁹ Яковлев В. А. Письма М. П. Погодина к Высокопреосвященству Иннокентию Архиепископу Херсонскому и Таврическому. 1847–1857 // ЗООИД. – Т. 15. – 1889. – С. 808–828.

³⁶⁰ СПБ ФАРАН. – Ф. 134. – Оп. 3. – Спр. 60 – Арк. 2, 5.

міжнародного співробітництва південноукраїнських істориків були закладені у першій половині XIX ст.³⁶¹. Членами ОТІС у перше десятиріччя його існування (1839 – 1849 рр.) було обрано істориків етнографічно-романтичного напрямку зі слов'янських країн В. Копітара, В. Ганку, В. Караджича, Л. Гая, Я. Коллара, П. Шафарека, французів: лікаря, аматора єгипетської старовини, тривалий час мешканця Єгипту А. Клот-бея та Едуарда де Кадальвена; мандрівника, нумізмата, автора книги «Recueil de medailles grecques inedites», італійського архівіста з Генуї Д. Беллоро, німецького академіка, засновника грецької епіграфіки А. Бека, грецького священника та історика К. Ікономоса, повідного румунського історика та ідеолога М. Когельничано, валаського боярина та аматора старовини М. Гику. Низка іноземних членів-кореспондентів у Німеччині, Греції, Італії, Румунії та ін. Майже кожне з цих обрань було зумовлене конкретною співпрацею одеських істориків з зарубіжними колегами. Так, засновник одеського музею старожитностей І. Бларамберг надсилав А. Беку зображення новознайдених предметів. Декілька праць І.П. Бларамберга, присвячені причорноморським старожитностям, були надруковані у Парижі³⁶². Широкі зв'язки з польським колом істориків налагодив «Нестор» новоросійської історіографії А.О. Скальковський, а з німецькими та італійськими – П.К. Брун та М.М. Мурзакевич.

Вже у першому томі «Записок» ОТІС з'явилася стаття одного з іноземних членів М. Гики про старожитності Валахії. Розгалужені взаємини з французькими науковцями налагодили керченські археологи початку XIX ст. І.О. Стемповський та француз Поль Дюбрюкс³⁶³. Обидва кримських вчених та І.П. Бларамберг налагодили плідні наукові контакти з французьким істориком Д. Рауль-Рошетом. І.О. Стемповський був обраний членом Паризької академії надписів та словесності. І.О. Стемповський, один з засновників ОТІС М.М. Кир'яков, відомий одеський орієнталіст В.В. Григор'єв були членами Паризького Азійського товариства. В.В. Григор'єв був обраний членом Лейпцігського товариства німецьких орієнталістів. У 1839 р. В.В. Григор'єв фактично відкрив для південноукраїнських

³⁶¹ Окремі аспекти теми були висвітлені в історіографії: Латишева Л. Міжнародні наукові зв'язки Одеського товариства історії та старожитностей (40-і роки XIX ст.) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – Вип. 5. – С. 35–42.

³⁶² Юргевич В. Бжк А. // ЗООИД. – Т. 7. – 1868. – С. 232–235.

³⁶³ Ашик А., Некролог И. А. Стемповскаго // ЗООИД – Т. V. – С. 901–915.

істориків східний напрямок – він здійснив наукове відрядження до Османської імперії. У 1840-х рр. інший кримський вчений, що стояв біля витоків антикознавства на півдні України, А.Б. Ашик здійснив наукові подорожі до Італії та австрійської імперії, завдяки чому поповнив колекцію Керченського музею, яким він завідував. Наукову подорож південнослов'янськими країнами здійснив одеський історик М.І. Надєждін.

Поштовхом для подальшої підтримки контактів у всіх галузях і, зокрема, історичної науки, були візити на південь України іноземних монархів. Наприклад, Крим та Одесу у травні 1890 р. відвідав італійський принц Віктор-Емануїл. Він відвідав музей ОПС, зустрівся з В.Н. Юргевичем, О.І. Кірпічниковим, В.О. Яковлевим³⁶⁴.

Головним, найбезпосереднішим шляхом налагодження, а потім й підтримки контактів між південноукраїнськими та іноземними істориками були взаємовідвідування. Південноукраїнські історики більш систематично відвідували зарубіжних колег, ані навпаки, у чому відбивалися лідерські позиції західної науки порівняно з російсько-імперською. Головним чинником візитів південноукраїнських істориків була політика міністерства освіти Російської імперії, що надавала сприяння стипендіатам та досвідченим вченим в їх бажанні відвідати провідні наукові центри з метою просування власних досліджень.

У 1870-х роках у Франції плідно працювали молоді історики з Одеси Д.М. Овсяніко-Куліковський та Г.О. Афанасьєв, у Німеччині – засновник одеської візантиністики Ф.І. Успенський. Найбільш резонансними були відвідини Італії Ф.А. Струве, Н.П. Кондакова та О.І. Кірпічнікова, адже свої враження вони виклали у друкованих текстах. Н.П. Кондаков оглядав колекції теракотових статуєток та інших глиняних виробів у міському музеї Верони, археологічному музеї Мілана. Грецькі рукописи з мініатюрами він вивчав у бібліотеках Св. Марка та канцелярії грецької церкви у Венеції, Амброзіанській бібліотеці в Мілані, соборі Падуї. Н.П. Кондаков вивчав археологічні пам'ятки Рима, Флоренції, Парми, Болоньї, Равенни, Пізи, Сієни. Значний інтерес для нього становив порівняльний аналіз зразків давньохристиянського та візантійського мистецтва. У Римі вчений вивчав барельєфи різьблених дерев'яних дверей базилики Св. Сабіни на Авентинському пагорбі. У Неаполі він оглянув колекції Національного музею, відвідав Помпеї, Геркуланум, Пуццолі, Салерно, Амальфі,

³⁶⁴ Одесский вестник. – 1890. – 12 мая.

Сицилію. Дослідження мозаїки італійських храмів дозволило одеському історичному мистецтву довести вплив візантійського мистецтва на італійське. У 1877 р. Н.П. Кондаков виступив перед членами «Товариства читання лекцій з християнської археології» у Римі під керівництвом видатного італійського історика мистецтва Джан-Баттіста де Россі³⁶⁵.

Одеський славист М.Г. Попруженко у 1896 р. відвідав Болгарію з метою виявлення матеріалів для своєї докторської дисертації «Синодик царя Бориса». М.Г. Попруженко налагодив стосунки зі стовпами болгарської історіографії М.С. Дріновим та В.Н. Златарським.

У 1901, 1904, 1910 роках відбулося відрядження Є.М. Щепкіна у Париж та Відень. Влітку 1911 р. – серпні 1912 р. професорський стипендіат М.Є. Слабченко відвідав Париж, де працював у школі права Сорбонни та бібліотеках. Для деяких істориків відрядження були способом єднання з батьківщиною предків. Так, у 1894 р. чех, вихованець НУ, молодий антикознавець та візантиніст Франц Режабек працював у Празі³⁶⁶. У 1904 р. він вже відвідав Відень та Берлін³⁶⁷. Лаура Пападатто у 1903 по 1905 рр. навчалася на історичному відділенні ОВЖК, у 1906 р. – на історичному факультеті університету Сорбонна у Парижі. Навесні 1907 р. вона повернулася в Одесу та у 1910 р. закінчила навчання на ОВЖК.

Одеські візантиністи, які досліджували зв'язки між киево-руською та візантійською літературами перебували під значним впливом німецького історика К. Крумбаха. Молодий одеський вчений О.В. Ристенко під час відрядження працював у нього на семінарах.

Головний центр історичної науки у Криму, ТВАК, приділяла велику увагу історії італійських колоній у Криму. Головним спеціалістом з цього питання у товаристві був феодосійський історик швейцарського походження Л.П. Коллі³⁶⁸. Саме цьому історичному належить заслуга у налагодженні зв'язків з італійськими колегами. У 1906 р. на запрошення вченого архіваріуса Мілана, доктора Еttore Верга крим-

³⁶⁵ Кондаков Н. П. Воспоминания и думы / Сост. И. Л. Кызласова. – М., 2002. – С. 208–209, 270–271.

³⁶⁶ Режабек Ф.В. В историческом древнеримском семинарии [в Праге] // ЗИНУ. – 1894. – Т. 64. – Ч. 2. – С. 456–457.

³⁶⁷ Режабек Ф.В. О разработке некоторых отделов Византийской истории (отчет о заграничной командировке летом 1904) // ЗИНУ. – 1905. – Т. 100. – Ч. 2. – С. 1–36.

³⁶⁸ Колли Л. Христофоро Ди-Негро, последний консул Солдайи // ИТУАК. – Т. 38. – 1905. – С. 1–28.

ський дослідник надіслав на міланську виставку з нагоди відкриття Симплонського тунелю понад шістдесят великих світлин, малюнків, гравюр генуезьких веж та епіграфічних плит Феодосії та Судака. Ці експонати дуже зацікавили італійських вчених, які у кількох статтях висловили йому глибоку вдячність. У 1913 р. Феодосію відвідав голова Лігурійського історичного товариства маркіз Чезаре Імперіалі ді Сант Анджело. Він подарував Л.П. Коллі як зберігачу Феодосійського музею видань від Генуезького міського управління, Генуезького портового управління та Лігурійського історичного товариства. На початку 1914 р. Л.П. Коллі обрали почесним членом Лігурійського історичного товариства та нагородили командорським хрестом ордена Італійської корони³⁶⁹.

Звичайно, перебування у Європі не могло не викликати у південноукраїнських істориків різноманітних рефлексій. Є.М. Щепкін, хоча і зазначав у приватному листі 1910 р., що у Берліні він з фанатично займається наукою, не буває ані у театрах, ані у музеях, робив глобальні висновки, називаючи Берлін по значенню першим містом у світі, адже «в Лондоні занадто зайняті тільки своїм, англійським. У Парижі занадто занурені у задоволення, американці все ж таки ще не зовсім всебічно культурні, однобічні, дещо вискочки. Тільки у Берліні відчувається рівномірний розвиток всіх сторін культури, рівновага між працею та насолодою, уживаються поруч течії найстаріші та найновіші»³⁷⁰. З Відня натомість він писав, що окрім професора В.В. Ягича спілкується з цілою низкою професорів-істориків, відвідує доповіді в університетських товариствах та інтимні засідання за пивом. Як і його вчитель І.А. Линниченко, що був апологетом західних, зокрема, німецьких цінностей, М.Є. Слабченко був вражений у Парижі повагою до особистості.

Однією з важливих цілей за кордоном для південноукраїнських істориків була участь у наукових конгресах. Е.Р. Штерн взяв участь у роботі III конгресу історичних наук у Берліні, де прочитав доповідь «Грецька колонізація на північних берегах Чорного моря у світлі археологічних досліджень»³⁷¹. Професори НУ О.А. Павловський та

³⁶⁹ Маркевич А. И. Памяти Людовика Петровича Колли // ИТУАК. – 1918. – № 55. – С. 211.

³⁷⁰ Евгений Николаевич Щепкин (1860–1920): Библиографический указатель / Сост. В.В. Самодурова, И. В. Максименко. Науч. ред. Т.Н. Попова, Одесса 1998. – С. 123.

³⁷¹ Баженова Г. , III Міжнародний конгрес історичних наук 1908 року в Берліні очима його учасників // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Історія. – 2007. – Вип. 89–90. – С. 5.

Е.Р. Штерн взяли участь у роботі першого археологічного міжнародного з'їзду в Афінах³⁷². Відвідини західноєвропейських країн стимулювали західницькі погляди південноукраїнських істориків.

Найпомітнішими актами відвідування іноземними істориками Південної України була їх присутність на археологічних з'їздах в Одесі та Катеринославі. Археологічний музей в Ольмюнце представляв Г. Ванкель, який приїхав на з'їзд зі своїми доньками Люцією та Магдаліною, яких також зарахували у члени з'їзду. Любіч Сіма та Франц Рачки були делеговані від Хорватського археологічного товариства: А. Пападопуло-Керамевс – від Грецького філологічного товариства у Константинополі. Польське наукове середовище представляли Г. Осовський з Кракова та Франц Скрейшовський з Кам'янця. Доповіді виголосили Г. Осовський, Г. Ванкль, А. Пападопуло. Грецький вчений виголосив аж 5 доповідей. Окрім цього, він представив два реферати своїх колег, теж іноземців, Г. Куртіса та І. Мортманна. Ці реферати були надруковані у 2-му томі «Трудов» з'їзду. Ф. Рачки був запрошений почесним членом секції юридичних пам'яток засідання 17 серпня. На його початку він виголосив промову російською мовою. Членом XIII Катеринославського археологічного з'їзду був відомий французький археолог Жозеф де Бай.

Переважно відображенням цих зв'язків було подальше зміцнення практики взаємного обрання південноукраїнських та іноземних істориків членами наукових установ та закладів. Лідером, як і раніше залишалося ОТИС. На відміну від інших товариств, де іноземні колеги фігурували здебільшого в якості почесних членів, в ОТИС вони були дійсними. Єдиними почесними членами ОТИС були президент бельгійської Археологічної Академії Керков-Варонт, обраний у 1856 р., та Р. Вірхов, очевидно обраний за свої археолого-антропологічні заслуги. Дійсними членами були обрані інші бельгійці, члени Бельгійської археологічної академії в Антверпені Є. Гейс, А. Щепкінс, Йосиф де Кюіппер. Відчутну лінію попереднього періоду на співробітництво з колегами зі слов'янських країн продовжило обрання дійсними членами хорватських славістів Ф. Міклошича, Ф. Рачкі, С. Любіча, В. Ягича, Ф. Булича, чеських – Й. Піча та Л. Нідерле. До цих випадків дотичне обрання Г. Ванкля, директора Слов'янського музею у чеському Ольмюнце. Дійсними членами ОТИС обрало інших німців: антикознавця Е. Курциуса, сходознавця, консула Німецької імперії в Одесі О. Блау,

³⁷² ЗООИД. – Т. 27. – 1907. – С. 33–49 (Приложєния).

германіста А. Беценбергера з Кьонігсбергу, антрополога Ф. Краузе, Першого секретаря германського археологічного інституту В. Дерпфельда, професора Ериха Бете з Лейпцига та Р. Феретер з Бреслау.

На тлі сильних позицій в Одесі грецької та італійської громад та усталених зв'язків Одеси з цими країнами закономірним виглядають численні випадки обрання істориків з цих країн членами ОТІС. Так, з грецьких колег обрали О. Рангаві, А. Пападопуло-Керамевса, П. Ламбро, П. Каввадія та ректора Афіньського університету Спиридона Ламброса. Зазначимо, що з вище названих осіб обрання Ф. Рачкі, С. Любіча, Г. Ванкля, А. Пападопуло-Керамевса було безпосереднім наслідком їх участі в Одеському археологічному з'їзді. Ще більш представницьким було обрання італійців: директора Бурбонського музею в Неаполі Бернарда Кваранта та Матео Камера з Салерно. Інші історики представляли Геную: Мікеле Джузеппе Каннале, Луїджи Бельграно, Корнеліо Десімоні, аббат Амедео Вінья, маркиз Ієронім де Феррарі. Професор Бухарестського університету Г. Точилеску представляв Румунську Академію.

Членами ІФТ були знамениті візантиністи К. Крумбахер та Й. Стржиговський, член французької архівної школи в Афінах Гавриїл Мілле та В.В. Ягич. У 1901 р. Б.М. Ляпунов від імені ІФТ особисто привітав В. Ягича у Відні з 40-річним ювілеєм діяльності.

Рада професорів НУ обрала своїми почесними членами з нагоди їх ювілеїв чеського філолога та історика Франца Палацького, вихованця РЛ, професора Афіньського університету К. Папарригопулоса, славіста, професора Віденського університету, члена Віденської АН, Ф. Міклошича, хорватських істориків Ф. Рачки та С. Любіча, антикознавця Т. Моммзена, історика релігій Макса Мюллер, колишнього професора НУ, професора Віденського університету, хорватського філолога та історика В. Ягича. Почесними докторами НУ обрав хорватського історика права Б. Богішича, словацького славіста, професора Празького університету М. Гатталу.

Почесними членами Слов'янського благодійного товариства святих братів Кирила та Мефодія, де провідні позиції посідали історики Ф.І. Успенський, Г.О. Афанасьєв, О.І. Маркевич та ін., були обрані Ф. Рачки, С. Любіч, Б.В. Богішич, а також паризький славіст Луї Леже. 15 травня 1906 р. у дійсні члени ТВАК був обраний француз барон Жозеф де Бай. Членом ТВАК був також чех Йозеф Піч.

Налагодження контактів відбувалося й на колективній основі. Одним з найбільш екзотичних виглядає документ 1889 р., в якому Канадський інститут пропонував ОТІС налагодити обмін виданнями³⁷³.

Безумовно, одним з місць перетину наукових контактів був Херсонський музей. Сучасні дослідники наголошують, що у книгах відвідувачів, що вів багатолітній директор музею К.К. Косцюшко-Валюжинич, є записи вчених з різних інститутів і наукових товариств із Праги, Вюрцбурга, Лейпціга, Бухареста, Кембриджа, Софії, Берліна, Кракова, з Франції, Німеччини, Мексики, Японії, Бельгії, Великої Британії, які щороку відвідували Херсонес³⁷⁴.

У Херсоні головним центром контактів з іноземними істориками очікувано став єдиний науковий центр міста – Херсонський міський музей старожитностей на чолі з фаховим істориком Віктором Гошкевичем. Зокрема, В.І. Гошкевич встановив і підтримував постійні наукові контакти з британським дослідником Елісом Міннзом³⁷⁵, данським археологом К. Кінгом та шведським Т. Арне. Скандинави особисто відвідували херсонський музей. Одним з останніх актів співробітництва вченого з іноземцями в описувану добу було відвідування Херсонського музею директором Берлінського королівського музею Т. Вігандом у супроводі відомого археолога П.А. Маврокордато у жовтні 1918 р.³⁷⁶.

Майже усі провідні південноукраїнські історики були обрані членами різноманітних іноземних установ історичного профілю. Наприклад, членом-кореспондентом Краківської Академії наук був І.А. Линниченко, Чеської – О.О. Кочубинський, Загребської – Ф.І. Леонтович. М.Х. Красносельцев був членом-кореспондентом Константинопольського історико-філологічного товариства «Сіллога». Членами Лігурійського товариства були обрані одесити М.М. Мурзакевич, П.К. Брун, В.Н. Юргевич та кримчанин Л.П. Коллі.

Перманентним показником південноукраїнської історіографії були публікації місцевих істориків у зарубіжних виданнях. Головним чином, у цьому аспекті відзначилися всесвітники Е.Р. Штерн, Ф.І. Успенський, О.І. Кіпичников, С.Д. Пападімітріу. Головним чи-

³⁷³ ДАОО. – Ф. 93. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 73.

³⁷⁴ Діанова Т. В., Красовська Н. В. Херсонський музей очима відвідувачів // Археологія. – 2009. – № 1. – С. 78.

³⁷⁵ Миннз Э. Приветствие Музею // Летопись Музея. – 1912. – Вып. 2. – С. 74–75.

³⁷⁶ Херсонский вестник. – 1918. – 23 октября.

ном йдеться про німецькі та грецькі видання. Поодинокими були публікації іноземців у південноукраїнських виданнях. Головними формами співробітництва між установами залишалися обмін виданнями, привітання з ювілеями, наприклад, привітання з 50-літтям ОПС від Афінського археологічного товариства³⁷⁷.

Одеса стала основним форпостом для єдиної наукової закордонної установи Російської імперії – РАІК. РАІК був заснований урядом Російської імперії у 1894 р. з подвійною метою: геополітично-ідеологічною (поширювати вплив Російської імперії на християн Балкан та Близького Сходу) та науковою (дослідження пам'яток цього регіону). Проіснувала установа офіційно до 1920 р., хоча насправді фактично її діяльність припинилася зі вступом Османської імперії у Світову війну на боці Німеччини проти Російської імперії. У досить складних умовах РАІК впорався зі своїми завданнями, про що свідчать передусім 16 томів його «Известий», багатотисячна бібліотека, кабінет старожитностей. Головною спеціалізацією інституту була візантиністика.

Територіально РАІК серед земель своєї метрополії перебував найближче до Південної України. Але різнобічні зв'язки між інститутом та істориками з цього регіону пояснюються далеко не в першу чергу просто цією географічною обставиною. Передусім важливо, що власне ідея заснування РАІК виникла у 1887 р. саме в середовищі групи одеських антикознавців та візантиністів, професорів НУ Ф.І. Успенського, Н.П. Кондакова, О.І. Кірпи́чкіова. Коли ж проект було ухвалено у столиці Російської імперії (важливе значення відіграли фінансові рішення міністра фінансів С.Ю. Ві́тте, випускника НУ, багатьма нитками пов'язаного з Одесою і після того, як він зробив кар'єру у столиці. С.Ю. Ві́тте був обраний почесним членом РАІК), саме видатного візантиніста Ф.І. Успенського було запрошено з Одеси переїхати до Константинополя та очолити інститут. Усі роки існування РАІК видатний візантиніст був його директором. Вочевидь, саме постать Ф.І. Успенського визначила зв'язки РАІК з Одесою.

Перебуваючи у Константинополі, Ф.І. Успенський підтримував постійні та різноманітні зв'язки з Одесою, листувався з її науковими колами, регулярно відвідував місто. Значну частину 1915 р. (з перервами, коли він перебував у Петрограді, організовуючи туди свій перезд) він прожив в Одесі. Востаннє він побував тут у 1919 р.

Саме завдяки Ф.І. Успенському серед других за значенням постатей у РАІК – вчених секретарів – були особи з одеським слідом у біографії.

³⁷⁷ ДАОО. – Ф. 93. – Оп. 1. – Спр. 98 а. – Арк. 55.

Це вчений секретар у березні 1898 – березні 1901 рр. Б.В. Фармаковський, випускник, а на той момент стипендіат Новоросійського університету. Хоча, як свідчать листи Б.В. Фармаковського, взаємини між ним та головою інституту не були безхмарними, він же зазначав, що згодом професор почав ставитись до нього «абсолютно як до колеги, а не до підлеглого»³⁷⁸. У 1902 р. Б.В. Фармаковський захистив в одеській альма-матер магістерську дисертацію з античного мистецтва.

Його наступником на посаді короткий час до своєї раптової смерті був візантиніст В.М. Сахаров. Шлях студента він розпочав на перших курсах Новоросійського університету Як і його попередник, на той момент він був стипендіатом, але Петербурзького університету³⁷⁹. Зворотній шлях пройшов відомий історик мистецтва, учень одного зі студентів Ф.І. Успенського Д.В. Айналова та тривалий час його колеги Н.П. Кондакова, М.Л. Окунев: у 1913–1914 рр. він був вченим секретарем РАІК, а у 1917–1919 рр. викладав у НУ.

Перебуваючи у Константинополі, Ф.І. Успенський контактував з такими своїми колишніми учнями як А.Г. Готліб, М.Д. Знойко, М. І. Брун, Ю.І. Айхенвальд. На початку ХХ ст. у РАІК, зокрема, його бібліотеці, працював ще один випускник НУ Ф.В. Режабек, якого слід вважати спадкоємцем Ф.І. Успенського у цьому університеті, адже лише йому вдалося там закріпитися в якості викладача серед вище названих офіційних учнів візантиніста³⁸⁰.

Найвірогідніше, саме внаслідок консультацій Ф.І. Успенського на той момент гімназійний викладач М.М. Знойко видав в авторитетному столичному журналі дві свої солідні візантинознавчі статті³⁸¹. У перший рік існування РАІК його відвідали магістрант Новоросійського університету Б.В. Фармаковський, викладачі одеських гімназій С. Янушевський та Д.О. Терновський. Співробітничали з Ф. І. Успенським у перші роки ХХ ст. Д.В. Айналов та Є.К. Редін. Зокрема, про Є.К. Редіна відомо, що він кілька разів відвідував РАІК і бачився з Ф.І. Успенським.

Низка одеських викладачів та адміністративних осіб були обрані членами РАІК. Почесними членами було обрано О.І. Кірпічнікова,

³⁷⁸ Фармаковская Т. И. Борис Владимирович Фармаковский. – К., 1988. – С. 93.

³⁷⁹ Сонкин В. Некролог В. Н. Сахарова // ВВ. – 1901. – Т. 8. – С. 737–738.

³⁸⁰ Режабек Ф. В. О разработке некоторых отделов византийской истории: отчет о заграничной командировке летом 1904 г. – Одесса, 1905. – С. 28.

³⁸¹ Знойко Н. Д. О посольстве Калокира // ЖМНП. – Т. 8. – 1907. – апрель. – С. 229–273; Знойко Н. Д. О походах Святослава на Восток // ЖМНП. –Т. 18. – 1908. – декабрь. – С. 258–300.

М.Х. Красносельцева, голову правління Російського товариства пароплавства та торгівлі М.І. Жеванова; членами – Е.Р. Штерна, О.А. Павловського, О.М. Деревницького, С.Д. Пападімітріу, бібліотекаря НУ Л.К. Бруна. Викладач третьої Одеської гімназії С.Ц. Янушевський та агент міністерства іноземних справ в Одесі А.Н. Юренев були обрані членами-співробітниками РАІК³⁸².

Серед названих осіб найбільш тісно з РАІК співпрацювали М.Х. Красносельцев та О.А. Павловський. У листі до бібліотекаря Російського Свято-Пантелеймонівського монастиря на Афоні отця Матфея М.Х. Красносельцев дав яскраву замальовку своїх вражень про роботу РАІК, винесену їм за результатами спілкування з членами РАІК під час Ризького археологічного з'їзду у 1896 р.: «Вскоре приехал Успенский, и мы вместе отправились в Ригу, куда и прибыли 31 августа, накануне открытия съезда ... я с большим удовольствием и пользой провел там время. Сам я ничего не читал, но много слушал и видел. Отличался особенно Успенский, который читал 4 реферата, между прочим о Пурпуровом Евангелии, о древностях Болгарских и Никейских; Вульф читал два реферата: о Никомидии и о храме Св. Апостолов; вообще Институт старался показать товар лицом; но тем не менее дела этого Института оказались плохи в отношении внимания к нему нашего начальства; в пособиях отказано; экспедиция на Афон расстроилась и кроме того вызвала на свет дразги, весьма не совместные с ученостию и с любовью к научным приобретениям»³⁸³. Контакти з РАІК тривали недовго, адже у 1898 р. М.Х. Красносельцев помер. Його поховання виконало своєрідну символічну функцію. Його поховали у Константинополі, а гроші на пам'ятник збирали у складчину під керівництвом Ф.І. Успенського.

О.А. Павловський особисто відвідував РАІК та працював там³⁸⁴. У восьмому томі «Известий» РАІК О.А. Павловський разом з М. Клуге опублікував велику статтю про старовинний близькосхідній форпост Візантії місто Мадеба. На вище згаданому Ризькому археологічному з'їзді О.А. Павловський у доповіді ознайомив слухачів з результата-

³⁸² Личный состав Русского археологического института в Константинополе // ИТУАК. – Т. VII. – Вып. 2-3. – София, 1902. – С. 245–250.

³⁸³ Переписка библиотекаря Русского Свято-Пантелеимоновского монастыря на Афоне отца Матфея с учеными востоковедами России и других стран. Святая Гора Афон. – М., 2015. – С. 312.

³⁸⁴ ИТУАК. – Т. 8. – София, 1903. – С. 333.

ми розкопок, що здійснили співробітники РАІК у Нікеї та Софії³⁸⁵. Наприкінці своєї доповіді О.А. Павловський побажав РАІК успіхів у подальшій діяльності та запропонував, аби РАІК надсилало світлини знайдених старовинних артефактів до музеїв університетів для подальшого їх опрацювання професорами кафедр історії мистецтв.

Втім, один епізод свідчить, що реакція одеського історика на діяльність РАІК не завжди була виключно позитивною. О.А. Павловський зустрівся з Ф.І. Успенським в Афінах під час міжнародного археологічного з'їзду. Хоч і у дещо завуальованій формі, одеський історик дорікнув голові РАІК за те, що у своїй доповіді про нововіднайдену Серальську бібліотеку Константинополя він не вказав спосіб її віднайдення, місце знаходження, коло власників та висловив надію на те, що РАІК не піде шляхом більшості музеїв та бібліотек і не обмежить доступ дослідників до цінних пам'яток. Ще О.А. Павловський дорікнув Ф.І. Успенського за те, що він не залучив археолога до видання «Октоїха», адже це джерело було найцінніше своїми мініатюрами, в яких, на переконання одесита, міг розібратися археолог, яким він не вважав голову РАІК³⁸⁶.

Під керівництвом Ф.І. Успенського студент НУ, З.Є. Ашкеназі написав залікову роботу «Військовий устрій Візантії від III до VII ст.». Знайомство між професором та студентом виявилось напрочуд вдалим для розвитку РАІК. З.Є. Ашкеназі був представником заможного роду комерсантів, досяг значних висот у комерції, став господарем банкірського дому, членом багатьох товариств, навіть Одеського музичного. З.Є. Ашкеназі був бібліофілом, власником великої колекції екслібрисів. З.Є. Ашкеназі був обраний у дійсні члени РАІК та пожертвував на розвиток інституту 4 тис. рублів, 3 з яких було витрачено на організацію розкопок у Македонії.

У найбільш тісних зв'язках Ф.І. Успенський перебував зі своїм учнем, професором НУ М.Г. Попруженком. Найяскравіше про дуже тісні зв'язки між вчителем та учнем свідчать його листи до М.Г. Попруженка з Константинополя та Санкт-Петербургу. Листування з М.Г. Попруженко охоплює 1889 - 1916 рр., нараховує 125 листів Ф.І. Успенського до М.Г. Попруженка (збереглося лише 29 листів М.Г. Попруженка до Ф.І. Успенського в архіві останнього, за 1886 - 1912 рр., але з впевненістю можна твердити, що їх було більше).

³⁸⁵ Известия X Археологического Съезда в Риге. – Рига, 1896. – С. 62–63.

³⁸⁶ ЗООИД. – Т. 27. – Одесса, 1907. – С. 34–35.

М.Г. Попруженко був обраний членом РАІК, відповідав за друк перших томів «Известий» інституту в Одесі³⁸⁷. Загалом в Одесі було надруковано три томи «Известий» РАІК: перший, другий та п'ятий.

Під час підготовки до видання другого тому «Известий» М.Г. Попруженко надсилав з Одеси наукові видання, потрібні Ф.І. Успенському для підготовки статей, що мали увійти до тому³⁸⁸. Під час підготовки 5 тому Ф.І. Успенський прямо зазначав у листі до М.Г. Попруженка: «на Вас лежит издание тома Известий – пятого тома, который должен быть закончен в декабре и за печатание которого я желаю поскорей расплатиться»³⁸⁹.

На початку 1896 р., переповнений вдячністю до М.Г. Попруженка за його допомогу у перших кроках в організації РАІК, передусім видання в Одесі першого тому «Известий» РАІК, Ф.І. Успенський писав своєму учневі: «Я чувствую, что злоупотребляю Вашей добротой и жалею, что пока ничем не в состоянии служить Вам. Считайте меня своим должником на долгие годы»³⁹⁰.

Зустрічі між вченими відбувалися в Одесі, куди навідувався Ф.І. Успенський та за кордоном, де його як мінімум двічі відвідав М.Г. Попруженко. У 1899 р. зустріч між ними відбулася у Болгарії, де вони відвідали місця розкопок³⁹¹. М.Г. Попруженко увійшов до комісії для дослідження північно-східної Болгарії разом з В.Н. Златарським та К. Шкорпиллом.

Влітку 1907 р. М.Г. Попруженко зустрівся з вчителем у Константинополі, де отримав цінні поради³⁹². Дослідження М.Г. Попруженком середньовічних болгарських текстів (передусім «Синодика» царя Бориса) значною мірою спиралися на висновки та поради вчителя. Недаремно, свою докторську дисертацію про синодик царя Бориса одесит присвятив саме Ф.І. Успенському, про що розмістив посвяту на першій сторінці. М.Г. Попруженко став продовжувачем справи дослідження культури слов'ян періоду середньовіччя у тісному зв'язку з Візантією, популяризатором доробку Ф.І. Успенського та РАІК³⁹³.

³⁸⁷ ДАОО. – Ф. 159. – оп. 1, спр. 39. – Арк. 14–17, 20а–21.

³⁸⁸ ДАОО. – Ф. 159. – оп. 1, спр. 39. – Арк. 22–23.

³⁸⁹ ДАОО. – Ф. 159. – оп. 1, спр. 39. – Арк. 83–84.

³⁹⁰ ДАОО. – Ф. 159. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 7–8.

³⁹¹ Попруженко М. Г. Рец. на: Материалы для болгарских древностей Абоба-Плиски, София, 1905 // ЖМНП. – Т. 11. – СПб, 1907. – С. 450–461.

³⁹² Попруженко М. Г. Из-за границы. Лето 1907 года. – Одесса, 1908. – С. 2.

³⁹³ Попруженко М. Г. Славяне и Византия // ВВ. – Т. 22. – 1915–1916. – С. 253–280.

У другому томі «Известий» РАІК було опубліковано монографію М.Г. Попруженка про «Синодик» царя Бориса. У 15 томі було видано монографію М.Г. Попруженка про Козьму Пресвітера.

У 1912 р. у Константинополі Ф.І. Успенський познайомився з одеським професором, антикознавцем, Б.В. Варнеке³⁹⁴. Наприкінці 1894 р. Ф.І. Успенський просив в ОТІС дублікати книг та монет для бібліотеки та музею РАІК. Кількість отриманих предметів перевищила очікування директора. Це викликало його піднесену реакцію. У відповіді на вітальну телеграму від ОТІС з нагоди урочистого відкриття РАІК (ІФТ теж надіслало свою вітальну телеграму), Ф.І. Успенський наголосив: «Русская ученая колония на Востоке мыслями и чувствами стремится к метрополии и полагает к умножению чести и славы ее свой священный долг»³⁹⁵. У лютому 1896 р. фактичний голова ОТІС (віце-президент) В.Н. Юргевич був обраний почесним членом РАІК, передусім за сприяння у формуванні його музею³⁹⁶.

У 1897 р. Ф.І. Успенський через М.Г. Попруженка дізнавався в ОТІС про діловодну форму дипломів на звання почесного члена, бажаючи запровадити таку ж практику для РАІК³⁹⁷. 12 січня та 6 жовтня 1915 р. Ф.І. Успенський взяв участь у засіданнях ОТІС³⁹⁸. На першому з цих засідань його обрали почесним членом ОТІС, на другому – запросили головувати. У 32 томі «Записок» товариства після тривалої перерви було видано його статтю³⁹⁹. Тема «ОТІС та РАІК» не обмежується лише діяльністю Ф.І. Успенського. 3 березня 1908 р. професор О.А. Павловський виголосив доповідь на засіданні ОТІС про новітні видання РАІК у галузі історії візантійського мистецтва⁴⁰⁰. У 1914 р. дійсним членом ОТІС одноголосно було обрано тогочасного секретаря РАІК Б.А. Панченка.

Проте, більш рельєфно важливу роль в долі РАІК відіграло інше одеське наукове товариство – ІФТ. У 1889 р. воно було створено тим самим колом осіб, що тоді ж замислювали РАІК. Отже, не буде ве-

³⁹⁴ ДАОО. – Ф. 159. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 43.

³⁹⁵ ДАОО. – Ф. 93. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 12.

³⁹⁶ ДАОО. – Ф. 93. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 4.

³⁹⁷ ДАОО. – Ф. 159. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 42–43.

³⁹⁸ ЗООИД. – Т. 32. – Одесса, 1915. – С. 199–228.

³⁹⁹ Успенский Ф.И. Первые страницы Русской летописи и византийские переходные сказания // ЗООИД. – Т. 32. – Одесса, 1915. – С. 199–228.

⁴⁰⁰ ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 278. – Арк. 269.

ликим перебільшенням твердити, що ці об'єднання істориків перебували у «родинних стосунках». У зв'язку з переїздом до Константинополя, ІФТ обрало свого до того беззмінного голову Ф.І. Успенського своїм почесним членом. Дійсним членом обрано секретаря РАІК П.Д. Погодіна. На засіданні товариства О.А. Павловський популяризував відкриття РАІК у Мадебі. Серед провідних членів ІФТ були М.Г. Попруженко, М.Х. Красносельцев, О.М. Деревицький.

У 1911 р. ІФТ було головним центром вшанування ювілею Ф.І. Успенського. На честь професора було вирішено видати великий за обсягом збірник праць, черговий том «Летописи» ІФТ. Редактором тому був М.Г. Попруженко. Попри те, що матеріал було накопичено, товариство так і не знайшло коштів на видання. Були надруковані лише окремі відбитки його статей, зокрема: біографії Ф.І. Успенського авторства М.Г. Попруженко⁴⁰¹ та стаття секретаря РАІК Б.А. Панченка про зв'язки Константинополя з папою римським Інокентієм III⁴⁰².

Велика війна завдала сильного удару по РАІК. Його майно, документи, бібліотека, музей, були евакуйовані до Одеси, де для них було виділено окрему кімнату у бібліотеці університету як частину інфраструктури ІФТ. До Одеси переїхали Ф.І. Успенський та Б.А. Панченко. У ДАОО зберігається невелика справа з різними фінансовими документами РАІК, проханням до органів влади надати допомогу у важкий воєнний час⁴⁰³.

Головними центрами історичної науки у Криму були ТВАК та Херсонський музей. Обидва центри контактували з РАІК. Передусім йдеться про жвавий обмін між ТВАК та РАІК їх періодичними виданнями, що називалися однаково «Известия».

Під час засідання ТВАК 6 березня 1897 р. члени комісії заслухали лист Ф.І. Успенського як голови РАІК та члена попереднього комітету археологічного з'їзду в Афінах з проханням взяти участь у роботі цього з'їзду, приуроченого до 50-річчя французької школи в Афінах. Але ТВАК обмежилася привітанням учасникам з'їзду, за що і отри-

⁴⁰¹ Попруженко М. Г. Сорокалетие ученой деятельности академика Федора Ивановича Успенского. – Одесса, 1912.

⁴⁰² Панченко Б. А. Латинский Константинополь и папа Иннокентий III // ЛИФО. – Т. XXI. – Одесса, 1914.

⁴⁰³ ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 2924.

мала подяку⁴⁰⁴. Таким чином, бачимо як міжнародним зв'язкам ТВАК сприяла наявність контактів з РАІК.

У 1912 р. під час святкування 25-літнього ювілею ТВАК РАІК надіслав привітальну адресу, в якій було наголошено, що діяльність комісії сприяє поглибленню у вивченні історії Візантії та висловлено побажання, аби комісія викликала серед місцевих сил дружню роботу у тому напрямку, де б вона йшла рука об руку з Інститутом, адже у співробітництві з вченими силами Півдня Росії Інститут успішніше міг би виконати завдання, що стоять перед ним⁴⁰⁵.

У 1901–1908 рр. Р.Х. Лепер був секретарем РАІК. У 1908–1914 рр. він очолював Херсонський музей у Севастополі. У 1911 р. його обрали дійсним членом ТВАК. Контакти між Р.Х. Лепером та РАІК тривали. У 1912 р. на той момент члена Імператорської археологічної комісії Р.Х. Лепера було обрано почесним членом РАІК. У Східному відділі Ермітажу зберігаються 8 негативів виробів торевтики греко-скіфського стилю IV ст. до н.е. У 1914 р. їх вивезли з Криму до Константинополя та запропонували РАІК. Тривали перемовини між завідуючим археологічними розкопками у Херсонесі Р.Х. Лепером, Петербурзькою Археологічною комісією на чолі з О.О. Бобринським та директором РАІК Ф.І. Успенським. Але війна завадила покупці. За розпорядженням Ф.І. Успенського з речей зробили світлини. Предмети опинилися в Одесі у антиквара Ш. Хохмана, який емігрував у Берлін⁴⁰⁶. Тому предмети, з яких було зроблені світлини осіли у різних колекціях, музейних та приватних. У 1912 р. почесним членом РАІК було обрано члена ТВАК, віце-президента ОТІС, мешканця Ялти, видатного історика О.Л. Бертъе-Делагарда.

Спільними членами ТВАК та РАІК були також Ф.І. Успенський (обраний у члени у 1890 р., тобто ще до призначення директором РАІК), Д.В. Айналов, Б.Б. Фармаковський, Ф.І. Шміт, О.М. Деревицький, Е.Р. Штерн, О.І. Кірпічніков, І.В. Помяловський, В.В. Латишев.

4 почесних члени, 7 дійсних, 2 – члени-співробітники РАІК, мешкали в Одесі весь час існування установи; 2 почесних члени з Криму. На сторінках головного видання РАІК «Известий» було надруковано 3 статті двох південноукраїнських авторів. 3 томи видання було видано

⁴⁰⁴ ИТУАК. – Т. 27. – Симферополь, 1897. – С. 115.

⁴⁰⁵ ИТУАК. – Т. 48. – Симферополь, 1912. – С. 292.

⁴⁰⁶ Shcheglov A. N., Katz V. I. A Fourth-Century B.C. Royal Kurgan in the Crimen // Metropolitan Museum Journal, 1991. – Vol. 26. – P. 97–122.

в Одесі завдяки співробітництву з РАІК низки одеситів, передусім колишніх учнів Ф.І. Успенського. На сторінках одеських товариств було оприлюднено низку статей очільників РАІК: Ф.І. Успенського, Б.В. Фармаковського, Б.А. Панченка. До цього слід додати факт наявності значного числа спільних членів серед членів РАІК та південноукраїнських товариств. Ф.І. Успенський був членом усіх провідних товариств Одеси та Криму. Головними «містками» між Одесою та Константинополем певний час були Б.В. Фармаковський та М.Г. Попруженко. Одеса фактично перетворилася, особливо на перших стадіях існування Інституту, на головного донора його наукових кадрів, важливою частиною його інфраструктури. Можна твердити, що Одеса була одним з найважливіших інфраструктурних осередків РАІК. Співпраця з РАІК була одним з найважливіших каналів, що витягував загалом провінційну історичну науку Одеси та Криму з тенет провінційного намулу, відкривав більш широкі перспективи.

Своєрідними комунікаторами у важкій та важливій справі налагодження міжнародних контактів в історіографічній галуззі виступали консули іноземних держав, що мешкали на півдні України⁴⁰⁷. Цілком доречним розглядати таку діяльність під кутом зору відносно нового поняття «культурна дипломатія». Консулами ставали люди різного статку, рівня освіти, свідомості, зв'язку з відповідною державою. Іноді цей статус особа розглядала лише як почесний і ні до чого особливо не зобов'язуючий. Виконання ж культурологічних завдань могли брати на себе лише особи з певною ментальною установкою і гуманітарним світоглядом, а також високого рівня відповідальності перед країною, а часто і певним народом, якщо йшлося про більш-менш національно однорідні держави, якій вони мали служити. Франкомовний варіант вже згаданої вище праці П.К. Бруна про ОТІС, присвячена його ювілею, розсилався до інших держав за посередництвом консулів цих держав, базованих в Одесі⁴⁰⁸.

Перші автори праць з історії південноукраїнських земель, зокрема, Одеси, спиралися на працю французького консула у Тифлісі Жака

⁴⁰⁷ Скрипник В. В. Отто Блау і сходознавство в Одеському товаристві історії та старожитностей // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Історія. – 2010. – Т. 120. – Вип. 107. – С. 62-64; Білоусова Л. Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств у Одесі в XIX – на початку XX століть // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 24: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. – К., 2015. – С. 374–390. Феденко О. Відкриття та діяльність італійських консульств в Одесі наприкінці XVIII – початку XX ст. // Краєзнавство. – 2015. – № 1-2. – С. 47–51.

⁴⁰⁸ Отчет за 1863 – 1864. – Одесса, 1865. – С. 11.

Франсуа Гамби – опис його подорожей чорноморським узбережжям, що був виданий у Парижі у 1826 р.⁴⁰⁹ Опис містив й історичні відомості. Вочевидь, тифліський статус Ж.-Ф. Гамби, не дає йому «право» вважатися першим південноукраїнським консулом, який був безпосередньо залучений до місцевого історичного процесу. Натомість такою особою можна вважати Фелікса Лагоріо, неоголошений, представник аристократичного генуезького роду, віце-консул королівства обох Сицилій, а потім Австрійської імперії, який на початку XIX ст. осів у Феодосії. Він відомий як батько видатного живописця, учня та помічника І.К. Айвазовського Лева Лагоріо. Відомо, що Ф. Лагоріо серйозно ставився до своїх основних обов'язків – налагоджувати торговельні зв'язки між Італією та Російською імперією, головним чином Кримом. У 1809 р. він разом з двома іншими особами подав феодосійському градоначальнику проект заснування у Феодосії транзитної торгівлі на зразок одеської та комерційного суду⁴¹⁰. На початку 1810-х років Ф. Лагоріо був директором Феодосійської страхової компанії.

Напевно, заняття історією Тавриди було зумовлено його бажанням обґрунтувати модерні економічні ініціативи. У 1828 р. в «Одеском вестнике» він опублікував статтю про історію торгівлі у Тавриді. Це була частина праці на цю ж тему, що з'явився, як і ця стаття, французькою мовою, у 1830 р. в Одесі. У 1830-1850-х роках Ф. Лагоріо написав чотири статті про історію Феодосії, але вони залишилися у рукописах. Через тривалий час після смерті італійця П.О. Юрченко переклав твори Ф. Лагоріо з французької на російську мову під назвою «Чотири доби з історії міста Феодосії» та опублікував їх в одному з томів «Записок» ОТС⁴¹¹. Публікації перекладу твору Ф. Лагоріо П.О. Юрченко супроводив великою ґрунтовною передмовою. Головним чином у цій передмові одеський історик зосередився на запереченні правоти Ф. Лагоріо в його критиці князя М.С. Воронцова за, начебто, неврахування інтересів Феодосії. Цей погляд Ф. Лагоріо

⁴⁰⁹ Gamba, Jacques Francois, chevalier. Voyage dans la Russie Meridionale, et particulierement dans les provinces situees au-dela du Caucase fait depuis 1820 jusqu'a 1824. Paris, Trouve C.J., 1826. – V. I. – [4], LX, 444 p.; V. 2.

⁴¹⁰ Головкин Ю. И. Проекты развития черноморской торговли (последняя четверть XVIII – начало XIX вв.) // Современные вопросы источниковедения и историографии истории России: Сб. статей / Отв. ред. К. Б. Назаренко. – СПб., 2014. – С. 100–101.

⁴¹¹ Четыре эпохи в жизни города Феодосии. Ф. Лагоріо. Перевод с французского П. Юрченко // ЗООИД. – Т. XV. – 1889. – С. 404–456.

перейняли і деякі сучасні П.О. Юрченку феодосійські історики, отже, питання залишалося актуальним.

Завершення першої половини XIX ст. було позначено видатною історіографічною подією: виникненням ОТІС, що було першим товариством такого типу не лише у південноукраїнському, але й у загальноукраїнському масштабі. Членами товариства були низка дипломатів: в Одесі це О.С. Стурдза (у відставці), а решта відстоювали інтереси Російської імперії за кордоном: віце-консул у Генуї Є. Беццо, консули у Смірні Ф.А. Іванов та К. Мострас, консул у Ніші С. Чихотин, віце-консул в Александрії В. Залеман, серетар консульства у Смірні С. Рогалья, консул у Бургасі М. Гартінг.

Водночас, членами ОТІС були консули. Яків-Віктор-Едуард Тетбу де Мариньї (1793 – 1852) походив з родини французького генерального консула. У 1820-х роках він здійснив подорожі на Кавказ, Малу Азію, Балкани. Свої спостереження він опублікував, що викликало зацікавлення багатьох вчених. Своїм дійсним членом його обрало Паризьке географічне товариство, Амстердамське та Афінське наукові товариства. У 1830 р. король Нідерландів призначив його консулом в Одесу. Він і надалі після цього мандрував та публікував історико-топографічні дослідження Чорноморського та Азовського узбережжя. Низка з них були оприлюднені на сторінках «Записок» ОТІС, одним з перших членів якого він був⁴¹². Видання однієї з праць дослідника та дипломата вже сучасними вченими свідчить про їх непересічність⁴¹³. Кілька його статей було опубліковано в газеті «Одесский вестник»⁴¹⁴.

Представник видатного одеського роду Дерібасів, племінник адмірала Йосифа де Рібаса, М.Ф. Дерібас був неаполітанським віце-консулом в Одесі з 1826 р., спочатку при неаполітанському консулі, своєму батькові Феліксі. Сім років М.Ф. Дерібас прожив у Неаполі. У 1845 – 1854 рр. був генеральним консулом Неаполя в Одесі. Окрім цього, був цензором Одеського комітету іноземної цензури, директором Одеської міської публічної бібліотеки (1868 – 1882), редактором фран-

⁴¹² Тетбу-де-Мариньї Новооткрытые следы древних поселений в окрестностях Керчи // ЗООИД. – Т. I. – Одесса, 1844. – С. 600; Тетбу-де-Мариньї Находки древностей на Абхазском берегу и около Кубани // ЗООИД. – Т. I. – С. 628–630; Тетбу-де-Мариньї Э. Цемесская (Новороссийская) бухта на восточном берегу Черного моря // ЗООИД. – Т. III. – Одесса, 1853. – С. 210–214; Тетбу-де-Мариньї Э. Дюбрюкс Павел // ЗООИД. – Т. II. – Одесса, 1848. – С. 229–231.

⁴¹³ Мариньї Тетбу де. Путешествие в Черкессию. Перевод с англ. Корсаков Р.О. – СПб, 2015.

⁴¹⁴ Тетбу-де-Мариньї Э. Извлечения из неизданного путешествия по берегам Черного моря в 1823, 24 и 25 гг. // Одесский вестник. – 1828. – 14 апреля; Тетбу-де-Мариньї Э. О религии черкесов // Одесский вестник. – 1828. – 13 июня.

цузької версії провідної південноукраїнської газети «Journal d'Odessa» (1854 – 1875). Водночас він служив при генерал-губернаторі по відомству Міністерства іноземних справ. Як і декілька інших представників роду, він був великий аматор історії, що було відповідно оцінено ОТИС, що обрало його своїм дійсним членом. У 1870-х рр. він опублікував свої спогади про візит до Одеси неаполітанської королеви Марії-Кароліни. Водночас він був автором низки суто історичних нарисів. Головним з них є його праця 1834 р. «Нарис про місто Одесу» італійською мовою. Твір тривалий час зберігався у рукописі у Неаполітанському архіві, адже був спеціально написаний та подарований уряду Королівства обох Сицилій. Лише у 1988 р. праця була опублікована⁴¹⁵. Натомість широкознаними були його статті в одеській пресі: «Історія міських плантацій та саду» (1871), «Роздуми одеського старожила з приводу чуток про чуму» (1879), «З минулого одеського театру», «Ще про Й.М. де Рібаса» (1881).

Уродженець одного з німецьких міст Отто Блау отримав вищу освіту у Галльському університеті на кафедрах богослов'я та філософії та факультеті східних мов та Лейпцігському університеті. З 1850-х рр. і до самої смерті він присвятив себе дипломатичній кар'єрі: був аташе та віце-канцлером посольства Пруссії у Константинополі, генеральним консулом місії Пруссії у Трапезунді та Сараєво. Нарешті, у 1872 – 1879 рр. вже як досвідчений дипломат він був генеральним консулом місії Німецької імперії в Одесі, що було засноване у 1871 р. Останні роки консульства О. Блау припали на важкий період війни між Російською та Османською імперіями. О. Блау виконував у цей час важливу посередницьку місію. Але несподівано для усіх він застрелився на Приморському бульварі, приєднавшись таким чином до одеського «клубу істориків-самогубців», згаданого вже П.О. Юрченка, Р.Е. Заузе, І.М. Бондаренка, та похований в Одесі.

Одеська газета залишила вражаючий опис причин самогубства консула⁴¹⁶. За версією журналіста, О. Блау мав відправитися в Астраханську губернію, уражену чумою. Але замість нього відправився віце-консул, який обіцяв повернутися через три тижні, аби його замінив О. Блау. Але він затримався. О. Блау вважав, що його колега помер і винуватив себе і наважився на крайню дію, залишивши без чоловіка свою дружину та без батька – четверо дітей.

⁴¹⁵ Ribas M. Saggio sulla città di Odessa di Michele de Ribas e altri documenti dell'archivio di Stato di Napoli / a cura di Moracci G. – Genova, 1988.

⁴¹⁶ Правда. – 1879. – 16 февраля. – № 36.

Вже до приїзду в Одесу О. Блау був відомий як автор низки праць з орієнталістики та етнографії, нумізматики. Був колекціонером та нумізматом. 14 листопада 1873 р. О. Блау було обрано дійсним членом ОТІС. Він описав східні монети із зібрання музею товариства. У «Записках» товариства була опублікована його стаття на цю тему. Під час перебування в Одесі О. Блау видав велику працю у Берліні у 1877 р. про Боснію та Герцеговину з описом своїх мандрівних вражень⁴¹⁷. Смерть О. Блау була зустрінуто розлогим некрологом у «Записках» ОТІС⁴¹⁸. Проте, автор некрологу не був зазначений. Припустимо, що найвірогідніше це міг бути М.М. Мурзакевич. Некрологіст дуже високо оцінив як моральні, такі наукові якості німецького вченого та дипломата. Ані автор некрологу, ані сучасний біограф О. Блау В.В. Скрипник не зазначають доволі важливого факту одеського періоду його біографії: участі в археологічних з'їздах. Власне, у час перебування О. Блау в Україні у Російській імперії відбулося два з'їзди: Київський у 1874 р. та Казанський у 1877 та підготовчий етап проведення наступного, Тифліського, з'їзду. У Київському з'їзді О. Блау брав участь як делегат від Одеси. У Казанському з'їзді він участі не брав. Натомість на ім'я попереднього комітету з організації Тифліського з'їзду одеських професор П.К. Брун на початку 1878 р. надіслав листа, в якому наводив перелік запитань, запропонованих до розгляду О. Блау.

О. Блау пропонував до розгляду шість питань та пропозицій: «1. З якого пункту берегу війська Ксенофонта вперше побачили Евксинське море; 2. Чи не можна точно визначити місцевість, яку займала давня афінська колонія на схід від Требізонду; 3. План резиденції Комнінів та Елінського міста Требізонда на підставі існуючих руїн; 4. Який був новий грецький діалект з рисами давньої вимови та якою була сфера його поширення; 5. Походження колоній так званих «Кромлі» (греків за походженням, які сповідують іслам); 6. Дослідити у маловідомих околицях Требізонда та Керазонда питання про національність місцевого населення, скласти перелік власних імен сіл, гір, річок і т.п.»⁴¹⁹. Після смерті О. Блау П.К. Брун повторив його запитання під час засідання Московського попереднього комітету з'їзду.

⁴¹⁷ Blau O. Reisen in Bosnien und der Hertzegowina. – Berlin, 1877. – 254 p.

⁴¹⁸ Некролог: Отто Герман Блау // ЗИООИД. – Т. 11. – 1879. – С. 446–451.

⁴¹⁹ Пятый Археологический съезд в Тифлисе. Протоколы Подготовительного комитета. – М., 1879. – С. 5.

Ще один дипломат, який залишив відчутний слід у розвитку історіографічного процесу – І.Г. Вучина. Він був багатим купцем, членом багатьох установ та товариств, зокрема, Грецького благодійного товариства, що перетворювало його тривалий час на одну з найпомітніших постатей громадського життя Одеси. Головною його посадою довгий час був статус грецького консула в Одесі. Консульство значилося за місцем його будинку на вулиці Пушкінській. Найбільшу відомість він здобув тим, що у 1871 році заснував щорічну премію для російськомовні драматичні твори». Лауреатів визначала колегія професорів історико-філологічного факультету Новоросійського університету. Аналогічну премію для грецьких поетів він заснував в Атенах. 25 січня 1884 р. І.Г. Вучину обрали дійсним членом ОТІС. Членом ОТІС був також його брат Олександр, який жертвував у музей товариства цінні античні артефакти.

Як зазначав автор некролога про І.Г. Вучину, видатний одеський історик О.І. Маркевич, «для Товариства, І.Г. Вучина був корисний, як жертвами пам'ятників старожитностей, так і тим, що сприяв полегшенню у перевезенні археологічних предметів із Греції та на грецьких судах»⁴²⁰. Історик і сам отримував від І.Г. Вучини підтримку, найвірогідніше матеріальну. Інші джерела дозволяють конкретизувати внесок І.Г. Вучини у розвиток ОТІС.

У 1887 р. ОТІС звернулося до І.Г. Вучини з проханням розіслати три примірники звіту товариства за 1886-1887 рр., видання про 50-річний ювілей товариства: Константинопольському грецькому філологічному товариству; Афінському археологічному товариству, члену ОТІС Різо-Рангаві; в Іерусалім дійсному члену архімандриту Антоніну⁴²¹.

Вице-консул Італії в Одесі з 1902 р. кавалер Сільвіо Коцціо влітку 1914 р. перебував у відрядженні в Італії, де представив президенту Лігурійського товариства історії маркізу Чезаре Імперіале свою роботу «Історичні нотатки про панування генуезців у Криму та короткі замітки про походження міста Одеси та його італійської колонії» (так і не була надрукована), за яку на виставці в Мілані 1906 р. отримав золоту медаль. Заступником С. Коцціо був професор італійської мови НУ Джованні Сперандео. Під час свого відрядження 1906 р. до Риму у журналі «Rivista d'Italia» він опублікував працю «Gli italiani nel Mar Nero. La colonia di Odessa».

⁴²⁰ Маркевич А.И. Иван Юрьевич Вучина // ЗООИД. – Т. XXIV. – 1902. – Отд. IV. Некрологи. – С. 19–20.

⁴²¹ ДАОО. – Ф. 93. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 85, 215, 232.

Консул Сербії в Одесі, купець Гугон Семенович Суппичич був одним з чільних діячів «Слов'янського товариства Святих братів Кирила та Медодія». Він виступав з публічними лекціями. Історичні приклади він використовував для обґрунтування своїх панславістських поглядів⁴²². Уродженець острова Мальта Едвін-Вільям Каруана у 1908-1919 рр. був віце-консулом Британської імперії у Херсоні і одночасно мав повноваження турецького консула. Він був знаним колекціонером мистецьких творів, періодично влаштовував виставки своєї колекції у Товаристві шанувальників витончених мистецтв Херсона. У 1914 р. він перший очолив новостворений Музей витончених мистецтв у Херсоні. Як меценат він надавав допомогу Херсонському музею старожитностей, який очолював В.І. Гошкевич. Наприклад, музей одержав в дарунок три чорнолакові канфари від віце-консула в Херсоні⁴²³. У 1912 - 1913 рр. Е. Каруана подарував музею кредитний білет 1863 р., срібний перстень з дорогоцінним каменем, знайдений на Кубані, старовинний сталевий меч. Найбільший внесок консула у поповнення колекції музею полягав у тому, що він придбав для нього колекцію російських медалей у кількості 179 примірників – копії, що були виготовлені у Санкт-Петербурзькому монетному дворі⁴²⁴. У 1914 р. Е. Каруана подарував музею справу про розлучення миколаївського обивателя 1859 року. У 1915 р. Е. Каруана подарував бібліотеці Херсонського музею витончених мистецтв трьохтомну працю професора К. Вермана «Історія мистецтв усіх часів та народів». Виконував Е. Каруана і природну для дипломата комунікативну функцію. У квітні 1913 р. він перекладав на англійську мову пояснення В.І. Гошкевича для шведського гостя Херсонського музею, природознавця Олофа Гіллінга⁴²⁵. «Спадкоємцями» Ф. Лагоріо в якості великих аматорів старовини наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. у Криму були французькі консули Полідор Ваксь та Луї Бертрен. Негоціант П. Ваксь був першим французьким консулом у Севастополі (призначений у 1883 р.). Деякий час він мешкав в Одесі, а після Кримської війни переселився до Криму разом з батьком П'єром, що втік туди

⁴²² Суппичич Г. С. Славяне и конституция Публ. лекция Гугона Семеновича Суппичича (корол. серб. ген. консул и пред. Одес. серб. благотвор. о-ва), прочит. в Новорос. ун-те 18 нояб. 1909 г. – Одесса 1910.

⁴²³ Костенко А., Абікулова М. Антична колекція Херсонського обласного краєзнавчого музею. Історія становлення (1890–1963 рр.). – Херсон, 2016. – С. 58.

⁴²⁴ Херсонская мысль. – 1912. – 10 января, 12 февраля; Юг. – 1913. – 10 января.

⁴²⁵ Херсонская газета Копейка. – 1913. – 18 апреля.

від судового переслідування. Саме у контексті батькових авантюри ми вперше «зустрічаємо» Полідора разом з його братом Альфонсом у досить своєрідному контексті. Разом з декількома подільниками П'єру Вакьє вдалося добитися дозволу на відновлювальні роботи після війни у Криму. Проте, як виявилось, він шукав скарби, грабував могили англійських офіцерів часів Кримської війни, чим викликав неабиякий скандал. До цієї «справи» він долучав і синів.

Не ясно якою мірою ці акції вплинули на відповідні зацікавлення його сина, але він став на шлях справжнього дослідника та аматора старожитностей. Він зібрав цінну колекцію монет та медалей. Нумізматычна колекція француза складалася з 1007 монет. П. Вакьє був дійсним членом ОТИС та ТВАК⁴²⁶. В одному з томів «Известий» ТВАК він опублікував свою невелику статтю про систему літочислення Херсонесу⁴²⁷. Раптова смерть не дозволила йому завершити роботу над ще однією статтею для цього видання – про монограми на херсонеських монетах⁴²⁸.

Решта відомих нам праць П. Вакьє були опубліковані французькою мовою⁴²⁹. Консул підтримував контакти як з місцевими, кримськими, істориками (К.К. Косцюшко-Валюжиничем), так і одеськими та московськими. Зокрема, у 1887 р. він подарував Історичному музею Московського археологічного товариства товариства античний мармуровий надпис, який він придбав у Севастополі⁴³⁰. Деякі гіпотези аматора його колеги вважали занадто сміливими і тому піддавали сумніву (херсонєць Платон Бурачков, москвич Олексій Орешніков, німецькі нумізмати)⁴³¹.

17 січня 1912 р. французького віце-консула у Криму Луї Бертрена одногосно обрали дійсним членом ТВАК. Він також виконував обов'язки турецького та іспанського віце-консула. У Криму разом з

⁴²⁶ Яковлев В.А. Некрологи. Полидор Петрович Вакьє // ЗООИД. – 1893. – Т. 16. – Ч. III. – С. 3–4.

⁴²⁷ Вакьє П. Эра г. Херсонеса Таврического // ИТУАК. – 1891. – Т. 11. – С. 144–146.

⁴²⁸ ИТУАК. – Т. 15. – 1892. – С. 112.

⁴²⁹ Vacquier P. Numismatique des Scythes et des Sarmates, Kerkinitis et Tannais 1881; Vacquier P. Médaille de St. Vladimir, trappe dans la ville de Chersonèse. Moscou, 1879.

⁴³⁰ Древности. Труды Императорского Московского Археологического общества. – Т. 12. – 1888. – С. 147.

⁴³¹ Бурачков П.О. Общий каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, существовавшим в древности на северном берегу Черного моря. – Одесса, 1884. – Ч. 1. – С. 126; Орешников А.В. Материалы по древней нумизматике черноморского побережья. – М., 1892. – С. 12.

батьками він опинився ще у дитинстві, але невдовзі вони повернулися у Францію, де Л. Бертрен отримав освіту. Наприкінці 1880-х рр. він переїхав до Одеси, а потім до Криму, де його батько жив разом зі своєю дружиною княгинею – донькою колишнього Керченського градоначальника князя З.С. Херхеулідзе⁴³². Кілька років Л. Бертрен прожив у маєтку княгині поблизу Судака, тому й обрав собі творчий псевдонім Луї де Судака. На поч. 1890-х рр. він переїхав до Феодосії, де й прожив до кінця своїх днів. Був нагороджений французьким, турецьким та російським орденами.

Л. Бертрен – автор численних кримознавчих нарисів популярно-белетристичного змісту, переважно опублікованих у французьких виданнях, звичайно французькою мовою. Книга Л. Бертрена «Мандрівка Кримом» була видана у Парижі. Важливо, що праці Л. Бертрена відзначалися позитивним ставленням до кримських татар.

Історіографічний процес охоплює не лише дослідження з історії, чи безпосередню діяльність істориків, але й проблеми пов'язані з циркулюванням та функціонуванням історичної пам'яті, реалізації історичної політики. Консули на території Південної України були залучені до цього процесу як особи, що були уповноважені своїми державами сприяти охороні могил співвітчизників.

Йдеться передусім про кримську, конкретніше Севастопольську, ситуацію. Після Східної війни 1853–1856 рр. в околицях Севастополя було багато поховань французів та англійців, що, як вже було згадано щодо особи П. Вакьє, грабувалися. Діяльність П'єра Вакьє та його товаришів викликала втручання британського генерального консула в Одесі та його секретаря. У 1859 р. британський віце-консул у Феодосії капітан Р. Кліппертон оглянув декілька британських цвинтарів Криму. Про поганий стан цвинтарів він повідомив британському консулу у Керчі серу Д. Елдриджу, який доповів про це міністру іноземних справ Великої Британії лорду Д. Расселу. Лорд звернувся з протестом та вимогою до Олександра II⁴³³. Ці та інші зусилля призвели до облаштування трьох цвинтарів – британського, французького та італійського, нагляд за якими було доручено консулам. Зокрема, багато для збереження британського цвинтаря зробив С. Харфорд, французького – Луї Ге, якого у 1915 р. урочисто поховали на цьому ж

⁴³² Гейман В. Луи Бертрен (Некролог) // ИТУАК. – В. 56. – 1920. – С. 167–170.

⁴³³ Орлов А. А. Англо-российский «крымский» дипломатический конфликт 1856-1868 гг. // Новая и новейшая история. – 2002. – № 3. – С. 113–125.

цвинтарі. До того ж Л. Ге сприяв поверненню до Севастополя з Франції дзвону Херсонського монастиря, що був під час війни вивезений як трофей. У 1911 р. із Севастополя в Італії за сприяння севастопольського консула Олександра Мошетті були перепоховані рештки італійських генералів Ломармора і Монтевекіо⁴³⁴.

Отже, рівень співпраці іноземних та місцевих істориків не був однаковим, яскраво відбиваючи рівень потенціалу історичної науки у кожному з них. Лідируючим центром безумовно була Одеса. Випадок Херсону яскраво вказує на величезну роль особистого чинника в історії. У досить скромному культурному центрі Херсоні В.І. Гошкевичу вдалося досягти рівня вченого, головним дітищем якого, Музеєм, зацікавилися колеги з віддалених від Херсону країн. Натомість Криму, враховуючи бекграунд створений у першій пол. XIX ст. не вдалося здійснити якійсь особливий прорив у налагодженні міжнародних зв'язків.

2.4. Конфлікти у середовищі істориків

У середовищі істориків не бракувало й відверто конфліктних, навіть скандальних ситуацій, що були зумовлені низкою чинників. Низка конфліктів були відбиттям загострення громадсько-політичного протистояння у Російській імперії. Найяскравіше це відбилося у розколі між професурою НУ, де частина професорів належала до «правої» (консервативної) партії, а частина «лівої» (ліберали та ті, хто відчував симпатії до соціалістичних вчень). Особливо це протистояння відбилося у мовах революції 1905 р. Найяскравішим епізодом було гостре протистояння між професорами, переважно причетними до різних галузей історичної науки щодо захисту дисертації О.Г. Тимофєєва про історію тілесних покарань у Росії. На початку існування НУ у середовищі професорів намітились розходження між старожилами Одеси та новими, прийшлими зі сторони професорами⁴³⁵.

Полеміка між І.А. Линниченко та С.П. Шелухиним з приводу походження назви «Україна» мала не лише суспільно-політичний, але й відчутний соціокультурний аспект як прояв протистояння між одеськими істориками-фахівцями та істориками-аматорами⁴³⁶.

⁴³⁴ Крымский вестник. – 1911, 28 апреля; Крымский вестник. – 1912. – 18 августа.

⁴³⁵ Модестов В. И. Орывок из воспоминаний // Исторический вестник. – Т. 18. – Вып. 11 (ноябрь). – С. 282–301.

⁴³⁶ Линниченко И. А. Что такое Украина // ОН. – 1908. – 7 сентября.

Відлунням цього ж протистояння між академічними та позаакадемічними істориками були невдачі ініціатив щодо заснування Одеського історичного архіву (до чиновників надішли відразу два проекти – професорів-істориків НУ та А.О. Скальковського, при чому жодна зі сторін не сприймала іншу) та міського музею⁴³⁷. А.О. Скальковського звинувачували у тому, що він не надав у користування цінні документи з Архіву Коша Січі своїм колегам, в тому числі й Д.І. Яворницькому. У Миколаєві відбиттям цієї тенденції була полеміка між вихованцем В.Б. Антоновича П.А. Івановим та аматором історії Г.М. Ге⁴³⁸.

Певні розходження існували у розумінні завдань історика та трактуванні історичного матеріалу між загальними істориками та істориками права. Ці, на перший погляд, непомітні тріщинки суттєво вплинули на функціонування одеських товариств історичного спрямування. У зв'язку з посиленням у суспільстві наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. атеїстичних, нігілістичних тенденцій досить зверхнє, іноді просто підозріле та зневажливе ставлення відчували до себе історики церкви⁴³⁹.

Конфлікти впливали на діяльність наукових товариств. Негативно вплинув на діяльність ОТІС конфлікт між одним з його засновників М.М. Мурзакевичем та А.О. Скальковським. Через власні амбіції та конфлікти з деякими колегами (Е.Р. Штерном, Є.М. Щепкіним та М.Г. Попруженко) від діяльності в ОТІС та ІФТ поступово відійшов І.А. Линниченко. У 1911 р. професор заснував ОБТ, у діяльності якого втім не брали участі деякі провідні одеські історики. Найбільш тривалим був конфлікт між І.А. Линниченко та Є.М. Щепкіним. Відлунням конфлікту між професорами І.А. Линниченко та Є.П. Трифільєвим був конфлікт останнього з учнем І.А. Линниченка С.Л. Аваліані⁴⁴⁰.

⁴³⁷ Музичко О. Внесок професорів Новоросійського університету у розвиток архівної справи в Одесі у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. Південний архів. Зб. наукових праць. Історичні науки. – Вип. 7. – Херсон, 2002. – С. 174–179; Музичко О., Солодова В. Справа заснування «Музею міста Одеси» на початку ХХ ст.: ініціатори, задуми та реалії // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – № 5. – 2008. – С. 31–40.

⁴³⁸ С. Е. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890) Г.Н. Ге // КС. – 1891. – Т. 34. – № 7. – Отд. 2. – С. 155–157; Иванов П. А. Несколько замечаний на сочинение г. Ге «Исторический очерк столетнего существования г. Николаева при устье Ингула (1790–1890) // Южанин. – 1890. – 20, 21 ноября; Иванов П. А. Audiatur et altera pars! // Южанин. – 1890. – 11 декабря.

⁴³⁹ А-сь Лекции А. Клитина // ОН. – 1905. – 4-5 апреля; ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 89-95; ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 10.

⁴⁴⁰ Трифилев Є. П. Ответ на открытое письмо С. Л. Авалиани // ОЛ. – 1916. – 11 мая; Авали-

Усі ці конфлікти виплескувалися на шпальти преси, таким чином занурюючи громадськість у бої між істориками, але не так за історію, як за значно прагматичніші кар'єрні справи.

Деякі конфлікти не мали виразної особистісної та політичної складової, хоча все це було підґрунтям. Так, у 1897 р. на засіданні ІФТ, а потім й у пресі спалахнула жорстка полеміка з переходом на особистості між професорами В.М. Мочульським та О.І. Алмазовим⁴⁴¹. Власне, тон цієї полеміки, що начебто була викликана вузьким питанням про народні прислів'я, чітко засвідчив її позанаукову генезу.

Щоправда, деякі конфлікти не були нічим іншим як міжособистісними. Яскравим прикладом є малопомітний через свою непублічність конфлікт між катеринославцями Д.І. Яворницьким та жінкою-археологом та музеєзнавцем А.А. Скриленко. І.О. Кочергін шукає пояснень у психологічно-гендерній площині (компенсація вченого за невдалі стосунки з жінками, упередженість до жінок-вчених)⁴⁴². Хоч ця думка й не позбавлена сенсу, але не ясно чому у більшості інших випадків Д.І. Яворницькому вдавалося підтримувати рівні і дружні стосунки з жінками, зокрема, переважно аматорками історії.

Деякі непублічні конфлікти слід вважати зовнішніми, бо вони спалахували певним південноукраїнським істориком та колегою з іншого регіону. У 1913 р. у «Записках» Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові була опублікована стаття одесита М.Є. Слабченка про адміністративний устрій Гетьманщини XVII–XVIII ст. та відповідь на розгромний відгук маститого київського історика М.П. Василенка на цю працю М.Є. Слабченка у попередньому числі «Записок»⁴⁴³. У листі до М.С. Грушевського М.Є. Слабченко палко розповів про свою мотивацію друкуватися українською, рідною, мовою у виданнях НТШ⁴⁴⁴. Але, як це парадоксально, ця полеміка спровокувала конфлікт не між М.Є. Слабченком та М.П. Василенком, а між М.Є. Слабченко та М.С. Грушевським. Через інтриги третіх осіб (зокрема, С.П. Шелухина) М.С. Грушевський відкинув подальшу співпрацю з

ани С. Л. Мой ответ проф. Е. П. Трифильеву // ОЛ. – 1916. – 15 мая; Трифильев Е. П. Ответ С. Л. Авалиани // ОЛ. – 1916. – 17 мая; Авалиани С. Л. Последнее слово. Ответ проф. Е. П. Трифильеву // ОЛ. – 1916. – 24 мая.

⁴⁴¹ Южное обозрение. – 1897. – 5 марта.

⁴⁴² Кочергін І. О. Невідомий Д. І. Яворницький // Січеславський альманах. – 2008. – Вип. 3. – С. 126–127.

⁴⁴³ Слабченко М. З приводу заміток М. Василенка // ЗНТШ. – Т. 116. – Кн. 4. – 1913. – С. 69–79.

⁴⁴⁴ ЦДАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 752. – Арк. 3, 10.

одеситом. Це мало важкі та сумні наслідки передусім для української історичної науки, спричинившись до гострого протистояння в українському науковому середовищі у 1920-х рр., чим швидко та вдало для себе скористалася советська каральна система.

У 1896 р Є.Х. Чикаленко заснував премію для написання популярної історії України. На цей заклик відгукнулася російський історик з деякими українофільськими симпатіями О.Я. Єфименко. Однак реакція Є.Х. Чикаленка, яку він, вважаємо, транслював і В.Б. Антоновичу та іншим, була різко негативною. Про це він писав у листах до одеситів М.Ф. Комарова та І.Л. Липи. У січні 1900 р. він наголошував, що розділи праці про до козацьку добу в історії України написано у московсько-централістичному дусі, відсутності розділу про національне відродження у підросійській та австро-угорській Україні та висловлював впевненість, що премія має дочекатися «історика-українця, а не кацапа»⁴⁴⁵. З точки зору етнічного націоналізму, якого послідовно дотримувався Є.Х. Чикаленко, його критика була цілком справедливою, як і переконання в існуванні зв'язку між етнічним походженням автора та його ідеями і писаннями. Якщо з точки зору науки, твір О.Я. Єфименко міг витримати критику, то з точки зору поширення української національної свідомості – однозначно ні, адже це передбачало певний флер «шовінізму», про який Є.Х. Чикаленко писав В.К. Винниченку. Такого історика він зрештою знайшов у постаті М.М. Аркаса, хоча тому і зашкодило його аматорство у цій сфері.

Чи не найгучніший резонанс і конфлікти викликало видання відомої «Історії України-Русі» миколаївця М.М. Аркаса⁴⁴⁶. Найбільш докладні зауваження висловили В.К. Липинський та М.С. Грушевський. Однак якщо В.К. Липинський був стриманим у критиці, то М.С. Грушевський висловив суто нищівну критику. Квінтесенцією його рецензії були тези про те, що «...тої ідеології, яка була би нам бажана, того висвітлення історії України, в якій ми його бачимо, –

⁴⁴⁵ Старовойтенко І. Листи Євгена Чикаленка до І. Липи (на матеріалах державного архіву Одеської області) // Слово і час. – 2005. – № 2. – С. 75; Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – К., 2009. – С. 260, 322.

⁴⁴⁶ «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906-1909 роки / Упорядк., вступ та коментарі Інни Старовойтенко. – К., 2009; Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслава Липинського (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.-Філадельфія, 1994. – С. 161-170; Ульяновський В. Микола Аркас, «Історія України-Русі» і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство: Історичний збірник. – К., 1996. – С. 161–220; Гирич І. Ще до проблеми «Аркас і Грушевський» // Історія, історіософія, джерелознавство: Історичний збірник. – К., 1996. – С. 221–230.

в книзі Аркаса нема» та «д. Аркас цілу стару Україну перебрав на «московський кшталт». Критика М.С. Грушевського викликала великий резонанс серед української громади (найпромовистішою була відповідь М.С. Грушевському з боку В.О. Піснячевського), призвела до погіршення його взаємин з багатьма провідниками українського національного руху, поглибила душевну кризу М.М. Аркаса та В.М. Доманицького. Більшість сучасників, а услід за ними й новітніх дослідників, вважали, що М.С. Грушевський, хоча й вірно оцінив рівень праці миколаївця з точки зору високої науки, але й звів особисті рахунки зі своїми візаві на ниві популяризації української історії. Великий резонанс від книги безумовно сприяв розвитку української культури, поживленню контактів між Галичиною та Наддніпрянщиною. Б.С. Лепкий та В.К. Липинський ще за життя М.М. Аркаса захопилися справою другого видання його «Історії». До того ж Б.С. Лепкий працював над складанням біографії М.М. Аркаса. У процесі редагування члени НТШ надали тексту відчутного державницького спрямування, суттєво змінили фактаж та структуру. На цій підставі деякі історіографи (В.Г. Сарбей) справедливо вважають, що друге видання лише частково відображало погляди М.М. Аркаса, а швидше було продуктом інших історіографічних традицій та поглядів.

Історія взаємин південноукраїнських істориків та російських академіків включає й зіткнення. У 1889 р. спалахнула гостра журнальна полеміка між Ф.І. Успенським та В.Г. Васильєвським⁴⁴⁷. Специфічна конфліктна ситуація склалася на початку 1890-х рр. у стосунках Ф.І. Успенського з середовищем професорів Духовних Академій. Професори І.В. Троїцький та А.П. Лебедев не сприйняли роботи одеського історика «Очерки по истории византийской образованности» через нефаховість автора як богослова, що, на їх думку, призвело до суттєвих недоліків у трактуванні візантійської культури. В результаті, Ф.І. Успенський відмовився від ідеї висунення своєї праці на конкурс зі здобуття Макар'ївської премії⁴⁴⁸.

Отже, інтелектуальне співтовариство істориків, як і в інших містах, уявляло з себе складну суміш співпраці, що іноді переходила у

⁴⁴⁷ Успенский Ф.И. Византийские владения на северном берегу Черного моря // КС. – Т. 25. – 1889. – № 5–6. – С. 253–294; Васильевский В.Г. О построении крепости Саркела // ЖМНП. – 1889. – № 10. – С. 273–290; Успенский Ф. И. Ответ на полемическую заметку В. Г. Васильевского // КС. – 1889. – Т. 27. – № 12. – С. 604–621.

⁴⁴⁸ Ермилов П.В. Из истории взаимоотношений между церковной и светской наукой в России: Два эпизода из биографии Ф. И. Успенского // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. – I: Богословие – Философия. – 2012. – Вып. 4 (42). – С. 81–87.

дружбу, та конфліктів, що іноді з латентних перетворювались у відверті. Зовнішні чинники (специфіка Одеси, наростання суспільно-політичних протиріч у Російській імперії) загострювали ці конфлікти, але не були вирішальними для їх генези. Особливості взаємин між істориками неможливо роз'єднати з загальними особливостями феномену інтелігенції. Творчій особистості, інтелектуалу, властиве загострене почуття гідності, прагнення лідерства, амбітність. Специфіка діяльності історика, особливо в рамках фактографізму, позитивістської парадигми, посилювала конкуренцію між провідними одеськими істориками завдяки їх бажанню досягти першість у дослідженні певних тем, відкритті нових документів. Не менш важливою була специфіка суспільного статусу історика, на якого поклали місію пророка і, тим самим, зіштовхували на слизький ґрунт суспільно-політичної полеміки. Але загалом у науковому середовищі на території Південної України у комунікаціях переважала співпраця, іноді базована на дружбі.

РОЗДІЛ 3

ОСВІТНЬО-НАУКОВІ ЦЕНТРИ В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Метою цього підрозділу є аналіз впливу навчальних закладів на розгортання історичних досліджень на території Південної України. До анексії цього регіону Російською імперією тут відбувся тривалий культурний процес, зокрема, формування традицій освіти. Передусім, йдеться про традиції, що існували в античних причорноморських полісах, Кримському ханстві і зумовили існування в них яскравих історіографічних явищ. Анексія призвела до занепаду східних, мусульманських, освітніх традицій, але співпала з намаганнями Російської імперії впровадити західноєвропейську систему освіти з широким залученням іноземців за зразком, наприклад, Харківського університету.

3.1. Рішельєвський ліцей – перший осередок історичної освіти та науки на території Південної України

Г.О. Потьомкін планував заснувати перший у Південній Україні університет у Катеринославі. Проте, цей задум не був реалізований. Певною компенсацією стало заснування у Духовної семінарії та Катеринославі чоловічої гімназії. У 1838 р. Духовна семінарія була заснована й в Одесі. Тут саме існували у перших десятиліттях ХІХ ст. пансіони, гімназія. В усіх цих закладах учні отримували ази історичних знань, як колись у медресе Кримського ханства.

Беззаперечно головним освітнім осередком розвитку історичної науки був одеський РЛ (1817–1865). У сучасній історіографії посилилася тенденція розглядати цей заклад після його реформи у 1830-х рр. як безпосередній етап розвитку університетської освіти в Одесі, простежуючи тяглість аж до сучасного ОНУ імені І.І. Мечникова. У структурі ліцею, як й у сучасних йому однотипних закладів, Ніжинського та Крем'янецького, не існувало спеціально історичного відділення, чи факультету. Однак до різних аспектів минулого у своїх курсах зверталася ціла низка викладачів.

Ліцей спочатку існував у складі двох (фізико-математичного та юридичного), а згодом трьох (плюс камеральне) відділень. Значну

роль у відкритті ліцею відіграв професор Харківського університету, француз Антоній Дегуров (Дегюр), що заклало основи подальшого тісного співробітництва між Одеським та Харківським історіографічними центрами.

Рішельєвський ліцей не мав окремого історичного відділення, чи факультету, власне, як і усі тогочасні навчальні заклади, зокрема, й університети. Прообразом майбутніх історико-філологічних факультетів був Інститут Східних мов, який існував у 1837–1854 рр.⁴⁴⁹ як структурний підрозділ ліцею, що мав задовольнити потреби адміністрації Новоросійського та Бессарабського краю у фахівців, добре обізнаних з мовами, звичаями та культурою країн Близького Сходу, куди прагнула поширити свій передусім політичний вплив Російська імперія. У 1838 р. у ліцеї навчалось 280 студентів, 14 з яких вивчали східні мови⁴⁵⁰. Незначна кількість студентів-сходознавців не має дивувати, якщо згадати, що саме тоді в Петербурзькому університеті у видатного арабіста професора Й.І. Сенковського навчався лише один студент. Про сприйняття цього закладу не лише як філологічного, але й як історичного свідчить зауваження видавця першого «Одеського альманаху» у 1831 р. П.Т. Морозова: «училище східних мов, напевно також буде дуже корисним для Росії. З нього вийдуть і обізнані драгомани і працюватимуть дослідники на стежі Історії»⁴⁵¹.

Російська та всесвітня історія викладалася у ліцеї як окремий предмет 2 роки для учнів усіх трьох відділень ліцею. Історія була присутня на початку існування ліцею як частина назви однієї з викладацьких кафедр: французької граматики та географії, словесності та історії, яку першим очолив Ремі Жилле. Для істориків великою проблемою було те, що до 1858 р. один і той самий викладач мав читати історію та статистику – два різнорідних предмети. До 1846 р. викладали російські старожитності, а порівняльну географію та історію подорожей та географічних відкриттів – з всесвітньою історією. Але відтоді вони були влиті у загальні курси. Подібну проблему мали й викладачі-юристи, які були змушені поєднувати великі курси теорії права, оглядом сучасних правових систем,

⁴⁴⁹ Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 год. – Одесса, 1857. – С. 48. Див також: Урсу Д.П. З історії сходознавства на півдні України // СС. – 1994. – № 1–2; Ковальов Є. А. Історія Інституту східних мов при Рішельєвському ліцеї в Одесі: 1837 – 1854 // СС. – 2007. – № 4.

⁴⁵⁰ Journal d'Odessa. – 1838. – 1 juillet.

⁴⁵¹ Одесский альманах на 1831 год. – Одесса, 1831. – С. 72.

історією руського права та історії філософії права. У 1846 р. історія філософії була залишена для викладання студентам юридичного та фізико-математичного відділень.

Довший час ліцеєм керували директори, що були відомі своїми історичними працями: І.С. Орлай (1826–1829 рр.), М.М. Мурзакевич (1853–1857 рр.), П.В. Беккер (1857–1862), О.М. Богдановський (1862–1865).

Як й пізніше у НУ, не лише викладачі історії торкалися історичних питань. Передусім йдеться про філологів, русистів та класиків (латинська та грецька мови). Питання історії античної філософії, а відтак і культури, висвітлювали викладачі філософії. Викладачі богослов'я читали також історію християнської церкви. На юридичному відділенні закономірно увагу відповідним аспектам історії присвячували викладачі історії римського права, історії права, історії філософії права.

Таким чином, за нашими підрахунками, різні аспекти історичного знання, часто суміжного з іншими дисциплінами-науками, за усю історію ліцею у своїх лекціях висвітлювали приблизно 50 викладачів. Серед них найбільше представників історико-філологічних та історико-правових предметів. 8 осіб у різній мірі висвітлювали питання всесвітньої історії і лише 2 – вітчизняної. Ще двоє викладали історію філософії. При тому після скасування у 1850 р. у ліцеях імперії кафедр філософії розвиток педагогіки історико-філософського змісту було фактично на деякий час перервано.

Викладачі переважно були випускниками Московського та Петербурзького університетів. Тому особливо важливими була невелика група викладачів, що походила з числа випускників ліцею, що свідчило про зростання його потенціалу та формування внутрішніх традицій: С.В. Пахман (читав історію права), К.П. Зеленецький, М.І Ленц, О.О. Гатцук (історія російської мови та літератури). Деякі особи не викладали у ліцеї предмети «історичного циклу», а проте опублікували в цей період роботи на історичну тематику, що не могло не відбитися й на педагогічному процесі: Р.В. Орбинський, М.С. Власьєв, Г.І. Соколов, А.Ф. Спада.

Головним чином викладання історії у ліцеї уособлювали викладачі російської історії, М.М. Мурзакевич (викладав у 1831–1853 рр.) та М.П. Смірнов (1855–1865 рр.); викладачі всесвітньої історії П.К. Брун (1836–1854 рр.) та О.І. Георгієвський (1854–1862 рр.).

М.М. Мурзакевич та О.І. Георгієвський були вихованцями Московської університетської школи істориків, М.П. Смірнов – петербурзької, П.К. Брун – Дерптської. Серед викладачів цих істориків були такі корифеї тогочасної історичної науки як Й.Ф. Еверс, М.Т. Каченовський, М.Г. Устрялов, Т.М. Грановський.

М.М. Мурзакевич був провідним одеським істориком першої половини ХІХ ст. Окрім курсу російської історії (дотримувався підручника М.Г. Устрялова), у 1840 - 1844 рр. учням другого курсу М.М. Мурзакевич читав одну годину на тиждень курс «російські старожитності». Він згадував, що досяг успіху у викладанні завдяки образності («анекдотичності») лектури та поєднання історії та географії, коли учні креслили мапи. У Катеринославській гімназії такий підхід до викладу лекцій використовував А.М. Черкасов, але не мав успіху. Деякі викладачі вдавалися до ще більш експресивних методів зацікавлення слухачів. За спогадами О.О. Чижевича, вчитель грецької мови грек Христохоос, читаючи лекції про грецькі війни, ходив по класу, зображуючи грецького воїна, показував як підкрадалися до ворога, кидали списи і т.п. Водночас, цей випадок свідчить про присутність історії у філологічних курсах.

Лекції М.П. Смірнова були складені за працями його петербурзького вчителя М.Г. Устрялова та С.М. Соловйова. Лектор звертав увагу на внутрішню, соціальну, історію, що належало до ознак прогресивного викладача того та подальшого часу. Один з ліцейських учнів М.П. Смірнова Г.І. Перетяткович позитивно згадував лекції М.П. Смірнова про Б. Хмельницького, складені на основі праць М.І. Костомарова. Г.І. Перетяткович так захопився вивченням історії українського козацтва, що навіть одягався у шаровари, розповідав товаришам про Запорізьку Січ.

Відомий одеський юрист М.В. Шимановський запам'ятав свого вчителя як завжди дуже спокійну, вишукано одягнену людину, що повільно входила до аудиторії, рівним та приємним голосом читала лекцію, здебільшого дотримуючись поглядів С.М. Соловйова. Слухати його було дуже приємно та повчально, передусім через доступність викладу. Інший колишній ліцеїст, також відомий одеський юрист, В.Ф. Докс свідчив про високий авторитет професора серед ліцеїстів. Ю.Ф. Клименко згадував, що М.П. Смірнов, випереджаючи час, запровадив заняття, що дуже цінували студенти: після прочитання низки лекцій викладач влаштовував заняття, під час яких його слу-

хачі розповідали йому прослухане та прочитане за джерелами. Отже, йшлося про прообраз семінарів⁴⁵².

У 1853 – 1855 рр. у ліцеї на посаді ад'юнкта читав курс російської історії С.В. Єшевський, вихованець Московського університету, на той час найбільш знаменитих професорів всесвітньої історії в Російській імперії Т.М. Грановського та П.М. Кудрявцева, а згодом і сам професор своєї альма-матер. С.В. Єшевський у лекціях теж здебільшого популяризував погляди С.М. Соловйова. Значну увагу він приділив історіографії історії Росії та побуту східних слов'ян. С.В. Єшевський у листі до П.М. Кудрявцева висловив незадоволення рівнем навчальної інфраструктури ліцею. Він скаржився на брак літератури у ліцейській бібліотеці, а у наявних виданнях часто були вирізані сторінки, в чому він винуватив навіть не студентів, а професорів.

За єдиною змістовною мемуарною згадкою про П.К. Бруна як ліцейського викладача, що належить М.О. Філіппову, історик вражав учнів своїм досконалим володінням фактичним матеріалом, але водночас намагався прищепити студентам філософське бачення історії, спонукати їх до осмислення історичного процесу. Окрім всесвітньої історії, П.К. Брун читав курс історії географічних відкриттів – прообраз подальших університетських спецкурсів. На нашу думку, це єдиний подібний випадок читання такого «спецкурсу» ліцейським істориком.

О.І. Георгієвський, у післяодеський період один з найпомітніших діячів міністерства народної освіти, враховував у лекціях внесок у розвиток історичної науки Г. Рюккерта, одного з ідеологів теорії культурно-історичних типів. М.М. Страхов згадував: «Я чув, що О.І. Георгієвський, коли був професором в Одесі на початку шістдесятих років, основою свого курсу середньої і нової історії вважав Рюккерта. Ця книга, яку німці зараховують до найцінніших надбань своєї літератури, визнається ними особливо придатною саме для керівництва при викладанні для того, щоб, вивчаючи факти, не випускати з уваги спільних точок зору, з яких відкривається сенс фактів»⁴⁵³. Важливо, що О.І. Георгієвський дещо проривався за межі жорсткого

⁴⁵² Крізь призму пам'яті і часу: Одеський Рішельєвський ліцей у спогадах сучасників (До 200-річчя від дня заснування) / Автор-упор. О. О. Синявська. – Одеса, 2017. – С. 180.

⁴⁵³ Страхов Н. Н. Исторические взгляды Г. Рюккерта и Н.Я. Данилевского // Русский вестник. – 1894. – Т. 234. – октябрь. – С. 154–183. С. 164.

європоцентризму. Один з мемуаристів згадував, що він дуже любив Індію і чи не в кожній лекції згадував Будду, Вішну та інших богів індуїстського пантеону⁴⁵⁴.

П.В. Беккер та П.К. Брун, особи з майже однаковими біографіями (випускники німецьких та Дерптського (культурно-німецького) університетів, доктори Йенського університету), уособлювали у лицей найавторитетнішу німецьку науку і не лише за суто своїм національним походженням. Вплив П.В. Беккера на освіту був ширшим: у 1848 – 1852 рр. він був директором Одеської 2-ої гімназії. Саме у цьому контексті ми маємо найбільш змістовну та важливу згадку про П.В. Беккера-викладача. Важлива вона тому, що належить великому українському історикові В.Б. Антоновичу – учню лицей та гімназії наприкінці 1840-х – на поч. 1850-х рр. У згадці історика переважає потрібний для нашої теми історіографічний контекст: «П.В. Беккер виявив справжню любов до класичної давнини, до якої він вмів вказати нам справді гуманітарні мотиви і, завдяки тому, настільки просунув наші знання, що на іспиті ми перекладали а *livre ouvert* римських істориків: Лівія, Саллюстія та Тацита»⁴⁵⁵. Ця згадка цілком корелюється з загальним позитивним тоном інших мемуаристів щодо П.В. Беккера.

П.В. Беккер окрім основного курсу латинської мови читав латинською ж мовою для юристів історико-правові курси про давньоримські правові пам'ятки та інституції Юстиніана. Хоча цей факт є ілюстрацією існування міждисциплінарних зв'язків у процесі лицейського викладання, головними постатями у заснуванні історико-юридичного напрямку в історичній науці Одеси був не П.В. Беккер, а низка інших викладачів, юристів за освітою, що тривалий час читали історико-правові курси на юридичному відділенні.

У 1838 - 1853 рр. історію римського та візантійського права викладав чех В.П. Пахман. Історію руського права та історію філософії права викладали вихованці Санкт-Петербурзького університету М.О. Соловійов (1838–1843 рр.) та А.Я. Комарницький (1842–1854 рр.). У 1839–1853 рр. ці курси читав В.А. Ліновський, представник київської історико-правової школи/осередку⁴⁵⁶, а в

⁴⁵⁴ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 295. – Арк. 60.

⁴⁵⁵ Слабченко Т. До життєпису В. Антоновича // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Т. XV. – 1927. – С. 212.

⁴⁵⁶ Михневич Й. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 год. – Одесса, 1857. – С. 84–85 Ліновский В.А. // Энциклопедический словарь издания Брокгауз и Эфрон. – Т. XVII а. – 1896. – С. 713.

1853–1861 рр. – випускник Московського університету О.В. Лохвицький. Постать останнього найяскравіше відбилася у мемуарах. Випускники ліцею Ю.Ф. Клименко та М.Є. Славінський приблизно однаково описують позитивні враження від лекцій О.В. Лохвицького в ліцеїстів кінця 1850-х рр. Секрет популярності лектора полягав у його суголосності ліберальним настроям доби початку реформ. Лектор, який щойно повернувся з відрядження у Західну Європу, випромінював західництво, прихильність до реформ Петра I, обґрунтовував історичними аргументами реформаторський шлях сучасної Російської імперії. Не дивно, що саме О.В. Лохвицький у 1857 р. прочитав публічні лекції з історії руського права, що є першим відомим нам випадком такої практики популяризації історичних знань. Постаті, образу, історика-ліберала, просвітника, судилося довге життя у подальшу добу.

Серед тих істориків права, хто лише промайнув у ліцеї впродовж року і менше, на окрему згадку заслуговує випускник університету Св. Володимира, вихованець одного з засновників (разом з В.Б. Антоновичем) київської школи істориків-документалістів М.Д. Іванишева, Ф.І. Леонтович, адже цей епізод був прологом до глибокого сліду, який цей вчений залишив в одеській освіті та історіографії у подальшу, університетську, добу. У 1861 р. у звіті він зазначив, що докладно викладав форму та зміст давнього та нового російського законодавства від «Руської Правди» до кодифікації Миколи I, «намагаючись знайомити слухачів із літературою з окремих питань. Окрім цього, історія російського права викладалася при безпосередньому знайомстві слухачів із головними правовими пам'ятками»⁴⁵⁷.

Спільною рисою викладацької діяльності трьох основних викладачів східних мов згаданого вище ліцейського Інституту Східних мов, учнів Й.Г. Сенковського, В.В. Григор'єва (ліцейський викладач у 1838–1844 рр.), В.Н. Кузьміна (1845–1855 рр.) та представника казанської школи, І.М. Холмогорова (1852–1854 рр.) було їх прагнення вийти за межі суто філологічного змісту, вивести викладання у культурологічно-історичне поле орієнталістики. Під їх керівництвом студенти вивчали тексти арабських та турецьких істориків.

До нас дійшло відносно небагато лекційних курсів викладачів предметів історичного циклу, які слухали вихованці РЛ. Підручник з латинської мови П.В. Беккера для гімназій містив низку давньорим-

⁴⁵⁷ ДАОО. – Ф. 44. – Оп. 3. – Спр. 27. – Арк. 12.

ських текстів, зокрема, істориків, проте, не зачіпав власне античної історії і напевно не відбиває адекватно вплив П.В. Беккера на студентів. Збереглися архівні тексти лекцій М.М. Мурзакевича, Й.Г. Міхневича, С.В. Пахмана. Єдиним з викладачів історичного циклу, хто спромігся на досить масштабне видання своїх лекційно-підручникових курсів був К.П. Зеленецький, недаремно названий у некролозі в офіційному ліцейському виданні своїм «одним з найбільш ревних працівників на ниві науки». Філологічна сторона педагогічної та наукової діяльності К.П. Зеленецького у РЛ на сьогодні отримала високу оцінку з боку сучасного російського філолога В.І. Аннушкіна⁴⁵⁸. В українському одеському середовищі сьогодні К.П. Зеленецький найбільше знаний як автор замітки про особливості російської мови в Одесі, в якій він зазначив великий вплив на неї української мови, що була запроваджена у культурно-науковий обіг одним з провідних сучасних одеських українців професором Т.Г. Гончаруком.

Як викладач ліцею, К.П. Зеленецький для нас найбільше важливий тим, що в одному з опублікованих ним навчальних курсів з теорії російської поезії він навів великий нарис, який можна трактувати як початок традиції викладання курсу історіографії в одеській педагогіці⁴⁵⁹.

Становлення викладання історії церкви пов'язано з постаттю викладача священика М.К. Павловського, випускника Київської духовної академії. Його курс, «Історія церкви новозавітної» слухали студенти усіх відділень. Курс поділявся на дві частини: від заснування християнської церкви до відокремлення західної церкви та з часу розколу до новітньої історії православної та інших християнських церков.

Формою заохочення учнів до самостійної роботи, що згодом прижилася й у НУ (як, втім, й в усіх університетах) було нагородження найвдаліших письмових робіт золотими та срібними медалями. Станом на 1857 р. за роботи історичного спрямування 12 студентів отримали золоті медалі та 8 – срібні. З цих робіт три було присвячено античному періоду, при тому дві з них – опису Геродотом Скіфії, тобто темі, що безпосередньо висвітлювала історію південноукраїнських земель. «Новоросійському краю» було присвячено три інші роботи «Іс-

⁴⁵⁸ Аннушкин В. И. Классик русской филологии, профессор Одесского Ришельевского лицея Константин Петрович Зеленецкий (1812–1858) и проблемы современного филологического знания // Мова. – 2014. – № 21. – С. 7–14.

⁴⁵⁹ Зеленецкий К. П. История русской литературы для учащихся. – Одесса, 1849.

торія Новоросійського краю в історії хлібної торгівлі» Р. Кобецького, «Нарис історії Новоросійського краю з 1752 по 1852 р.» М. Родзянко та «Про значення Новоросійського краю в історії хлібної торгівлі» М.М. Вольського. Сім робіт були присвячені історико-правовій тематиці, переважно російського права часів Петра I та Катерини II; три – власне історії Росії; дві – історії філософії XVII–XVIII ст. та по одній – історії давньоруського літописання та історії географічних відкриттів («Про відкриття та переселення норманів у IX–X ст.»). Привертає увагу те, що серед усіх робіт відсутні теми, які були б присвячені політичній історії. Переважала так звана «внутрішня», соціальна та правова історія, історія культури, що було пов'язано зі спрямуванням лицейської освіти саме на ці галузі.

В останній період існування лицю ще чотири студенти отримали золоті медалі за твори на історико-юридичну та історико-економічну тематику: «Про значення Гуго Гроція для науки загальнонародного права» (1858-1859 навчальний рік), «Про фінансову систему царювання Петра Великого» (1859–1860), «Короткий нарис історії походження та поступового розвитку англійських національних установ до революції 1688 р. включно» (1860-1861) (винагороду отримав студент-юрист за відгуком професора кафедри всесвітньої історії), «Історичний огляд постанов Римського права про спадок» (1861–1862).

Під час навчання у лиці свої праці оприлюднили у друці золоті медалісти: автор праці про географію Геродотової Скіфії Г.Д. Думшин, автор праці про Сократа О.С. Великанов⁴⁶⁰ та М.М. Вольський, автор вище згаданої праці. Усі ці постаті з «золотого фонду» лицю після випуску проявили себе різною мірою в історіографії. Все постлицейське життя М.М. Вольського та О.С. Великанова відбулося в Одесі. М.М. Вольський написав низку праць, присвячених соціально-економічним та соціально-правовим аспектам історії, хоча у НУ, де він викладав понад 10 років, не читав суто історичних курсів; О.С. Великанов видав низку історичних праць, хоча вже не пов'язаних з темою його лицейського твору (згадки про ці праці див. у наступних розділах). Г.Д. Думшин переклав на російську мову праці класиків англійської історіографії Т. Маколея та Г. Бокля.

Низка інших випускників лицю у подальшому різною мірою приділили увагу історичним студіям: професор кафедри руської історії НУ Г.І. Перетяткович, славісти Спіридон та Микола Палаузови, ар-

⁴⁶⁰ Великанов А. С. О реформе, какою произвел Сократ в философии, ее причинах и следствиях: Рассуждения студента Ришел. лицея, Александра Великанова. – Одесса, 1842.

хеолог К.О. Лисаковський, чиновник та аматор історії О.Я. Картамишев, музейник М.Є. Славінський, історик російської літератури, краєзнавець, Г.Е. Караулов, кримознавець Ф.М. Домбровський, дослідник, зокрема, історик Китаю К.А. Скачков, військовий історик А.Л. Гізетті, археолог-античник Д.В. Карейша, публіцист та історик М.Б. Герсєванов, франкознавець, син викладача ліцею, А.А. Шапеллон – лектор французької мови у Новоросійському університеті. Певний час у ліцеї навчалися один з засновників грецької історіографії, візантиністики, К. Папаригопулос, одеський історик літератури та краєзнавець, професор В.О. Яковлев, петербурзький історик літератури П.І. Вейнберг, видатний польський історик та письменник М. Грабовський, дипломат та сходознавець К.М. Базілі; у гімназії при ліцеї – В.Б. Антонович та видатний одеський історик слов'янських народів, професор О.О. Кочубинський, автор історико-правових робіт, професор кафедри римського права НУ І.Г. Табашніков.

3.2. Новоросійський університет в Одесі – головний центр історичної освіти та науки на території Південної України

НУ функціонував в Одесі від 1865 р. до 1920 р. До 1918 р. цей заклад був єдиним університетом на величезній території Південної України та Кавказу, втративши монополію лише після відкриття Таврійського, Катеринославського та Тбіліського університетів. Поширена в історіографії теза про те, що НУ був спадкоємцем ліцею, мала втілення, зокрема, в тому, що в університеті викладали 10 викладачів ліцею-гумантаріїв, причетних різною мірою до історіографії: М.К. Павловський, В.Н. Юргевич, М.П. Смірнов, П.К. Брун, Р.В. Орбинський, Ф.І. Леонтович, М.С. Власьєв, О.М. Богдановський, Ж. Вишневський де Турнефор, А. Вланді. В НУ викладали також згадані вище вихованці ліцею Г.І. Перетяткович, В.О. Яковлев, О.О. Кочубинський, М.М. Вольський.

Діючи за загальними університетськими статутами 1863 та 1884 рр., одеський університет мав розвивався у загальному потоці вищої школи Російської імперії, відчуваючи ті самі проблеми, передусім у нестачі кадрів, або «заміщення кафедр», зокрема, й історичного профілю. Головні особливості одеського закладу полягали, власне, у специфіці міста, в якому він існував (провінція, торгівельне спрямування, далеко від ідеалів науки населення) та кадровому напо-

вненні. Більшість сучасників наголошували на тому, що університет був покликаний зміцнювати міжслов'янські взаємини, формувати традиції візантиністики, з огляду на геополітичне розташування області, в якій він діяв. З цими завданнями університет значною мірою впорався. На відміну від ліцею, університет мав чітке місце праці та навчання для істориків – історико-філологічний факультет, у складі слов'яно-руського (словесного) та історичного відділень. Різниця в навчальному процесі тут полягла лише у не фундаментальних деталях. Різко відділяти філологічне від історичного для тогочасних істориків було немислимо. Формально, словесники домінували на факультеті, адже саме їх представники переважно були деканами факультету. Втім, усіх цих осіб (В.І. Григоровича, В.Н. Юргевича, О.О. Кочубинського, Е.Р. Штерна, О.М. Деревницького) історики теж мають усі підстави вважати своїми. Найдовше з істориків посаду декана (1912–1919 рр.) займав О.П. Доброклонський. Закрив на замок факультет його останній декан, теж історик, Є.П. Трифільєв.

До кінця XIX ст. підготовку студентів на факультеті здійснювали 10 кафедр, до яких в останні роки століття приєдналася нова кафедра і з того часу і до кінця існування закладу викладання здійснювалося на 11 кафедрах. Головним чином, підготовка нових adeptів «храму Клію» тривала на кафедрах російської історії, загальної (всесвітньої) історії, історії церкви (увага була зосереджена виключно на християнських церквах), історії загальної літератури (за статутом 1884 р. – історії західноєвропейських літератур), історії російської мови та літератури (у 1884 р. слово «історія» у назві «відпала»), слов'янської філології, класичної філології з двома відділеннями – грецьким та римським, теорії та історії мистецтв, філософії (за статутами, викладання на цій кафедрі включало три аспекти: логіку, психологію та історію філософії. Окрім цього, викладачі цієї кафедри викладали в НУ теорію та історію педагогіки).

В обсяг викладання кафедри порівняльного мовознавства та санскриту, попри те, що за специфікою діяльності викладачів, вона, на нашу думку, була найбільше віддалена від історіографії в бік «чистого» мовознавства, входив не лише суто мовний аспект, але й історія літератури на санскриті, опрацювання текстів у відповідному історичному контексті. Показово, що у своєму курсі лекцій професор цієї кафедри О.І. Томсон наголосив на тому, що мовознавство є частиною саме історичної науки, а конкретніше «культурно-історичних, або

спільно-історичних»⁴⁶¹. Усе це надавало цій кафедрі образ сходовознавчої у більш широкому сенсі, спадкоємця Східного інституту РІ.

За статутами, у кафедр класичної та слов'янської філології була трьохчленна структура викладання, що передбачала виклади з мов, літератур та старожитностей слов'янських народів, давніх греків та римлян. Це перетворювало ці кафедри на фактично кафедри славистики та антикознавства, а не суто філологічні осередки.

Кафедра історії церкви була пов'язана з кафедрою богослов'я, що була самостійною адміністративною одиницею, адже її професори (вони ж були настоятелями університетської церкви Александра Невського) читали курси для студентів-християн усіх факультетів. На відміну від кафедри історії церкви, її професори, хоча і були християнськими священиками, докладали зусиль до розширення педагогічних та дослідницьких тем, звертаючи увагу на інші конфесії.

Значною віхою в інфраструктурній історії університету було заснування у 1898 р. кафедри візантійської філології (у 1919 р. перейменована у кафедру історії візантійської культури). У 1916 та 1918 рр. Рада професорів ухвалила рішення про відкриття при історико-філологічному факультеті НУ кафедр румунознавства та історії Мусульманського Сходу, але вони не були реалізовані, як і попередні ініціативи про педагогічне відділення, романо-германське і т.д. Попри рішучі намагання від 1905 р., так і не було відкрито ані до, ані після двох революцій кафедри історії України. Тому україністика перебувала у «латентному» стані передусім у межах кафедри руської історії.

Якщо дивитися на історію університету крізь призму підходів зміни поколінь та «вчених першого-другого планів», то в його розвитку можна виокремити два основних періоди, які ідентифікували ще сучасники: своєрідну добу «велетнів, деміургів» (передусім йдеться про природничників, які уславили університет – І.І. Мечникова, І.М. Сеченова, О.О. Ковалевського), видатних вчених та добу занепаду, провінціалізації, кризи. Перша доба охоплювала 1865–1890-ті рр., друга – два перші десятиліття ХХ ст. Слід ставитися до цих періодів як умовних, але, справді, у перший з зазначених періодів в університеті викладало гроно істориків не лише загальноімперського, але й світового рівня: славіст В.І. Григорович, всесвітники – П.К. Брун,

⁴⁶¹ Томсон А. І. Общее языковедение: Лекции Александра И. Томсона, орд. проф. сравн. языковедения и санскрита Новороссийского ун-та. – Одесса, 1906. – С. 9.

О.Г. Брікнер, Ф.І. Успенський, О.С. Трачевський, Г.О. Афанасьєв, В.К. Надлер, історик церкви М.Х. Красносельцев, історик російської літератури, академік Санкт-Петербурзької АН П.С. Білярський, історик всесвітньої літератури О.І. Кірпи́чников, історик мистецтва Н.П. Кондаков, антикознавці В.Н. Юргевич та Е.Р. Штерн, славіст В.В. Ягич, історик філософії М.Я. Грот.

Кафедра російської історії, де викладали у цю добу М.П. Смірнов, Г.І. Перетяткович та О.І. Маркевич попри талановитість передусім останнього з них, не могла похвалитися таким потенціалом як кафедра загальної історії та інші кафедри, де викладали зазначені вчені. Так саме «не дотягували» до рівня професури першого плану досить помітні професори кафедри історії російської мови І.С. Некрасов та В.О. Яковлев, В.М. Мочульський.

У межах другого періоду лише Е.Р. Штерн до 1910 р., коли він залишив Одесу, уособлював найпотужніші традиції «доби героїв». Таким чином, НУ не вдалося стати місцем дуже тривалої роботи, а відтак і більш стійких традицій, які були у, наприклад, Київському та Харківському університетах (В.Б. Антонович, В.П. Бузескул). Ново-прибулій професурі та приват-доцентам, зокрема, й з числа вихованців університету, все ж таки не повною мірою вдалося втримати імпульс «героїчної» доби. Виною тому стали передусім зовнішні, поза наукові, причини доби кризи, в яку увійшло суспільство та держава на початку ХХ ст. Серед вчених-істориків першого плану, поряд з Е.Р. Штерном, в останній період існування університету працювали: на кафедрі російської історії І.А. Линниченко, кафедрі слов'янської філології – О.О. Кочубинський, історії російської мови та літератури – В.М. Істрін та Б.М. Ляпунов, кафедри історії філософії – М.М. Ланге. Безпосереднім продовжувачем справи Е.Р. Штерна на кафедрі класичної філології став масштабний науковець та викладач Б.В. Варнеке. В умовах відсутності відповідного спеціаліста до 1915 р., викладачі цієї кафедри читали курс з історії давнього Сходу.

При тому, не слід применшувати науковий та викладацький потенціал таких професорів як професор згаданої кафедри візантійської філології С.Д. Пападімітріу, його колега по цеху візантиністів, але представник іншої кафедри – історії церкви, О.П. Доброклонський, представник кафедри слов'янської філології М.Г. Попруженко. Саме ця «трійця» втримала традиції візантиністики після від'їзду Ф.І. Успенського. Після повернення до університету у буремних

1918–1919 рр. Н.П. Кондакова здавалося б цій галузі судилося справжнє відродження. Але політичні пертурбації цьому зашкодили. Помітні позиції в університеті та науці займали антикознавці О.В. Нікітський, Л.Ф. Воеводський, М.І. Мандес, О.М. Деревницький, І.І. Луньяк, професор кафедри історії західних літератур В.Ф. Лазурський, професор кафедри російської мови та літератури С.В. Вілінський та кафедри теорії та історії мистецтв О.А. Павловський. Хоча кафедра загальної історії вже не виглядала так потужно, тут викладали такі помітні у свій час вчені як Р.Ю. Віппер, Є.М. Щепкін, В.Е. Крусман, П.М. Біцилли. Зі слабнучих рук І.А. Линниченка кафедру російської історії прийняли його вихованці А.В. Флоровський, Є.О. Загоровський та професор Є.П. Трифільєв. В передостанній рік існування університету в його історії відбулася знаменна подія: вперше посаду доцента, конкретніше, кафедри загальної історії, зайняла жінка – К.В. Флоровська.

За нашими підрахунками, за усю історію НУ на історико-філологічному факультеті працювали 109 викладачів: класичної філології (20 осіб); загальної історії (19), російської історії (12); історії російської мови та літератури (11); історії філософії (8); слов'янської філології (6); порівняльного мовознавства та санскритської мови (5); історії церкви та історії західноєвропейських літератур – по 4 особи на кожній; теорії та історії мистецтва (3); візантійської філології (2) плюс 3 професори кафедри богослов'я. 12 осіб були лекторами іноземних мов. З них І.А. Линниченко, В.І. Модестов, М.І. Мандес, Є.М. Щепкін, Н.П. Кондаков, Д.П. Овсяніко-Куліковський відзначилися тим, що всупереч відомій античній тезі про неможливість зайти двічі в одну і ту ж саму річку, викладали з перервами в університеті двічі, а Г.О. Афанасьєв примудрився навіть тричі! Втім, суто у відповідності з глибинним сенсом античної мудрості поверталися вони у різні середовища, і в різні умови.

У педагогічній діяльності викладачів історико-філологічного факультету, лише за двома виключеннями (йдеться про С.Л. Рубінштейна та Г.В. Флоровського, курси яких були присвячені логіці та психології), більшою чи меншою мірою була присутня історична складова. Так, лектори іноземних мов, начебто усупереч своєму здавалося б вузько-прикладному призначенню, викладали не лише мову, але й історію відповідної літератури, насичували історичним контекстом

коментування видатних творів. Це не виглядало логічно з огляду на перетин інтересів з кафедрою історії літератури, але вочевидь було корисно для студентів.

Як і в усіх інших університетах, викладацький склад НУ, в тому числі істориків, формувався двома шляхами: зовнішнім та внутрішнім. Серед 103 викладачів історико-філологічного факультету (про 6 лекторів іноземних мов в нас немає відповідних даних) лише 25 були випускниками НУ, при чому 10 з них – уродженцями Одеси. Закономірно, що ця «свіжа кров» влилася до педагогічного складу закладу здебільшого вже у ХХ ст. Але першими були у 1870-х рр. Г.О. Афанасьєв та О.І. Маркевич. До них дотичний один з останніх випускників РЛ А.А. Шапелон.

Інші 79 викладачів були випускниками 23 інших навчальних закладів, здебільшого університетів. 13 осіб були вихованцями вищих навчальних закладів України: університету Св. Володимира (4), Київської Духовної Академії (3), Харківського університету (5) та Ніжинського історико-філологічного інституту (2). Серед найбільш помітних постатей, випускників Харківського університету назвемо В.І. Григоровича, О.М. Деревицького, Є.П. Тріфільєва. 24 особи отримали вищу освіту у петербурзькому, столичному, осередку: 17 університеті, по 3 – Головному педагогічному та Історико-філологічному інститутах та один – Духовній Академії. Зокрема, йдеться про такі яскраві фігури як В.Н. Юргевич, Ф.І. Успенський, Б.В. Варнеке. Альма-матер 22 осіб (наприклад, Н.П. Кондакова, О.І. Кірпічнікова, О.О. Кочубинського, Р.Ю. Віппера, В.Ф. Лазурського, Є.М. Щепкіна) знаходилася у Москві: 19 – Московському університеті та 3 – Духовній Академії. 6 осіб були носіями традицій німецької освіти, хоча й на території Російської імперії, адже були випускниками Дерптського університету (серед них передусім варто згадати П.К. Бруна та Е.Р. Штерна). Двоє осіб були вихованцями Казанського університету та Духовної Академії. Решті осіб путівку у високу школу дали іноземні заклади: двом Неаполітанський університет та по одному – Гейдельберзький, Лейпцігський, Марбурзький, Віденський, Афіньський, Празький університети та паризький і ліверпульський інститути. Серед цих осіб підносяться постаті О.Г. Брікнера, С.Д. Пападімітріу, В.В. Ягича.

Сучасники часто співвідносили цих осіб не так з одеською університетською школою, як з їхніми альма-матер, зокрема, персональни-

ми школами таких видатних осіб як В.І. Герье, Б.О. Тураєв, Ф.І. Буслаєв, В.Б. Антонович. Здебільшого, й самі вихованці ідентифікували себе як учні цих осіб і підкреслювали свої духовні зв'язки зі своїми альма-матер⁴⁶².

Звичайно, тривалість викладання на факультеті не була однаковою. Головний внесок у розвиток історичної освіти зробили ті, хто викладав в одеському університеті найдовше в різних статусах (приват-доцента, екстраординарного, ординарного та заслуженого професора). Безумовним лідером в цьому плані був славіст О.О. Кочубинський, який викладав 36 років. На своєрідному другому місці був професор М.М. Ланге, який читав курс історії нової філософії – 31 рік. Професор кафедри історії церкви В.М. Войтковський, російської мови та літератури В.М. Мочульський, російської історії Г.І. Перетяткович викладали приблизно по 30 років, славіст М.Г. Попруженко та філософ О.П. Казанський (читав історію давньогрецької філософії) – по 28. Е.Р. Штерн та І.С. Некрасов викладали по 27 років, С.Д. Пападімітріу – 25, І.А. Линниченко, О.А. Павловський – по 23, В.Н. Юргевич – 22 роки. Близько 20 років віддали університету Ф.І. Успенський, Н.П. Кондаков, О.В. Нікітський, Л.Ф. Воеводський, О.П. Доброклонський, В.Ф. Лазурський.

Традиційним «родичем» історико-філологічного факультету був юридичний, пов'язаний з істориками орієнтованістю на дослідження історичних витоків правових та економічних явищ. Найбезпосередніше були пов'язані кафедри руської історії та кафедри історії руського права. Традиційно історикам було рекомендовано слухати лекції викладачів цієї кафедри. В певні періоди, за спогадами деяких сучасників, ці лекції давали студентам-історикам більше, ніж лекції «рідних» професорів. На кафедрі історії російського права у перший з зазначених періодів історії університету 27 років працював Ф.І. Леонтович – знаний у всій імперії та у слов'янських країнах. Його наступниками на кафедрі були менш видатні В.В. Сокольський, О.Я. Шпаков, О.С. Мулюкін. Найбільш пов'язаною тематично з кафедрою російського права була кафедра історії слов'янських законодавств. Окрім Одеси ця кафедра функціонувала лише у Варшавському університеті, де її довгий час посідав професор Ф.Ф. Зігель. На відміну від нього, його одеський колега, хорватський спеціаліст Б.В. Богішич, викладав на цій кафедрі лише у 1870–1873 рр. Потім

⁴⁶² В библиографическом обществе // ОЛ. – 1918. – 28 апреля.

повернувся на Батьківщину, хоча тривалий час продовжував отримувати зарплатню як одеський професор, адже розглядався у Російській імперії як цінний агент її впливу у «слов'янському світі». Третьою кафедрою юрфаку, що містила у назві слово «історія», була кафедра енциклопедії та історії філософії права, що була орієнтована на дослідження уявлень про теорію права у минулому та сучасності. Деякі її професори, М.Ю. Чижов та К.Е. Кузнецов, і як педагоги, і як науковці, приділяли значну увагу історичним аспектам.

Окрім цих кафедр історія була складовою у викладанні курсів кафедр церковного законодавства (професори О.С. Павлов, а після нього О.І. Алмазов (до 1917 р.) та О.І. Покровський (у 1917 – 1920 рр.)). Закономірно, що історичних аспектів торкалися професори кафедри римського права, пов'язані з викладанням антикознавчих предметів: І.Л. Дювернуа, Д.І. Азаревич, І.Г. Табашніков, К.М. Смірнов. Виклади професорів цієї кафедри містили такі елементи як історія римського права та візантійське право.

Інші професори юрфаку, характеризуючи певні правові та економічні явища, приділяли значну увагу історичним витокам. Прикладом, такого історико-генетичного підходу є видані друком лекції професора кафедри цивільного права П.П. Цитовича. Більш того, такого підходу дотримувалися, хоч і меншою мірою, професори фізико-математичного факультету, розповідаючи про витоки своїх наук. Найбільш виразно це простежується у лекціях професора кафедри географії Г.П. Танфільєва, який розповідав про історію географічних відкриттів, продовжуючи цим справу П.К. Бруна, започатковану ним ще у РЛ.

Увесь час існування НУ історико-філологічний факультет був найменший за кількістю студентів. До поч. ХХ ст. тут навчалось щороку до 100 студентів. У 1908 р. на юрфаці навчалось 1128 осіб (36,7 %). Ненабагато менше – на медфаці – 985 (32 %). У 1910 р. – медфак вийшов на перше місце. У 1913 р. на ньому навчалось 40 % студентів. Популярним було відділення природничих наук фізмату – у 1908 р. тут навчалось 436 осіб, 15 % студентів університету. В той самий час на історико-філологічному факультеті навчалось 158 студентів, або 5,1 %.

Нечисельність студентів істориків та словесників була, так би мовити, «притчею во язицах». Так, курс мемуариста Л.Р. Когана, який найдокладніше висвітлює життя факультету на початку ХХ ст. скла-

дався з 20 осіб. Іноді десять професорів читали свої курси одному студенту. Це призводило і до комічних ситуацій: Е.Р. Штерн любив починати свої лекції зі звертання у множині «милостиві государі» і завжди губився, розпочинаючи лекцію для одного студента. Його радість була великою, коли на його лекцію завітав додатковий студент і він з повною на те підставою міг розпочати зі звертання у множині.

Життєвий ритм викладачів та студентів був головним чином прив'язаний до обставин університетського навчання. Навчальний рік за статутом 1863 р. тривав з 15 серпня до 1 червня, за статутом 1884 р. – з 20 серпня до 30 травня. Всі викладачі читали по 2 навчальні години підряд по 45 хвилин. Перерви між двома 45-хвилинками становили 15 хвилин. Лекція переривалась дзвоником. Кожна лекція починалась не рівно в якусь годину, а на чверть години пізніше, так звана «академічна чверть». Різні професори читали свої лекції в різні години дня, як кому зручніше⁴⁶³. Так, О.І. Кіріпніков читав лекції двічі на тиждень з 5 до 7 вечора. Як і зараз, студенти ділилися на групи: так Ф.О. Петрунь був студентом 4 курсу історичного відділення, групи А⁴⁶⁴. В одному з джерел знаходимо згадку про старост III та IV груп на медичному факультеті⁴⁶⁵.

Три літніх місяці та півтори місяці взимку тривали вакації, які викладачі здебільшого заповнювали поїздками, в тому числі оздоровчими, «на воді», за кордон імперії, а поза одеські студенти відправлялись на Батьківщину.

Навчання тривало 4 роки, останні два з яких передбачали спеціалізацію, тобто зосередження на предметах більш історичного для історичного відділення та більш філологічного змісту – для словесного. Основними складовими навчального процесу були лекційні (загальні та спеціальні, обов'язкові та необов'язкові) курси та практичні заняття (семінари). Деякі професори навіть наголошували на своїй нелюбові до читання лекцій, покладаючи провину за це на байдужих студентів. Так, Н.П. Кондаков наголошував: «Багаторічна звичка читати лекції в порожній аудиторії, де серед 20-30 слухачів не сподіваєшся на жодного, хто б слухав, настільки викликала у мене огиду до лекцій, що я зовсім не в змозі прочитати будь-яку публічну лекцію»⁴⁶⁶.

⁴⁶³ Комаров Б. М. Мої університети // Дом князя Гагарина. – Вип. 4. – Одеса, 2007. – С. 85.

⁴⁶⁴ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 786. – Арк. 29.

⁴⁶⁵ ОН. – 1915. – 19 января.

⁴⁶⁶ Кондаков Н. П. Воспоминания и думы / Вступ. статья С.Н. Кондакова. – Прага, 1927. – С. 58.

Втім, сучасники аж ніяк не знецінювали значення лекцій, вважаючи лекторську майстерність важливим показником педагогічної атури певного викладача. Найбільшу увагу студенти звертали на такі якості як науковий ентузіазм (аж до фанатизму), виразність та чистоту мови викладача, стрункість думки, використання новітніх наукових досягнень. Тому професори, що мали проблеми з російською мовою (П.К. Брун, Е.Р. Штерн, Б.В. Богішич), неприємні антропологічні властивості (наприклад, манера бризкати слиною О.А. Павловського), викладали без зовнішнього «блиску» (Н.П. Кондаков, Ф.І. Леонтович), не враховували рівень аудиторії (В.М. Істрін, Б.М. Ляпунов), неохайно ставилися до виконання педагогічних обов'язків (І.А. Линниченко), «лили воду» замість конкретного фактажу (І.І. Иванов), незважаючи на високий науковий рівень, не змогли досягти в очах студентів великої популярності. А деякі і просто вважалися відсталими від запитів науки (Г.І. Перетяткович, М.П. Смірнов, О.П. Казанський). З іншого боку, популярність як лектор мав О.І. Маркевич завдяки тому, що він розцвічував виклад розповідями історичних анекдотів, хоча це не подобалося адміністрації.

Часто студенти сприймали лекції викладачів через дихотомію «нудно - цікаво». Наприклад, Л.Р. Коган запам'ятав історика Б.В. Вахевича як дуже сумлінного педагога, але дуже сухого та нудного лектора⁴⁶⁷. І.В. Гессен згадував про історика права Ф.І. Леонтовича як справжнього вченого, але лектора, що навіював величезну нудьгу⁴⁶⁸. Велике значення надавалась студентами здатності викладача поставитись до них як до рівних, відсутність снобізму. Так, І.В. Гессен згадував, що професор М.Я. Грот під час зустрічі дискутував з ним дві години як рівний з рівним.

І, навпаки, вчені, яких не можна зарахувати до перших величин в науці, наприклад, Р.В. Орбинський, О.І. Маркевич, Є.М. Щепкін, О.Я. Шпаков, завдяки красивому антуражу, доброму ставленню до студентів, завоювали їх популярність. Л.Р. Коган згадував, що протягом 1903 – 1904 навчального року він «залюбки відвідував лекції Шпакова з історії російського державного права: вони надавали значно більше знань, ніж лекції Перетятковича з російської історії. До того ж Шпаков майстерно викладав свій предмет, не користуючись жодними конспектами чи записками. Це була невимушена та

⁴⁶⁷ ВР РНБ. – Ф. 1035. – Спр. 36. – Арк. 51–52.

⁴⁶⁸ Гессен И. В. В двух веках: жизненный отчет. – Париж, 1937. – С. 54.

захоплююча співбесіда». Іноді лекції О.Я. Шпакова під впливом слухачів доводилось переносити з не дуже великих до найбільших аудиторій⁴⁶⁹.

Далеко не в останню чергу їх популярності сприяла суголосність їх ліберального та лівого світогляду уподобанням багатьох студентів. В часи криз, коли університет ставав ареною запеклого ідеологічного протистояння, ідеолого-політичний критерій оцінки викладача міг цілком відтіснити суто професійні якості. Саме тому найменшою популярністю користувався юридичний факультет та предмет богослов'я⁴⁷⁰. І справа тут не лише в рівні викладання, але й в морально-правовому розкладі суспільства, що вчення про закон, консервативні цінності, віру сприймало як прояв «реакційності».

Низка викладачів вдавалися до додаткових зусиль та засобів, аби привабити студентів на лекції. О.М. Деревницький на одній з лекцій оголосив, що наступну зустріч зі студентами він присвятить викладу сексуального життя давніх римлян, чим забезпечив собі аншлаг. Але 200 студентів почули розповідь про «полуничку»... латинською мовою⁴⁷¹. Почуття гумору виручало викладачів в напружених ситуаціях, під час яких, враховуючи запальну вдачу студентів та гостроту суспільно-політичного протистояння, різким словом можна було запалити значний скандал і наразитися на обструкцію⁴⁷². Досить часто популярні лектори приваблювали студентів з інших, навіть протилежних, спеціальностей⁴⁷³. Але, загалом, догодити різношерстій «шановній аудиторії» було важко.

В імперську добу в університетській освіті археологія не була інституційована в окрему кафедру, чи хоча б виокремлена в окрему навчальну дисципліну. Історик В.І. Чесноков наголошує, що попри неодноразові ініціативи, «вопрос об археологической кафедре вошел в противоречие с утвердившимся в университетской практике критерием: кафедра должна иметь четко определенный и фундаментальный предмет науки. Предмет же археологии, как показали суждения о нем на съездах археологов, определялся в научных

⁴⁶⁹ ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. – Спр. 39 – Арк. 21; Спр. 38. – Арк. 117.

⁴⁷⁰ Витте С. Воспоминания. – Т. 1. – М., 1960. – С. 81–82.

⁴⁷¹ ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 141–143.

⁴⁷² Дон-Аминадо Наша маленькая жизнь: стихотворения, политический памфлет, проза, воспоминания /Сост., вступ. статья, ком. В. И. Коровина. – М., 1994. – С. 513.

⁴⁷³ Комаров Б.М. Мої університети // Дом князя Гагарина. – Вип. 4. – Одесса, 2007. – С. 84.

кругах, в том числе и университетских, слишком противоречиво. К тому же не был найден водораздел между русской и классической археологией, а объединение в пределах одной кафедры этих предметов породило бы ее синтетичность, что в университетской практике не приветствовалось»⁴⁷⁴. «Латентне» становище археології у вищій школі чимось нагадує стан українознавства, «розсіяне» у курсах та спецкурсах передусім на кафедрі російської історії, але в даному разі суто з політико-ідеологічних мотивів.

В НУ увагу археологічним знахідкам як матеріалу для своїх лекцій приділяли професори кафедри теорії та історії мистецтв НУ Н.П. Кондаков, О.А. Павловський, кафедри римської словесності В.І. Модестов. Викладаючи найдавніший період історії Греції та Риму, видатний візантиніст, професор кафедри загальної історії Ф.І. Успенський посилався на дані археології, епіграфіки, порівнюючи їх з філологічними⁴⁷⁵.

До археологічних екскурсів у своїх лекціях вдавався професор історії християнської церкви М.Х. Красносельцев⁴⁷⁶. М.Х. Красносельцев першим серед викладачів НУ спеціально присвятив вступну лекцію значенню археологічних досліджень⁴⁷⁷. Він намагався перетворити предмет історії церкви на суто наукову дисципліну, що була б більш пов'язана зі світською історією, аніж з богослов'ям, інакше кажучи, деконфесіоналізувати історію церкви. Головним засобом такого перевтілення він вважав археологічні дослідження, які до того ж дозволять, на його думку, більше дізнатися про побут церкви.

Викладання професора спиралося на його ґрунтовні дослідження особливостей виникнення християнських храмів, давньохристиянського мистецтва за даними барельєфів та інших предметів. Він провів порівняльний аналіз християнського та іудейського храмового зодчества. Професор був не лише збирачем та описувачем археологічних пам'яток, він проникав у сутність археологічних даних, роз-

⁴⁷⁴ Чесноков В. И. Пути формирования и характерные черты системы университетского исторического образования в дореволюционной России // Российские университеты в XVIII–XX вв. Сб. научных статей. – Воронеж, 1996. – С. 11–12.

⁴⁷⁵ Готалов-Готлиб А. Г. Ф. И. Успенский как профессор и научный руководитель // ВВ. – Т. 1. – 1947. – С. 114–126.

⁴⁷⁶ Алмазов А. И. Профессор Н.Ф. Красносельцев. Очерк его жизни и учено-литературной деятельности. – Одесса, 1898.

⁴⁷⁷ Красносельцев Н. Х. О значении археологических открытий для обработки древней церковной истории. – Одесса, 1889.

глядаючи археологічні пам'ятки як виразники ідей та явищ церковного життя. Археологічні студії він поєднував з ґрунтовним вивченням церковних текстів, багато з яких вперше виявив у церковних книгозборищах.

Важливе значення археології надавали представники кафедри руської історії О.І. Маркевич та І.А. Линниченко – неодмінні учасники археологічних з'їздів, а іноді й розкопок. В університеті І.А. Линниченко ніколи не читав спеціально археологічних курсів. Однак у листі до В.В. Хвойки у 1908 р. професор згадував, що свої перші лекції з історії він зазвичай присвячував археології, розповідаючи, зокрема, про київські розкопки В.В. Хвойки. Час від часу він просив знаменитого археолога надіслати йому в Одесу оригінальні знахідки чи фотографії⁴⁷⁸. На семінарах у представника тієї ж кафедри Є.П. Трифільєва у 1910-х рр. студенти іноді читали реферати на археологічні теми: «Черты языческого быта русских славян по курганным раскопкам», «Быт древних славян по археологическим данным» та ін.⁴⁷⁹. Збільшення уваги до сходознавства та запровадження відповідних курсів Й.Г. Клаузенера та О.Л. Коцейовського в НУ та ОВЖК сприяло ознайомленню студентів та курсисток з археологічними пам'ятками Сходу.

На тлі цих епізодів безумовною зіркою, фактичним засновником археологічної педагогіки в Одесі історіографічна традиція по праву вважає німецького спеціаліста, декана історико-філологічного факультету НУ та директора ОВЖК, професора кафедри класичної філології Е.Р. Штерна. За спогадами студента НУ Л.Р. Когана, лекції професора про античні часи мали археологічний характер. Найважливішою педагогічною лабораторією Е.Р. Штерна був музей ОТІС. Тут під його керівництвом студенти мали описувати та реконструювати археологічні артефакти, вчилися аналізувати зроблене, складати план досліджень, обговорювали свої дії з професором. М.Ф. Болтенко уклав під керівництвом Е.Р. Штерна реєстр музею. Найталановитіших студентів він залучав до своїх численних новаторських археологічних розкопок у Тірі, Ольвії, Березані. Діалоги між Л.Р. Коганом та Е.Р. Штерном, описання археологічної практики під його керівництвом надають уявлення про педагогічне та наукове кредо профе-

⁴⁷⁸ Науковий архів інституту археології НАНУ. – Ф. 2. – Спр. 220. –арк. 1-3

⁴⁷⁹ Отчет о состоянии и деятельности Новороссийского университета за 1915 год. – С. 139.

сора. Зокрема, він наполягав, що головне в університетській освіті – «самостійна робота студентів... Акуратність – це повага до людей та праці... можна сперечатись проти думок, але не проти фактів»⁴⁸⁰. Наслідком діяльності Е.Р. Штерна було виховання видатних археологів Б.В. Фармаковського та М.Ф. Болтенка.

Успіхи у розвитку археології наприкінці ХІХ ст. посилили переконання низки спеціалістів у необхідності заснування археологічних кафедр в університетах. Таку ініціативу висловила під час роботи ХІ археологічного з'їзду його організаторка графиня П.С. Уварова. Однак учасник цього з'їзду І.А. Линниченко відзначив аморфність предмету археології, існування кафедр антропології, географії, історії мистецтв. Перед тим як засновувати кафедру, зауважував науковець, слід підготувати всебічно освічених спеціалістів, заснувати археологічні музеї в університетах⁴⁸¹.

1 грудня 1901 р. професори історико-філологічного факультету вирішили, з огляду на побажання, висловлені на археологічному з'їзді, заснувати кафедру археології та музеї при ній. На останній планувалося асигнувати 600 рублів⁴⁸². Проте, було реалізовано лише другу частину цієї ініціативи та й те із затримкою: у 1908 р. почав функціонувати археологічний кабінет-музей при історико-філологічному факультеті, який існував до завершення існування НУ у 1920 р. Завідували музеєм І.А. Линниченко (до 1913 р.), Є.П. Трифільєв (до 1917 р.), А.В. Флоровський (1917–1920 рр.). Колекція музею поповнювалася завдяки ентузіазму та зв'язкам І.А. Линниченко, який просив своїх колег з-поза меж Одеси, надсилати артефакти до музею. На заклик професора відгукнулися, зокрема, В.В. Хвойка, Імператорська археологічна комісія з Петербургу⁴⁸³. Деякі предмети І.А. Линниченко знайшов під час розкопок. Професор також намагався започаткувати бібліотеку при музеї. Попри ці зусилля музей розвинувся лише у невеличку колекцію у декількох шафах. У 1909 році лише 24 предмети, у 1911 р. – 255 предметів, 103 монети⁴⁸⁴, 1913–1915 рр. –

⁴⁸⁰ ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 3-8.

⁴⁸¹ Линниченко И. Археология на XI археологическом съезде // Летопись ИФО. – Т. 8. – 1900. – С. 167.

⁴⁸² ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2550. – Арк. 176–178.

⁴⁸³ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 229. – Арк. 16.

⁴⁸⁴ ДАОО. – Ф. 157. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 46.

366 предметів та 52 книги⁴⁸⁵. В роки війни та революцій надходження предметів припинилося. У такому ж стані (проте, це було зумовлено політичними чинниками) латентності перебувала довгий час україністика та іудаїка.

Для більшості професорів та для меншої частини студентів першорядне значення мали наукові студії. Левова частка професорів брали активну участь у діяльності одеських наукових товариств, і не лише тих, що функціонували при університеті.

Найяскравіше образ студента-«ботаніка» відбився у спогаді О.І. Маркевича про згодом помітного історика та етнографа Херсонської губернії В.М. Ястребова: «Приблизно у 1874 р. до мене явився молоденький студент, невисокого зросту, не дуже гарний, з темним обличчям, в окулярах, але обличчя його було таке виразне і випромінювало таку приємну усмішку, що приємно було дивитися на нього... З цього часу ... він часто приходив до мене, брав багато книг і читав їх із захопленням. Я приголубив юнака, часто затримував його у себе, говорив з ним і переконався, що він надзвичайно серйозно ставиться до своїх занять, справді читає узяті в мене книжки, цікавиться наукою»⁴⁸⁶.

Класичним прикладом зануреного в науку студента був А.В. Флоровський, який, за описом Л.Р. Когана: «З перших днів занять розпочав працювати систематично та серйозно, особливо з руської історії. У жодних політичних та громадських справах він участі не брав. Ним володіла лише одна думка: домогтися професури... В моїй пам'яті він залишився як щирий хлопець та ходячий енциклопедичний словник з руської історії»⁴⁸⁷. Професора В.Е. Крусмана називали «носієм того справжнього ентузіазму божественного «еросу», без якого немає справжньої науковості, а є лише вбоге ремесло. Живе у ньому безумовна творча засада. Любовна відданість науці. Створює навколо себе «озонуючу» атмосферу моральної чистоти»⁴⁸⁸. Сучасник згадував, що замисленого І.М. Бондаренка «всегда можно было видеть погруженного в чтение книг в кабинете для чтения. Доброе, но грустное, открытое лицо, грустная улыбка, играющая на губах,

⁴⁸⁵ Отчет о состоянии и деятельности Новороссийского университета за 1912 год. – Одесса, 1913. – С. 372–373.

⁴⁸⁶ Маркевич А. И. В. Н. Ястребов // ЗООИД. – Т. 22. – 1900. – С. 43.

⁴⁸⁷ ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 32.

⁴⁸⁸ Кузнецов К. А. Профессор В. Э. Крусман // ОЛ. – 1917. – 14 сентября.

мягкое и искреннее обращение со студентами и со всеми снискало ему любовь»⁴⁸⁹.

Унікальним свідченням про внутрішній світ молодого науковця є щоденник Г.О. Афанасьєва, одного з перших студентів історико-філологічного факультету НУ. На початку шляху він оптимістично зазначав, що починає любити університет, громаду матеріала, науку: «мне смерть хочется разгадать историю этого народа, его отнюдь не-простой характер. Цивилизация русская обладает какой-то упругою напряженностью. Посмотреть сколько инородцев – варваров обрусилось, или исчезло подобно дикарям Америки. Причина стойкости в его характере, слагавшимся веками». У пізнанні психологічних законів історії йому дуже допомогли лекції Р.В. Орбинського, напружене читання Шлосера, Вебера. Аксакова. Проте, через 3 роки Г.О. Афанасьєв все одне не був задоволений собою: «3 года уже стал заниматься историей. Но что достиг? Я стал лучше понимать историю, выработал некоторые взгляды на известные исторические явления, но фактического знания, строго говоря, не усвоил. А для учителя истории нужны твердые фактические знания. В средневековой истории и конца древней я строго говоря стою ниже ученика седьмого класса»⁴⁹⁰. Втім, він не нарікав на рівень викладання, напевно відчуваючи, що багато в чому причиною такого стану була його зануреність у громадські справи.

У розпорядженні «ботаників» була своєрідна «келья» – Історико-філологічний кабінет (ІФК), що існував впродовж 1887–1920 рр. у структурі історико-філологічного факультету поряд з іншою навчально-допоміжною установою – музеєм витончених мистецтв. В ІФК була сконцентрована спеціальна історична та філологічна література, якою студенти могли скористатися для поглиблених студій, проводилися практичні заняття. Найвиразніше про цей допоміжний заклад згадано у спогадах А.Г. Готалова-Готліба: «К услугам студентов был историко-филологический кабинет, где имелась хорошо подобранная библиотека важнейших источников, специальных словарей, сборников, монографий и т.п., и что заведовал кабинетом кто-нибудь из приват-доцентов»⁴⁹¹.

⁴⁸⁹ ОЛ. – 1911. – 21 августа.

⁴⁹⁰ ІРНБУВ. – Ф. І. – Спр. 6650. – Арк. 4, 6, 30.

⁴⁹¹ Готалов-Готлиб А.Г. Ф.И. Успенский как профессор и научный руководитель // ВВ. – 1947. – Т. I (XXVI). – С. 121.

Завідуючими кабінетом призначалися приват-доценти. Послідовно ними були Д.М. Овсянко-Куліковський, О.П. Казанський, О.Є. Белюгов, Ф.В. Режабек, І.М. Бондаренко, І.І. Дусинський.

В середньому бібліотечне зібрання ІФК щороку поповнювалося на пів сотню томів. На початок 1904 р. каталог бібліотеки ІФК нараховував 704 книги у 715 примірниках та 1468 томах на суму 5210 руб. 17 коп. Існувало два шляхи поповнення бібліотеки ІФК: купівля та дарування. При чому частка закуплених видань перевищувала подаровані у понад два рази. Однак у 1901 р. різка перевага була на боці дарів: 25 на 6 куплених. Серед дарувальників слід виділити три групи: викладацько-професорський склад, наукові установи, інтелігенція. Кошти, асигновані на ІФК або на практичні заняття (у 1902 р. спеціально на кабінет грошей взагалі не асигнували), витрачалися не лише на купівлю книг, але й на їх переплетення. Влітку 1903 р. з дозволу ректора за участі помічника бібліотекаря університета 453 книги ІФК було віддано для переплетіння.

ІФК був відкритий у першій половині дня під час проведення на ІФФ лекційних та семінарських занять. На виконання своїх обов'язків О.Є. Белюгов витрачав щоденно 3-4 години. Хоча ІФК перебував у тісному зв'язку з семінарськими заняттями, власне заняття у 1903 р. провів лише професор-мовознавець В.М. Істрін. Більшість студентів користувалися фондами ІФК виключно у коротких перервах між лекціями, ознайомлюючись з каталогом чи роблячи довідки. В середньому тривалість відвідування кабінету складала годину. Однак деякі студенти демонстрували високий рівень старанності у підготовці до семінарів, проводячи в кабінеті 3-4 години або часто відвідуючи кабінет протягом року. У 1901 р. один зі студентів відвідав кабінет за рік 37 разів, інший 24, у 1902 р. – один студент 34 рази, ще троє по 27, 26, 24. 11, у 1903 р. – один студент протягом року зробив 73 відвідування, троє – 45, 42, 41. Однак більшість студентів відвідували кабінет протягом року один-два рази.

ІФК відвідувала більшість студентів факультету, хоча рівень не сягав 70 %. Незмінною зберігалася тенденція до більшого відвідування ІФК студентами старших курсів, аніж молодших. Суттєво знижувався рівень відвідуваності ІФК у травні, адже в цей час відбувались іспити, до яких багато студентів готувались вдома. Поодинокими були випадки відвідування ІФК особами, що не належали до числа студентів: стипендіатами та студентами юрфаку.

Студенти замовляли від 200 до 500 томів щороку. Здебільшого кабінет міг задовольнити запити. Однак у звітах зазначалась і відсутність таких популярних серед студентів видань як коментовані на французькій мові видання грецьких та латинських авторів, Гомера та Цицерона, низки творів Петрова, Дройзена, Ключевського, Мілюкова, Лаппо-Данилевського, Вундта, Платонова, Флоринського. Одного разу студент запитував граматику китайської мови, якої теж не було в ІФК. Іноді в кабінеті не було повних комплектів багатотомних видань. Більшість з певний момент відсутніх видань згодом закуповувалися. ІФК перебував в найтіснішому зв'язку з основною бібліотекою університету. В разі відсутності книг в ІФК, завідувачі завжди перевіряли їх наявність в основній бібліотеці і після позитивної відповіді надавали книгу студентам. На видання з фондів основної бібліотеки припадала досить помітна частка виконаних замовлень. Каталог бібліотеки кабінету упорядковувався під наглядом бібліотекаря університету.

Досить помітна група студентів читала в ІФК літературу, принесену з собою, а деякі з них ніколи не користувалися книгами ІФК. Якщо у 1898 р. О.Є. Белюгов зазначав більший попит серед студентів на монографічну літературу, то Ф.В. Режабек неодмінно зазначав, що в середньому переважають замовлення словникової, енциклопедичної та підручничкової літератури. Втім, ситуація була не такою вже й однозначною. У 1903 р. Ф.В. Режабек зазначав, що студенти відділення класичної філології та російської історії замовили більше монографічних праць, аніж загальних, російської словесності та особливо загальної історії – навпаки. В галузі слов'язознавства та загальної літератури – замовлення розподілилися майже порівну. Лише в середньому загальні посібники вимагали більше. Праці на західноєвропейських та давніх мовах студенти здебільшого замовляли в перекладах. У звіті за 1903 р. Ф.В. Режабек вказував на три факти відмови студентів від його пропозицій взяти відсутні в російськомовному перекладі книги мовою оригіналу. Цей факт ілюструє справедливість скарг більшості викладачів на низькій мовний рівень студентів ІФФ⁴⁹².

Певні праці були очевидними лідерами студентських симпатій. Так, впродовж 1901–1903 рр. «Историю русской литературы» О.М. Пипіна 32 студенти замовляли 64 рази, «Историю Западной Европы» М.І. Кареева – 11 студентів 15 разів, «Обзор истории рус-

⁴⁹² ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 5 (1903). – Арк. 222-226.

ского права» М.Ф. Владимирського-Буданова 10 студентів 28 разів, «Книгу для чтения по Средней истории под ред. П. Виноградова» – 9 студентів 34 рази, «Русскую историю» К. Бестужева-Рюміна – 6 студентів 12 разів, «Русские юридические древности» В. Сергеевича – 3 студенти 7 разів. Порівнюючи запити з різних галузей викладання, слід зазначити, що на приблизно однаковому рівні перебували видання з історії Росії та загальної історії і лише дуже невеликий попит спостерігався на видання з історії церкви. Класична філологія переважала над іншими галузями філології та літератури⁴⁹³.

Віховим в історії ІФК став 1912 р. Під час засідання 8 жовтня 1912 р. ІФК вирішив зробити посаду завідувача ІФК штатною з платнею у 900 рублів та двома преміями⁴⁹⁴. Восени 1912 р. запроваджено новий порядок користування книгами: книги видавалися студентам для читання в кабінеті згідно замовленням, що подавалися зберігачу до 12 годин дня. О 12 книги видавалися з занесенням в окрему книгу їх назв та прізвищ замовників. Згідно заяв, що подавалися після 12 годин дня, замовлення виконувалися до 10 годин ранку наступного дня. Після занесення в реєстр назви книги та прізвища замовника, книга весь час залишалась на особливій полиці столу зберігача, а після користування викреслювалась⁴⁹⁵. Отже, система праці в ІФК набула цілком сучасного вигляду роботи в бібліотеках. Ще одним важливим нововведенням було призначення факультетом окрім зберігача з числа приват-доцентів посади «спостерігаючого професора», на яку було обрано Б.В. Варнеке. Останнім завідуючим ІФК був Ф.Г. Александров.

У 1913 р. учень В.М. Істріна О.В. Ристенко пішов стопами свого вчителя, провівши практичні заняття з історії російської літератури в ІФК. У звіті він зазначав: «в виду недостатка свободных помещений в библиотеке Университета, с одной стороны, и затруднительности контроля во время занятий студентов рукописями с другой, - рукописи по соглашению с библиотекарем университета из университетской библиотеки препровождались в ИФК, где занятия студентов, благодаря заботливости хранителя кабинета Александрова, всячески облегчались»⁴⁹⁶.

⁴⁹³ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2605. – Арк. 332; ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 12 (1901). – Арк. 8-10; ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 12 (1902). – Арк. 34–37.

⁴⁹⁴ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1912 год. – Одесса, 1913. – С. 41.

⁴⁹⁵ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1912 год. – Одесса, 1913. – С. 85.

⁴⁹⁶ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за

Професори та студенти «академісти» відстоювали своє бачення університету як храму науки. Їх гаслом можна вважати слова, які професор О.П. Доброклонський призначав до свого колеги, полум'яного революціонера, С.М. Щепкіна: «невже чистий академізм, тобто девіз «університет для науки» нерозлучний з реакційністю? І невже політика є наукою? Чи не відволікає, навпаки, політика від чистої науки? Чи не внесла політика у 1905 – 1907 рр. руйнування в університетські заняття та науку? Чи продуктивно працювали на науковій ниві ті, хто тоді займався політикою?»⁴⁹⁷.

С.М. Щепкін є єдиний випадок серед викладачів повного занурення колишнього науковця у суспільно-політичні справи. Попри розбіжності, громадська діяльність в ширшому значенні була властива більшості викладачів. Апогеєм цієї діяльності слід вважати обрання низки професорів депутатами Державної Думи (С.М. Щепкін), гласними міської Думи Одеси (Р.В. Орбинський, О.М. Богдановський (був членом управи), О.П. Доброклонський, С.І. Іловайський та ін.). І.А. Линниченко був присяжним у суді. Професори брали активну участь у міських святах, численних громадських⁴⁹⁸ та національно-культурних товариствах (наприклад, С.Д. Пападімітріу у Грецькому благодійному товаристві).

Для тих студентів, що підходили до навчання не формально, прагнучи стати на науковий шлях, важливішими за лекції були практичні, семінарські, заняття. Хоча семінарські заняття були запроваджені вже з початком існування НУ, до кінця ХІХ ст. їх питома вага в навчальному процесі здавалась сучасникам недостатньою. Так, студент історика П.К. Бруна згадував, що у 1870-х рр.: «Заняття студентів обмежувалися лекціями, які перед іспитами справно заучувалися. Про семінарії ж ми, історики, мали дуже туманне поняття тільки з чуток. По суті, заняття наші мало чим відрізнялися від занять в середньому навчальному закладі. Читали ми – кожен що попадеться, без ніякого керівництва і без будь-якої системи, ніхто з професорів-істориків не брав на себе праці вчити нас займатися наукою самостійно»⁴⁹⁹.

Збільшення годин на семінари розглядалося міністерством та професорами як головний засіб покращення рівня освіти, шлях до

1913 год. – Одесса, 1914. – С. 109.

⁴⁹⁷ Доброклонский А.А. Открытое письмо профессору Е. Н. Щепкину. – Одесса, 1917. – С. 3.

⁴⁹⁸ Гребцова И. С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина ХІХ-начало ХХ ст.). – Одесса, 2009.

⁴⁹⁹ В. Я. Филипп Карлович Брун // По морю и суше. – 1895. – № 22. – 4 июня.

розвитку самостійності у студентів⁵⁰⁰. Під час семінарів викладачі головним чином читали зі студентами джерела (найчастіше мовою оригіналу), чи розглядали предмети старовини, або заслуховували та обговорювали зі студентами реферати. Головними проблемами у процесі викладання викладачі вважали низький мовний рівень підготовки студентів та брак посібників, матеріалів тощо.

Продемонструємо проблеми та здобутки під час організації семінарів на прикладі приват-доцента Ф.В. Режабека, який приділяв велику увагу рефлексії над цим різновидом занять. На основі свого перебування у Празі, він виступив в ролі не лише практика, але й навіть теоретика цього виду занять, що було досить оригінальним явищем в НУ. Ф.В. Режабек наголошував, що семінари привчають молодь до методичної роботи, сприяють зближенню між професорами та слухачами, адже «путем произнесенной с кафедры лекции, как бы она ни была основательна и серьезна по содержанию и совершенна по форме, профессору едва ли возможно принести своим слушателям столько пользы, сколько могут они вывести из непосредственного общения с ним в семинарии, где пользуются свободой обмениваться с профессором мыслями и удобным случаем для получения ответа на занимаемые их вопросы»⁵⁰¹.

Ф.В. Режабек намічав три види способу ведення семінаріїв: висвітлення якогось спеціального історичного питання шляхом співставлення та оцінки всіх джерел та посібників; докладне вивчення якогось одного джерела; загальний огляд груп джерел у зв'язку з лекціями. Перші два способи він розглядав як такі, що мають монографічний характер, ознайомлюють також з методами дослідження. Однак одне питання або джерело вивчаються ґрунтовно на шкоду іншим. Тому більш прагматичним він вважав третій спосіб, який поєднував історіографічні та джерелознавчі завдання. Отже, у 1901/02 навчальному році під керівництвом приват-доцента студенти вивчали перший період середньовіччя Західної Європи⁵⁰². Залежно від важливості, різним джерелам присвячувався різний обсяг часу. Документи (хроніки Ієроніма, Проспера Аквітанського, Беди та Еккегарда Урахського, Сальві-

⁵⁰⁰ Отчет о состоянии Новороссийского университета за 1902 год / сост. Линниченко И. А. – Одесса, 1903. – С. 4, 10.

⁵⁰¹ Режабек Ф.В. В историческом древнеримском семинарии (в Праге) // ЗИНУ. – 1894. – Т. 64. – Ч. 2. – С. 455–456.

⁵⁰² ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 14 (1901). – Арк. 120а-121; ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 5 (1903). – Арк. 131–132.

ана, Бургундська Правда, листи Римських Пап до перших Каролінгів) аналізувались на предмет походження, загального характеру й значення, порівняння з іншими групами джерел, перекладу, історіографічних екскурсів, стилістичних запозичень та впливів, форми, складу, ступені достовірності. Хоча Ф.В. Режабек пропонував багато тем рефератів, лише два студенти обрали теми про історіографію виникнення колонату та погляди Фюстель де Куланжа на форму землеволодіння у германців. Пасивне ставлення студентів викладач пояснив слабким знанням латинської мови. Але й серед цих двох активних студентів лише один спромігся більш-менш задовільно висвітлити питання.

Впродовж наступного навчального року студенти вивчали пам'ятки анналістики – франкський чи Едгардовий літопис та Історію франків Григорія Турського. Керівник семінарію запропонував студентам реферати, хоча й не в обов'язковому порядку. Темми студенти могли пропонувати і самостійно. Із 11 студентів висловили бажання підготувати реферат 8, але 5 з них обмежились лише побіжним оглядом джерел та посібників, але не підготували письмовий реферат. Студенти висвітлювали такі теми: «Германские дружинные отношения по Тациту и их применение в римском военном устройстве», «Церковь и христианство в Галлии по Григорию Турскому», «Взаимное отношение духовной и светской власти по письмам папы Григория», «Известия Тацита о германском землевладении и их толкование в новейшей исторической литературе».

Останній з названих рефератів був колективним, тобто підготовленим відразу декількома студентами, адже Ф.В. Режабек вважав, що «письменные рефераты, составляемые единичными студентами, сопряжены с тем неблагоприятным и частью неустранимым условием, что студенты, которые не разрабатывали сами темы данного реферата, не могут вообще принимать адекватного участия в его обсуждении и вследствие этого относятся к его чтению и разбору более или менее без интереса. Коллективный реферат имел целью устранить или ослабить это условие». 6 студентів отримали завдання розглянути свідчення Тацита, а також ознайомитись з тлумаченням цих свідчень одним із вчених: Фюстель де Куланжем, Сибомом, Вайцем, Мюлленгофом, Ковалевським. Один референт викладав основні думки Ф. де Куланжа, інші по черзі співставляли його думки з думками інших вчених. Таким шляхом з'ясовувалась спільність та розбіжності в думках, встановлювалися найбільш коректні висновки.

Обов'язковими формами роботи студентів була підготовка рефератів, залікових та кандидатських праць. Далеко не завжди написання та захист цих робіт було простою справою. Найяскравішим є випадок з біографії у подальшому відомого історика-кримознавця Ф.Ф. Лашкова, якому тричі довелося переписувати кандидатський твір.

Лекції та семінари не могли вичерпати інтерес найздібніших студентів до спілкування з викладачами. Тому більшість з них радо влаштували приватні лекції чи бесіди зі студентами на дому. На думку першого історика одеського університету О.І. Маркевича, в НУ панував особливий, не властивий для інших університетів, дух співпраці між викладачами та студентами⁵⁰³. Фактично неформальними гуртками були «вівторки», «четверги», «воскресніки» і т.п. на квартирах професорів, де вони спілкувались у невимушеній обстановці з групою зацікавлених науками студентів, наприклад, зібрання у М.Я. Грота, О.І. Маркевича, І.А. Линниченка, О.І. Кірпічнікова.

На історико-філологічному факультеті процес йшов спочатку, як і на решті факультетів, неофіційним, фактично нелегальним шляхом (напевно, краще сказати напівлегальним, з огляду на протекцію частини викладачів). Так, у 1901–1903 рр. ознак такого гуртка набули читання українським громадівцем Д.Д. Сигаревичем приватних лекцій з історії для невеликої групи студентів. У 1903 р. українські студентки та курсистки організували нелегальні зібрання, на яких читали реферати про літературу та історію.

Певний досвід згуртування заради науки студенти НУ отримували у національно-культурних товариствах, наприклад, «Просвіті», єврейських гуртках тощо. Промовистий епізод стався у серпні 1909 р., коли чотири студенти НУ, члени «Просвіти», серед них М.Є. Слабченко та А.В. Ніковський, звернулися до правління «Просвіти» з пропозицією заснувати науковий гурток українознавства, члени якого мали прочитати курси лекцій з історії української церкви, права, літератури та політичної економії⁵⁰⁴.

Маємо приклад спроби організації національно-спрямованого гуртка історичного профілю з боку студентів-євреїв НУ. У 1907–1908 рр. про ухвалення статуту студентського гуртка для вивчення єврейської історії та літератури клопотали кілька студентів-євреїв.

⁵⁰³ Маркевич А. И. 25-е императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1890. – С. 687.

⁵⁰⁴ ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 285. – Арк. 82.

Попри схвальне ставлення тодішньої ліберальної більшості Ради, подальша реакція не дозволила розвинутися гуртку. Ініціатори планували читання рефератів, спільне читання та обговорення книг⁵⁰⁵.

Вперше офіційно гурток на історико-філологічному факультеті було засновано наприкінці 1903 р. на прохання студентів під назвою «Вчено-літературний гурток» під керівництвом І.А. Линниченка⁵⁰⁶. 26 та 30 листопада 1903 р. відбулося два засідання на яких пролунали виступи І.А. Линниченка «Про відношення науки до життя», студентів В. Адлера «Про завдання товариства», В. Окуджави (дядько знаменитого барда) «Про втілення в історії і остаточній перемозі вічних ідеалів добра та краси» та Д. Шаріфова «Економічні причини створення Російської держави». У 1904 р. товариство провело 3 засідання, на яких пролунали доповіді студентів Райдіса («Вчення Канта про волю») та М.Є. Слабченка («Новітня малоросійська література»). Таким чином, широкі завдання гуртка були передвісником подібних завдань Бібліографічного товариства під керівництвом того ж самого І.А. Линниченка. Однак після доволі активного старту у 1903–1904 рр. цей осередок не розвинув роботу⁵⁰⁷.

У 1911 р. на кафедрі російської історії історико-філологічного факультету НУ розпочав викладання професор Є.П. Тріфільєв. Попри вельми скромні оцінки педагогічних здібностей Є.П. Тріфільєва з боку його сучасників, саме вихованцю харківської школи істориків вдалося не лише реанімувати, але й розвинути справу студентських наукових об'єднань на історико-філологічному факультеті, при тому, вже у суто історичному полі, як суто історичного.

Йдеться про функціонування щонайменше у 1915–1918 рр. студентського Історичного гуртка при НУ (за 1919–1920 рр. в нас немає відомостей, хоча формально гурток існував до закриття НУ)⁵⁰⁸.

Статут студентського Історичного гуртка при НУ, складений Є.П. Тріфільєвим, було затверджено факультетом 7 жовтня 1915 р. 30 жовтня Статут затвердила Рада університету. Установчі збори гуртка відбулись 29 листопада 1915 р. На них керівником гуртка було обрано

⁵⁰⁵ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 26 (1908). – Арк. 173-176; ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 26 (1907). – Арк. 24.

⁵⁰⁶ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2610. – Арк. 321.

⁵⁰⁷ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 35. – Спр. 341. – Арк. 2, 9; Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1904-1908. – Одесса, 1909. – С. 72.

⁵⁰⁸ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1915. – С. 146.

Є.П. Трифільєва, на інші посади студентів – Петринського – секретаря, Слоніма – другого секретаря (згодом відомий історик літератури М.Л. Слонім), Грекулова – скарбничого, Кавадіаса – зберігача музею, бібліотекаря – Петруня⁵⁰⁹.

Привертає увагу наявність серед засновників гуртка з числа студентів трьох досить відомих у подальшому осіб. Уродженець Одеси М.М. Петринський був одним з лідерів студентського руху, есером (хоча його діяльність у гуртку свідчить, що він переймався не лише політикою, як більшість лівих студентів). У 1920-1930-х рр. в ОДУ він очолював науковий гурток з історії СРСР на історичному факультеті, втілюючи свій попередній досвід⁵¹⁰.

Ф.Є. Петрунь є відомою постаттю в історії одеської вищої освіти та науки, проте про його студентські роки відомо досить мало. У червні 1912 р. зі срібною медаллю він скінчив Одеську 3 гімназію, де йому викладали С.П. Шелухин, історик М.Є. Хітун та професор П.О. Потапов. Прийнятий на історичне відділення НУ в осінньому півріччі 1912 р. У вересні 1919 р. він скінчив навчання з дипломом. Слухав зокрема спецкурси А.В. Флоровського «Історія Новгороду Великого», «Огляд пам'яток російського законодавства», В.Е. Крусмана «Історія встановлення європейського володарювання в Індійському океані», «Загальний нарис допоміжних наук історії», С.Д. Пападімітріу «Фукидід», М.І. Гордієвського «Вступ у філософію», П.М. Біцилли «Вступ до вивчення середньовічної літератури», «Історія Сходу», Є.П. Трифільєва «Російська історіографія», «Російська археологія», «Історія України», Б.В. Варнеке «Археологічний коментар до Овідія», Є.О. Загоровського «Історія Новоросії», «Запоріжжя», С.Г. Вілінського «Історія української літератури», П.О. Потапова «Малоруська мова».

Для залікового твору він готував роботу на тему запропоновану М.Г. Попруженко «Віктор Іванович Григорович в історії вивчення півдня Росії» - першу роботу з новітньої історіографії чи наукознавства. Але більш цікавою та новаторською виглядає робота Ф.Є. Петруня надану ним у факультет 27 серпня 1919 р. «Основні моменти у долях історичного вивчення Півдня Росії». Отже, вперше в НУ було підготовлено роботу з історіографії Південної України⁵¹¹.

⁵⁰⁹ ОН. – 1915. – 30 листопада.

⁵¹⁰ Смирнов В.А. Расстрел историка Петринского Н. Н. // Смирнов В.А. Реквием XX века. – Ч. 1. – Одесса, 2001. – С. 25–39.

⁵¹¹ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 5. – Спр. 10180; ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 786.

16 грудня 1915 р. гурток збирався о 20.00 на історико-філологічному факультеті у приміщенні ІФТ. Активно гурток діяв у 1916 році. На початку квітня на засіданні під головуванням Є.П. Тріфільєва Ф.Є. Петрунь охарактеризував діяльність нещодавно померлих історика права М.Ф. Владимирського-Буданова та соціолога М.М. Ковалевського⁵¹².

Наприкінці листопада 1916 р. Ф.Є. Петрунь виголосив доповідь «Граф І.І. Толстой», а М.М. Петринський доповів «Памяти Семевско-го» (тобто про померлого історика В.І. Семевського)⁵¹³.

На початку грудня 1916 р. Ф.Є. Петрунь виступив з оглядом досліджень історії Новоросії, докладніше висвітлив діяльність В.І. Григоровича та П.К. Бруна. Він запропонував зосередитись саме на історії Новоросії та залучити студентів з інших факультетів, особливо юридичного⁵¹⁴.

Гурток навіть намагався діяти у стилі справжніх наукових товариств, встановлюючи наукові зв'язки. Навесні 1916 р. гуртку вдалося налагодити надходження видань від Таврійської вченої архівної комісії⁵¹⁵. Успішність гуртка у накопиченні власної бібліотечки ілюструють надписи на книгах з фондів сучасної НБОНУ імені І.І. Мечникова про приналежність книг Студентському історичному гуртку НУ.

Знову гурток виринув у 1918 р. 1 лютого відбулося засідання пам'яті декабристів. Є.П. Тріфільєв виголосив вступне слово. Студент О.І. Занчевський розповів про походження руху декабристів, І.Ф. Кособродов про К.Ф. Рилєєва, М.М. Петринський про П.І. Пестеля, Фішер про ставлення декабристів до національного питання. Курсистка Крушевич доповіла про взаємини декабристів та російського громадського руху, Т.А. Поповиченко про ідеали декабристів. Преса зауважила великий інтерес до заходу, на якій надавалися (продавалися?) вхідні квитки. Професори пускалися без квитків⁵¹⁶.

Серед авторів доповідей найбільш перспективним здавався сучасникам Ілля Федорович Кособродов – у жовтні 1919 р. рішенням факультету та Ради НУ його залишили стипендіатом при кафедрі росій-

⁵¹² ОЛ. – 1916. – 1 апреля.

⁵¹³ Студенческий исторический кружок // ОЛ. – 1916. – 29 ноября.

⁵¹⁴ В студенческом кружке // ОЛ. – 1916. – 2 декабря; В студенческом историческом кружке // ОЛ. – 1916. – 3 декабря.

⁵¹⁵ ИТУАК. – Т. 53. – 1916. – С. 226.

⁵¹⁶ Вечер памяти декабристов // ОЛ. – 1918. – 31 января.

ської історії під керівництвом Є.П. Тріфільєва. Однак про розвиток кар'єри молодого науковця нічого не знаємо. Відомість, але в якості громадського діяча, набув уродженець Одеси, Йосип Аронович Фішер, помітний діяч сіоністського руху та дипломат держави Ізраїль.

Наприкінці квітня 1918 р. відбулося ще одне засідання гуртка, напевно, найцікавіше з огляду на новизну і навіть певну сміливість теми у складних політичних обставинах – обговорення діяльності та постаті Карла Маркса до 100-ої річниці з дня його народження. Було заслухано доповіді Н.Є. Васільєвої про біографію К. Маркса, І.М. Троцького про філософські погляди К. Маркса та І.А. Вайсмана про соціально-економічні погляди К. Маркса. Найцікавішим є присутність серед доповідачів у майбутньому видатного антикознавця, уродженця Одеси, Й.М. Троцького⁵¹⁷.

Серед згаданих студентів подальшу наукову та викладацьку кар'єру зробив О.І. Занчевський, уродженець Одеси, син знаменитого ліберального ректора НУ І.М. Занчевського. Важливо, що деякі виступи членів гуртка оприлюднювалися, як виступ М.М. Петринського про В.І. Семевського⁵¹⁸. Напевно, на них ґрунтувалися подальші статті Ф.Є. Петруня про В.І. Григоровича⁵¹⁹.

Таким чином, історичний гурток зосереджувався не тільки на суто історичній, але й на історіографічній тематиці. З іншого боку – не лише на історії Південної України, але й на історії Росії. До його складу входили не лише студенти НУ, але й курсистки ОВЖК. Для деяких членів гуртка він став містком до їх подальшої діяльності. В інституційному плані гурток слід розглядати як одну з сполучних ланок у розвитку краєзнавства/регіоналістики в Одесі, від НУ до Одеської комісії краєзнавства при ВУАН, чільними діячами якої на першому етапі були майже всі вище згадані персонажі-науковці: Є.П. Тріфільєв, М.М. Петринський, Ф.Є. Петрунь, О.І. Занчевський.

В останній рік існування НУ виник студентський Літературний гурток при НУ під керівництвом професора В.Ф. Лазурського, який

⁵¹⁷ ОН. – 1918. – 26 апреля.

⁵¹⁸ Петринский Н. Н. Историк-Гражданин. Светлой памяти В. И. Семевского // Студенческие отклики. – 1917. – 17 сентября.

⁵¹⁹ Петрунь Ф. З історії збирання рукописів на балканському півострові: До 80-ліття «Очерка путешествия по Европейской Турции», В. Григоровича, Казань, 1848 г. // Бібліологічні вісті. – Київ, 1929. – № 2–3 (19–20). – С. 36–47; Петрунь Ф. Е. К библиографии печатных трудов В. И. Григоровича // Известия по русскому языку и словесности Академии наук СССР. – 1929. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 337–345.

теж частково охоплював історичну тематику, адже за статутом призначався для студентів, які цікавились літературою та мистецтвом, мали вивчати історію загальної літератури, популяризувати художню творчість⁵²⁰.

Реферати, які готували студенти під час семінарів, були тим містком, який привів деяких з них до подальшого, вищого, щаблю – написання праці на здобуття медалі. Золоті та срібні медалі вручалися за рішенням Ради певного факультету, що затверджувалося великою Радою професорів, щороку. Викладачі формулювали на початку кожного навчального року теми робіт та визначали коло тих питань, що мав висвітлити потенційний автор. Після надходження робіт та кількомісячного розгляду, зазвичай той викладач, який раніше сформулював відповідну тему й готував відгук на роботу. Але бували випадки, коли цей викладач на момент надходження роботи вже перейшов на інше місце роботи (М.Я. Грот, Н.П. Кондаков, Ф.І. Успенський). Тоді відгук давали інші викладачі, що не були керівниками теми. Це могло викликати певні незручності. Так, Р.Ю. Віппер, рецензуючи роботу підопічного Ф.І. Успенського, наприкінці відгуку зауважив, що турбується з приводу того, чи правильно він розумів ті завдання які висував його попередник на кафедрі перед потенційним медалістом⁵²¹. Для рецензування двох робіт учнів Н.П. Кондакова, Д. Айналова та Є. Редіна, на тему «Живопис Софії Київської» єдиний раз у практиці написання відгуків в НУ було створено комісію у складі 3-х професорів.

Викладачі запропонували студентам 125 тем в якості медальних у період від 1870-х по 1919 р. З них 87 тем знайшли своїх авторів. 38 тем так і не були опрацьовані, незважаючи на те, що низка з них пропонувалися кілька років поспіль. Продовження теми ще на один рік допомагало мало. Так, С.Г. Вілінський у травні 1917 р. просив продовжити тему «Про просвітника Йосифа Волоколамського» на 1918 р., адже є студенти, які висловили побажання її написати⁵²². Але його надії не справдилися. До небагатьох виключень належала тема Г.І. Перетятковича про літописання XVI ст., яка після висунення два роки поспіль нарешті отримала свого автора Ф. Булатовича, який і

⁵²⁰ ДАОО. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 87–89.

⁵²¹ Віппер Р.Ю. Отзыв о сочинении на тему «Воевода Петр Черчель в связи с историей Валахии во второй половине XVI-го столетия» // ЗИНУ. – 1896. – Т. 68. – Ч. Офиц. отд. – С. 31.

⁵²² ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2706. – Арк. 20.

отримав золоту медаль. Щоправда, судячи з відгуку, він при тому звизив тему до аналізу лише одного, Тверського, літопису.

Робіт могло би бути більше, але деякі роботи були забраковані, або не прийняті до розгляду. Так, у 1888 р. Е.Р. Штерн забракував одну з робіт про принципат Августа. У 1900 р. В.В. Сокольський забракував твір «Про особливості та значення «Закону Судного людям»⁵²³. У 1911 р. С.Г. Вілінський заявив про те, що з творів, котрі надійшли на тему «Журнальна діяльність Крилова», одне є незадовільне, а інше неоформлене. Тому він просив продовжити розгляд тем до 1 лютого 1912 р. Вирішили не нагороджувати і пакети з іменами авторів не відкривати⁵²⁴. Але про подальшу долю цих праць не відомо. У 1913 р. професор О.А. Павловський не прийняв як незавершену роботу про Джіотто Бондоні, а на тему задану І.А. Линниченко робота надійшла пізніше визначеного терміну.

Так і не були опрацьовані такі теми: «Адмірал Й. Де Рібас», «Герцог Рішельє в Росії», «Виникнення національного руху у Німеччині на початку ХІХ ст.», «Берлінський папірус 3024», «Відоображення італійського епосу у пам'ятниках мистецтва», «Віктор Іванович Григорович», «Греко-східне чернецтво в історії книжкового перепису», «Громадські погляди та зв'язки І.С. Тургенєва», «Державні ідеали Гогенцолернів», «Значення Островського в історії російського театру», «Ігнатій Лойола в умовах свого часу», «Іоанн Солсберійський як діяч англо-французького просвітництва ХІІ ст.», «Історик мистецтва Джіотто Бондоні як засновник відродження живопису в Італії», «Історія життя Андрія Юродивого у візантійській та слов'яно-руській літературах», «Історія Новгородського літописання», «Історія розвитку діалогу у Греції як особливої літературної форми», «Критичний огляд думок про походження кріпосного права», «Культ Ісиди у римський час за межами Єгипту», «Літературні впливи, що відобразилися на творчості Достоевського», «Нарис історії повісті про Дігеніса Акрита», «Нариси з історії промисловості Новоросійського краю за матеріалами Архіву колишнього Новоросійського та Бесарабського генерал-губернаторства», «Новоросія у др. пол. 18 ст.», «Політична діяльність Людовика ХІ, головним чином за його листуванням», «Про мову житія Феодосія за списком ХІІ ст.», «Про просвітника Йосифа Волоколамського», «Процес про посольство до Пелли 346 року за промовама Демосфена

⁵²³ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 25 (1901 р.). – Арк. 113.

⁵²⁴ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2554. – Арк. 96.

та Есхіла», «Роль Ернста Теодора Амадея Гофмана в історії німецького романтизму», «Роль Наваліса у німецькому романтизмі», «Романтизм Вальтера Скотта», «Синтаксичні спостереження за мовою латинських грамот», «Сліди єгипетського впливу у Шестикнижжі», «Твори Курбського як історичний матеріал Фронда за мемуарами кардинала де Ретца», «Щоденник Діамантовського як джерело для історії Смутного часу», «Суспільне та сімейне становище, спосіб життя та вдача грецької жінки у період Гомера, з докладною характеристикою найвидатніших історичних жінок, про яких згадано в Іліаді та Одисей», «Значення слова, мови та красномовства у Гомеровських поемах», «Діяльність графа Канкрин у галузі російського державного господарства», «Про право представлення. Історико-порівняльне дослідження». Усі, окрім двох останніх, що належали юрфаку, були запропоновані викладачами історико-філологічного факультету.

У процесі формулювання тем та номінування студентів в якості авторів відгуків взяли участь 45 викладачів, головним чином професори: 35 – історико-філологічного та 10 юридичного факультетів. Найбільшу активність у залученні студентів до самостійної роботи виявили І.А. Линниченко (на запропоновані ним 6 тем, 8 студентів підготували роботи, за які отримали різні ступені відзначення); В.М. Мочульський (на 6 тем, 7 студентів); Ф.І. Леонтович (5 тем, 8 студентів); Ф.І. Успенський (4 теми, 7 студентів); О.О. Кочубинський та Г.І. Перетяткович (по 4 теми, по 5 студентів); Р.Ю. Віппер (3 теми, 7 студентів). Своєрідний рекорд встановив професор юрфаку В.В. Сокольський. Лише один раз він пропонував тему, але на неї відгукнулися аж 5 студентів, які отримали різні ступені відзнаки за свої 5 робіт, тоді як найбільшим успіхом в інших викладачів було 3 роботи від 3-х студентів на одну тему. Загалом, 25 тем були опрацьовані двома та більше авторами.

Здебільшого викладачі не повторювали раніше запропоновані ними теми, ані теми інших викладачів, за які студенти здобули медалі. Лише одного разу тема під однією і тією самою назвою була запропонована два роки поспіль і двічі «вистрелила». Йдеться про тему І.А. Линниченко «Селянське питання у Законодавчій комісії імператриці Катерини II», за розробку якої М.Є. Слабченко та А.В. Флоровський здобули срібну та золоту медалі у 1906 та 1907 рр.

Роботи надходили на факультет анонімно у конвертах. Проте, найчастіше йшлося про «секрет Полішинеля», про що свідчить і вище згадана заява С.Г. Вілінського, і спогади А.Г. Готалова-Готліба та

Л.Р. Когана⁵²⁵. Численні подяки своїм керівникам містилися на сторінках опублікованих медальних праць, наприклад, В. Хорошуна та П.Г. Клепацького. Головним чином, йшлося про допомогу книгами та джерелознавчі вказівки. Так, у 1902 р. Є.М. Щепкін просив продовжити термін надходження робіт у зв'язку з тим, що виписані ним книги з історії англійських міст ще не надішли до бібліотеки НУ⁵²⁶.

Випускникам надавали за їх роботу ступінь кандидата, тобто вважали в якості кандидатської дисертації (у сучасну добу донедавна це називалося дипломною роботою). Саме тому у своїх відгуках М.М. Ланге послідовно називав рецензовані ним роботи дисертаціями. Нагородження відбувалося під час урочистого акту НУ 30 серпня.

Реєстр номінантів медальних праць та почесних відгуків за перше 25-річчя існування НУ упорядкував перший історик закладу професор О.І. Маркевич⁵²⁷. Проте, реєстр медальних робіт, що наведеній у цій титанічній праці, містив деякі неточності. Київський історик Н.Д. Соколова встановила, що у період з 1870 по 1915 р. 51 студент історико-філологічного факультету НУ отримав 31 золоту та 21 срібну медалі за 52 роботи⁵²⁸. Імена та прізвища чотирьох авторів Н.Д. Соколова не встановила. Період від 1915 р. до завершення існування НУ у 1920 р. нею не досліджено.

Нами встановлено, що впродовж усієї історії НУ за роботи на історичну тематику було зафіксовано 123 випадки відзначень 118-х студентів: 57 – золотими медалями, 44 – срібними, 21 – почесними відгуками. Лише 5 студентів отримували нагороди двічі за різні роботи. При тому М.Г. Попруженко належить унікальне досягнення – лише він отримав двічі золоті медалі. До того ж лише М.Г. Попруженко та В.М. Мочульський були як авторами студентських робіт, так і авторами відгуків на студентські роботи, вже в якості професорів. М.Є. Слабченко був номінантом золотої та срібної медалей, Б.В. Вахевич та К. Бархін отримали по дві срібні кожен. С.Г. Вілінський здобув одну золоту медаль та почесний відгук.

⁵²⁵ Готалов-Готлиб А.Г. Ф.И. Успенский как профессор и научный руководитель // Византийский временник. – Т. 1. – 1947. – С. 123; ВРРНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 8–9.

⁵²⁶ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2612. – Арк. 172.

⁵²⁷ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: Историческая записка и академические списки. – Одесса, 1890. – С. 691–697.

⁵²⁸ Соколова Н. Медальні роботи з історії студентів історико-філологічного факультету імператорського Новоросійського університету (1865–1920) // Часопис української історії. – 2014. – Вип. 29. – С. 16–23; Соколова Н. Д. Фахова підготовка істориків в імператорському Новоросійському університеті (1865–1920 рр.) // Часопис української історії. – К., 2013. – Вип. 27. – С. 12–16.

Роботи на історичну тематику готувалися студентами двох (історико-філологічного та юридичного) факультетів НУ. Звернення юристів до історії соціально-правових інститутів продовжувало традиції РЛ та було зумовлено передусім наявністю в його структурі кафедри історії руського права. Загалом, роботи на історичну тематику підготували 23 студенти юрфаку, за які вони отримали медалі та почесні відгуки. 9 з цих студентів написали 10 робіт на теми, що були запропоновані викладачами історико-філологічного факультету. При тому, тема, запропонована Ф.І. Успенським, яку виконав студент А. Нейфельд, найбільшою мірою «вторгалася» в юридичну специфіку. Натомість, роботи про історичну драму у Давньому Римі, О.І. Герцена, РЛ, А.П. Чехова, вочевидь, не були пов'язані з юридичною тематикою та відбивали широкі зацікавлення студентів-юристів, певна частина яких опинилася на юрфаці через бажання отримати прибуткову професію, але їх творчі інтереси залишилися в інших гуманітарних сферах. Головною зіркою-істориком юрфаку став М.Є. Слабченко, який у статусі студенту юрфаку отримав дві медалі за роботи на теми, котрі запропонував професор кафедри руської історії І.А. Линниченко.

Приблизно 90 % номінантів медалей та почесних відгуків були на той момент студентами старших, 3-го та 4-го, курсів. Випускнику-медалісту його робота зараховувалася як кандидатська дисертація. На цьому тлі увиразнюється досягнення 4-х першокурсників, які були відзначені: студент-юрист М.Є. Слабченко та студент-історик М. Голуб – срібними медалями, а студент-історик В. Городецький та студент-юрист Л. Баткіс – почесними відгуками. Усі вони написали роботи на теми, що були висунуті професорами історико-філологічного факультету, який, відповідно, й нагородив їх. Щоправда, слід врахувати, що М.Є. Слабченко перед цим кілька років до вступу на юрфак вже навчався на історико-філологічному факультеті.

Прикрою обставиною було те, що в разі, якщо на одну і ту саму тему в один рік отримували золоті медалі два та більше студентів, лише один з них міг отримати цю винагороду фізично, а інший чи інші лише отримували «право на золоту медаль». Тому факультет і конкретніше рецензент опинявся перед непростим вибором. Так, у 1888 р. перевага була віддана Є.К. Редіну перед Д.В. Айналовим.

Класифікація тематики робіт є непростим завданням, адже може йтися про множинність критеріїв. За географічним критерієм, 41 тема присвячена історії Західної Європи, 34 – історії Росії. При тому, за ви-

ключенням праці Д.Ф. Блюменфельда про перший етап розвитку РЛ жодна з робіт представлених на медалі не була присвячена краєзнавству, що є чи не найбільшою відмінністю сучасної історіографічної та педагогічної ситуації. 7 тем можна трактувати як українознавчі, адже вони присвячені подіям, явищам, установам, що відбувалися та перебували на території України, або українським діячам. Особливо виразною українознавча складова є у працях діячів українського національного руху в Одесі М.Є. Слабченка та П.Г. Клепацького. До цих 7 тем дотичні ще два твори «Про руський історичний орнамент» та «Азовське сидіння», в яких велика увага була приділена українській тематиці. 4 теми є, так би мовити, екстериторіальними, претендуючи на широкі узагальнення.

Якщо дивитися на тематику під кутом зору класичних періодів історії (античність, середньовіччя, новий та новітній часи), то репутація НУ як центру антикознавства та візантиністики підтверджується тим фактом, що саме роботи, у кількості 20-ти, на цю тематику переважають серед всесвітньо-орієнтованих. Решта робіт, що охоплювали історію як Західної, такі і Східної Європи розподіляємо так: медієвістиці присвячено 14 тем, ранньомодерному часу (XVI – XVII ст.) – 28, Новій добі (XVIII – перша половина XIX ст.) – 22. 6 робіт ми схильні вважати відповідними сучасному поняттю «сучасна історія», позаяк вони були присвячені діячам та подіям другої пол. XIX – поч. XX ст.

Найвиразніше проглядає спрямування робіт за галузевими напрямками. Таким чином, 30 студентів виконали свої роботи у рамках історико-правового напрямку (17 тем). Саме у цій групі є найбільше тем, що були опрацьовані кількома, або більше студентами – 8 тем, тоді як в інших галузевих групах така кількість спільних тем не перевищує 4 випадки.

30 студентів підготували роботи про історію розвитку мови та літератури (26 тем). 12 студентів підготували роботи на історико-економічну тематику (6 тем), 11 – на історико-культурну (8 тем), 11 – на історико-політичну (8 тем), по 5 студентів виконали роботи на історико-філософську (4 теми) та історико-релігієзнавчу (5 тем) тематики. 17 студентів підготували роботи, що відповідають таким спеціальним історичним дисциплінам як джерелознавство (6 студентів на 5 тем), історіографія (8 студентів на 5 тем) та історична географія (4 студенти на 2 теми). Лише Б.В. Вахевич та С.Г. Вілінський відзначилися у двох галузях: перший – в історіографічній та соціально-економічній темах, другий – в історико-літературній та історико-релігієзнавчій.

Значна кількість студентів, 29, підготували роботи на 23 теми в рамках біографічного підходу, в яких вивчили різні аспекти історичного минулого крізь призму біографій 26 видатних історичних діячів. Серед них тільки 4 були політичними діячами, а решта – діячами культури.

Історичну складову містили не лише наведені у додатку праці, але й деякі інші. У 1903–1904 навчальному році професор юрфаку П.Є. Казанський рецензував працю 4-х студентів на тему «Іноземці у Росії» та «Судноплавство по Суецькому каналу». Усі ці праці містили історичний екскурс у проблему. У 1903 р. три студенти фізико-математичного факультету надали роботи на тему «Минуле та сучасне теорії атомності», які, вочевидь, теж охоплювали історичний аспект.

Кожна робота мала містити такий елемент як гасло. Напевно, за задумом, малося на увазі, що це гасло буде лаконічно відбивати головний принцип роботи автора, його науковий світогляд. Натомість деякі гасла вражають своєю загальністю і відірваністю від теми роботи. Так, М. Голуб, автор роботи про Монтеск'є, обрав для своєї роботи гасло «Все минає – ніщо не минає без сліду» з А. Чехова. Автор твору про богомільство обрав за своє гасло слова, що можуть бути сприйняті як іронія та сарказм й сучасними викладачами щодо своїх курсовиків та дипломників: «краще пізно, ніж ніколи». Є. Редін обрав за гасло своєї роботи цитату з твору свого вчителя Н.П. Кондакова: «Руська археологія має за своє завдання побудувати науковий фундамент свого предмету на дослідженнях Візантії», натомість Д.В. Айналлов – цитату з Гете: «аби осягнути нескінченне, досліджуй за усіма напрямками мале». Гасло обране К. Добролюбським відповідало тій основній ідеї, котрій викладачі мали навчити своїх студентів у процесі написання праць і загалом найбільше вітали у своїх відгуках: «Джерела для історика є тим самим, що природа для натураліста, їх треба мати у руках і на очах» (цитата з твору петербурзького професора, історика права В.І. Сергєєвича). Натомість усі 3 автори робіт про Бейля, один з авторів роботи про Геродота, автор роботи про М.В. Гоголя, автор роботи про давньогрецьку релігію Є. Кагаров, пішли найлогічнішим шляхом – обрали за гасло цитату з творів своїх провідних героїв. Не часто, але деякі викладачі звертали увагу на зміст гасла. Так, Л.Ф. Воеводський похвалив одного з авторів праці про Фемістокла за дотепно обране гасло – цитату з твору Плутарха⁵²⁹.

⁵²⁹ Протокол засіданий Совета Императорского Новороссийского университета за 1877 г. – С. 75.

Більшість робіт були великими за розміром (в середньому 400 сторінок). Усіх перевищив К. Бархін, робота якого про вплив Чернишевського на Добролюбова мала близько 900 сторінок. Але викладачі прагнули оцінювати якість і тому така робота отримала лише срібло, як і багато аналогічних робіт. Так, жорсткій критиці Б.В. Варнеке піддав теж велику роботу Г.В. Флоровського за брак методології⁵³⁰. Переважно рецензенти критикували роботи студентів за невиправдану «роздутість», невиправдане цитатництво, пафос, зарозумілість та гарячкуватість в оцінках, менше – за неправильні методологічні підходи. Не використання якоїсь окремої праці, чи джерела не сприймалося як важкий «гріх».

Найважче, на нашу думку, зауваження містилося в одній з рецензій Є.М. Щепкіна, який разом з іншими недоліками закинув студенту не вміння відрізнити джерело від літератури, але не логічно присудив йому аж срібну медаль⁵³¹. Натомість найбільше віталися такі риси як знання мов (при тому підкреслювався загалом невтішний рівень знання іноземних мов одеськими студентами, а О.С. Трачевський навіть нарікав на панування в Одесі неправильної, «зіпсованої» російської мови), вміння самостійно мислити, вдало поєднувати факти та прагнути до залучення джерел (найбільше за це хвалив Е.Р. Штерн В.М. Пуришкевича). Проте, більшість студентів використовували компіювали вже опубліковані джерела у традиційний спосіб. Виключенням був Є.Г. Кагаров, який використав авторитетний зараз метод контент-аналізу джерела. Він підрахував та звів у 3 таблиці кількість згадок про окремих давньогрецьких богів у творах Есхіла. Щоправда, це не викликало великого ентузіазму в Е.Р. Штерна⁵³².

Роботи М.Є. Слабченка та Д.Ф. Блюменфельда ґрунтувалися на великих комплексах архівних джерел. Автор роботи про кредитні заклади у царювання Катерини II Е. Равицький використав у своїй роботі опрацьовані ним документи з Архіву міністерства іноземних справ у Москві⁵³³. Автор роботи про П. Черчіла використовував виписки з

⁵³⁰ Варнеке Б.В. Отзыв о сочинении на тему: «Разработка мифа об Амфитрионе в древней и новой драме» // ЗИНУ. – Вып. 6. – 1914. – Ч. Офиц. отд. – С. 33–40.

⁵³¹ Щепкин Е.Н. Разбор сочинений на тему «Конец второго министерства герцога Ришелье» // ЗИНУ. – Т. 89. – 1902. – Ч. Офиц. отд. – С. 1–8.

⁵³² Штерн Э.Р. Отзыв о сочинении для соискания медали на тему «Религиозные воззрения и идеалы древней Греции в IV и V столетиях» // ЗИНУ. – Т. 98. – 1904. – Ч. Офиц. отд. – С. 31–41.

⁵³³ Протокол заседаний Совета Императорского Новороссийского университета за 1872 г. – С. 175.

венетіанських архівів, які надав йому його керівник Ф.І. Успенський. Автор роботи про М.В. Гоголя використав усні свідчення старожила Одеси К.М. Базілі, який особисто знав великого письменника⁵³⁴. В середньому претенденти на медаль поділяли свій текст на вступ, 3-4 розділи, висновки та список джерел та літератури. Проте, деякі твори взагалі не мали поділу на розділи, а деякі, навпаки, мали їх багато (праця про Локка та Лейбніца мала 26 розділів).

У більшості випадків джерела не відбивають якогось напруження чи конфліктів навколо процесу нагородження. Навпаки, переважно бачимо приклади досить прихильного, а іноді навіть поблажливого ставлення до нагородження. Так, професор В.Ф. Лазурський пропонував нагородити Л.Р. Когана лише срібною медаллю за його твір про Ж. де Сталь. Проте, факультет прийняв рішення про нагородження золотою медаллю. Не рідкісними були випадки, коли у відгуках рецензенти виправдовували недоліки робіт студентів тим, що вони занадто широко сформулювали тему, чи посилалися на її маловивченість у літературі, важкодоступність потрібних джерел та книг в університетській бібліотеці, зазначали те, що вважають рік недостатнім часом для написання повноцінної праці. Найчіткіше так висловився І.А. Линниченко у відгуку на працю М.Є. Слабченка про Гетьманщину, зазначивши, що «провина за вище зазначені недоліки лежить головним чином на мені»⁵³⁵. Цей відгук є також унікальний тим, що І.А. Линниченко єдиний серед рецензентів медальних робіт студентів НУ заявив про свою готовність після певного доопрацювання прийняти цю працю в якості магістерської дисертації. Але наче наврочив, бо М.Є. Слабченко так ніколи не захистив дисертацію ані на цю, ані на іншу тему, хоч і був обраний вже наприкінці кар'єри академіком ВУАН.

Проте, така ідилія панувала не завжди. У 1912 р. історико-філологічний факультет надав золоту медаль І. Кузнецову за його роботу про богомільський релігійний рух 8 голосами проти 4-х. У тому ж році почесний відгук Л. Баткісу був наданий 7 голосами проти 5⁵³⁶. У 1919 р. В.М. Мочульський виступив за надання П. Додулу срібної медалі, однак усі інші 11 членів факультету проголосували лише за

⁵³⁴ Протоколи засіданий Совета Императорского Новороссийского университета за 1881 г. – С. 131.

⁵³⁵ ЗИНУ. – Вып. III. – 1910. – Ч. Офиц. отд. – С. 86.

⁵³⁶ ДАОО. – Ф. 45. Оп. 4. – Спр. 2555. – Арк. 96–97.

надання почесного відгуку. Тоді ж у такій ситуації опинився В.Ф. Лазурський, який просив для автора роботи почесного відгуку, але решта колег залишили студента взагалі ні з чим. Найбільш несправедливою та прикрою виглядає випадок 1915 р.: І.А. Линниченко просив золоту медаль для Д.Ф. Блюменфельда за його новаторську працю про РЛ, але факультет надав лише срібну⁵³⁷.

Найгостріша ситуація виникла під час засідання 26 квітня 1904 р. І.А. Линниченко просив надрукувати один з розділів роботи С.Л. Аваліані. Проти цього виступив Є.М. Щепкін, який прямо висловив сумнів у компетентності І.А. Линниченка і просив дочекатися прибуття свого протеже, нового викладача кафедри, московського історика М.О. Рожкова⁵³⁸. На це І.А. Линниченко заявив протест, що стало початком тривалого та публічного конфлікту між двома істориками.

Вищою формою визнання наукової вартості роботи був її друк у «Записках» НУ. У 17 відгуках рецензенти висловлювалися за надрукування робіт повністю, або частинами у «Записках» НУ. Вперше таку ініціативу висловив О.О. Кочубинський щодо роботи В.М. Мочульського у 1878 р. Проте, лише 8 разів праці студентів на історичну тематику побачили світ у «Записках». Йдеться про роботи М.І. Бруна, Г.Ф. Блюменфельда, М. Тіктіна, В. Хорошуна, С.Л. Аваліані, М.Є. Слабченка, П.Г. Клепацького, А.В. Флоровського. І якщо у випадку з Д.В. Айналовим та Є.Г. Редіним така необхідність відпала, з огляду на те, що їх праці в одному томі як спільну надрукувала СПБ АН та відзначило Російське археологічне товариство, а робота О.Л. Вайнштейна не змогла бути видана у зв'язку з очевидною кризою 1919 – 1920 рр., то інші випадки були зумовлені дрібними обставинами. Попри це, загалом було видано 15 праць. Окрім згаданих 8-ми, своїми зусиллями видали окремими книжками в Одесі свої праці М. Жерлцін та М. Зайдман, у петербурзькому часописі – М.М. Родзевич. Роботи М.Г. Попруженка та Л.Г. Когана побачили світ у воронезькому часописі. Натомість І.М. Бондаренку та О.В. Ристенку допомогло Історико-Філологічне товариство при НУ, у «Летописи» якого вони й надрукували свої праці. Невелика частина праці Д.Ф. Блюменфельда була надрукована в «Известиях» Бібліографічного товариства при НУ, яке очолював І.А. Линниченко. Лише одного

⁵³⁷ Линниченко И.А. Отзыв о сочинении «Начальные годы Ришельевского лицея» // ЗИНУ. – Вып. VIII. – 1916. – С. 1–3.

⁵³⁸ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2552. – Арк. 115.

разу медаліст отримав додаткову важливе нагороду: згідно вже згаданого відгуку, М.Є. Слабченко отримав 200 рублів на подорож в архіви. Аналогічної підтримки І.А. Линниченко просив для Д.Ф. Блюменфельда, який мав опрацювати Харківські архіви з метою пошуку матеріалів з історії Рішельєвського ліцею, але отримав відмову.

Велику кількість схвальних відгуків у тогочасній та подальшій історіографії здобула згадана праця Д.В. Айналова та Є.Г. Редіна⁵³⁹. Окрім неї, великий резонанс викликала праця Г.Ф. Блюменфельда. Її автор отримав окрім золотої медалі НУ премію імені князя О.І. Васильчикова у 500 рублів, що видавалася за праці на аграрну тематику. На працю відгукнулись 5 рецензентів і, що найбільш показово, видатний історик права, професор університету Св. Володимира М.Ф. Владимирський-Буданов⁵⁴⁰. Рецензією в авторитетному столичному науковому часописі була зустрінута праця М.І. Тіктіна з історії візантійського та російського права⁵⁴¹. У золотий фонд української історіографії увійшли праці М.Є. Слабченка та П.Г. Клепацького. Все це дозволяє вважати повним непорозумінням висновок Н.Д. Соколової про буцімто відсутність серед медалістів НУ та їх праць таких, що зробили б внесок у науку та викликали б резонанс відразу після видання.

Медальні праці виявилися вдалим стартом для кар'єри частини студентів. 30 з них продовжили історичні студії після завершення навчання. При тому, майже усі вони належали до еліти, професури. Особливо важливим є те, що педагогічна-наукова кар'єра 16-ти з них розвинулась в НУ та в його епігоні 1920-х років – Одеському інституті народної освіти. Тим самим, практика медальних праць стала своєрідною кузницею кадрів. 18 медалістів розвинули у своїй науковій діяльності теми своїх медальних праць. Магістерські дисертації Д.І. Нагуєвського, С.Г. Вілінського, А.В. Флоровського, Є.Г. Кагарова безпосередньо «виростили» з їх медальних робіт.

Втім, бути золотим медалістом не означало жодних гарантій в альма-матер у подальшому кар'єрному зростанні. У 1878 р. рідний

⁵³⁹ Філіппенко, Р. І. Є. К. Редін – дослідник фрескових і мозаїчних прикрас Софіївського собору та інших храмів Києва // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Історія. – 2004. – Вип. 36. – С. 43–50.

⁵⁴⁰ Владимирский-Буданов М.Ф. Задружная теория и древнерусское землевладение // Киевские университетские известия. – 1884. – № 11. – С. 283–304.

⁵⁴¹ Беляев П. Рец. на: Н. И. Тиктин – Византийское право как источник уложения 1648 года и Новоуказных статей. Одесса, 1898 // ЖМЮ. – 1899. – № 2. – С. 291–296.

факультет забракував магістерську дисертацію С. Опацького на антикозничу тематику (якій була присвячена й його медальна робота). У 1916 р. така ж доля спіткала С.Л. Аваліані.

Окрім медальних праць в НУ були спроби налагодити інші преміальні праці. Так, щороку вручалися премії на капітал заснований купцем І.Г. Вучиною за кращі п'єси. Однак подавали свої твори на конкурс переважно не студенти, а сторонні особи. Частина творів була присвячена історичні тематиці. Наприклад, у 1912 р. премія у 300 рублів дісталася автору відставному генерал-лейтенанту А.А. Навроцькому за п'єсу «Єрмак». На капітал, що пожертвував НУ його випускник та колишній викладач, на той момент київський громадський діяч, історик Г.О. Афанасьєв у 1912 р. була заснована в НУ іменна премія студентам за роботи на теми з всесвітньої історії⁵⁴². Теми на цю премію формулювали викладачі НУ. У 1912 р. приват-доцент В.Е. Крусман висунув тему «Питання про децентралізацію у Франції наприкінці XVIII ст. (спадкоємці Тюрго та Неккера та їх доля)»⁵⁴³.

У 1915 р. була висунута тема «Механізм та функції податкового відкупу у Франції старого порядку». У 1918 р. М.Г. Попруженко запропонував тему «Історичні нариси діяльності росіян щодо облаштування цивільного управління у Болгарії у 1877 – 1879 рр. (до обрання на престол Александра Бамбергського)»⁵⁴⁴. Проте, на жодну з цих тем не було отримано праці, що б отримала відповідну премію. Таким чином, можна говорити про провал ініціативи Г.О. Афанасьєва.

Медальні твори були найближчою сходинкою студентів до наступної, першої, дорослої стадії в їх науковій кар'єрі – перебування три роки після закінчення закладу у статусі стипендіата (сучасна аспірантура) з метою підготовки та захисту магістерської дисертації. За усі роки існування НУ у цьому статусі побували 48 вихованців історико-філологічного факультету. 11 з них були закріплені за кафедрою загальної історії; 8 – класичної філології, по 7 – російської історії та філософії; 6 – російської мови та літератури; по 3

⁵⁴² Гребцова И. С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX – начало XX ст.). Благотворительность и меценатство в Новороссийском университете: библиографический указатель / Сост.: В. В. Самодурова; Библиогр. ред. М. А. Подрезова. – Одесса, 2009. – С. 191.

⁵⁴³ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1912 год. – Одесса, 1913. – С. 31.

⁵⁴⁴ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2560. – Арк. 32.

– порівняльного мовознавства та санскриту та теорії та історії мистецтв; слов'янської філології та загальної літератури – по 2. Плюс, О.Ф. Музиченко був прикріплений до кафедри філософії, її професора М.М. Ланге, з Ніжинського історико-філологічного інституту. Це був єдиний випадок «прикріплення» до НУ, тоді як серед згаданого числа 48 стипендіатів історико-філологічного факультету 6 були відряджені для подальшої «аспірантури» до інших університетів. З них успішно захистилися Г.І. Челпанов, Є.Ф. Будде, Л.Ю Шепелевич, Д.В. Айналов та Є.К. Редін.

Серед 47 стипендіатів 24 були раніше лауреатами медалей за свої студентські роботи. Отже, бачимо континуїтет в науковій підготовці. Доля стипендіатів була різною. Важливо зазначити, що у середньому період написання магістерської дисертації займав в стипендіатів приблизно 8-10 років. Отже, трьох років стипендіатури аж ніяк не вистачало. На момент захисту часто колишні стипендіати вже працювали у гімназіях, інститутах, приват-доцентами в університетах, в тому числі і рідному. Тому лише умовно можна вимірювати успішність чи не успішність перебування стипендіатом. Втім, головним критерієм, напевно ж, є підсумковий захист, що зрештою відбувався чи не відбувався. Передусім, слід згадати у хронологічній послідовності тих, хто захистив магістерську дисертацію у своїй альма-матер, НУ: М.Г. Попруженка (він є найуспішнішим стипендіатом, адже між роком закінчення його стипендіатури та захисту минуло лише три роки), Ф.В. Режабека, М.І. Мандеса, Б.В. Фармаковського, С.М. Кульбакіна, С.Г. Вілінського. Усі вони, окрім, Б.В. Фармаковського, викладали різний час в НУ, так само як і низка осіб, які захистилися поза межами Одеси: Г.О. Афанасьєв – в університеті Св. Володимира, В.М. Мочульський та Д.М. Овсяніко-Куліковський – у Харківському університеті, О.В. Ристенко, А.В. Флоровський, П.М. Біцилли – у Санкт-Петербурзькому, Є.Г. Кагаров – у Московському. З цього загального ряду викладачів НУ, що вийшли з числа стипендіатів, вибивається Є.О. Загоровський, який так і не захистив дисертацію, обмежившись успішним складанням магістерських іспитів. Але це не завдали стати йому однією з ключових постатей на кафедрі російської історії у 1910-х роках та в науковому житті Одеси 1920-х років. До падіння Російської імперії не встигли захиститися П.Г. Клепацький, К.П. Добролюбський, М.І. Гордієвський, О.Л. Вайнштейн, П.П. Бузук, Й.М. Троцький (Тронський), що проте, не заварило їх успішній

науково-педагогічній кар'єрі у 1920-х – на початку 1930-х років (а деяких з них і у подальший час). З них П.Г. Клепацький наприкінці революційної доби встиг у Кам'янці-Подільському захистити свою дисертацію на основі магістерської, над якою він працював в НУ під керівництвом професора І.А. Линниченка. Г.В. Флоровський та А.М. Грабар досягли видатних наукових результатів в еміграції.

Очевидно, у найтіснішому зв'язку з істориками перебували юристи. Наприкінці XIX ст. найголовнішим персонажем в цьому плані є С.О. Бершадський. Його залишили на кафедрі цивільного права, але відрядили до Санкт-Петербурзького університету, магістром та професором якого він, зрештою, і став. Але досяг головних успіхів С.О. Бершадський не як правник, а як дослідник-новатор історії євреїв Великого князівства Литовського та загалом соціально-правового ладу цієї держави.

Частині професорів вдавалося поєднати високий потенціал науковця, лектора та ведучого семінарів і наблизитися до типу «ідеальних професорів»: Ф.І. Успенський, О.І. Кіріпчичков, М.М. Ланге.

Сучасники професорів вважали заснування наукових шкіл апогеєм педагогічних досягнень. Однак це поняття є складним та часто історіографічно-аморфним. Багато хто зі студентів зазнавав впливу одночасно кількох професорів і, таким чином, «заплутував» свою приналежність до виключно однієї школи. Загалом версії визначень критеріїв коливаються від наявності простої сукупності вихованців до колективу однодумців, що працює в певний час під керівництвом професора-лідера. Якщо керуватися першою частиною даного твердження, то більшість професорів-ветеранів могли похвалитися власною науковою школою. Особливо слід згадати працю Е.Р. Штерна, Ф.І. Успенського, І.А. Линниченка. Втім, жодного натяку на наукову школу не зустрічаємо у діяльності таких популярних викладачів як О.І. Маркевич, О.Я. Шпаков та деяких інших. Другій частині означення наукової школи найбільше відповідає діяльність І.А. Линниченка.

Окрім згаданих медалістів та стипендіатів, в НУ навчалася низка осіб, які залишили більший чи менший слід в історичній думці чи науці. Серед головних зірок – класик англійської історіографії, дослідник економічної історії, М. Постан⁵⁴⁵, історик української культури Д. Чижевський, М.М. Аркас. Понад 25 років викладав у Варшавському

⁵⁴⁵ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 2220.

університеті історію російської літератури вихованець В.І. Григоровича О.І. Смірнов.

Тимчасова стабілізація життя у 1918 р. сприяла збільшенню числа університетів на території Південної України, які, проте, були безумовно менш масштабними проектами, ніж НУ. Реалізації давно виплеканих проектів сприяв притік інтелігентів до України вже з комуністичної Росії. Йдеться про відкриття у жовтні 1918 р. Таврійського (у Сімферополі) та у 1919 р. – Катеринославського університетів. Вже у значно менш сприятливих 1919 – 1920 роках у Керчі діяв Боспорський університет. У заснуванні цих вишів провідну роль взяли історики з інших міст. Передусім йдеться про київського професора М.В. Довнар-Запольського, стараннями якого у Ялті була заснована філія університету Св. Володимира, на базі якої через кілька місяців відкрився університет у Сімферополі та Д.І. Багалія – промотора відкриття університету у Катеринославі.

У формуванні викладацького складу найбільш знаковими, символічними, подіями, було запрошення у Катеринославський університет знаменитого козакознавця Д.І. Яворницького, а у Таврійський – класика кримознавства А.І. Маркевича. Якщо у першому випадку йшлося про особу з мінімальним досвідом викладання в університеті, хоча і магістра, то у випадку А.І. Маркевича – про особу, яка ніколи не викладала у вишах та не мала наукового ступеня. У Таврійському університеті викладало ціле гроно видатних істориків. Передусім зазначимо осіб, що були пов'язані з НУ: професор І.А. Линниченко, який у 1919 р. переїхав з Одеси, випускник Д.В. Айналов. Серед інших підносяться постаті істориків літератури Н.К. Гудзія, Є.В. Петухова, медієвіста Б.Д. Грекова, медієвіста та новіста Г.В. Вернадського.

3.3. Позауніверситетські центри історичної освіти

Єдиний на величезній території університет був головним, але, звичайно, не єдиним осередком історичної освіти. Перш за все слід зазначити, що більшість вище згаданих університетських професорів та приват-доцентів мала досвід викладання у середніх навчальних закладах. Особливо важливе місце відповідна діяльність посідала у житті викладачів, що поєднували її з викладанням в університеті: О.І. Маркевича (Маріїнська гімназія), Н.П. Кондакова (директор Рисувальної школи), С.Д. Пападімітріу (Грецьке училище), С.Г. Ві-

лінський (гімназія О.С. Белен де Балю). Провідні професори часто відвідували уроки претендентів на посади вчителів, були членами екзаменаційних комісій, завдяки чому учні мали можливість побачити скласти уявлення про своїх майбутніх університетських викладачів.

Заробляли собі на прожиття у гімназіях усі стипендіати, наприклад, М.Г. Попруженко, П.М. Біцилли, П.Г. Клепацький та ін. О.В. Ристенко викладав в Одеському артилерійському училищі. Наскільки важко було поєднувати виснажливу гімназійну працю з наукою свідчить випадок П.М. Біцилли. У 1910 р. він відмовився від викладання через неврастенічні припадки, викликані посиленою підготовкою до магістерського іспиту⁵⁴⁶. У середині 1890-х рр. два вихованці Ф.І. Успенського, О.К. Дімітріу та Д.О. Терновський, що розпочали свою педагогічну кар'єру у гімназіях, під його керівництвом написали розділ про історію Одеси у першій великій узагальнюючій праці, що підсумовувала розвиток міста за 100 років⁵⁴⁷.

Для тих же істориків, а це була більшість, кому не судилося зробити кар'єру в університеті, середні навчальні заклади були основним місцем роботи на довгі роки. Безпосередній вплив на формування історичних знань своїх вихованців мали духовні семінарії (Одеська, Катеринославська, Сімферопольська), гімназії, військові заклади. До влаштування в університет в Одеській духовній семінарії викладав О.В. Нікітський. Випусником Одеської семінарії був один з провідних південноукраїнських позауніверситетських істориків В.О. Біднов. Священики викладали не лише у семінаріях, але й у світських закладах як, наприклад, С.А. Серафімов та С.В. Петровський. При тому С.В. Петровський успішно викладав в Одеській військовій школі. Тривалий час гімназійними викладачами були один з найталановитіших вихованців Е.Р. Штерна археолог М.Ф. Болтенко, Ф.І. Успенського – М.Д. Знойко, І.А. Линниченка – С.Л. Аваліані. До провідних педагогів Катеринославу та Одеси належав О.О. Андрієвський, Єлисаветграду – В. М.Ястребов. Директором Катеринославської комерційної школи був А.С. Синявський, завдяки чому у школі сформувалося ядро українських викладачів (зокрема, Д.І. Дорошенко), висіли портрети українських гетьманів. Провідні позиції серед викладачів

⁵⁴⁶ ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 2421. – Арк. 1.

⁵⁴⁷ Одесса. 1794–1894 / издание Городского общественного управления к столетию города. – Одесса, 1894. – С. 2.

Сімферопольської гімназії довгі роки посідали історики А.І. Маркевич та Ф.Ф. Лашков. Гімназії, подібно до того, як в умовах відсутності університету діяв РЛ, намагалися йти в ногу з університетами, залучати учнів до наукових знань. У 1906 р. директор Аккерманської гімназії доповідав попечителю, що рада закладу спрямовує учнів у науку, зокрема, історію культури, історію народного господарства, історію політичних вчень, адже «вивчаючи солідні наукові твори, що просякнуті об'єктивністю та ті, що дають позитивне знання, учні швидше будуть в стані встояти проти агітаційних брошур з їх необґрунтованими тезами»⁵⁴⁸. У 1916 р. вперше у навчальній практиці Російської імперії вчителька Д.Г. Атлас видала невеликий посібник з історичного краєзнавства Одеси⁵⁴⁹. Один з провідних столичних педагогів, теоретиків краєзнавства Є.О. Звягінцев визнав корисність та новаторство видання, хоча і зауважив, що воно не задовольняє його з методичного боку⁵⁵⁰.

На уроках історії у позауніверситетських закладах учні могли дізнатися не лише типовий набір фактів. Так, в одному з закладів спеціальної, педагогічної, освіти, що наближався, таким чином, до вищої школи, Миколаївському учительському інституті викладання курсу гімнастики у 1913 р. включало в себе теми про історію фізичного виховання від первісності до тогочасного сокольського (скаутського) руху⁵⁵¹.

Окрему групу середніх навчальних закладів становили національні школи. У становленні освіти кримських татар видатну роль відіграв історик, священик Г.К. Айвазовський. За його ініціативи у Феодосії у 1860-х рр. існувало Халібівське училище з друкарнею при ній. Найактивнішим викладачем-істориком цієї вірменської гімназії був не-вірменин Г.Е. Караулов. За 13 років існування друкарні (1859–1871) було видано 59 найменувань книг історичного та релігійного змісту. За інформацією часопису «Радуга», що видавала ця ж друкарня, друкарня видала по 2 тисячі примірників вірменомовних

⁵⁴⁸ ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 1780. – Арк. 39.

⁵⁴⁹ Атлас Д. Учебная книжка «Одесса». Руководство для учащихся в низших и средних учебных заведениях. – Одесса, 1915 – 1916. – VII с., 27 с.

⁵⁵⁰ Вопросы преподавания истории в средней и начальной школе / Под ред. И. М. Катаева. – Сб. 1. – М., 1916. – С. 227–230.

⁵⁵¹ Хасцький О. П. Миколаївський учительський інститут (1913-1920): історичний нарис, документи та матеріали. – Миколаїв, 2013. – С. 160–161.

«Давня та середньовічна історія», твір вірменського історика V ст. Єгіше у 2 тис. примірників та твір «Феодора, повість з історії Криму» Г.Е. Караулова (800 примірників)⁵⁵².

Важливим явищем болгарського національного відродження були Південнослов'янський болгарський пансіон у Миколаєві, яку скінчив видатний болгарський історик літератури та етнограф Д. Матов, та Болградська болгарська гімназія, в якій навчався історик та державний діяч Д. Агура. У 1864 р. у друкарні Болградської гімназії були видані підручники з всесвітньої історії, що переклали з німецької мови багаторічний викладач історії, уродженець селища поблизу Ізмаїла, Н.В. Казанаклі та громадський діяч Р.І. Блесков⁵⁵³.

Як і в університетах та академіях, у закладах середньої освіти багато що залежало від постатей викладачів та ентузіазму учнів. Наприклад, на початку ХХ ст. учень Одеського комерційного училища Ісаак Бабель, у майбутньому відомий письменник, дуже цікавився історією, перечитав усі 11 томів «Історії держави російської» М.М. Карамзина. Відповіді І.Е. Бабеля з історії були ширше та глибше за ті, які викладав виключно у межах підручника директор училища, випускник НУ О.В. Вирлан. В останньому класі О.В. Вирлана змінив інший випускник НУ, Г.Н. Вандрачек, з яким І.Е. Бабель подружився, адже той чудово знав та викладав історію⁵⁵⁴. Хоча загалом професура нарікала на низький рівень випускників гімназій, деякі учні-ентузіасти привертали їх увагу. Так, видатний історик літератури П.Н. Берков під час навчання у гімназії свого рідного Аккерману в умовах наявності тут добре влаштованої бібліотеки (у ній були усі томи «Записок» ОТС) та під впливом викладачів-класиків В.Д. Тузенка та Х.Х. Зенкевича захопився історією цього старовинного міста, зібрав велику колекцію кераміки. Під час візиту до Аккерману професор Е.Р. Штерн познайомився з хлопчиком та ознайомився його колекцією. Згодом П.Н. Берков закінчив НУ, щоправда тоді коли його вже залишив німецький професор⁵⁵⁵.

А.В. Флоровський згадував, що під час навчання у 4-ій одеській гімназії розпочав читання літератури про кріпацтво під впливом сво-

⁵⁵² Караулов Г. Э. Феодора, владетельница древней Сугдайи: Повесть из истории Крыма: С 2 крым. видами, работы И. Айвазовского и с крат. ист. очерком греч. и генуэзск. поселений в Крыму. – Феодосия, тип. Арм. Халиб. уч-ща, 1859.

⁵⁵³ Караваинова Т. Учебници, издадени в болгарската гимназия (1861–1875). – Сливен, 2018. – С. 224–225.

⁵⁵⁴ Воспоминания о Бабеле: Сборник / Сост.: А. Н. Пирожкова, Н. Н. Юргенева. – М., 1989.

⁵⁵⁵ Павел Наумович Берков. Материалы к библиографии учёных СССР. – М., 1982. – С. 9–10.

го гімназійного вчителя та друга О.Ф. Музиченка, члена ІФТ, одеської «Просвіти», теоретика педагогіки, дослідника історії та побуту болгар та кримських татар⁵⁵⁶.

Окрім суто наукової діяльності, що здебільшого спиралася на їх університетський доробок, до специфічних студій гімназійних викладачів варто зарахувати: 1) підготовку посібників та хрестоматій з історії (особливої популярності набули видання С.Л. Аваліані та М.Д. Знойка); 2) виголошення та друк ювілейних промов, переважно з нагоди офіційно-патріотичних свят; 3) підготовку історії своїх гімназій. Останні, часто виконані у жанрі «сучасної історії», вимагали особливо значних зусиль, хоча автори-упорядники й обмежувалися суто позитивістськими компендіумами. Однією з найбільш сумлінних таких видань є праця катеринославця Ф.В. Локотя⁵⁵⁷.

Поширеною практикою було залучення молоді до екскурсій, що мали сприяти якомога яскравішому пізнанню історії, наприклад, отця Сергія Петровського, який їздив з кадетами, викладачів Сімферопольської та Ананьївської гімназій. Найуспішнішою була діяльність сімферопольців, які видали три збірники, що фактично були краєзнавчими альманахами⁵⁵⁸. За слушним спостереженням Л.І. Сизинцевої, ці збірники за наявністю краєзнавчої інформації відрізнялися від аналогічних видань, здійснених викладачами Києво-Печерської гімназії, що теж активно практикували такі подорожі⁵⁵⁹. Але кияни

⁵⁵⁶ АРАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 185.

⁵⁵⁷ Столетие Екатеринославской классической гимназии 1805–1905 гг. : Крат. ист. очерк / Сост. преп. гимназии Ф. В. Локоть. – Екатеринослав, 1908.

⁵⁵⁸ Первая учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии: Севастополь и его окрестности – Инкерман, Херсонес, Балаклава, Георгиевский монастырь, Малахов курган, Братское кладбище: Отчет сост. по поручению Пед. совета инспектор А. Н. Попов, а прил. рисовал преп. А.А. Архипов. – Симферополь, 1889; Вторая учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии в Бахчисарай и его окрестности – Салачик, Успенский скит, Кыркор (Чуфут-Кале), Тепе-Кермен, Качи-Кальен, Эски-Кермен, Черкес-Кермен, Мангуп-Кале и Сюрень: Отчет сост. по поручению Пед. совета инспектор А. Н. Попов, а прил. рисовал преп. А. А. Архипов. – Симферополь, 1888; Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии: Симферополь: Отчет, сост. по поручению пед. сов. Ф. Лашковым. – Симферополь, 1890; Сизинцева Л. И. Экскурсионные комиссии 1910-х гг. и краеведческие издания Седьмые всероссийские краеведческие чтения (Москва – Омск, 13-17 мая 2013 г.) – М., 2013. – С. 510–518; Попов А. Д. Учебные экскурсии Симферопольской мужской гимназии в 80-х гг. XIX в. // Культура народов Причерноморья. – 1997. – № 2. – С. 300–301.

⁵⁵⁹ Сизинцева Л. И. Экскурсионные комиссии 1910-х гг. и краеведческие издания // Седьмые всероссийские краеведческие чтения (Москва – Омск, 13–17 мая 2013 г.). – М., 2013. – С. 510–518.

будували свої звіти за схемою тревелогів, тобто простих описів. У 1909 р. київські святині оглянули вихованки Одеського єпархіального жіночого училища⁵⁶⁰.

Сталим напрямком подорожей були знамениті козацькі місцини Дніпра. Про одну з таких поїздок яскраво згадав Д.І. Дорошенко⁵⁶¹. Щоправда, він же відобразив головну проблему під час цих подорожей – складність пробудження в не-українських ментально та культурно учнів тих романтичних українських національних почуттів, які поділяли і на які очікували від оточення українські націтворці. Вочевидь, ця проблема виникала не раз і в інших українців під час подорожей. Щоправда, бували і зворотні випадки, про що свідчать спогади польського катеринославського гімназиста Єжи Єнджеєвича. Краєвиди козацьких місцин збуджували його уяву, викликали історичні образи, підсилюючись прочитаними творами Г. Сінкевича та Д.І. Яворницького, з яким він мав можливість й спілкуватися⁵⁶². Про великі успіхи Д.І. Яворницького у справі «втягування» не-українців в історичну романтику українського степу свідчать спогади гімназиста Г.І. Канцельсона, опубліковані у 1905 р. у петербурзькому виданні⁵⁶³.

Результатом масштабного проекту директора Маріупольської Олександрівської гімназії Г.І. Тимошевського щодо навчальних екскурсій стала перша історія Маріуполя, у складанні якої брали участь учні та батьки⁵⁶⁴. При багатьох гімназіях існували музеї, наприклад, Сімферопольській та Єлисаветградській.

Не приналежність до університетської професури не стримувала активну діяльність багатьох гімназійних викладачів, яка сягала поза межі суто педагогічного контексту. Топ-подією у житті таких викладачів стала їх участь у найпрестижніших наукових форумах істориків Російської імперії – Археологічних з'їздах. Щоправда, займатися наукою для гімназійного викладача було складніше, ніж університетському, передусім через матеріальний чинник. На цю тезу, зокрема, наводить лист одесита П.О. Юрченка до М.І. Костомарова, в якому він повідомляв свого маститого колегу про те, що не зміг виголосити

⁵⁶⁰ Паломничество воспитанниц Одесского епархиального женскаго училища чрез Киев в Москву и Троице-Сергиеву лавру: [с 4 по 15 июня 1909 г.]. Одесса, 1909.

⁵⁶¹ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). – Вінніпег, 1949. – С. 122–123.

⁵⁶² Сучасники про Д. І. Яворницького / упор. Чабан М. – Д., 2006. – С. 68–70.

⁵⁶³ Сучасники про Д. І. Яворницького / упор. Чабан М. – Д., 2006. – С. 32–41.

⁵⁶⁴ Мариуполь и его окрестности: Отчет об учеб. экскурсиях Мариупол. Александров. гимназии. – Мариуполь, 1892.

свою доповідь на Археологічному з'їзді, бо в нього не вистачило грошей дочекатися визначеного дня засідання⁵⁶⁵.

Х.П. Яшуржинський є однією з трьох осіб, який взяв участь в археологічних з'їздах послідовно від двох південноукраїнських центрів – Сімферополя (7-ий та 8-ий) та Одеси (9-ий, 11-ий, 12-ий, 13-ий, 14-ий). Історик був активним в усіх проявах: виголосив по одній доповіді на 7-му, 9-му, 11-му, 15-му з'їздах і дві – на 14-му. Був дуже активним диспутантом, був секретарем відділень на 9-му та 14-му з'їздах. Постать Х.П. Яшуржинського як секретаря символізувала дух «земляцтва», адже на 9-му з'їзді він був секретарем при голові, також одеситі О.І. Кірпічнікові, а на 14-му – при голові відділення старожитностей та етнографії І.А. Линниченко.

Кримчанин, випускник НУ, Ф.Ф. Лашков брав участь у 6-му та 8-му з'їздах, на кожному з яких виголосив по дві доповіді. Учень П.К. Бруна П.О. Юрченко взяв участь у 3-му, 5-му та 6-му з'їздах, виголосив одну доповідь. Лідер кримських істориків, багаторічний голова ТВАК А.І. Маркевич узяв участь у 9-му, 11-му, 12-му, 13-му, 14-му з'їздах. Щоправда, доповідь він прочитав лише одного разу – на 13-му. Був почесним секретарем відділення 9-го з'їзду та секретарем на 12-му та 14 з'їздах. На 12-му з'їзді він секретарствував у відділенні, яким головував його одеський колега О.І. Маркевич. Інший кримчанин Ф.Ф. Лашков брав участь у 6-му та 8-му з'їздах, на кожному з яких виголосив по дві доповіді.

Уродженець Києва, випускник історико-філологічного факультету університету Св. Володимира, дійсний член Історичного товариства Нестора-літописця, М.П. Істомін після переїзду до Одеси підтримував активні зв'язки з цим товариством, публікував тут свої статті, присвячені розвитку живопису у Києво-Печерській Лаврі⁵⁶⁶. В Одесі він найактивніше діяв в ІФТ. М.П. Істомін брав участь у 9-му, 10-му, 11-му з'їздах, під час яких виголосив 5 доповідей⁵⁶⁷.

На XI археологічному з'їзді у Києві М.П. Істомін як делегат від одеських історичних товариств виголосив дві доповіді про фрески

⁵⁶⁵ ІРНБУВ. – Ф. XXII. – Спр. 332. – Арк. 2.

⁵⁶⁶ Істомин М.П. К истории живописи в Киево-Печерской лавре в XVIII в. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. 9. – 1895. – Отдел II. – Сообщения и исследования. – С. 65–75; Істомин М.П. К вопросу о древней иконописи Киево-Печерской лавры: Прил.: Описание иконописи Киево-Печ. лавры. Киев, 1897.

⁵⁶⁷ Істомин М. П. К истории живописи в Киево-Печерской лавре в прошлом столетии // Труды IX Археологического съезда. М., 1897. Т. 2. С. 50–51.

XVII – XVIII ст. у храмах та костелах України, зокрема, Волині та про головні риси іконографії на Волині у XVI–XVIII ст.⁵⁶⁸. Вчений намагався відокремити візантійські та західноєвропейські впливи у волинському іконописанні. Сучасні дослідники високо оцінюють праці М.П. Істоміна, як новаторські. О.О. Рижова зазначає, що М.П. Істомін вперше звернувся до питання впливу західної традиції на розвиток лаврської іконописної традиції звернувся; його цікавив «італійський вплив на церковне мистецтво Західної Росії», і з цього приводу дослідник наводить «кілька фактів з історії живопису Києво-Печерської лаври»⁵⁶⁹.

І.Я. Пилипенко зазначає пріоритет М.П. Істоміна щодо теми про виховання митців у іконописній майстерні Києво-Печерського монастиря; М.П. Істомін знайшов архів лаврської малярні, описав і класифікував матеріали, за якими здійснювалося навчання живописові, здійснив спробу визначити метод виховання учнів⁵⁷⁰. На думку Т. Веремєєнка М. П. Істоміна можна вважати першим дослідником Іконописної майстерні та малюнків учнів. Вчений вважав, що заснував іконописну малярню архімандрит Зосім Вількевич у 1763 р. До цього, на його думку, навчання іконописанню, як і діяльність майстерні мала не централізований характер, а проходила у різних структурних підрозділах. За його словами, розвиток живопису, хоч і не дуже високого, пов'язано з боротьбою з католицизмом. В цей же час автор ставить питання про свій особливий та самобутній шлях розвитку іконописної малярні. Ознайомившись з рисувальними посібниками кінця XVII – XVIII ст., які були видані в Європі і знаходились в лаврській бібліотеці, а також з «кунстбухами» (від нім. *Kunstbuch* – книжка по мистецтву), вченим було помічено у малюнках вплив західного мистецтва⁵⁷¹.

Широкого поширення у тогочасній та подальшій історіографії набули праці іншого гімназійного вчителя та члена ІФТ Г.П. Бельченка,

⁵⁶⁸ Труды одиннадцатого археологического съезда в России в Киеве, т. 2. (Москва, 1902), 61, 97.

⁵⁶⁹ Рижова О. О. Європейська релігійна картина як джерело іконографії Лаврського // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство. Архитектура. – 2015. – № 1. – С. 89.

⁵⁷⁰ Пилипенко І. Виховання художника храмового мистецтва (на прикладі методики викладання іконописно майстерні Києво-Печерської лаври) Журнал Українська академія мистецтва. 2015. № 24. С. 17–26.

⁵⁷¹ Веремєєнко Т. Джерела до історії функціонування іконописної малярні Києво-Печерської лаври (друг. пол. XVIII – поч. XIX ст.) // Гілея. Науковий вісник та збірник наукових праць. Випуск 134 (№ 7). К., 2018. С. 147–152.

присвячені біографії та творчості Феодосія Печерського⁵⁷². У рецензії на цю, за його словами, «невелику, але добру роботу», М.С. Грушевський погодився з одеським дослідником щодо палеографічних особливостей «Повчання» Феодосія і що усі три версії ідуть від одного слов'янського тексту, відмінного від тексту «Златоструя», опублікованого І.І. Срезневським⁵⁷³.

Хоча загалом розвиток університетів імперської доби є історією чоловічої освіти, двері університетів поступово відкривалися для жінок, аж до того, що у 1917 – 1920 рр. жінки не лише були остаточно зрівняні у правах з чоловіками як студенти, але й розпочали викладати в університетах в якості приват-доцентів. Після Н.Д. Полонської у Києві, в Одесі це сталося у 1919 р., коли за підтримки свого брата-історика, професора НУ А.В. Флоровського та його друзів-викладачів, на історико-філологічному факультеті розпочала викладання вихованка петербурзького професора Гревса К.В. Флоровська. Втім, довший час перед тим вона викладала на ОВЖК, що, як і аналогічні заклади в усіх університетських містах, були до 1917 р. головними осередками підготовки жінок-істориків та й в революційну добу теж не втратили свого значення. Курси, де викладала більша частина університетських професорів, еволюціонували від додатків, філій, чоловічих закладів у повноцінні та специфічні явища.

Одеський професор, історик-всесвітник (новіст) О.С. Трачевський та його дружина Юлія вперше просували наприкінці 1870-х років в Одесі справу відкриття курсів, на яких жінки могли б отримати вищу освіту⁵⁷⁴. Ці плани були реалізовані спочатку у формі Педагогічних (1903 - 1906 рр.), а потім Вищих жіночих курсів (1906–1919). На відміну від відкритих у 1912 р. у Катеринославі вищих жіночих курсів, що були суто природничими, одеські курси мали усі відділення, окрім медичного, що дублювали факультети НУ. ОВЖК перебували

⁵⁷² *Бельченко Г. П.* Преподобный Феодосий Печерский, его жизнь и сочинения (По поводу книги В. А. Чаговца) // *Летопись ИФОНУ.* Одесса, 1902. Т. 10. № 7. С. 187–236; *Бельченко Г. П.* Поучение блаженного Феодосия, игумена Печерского, о казнях Божиих: 19 окт. 1899 г. было предметом сообщ. в заседании Византино-слав. отд. при Ист.-филол. о-ве. Одесса, 1899. [2], 26 с.

⁵⁷³ *Грушевський М.* [Рец.] Г. П. Бельченко. Поучение блаженного Феодосия, игумена печерского, о казнях божиих // *Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете*, VIII, 1900. С. 177–182 // *Записки НТШ.* Львів, 1901. Т. 41. Кн. 3. С. 3 (Бібліографія) (републ.: *Грушевський М. С.* Твори у 50-и томах. Львів: Світ, 2012. Т. 15. С. 160).

⁵⁷⁴ Трачевский А. С. Высшие женские курсы в Одессе профессора А. С. Трачевского. – Вып. 1. – Одесса, 1879.

у тісному зв'язку з університетом, особливо у 1910-х рр. Це відбувалося передусім у тому, що курсистки складали іспити при НУ. Однак повністю університет та курси злилися лише у 1919–1920 рр., до того становлячи хоч і близькі територіально і духовно, але різні заклади. Ця різниця відбивалася хоча б у тому, що хоча у розвиток викладання дисциплін історичного циклу на курсах зробили вже згадані вище викладачі НУ, на ОВЖК викладали й інші особи. Передусім, варто згадати про Є.М. Щепкіна, для якого після його вигнання з НУ через політичну неблагонадійність у 1905 р., ОВЖК тривалий час були своєрідним притулком. Завдяки цьому, курсистки мали можливість слухати цінні виклади Є.М. Щепкіна з методології історії, якій він приділяв велику увагу. Водночас в НУ таких курсів бракувало. На ОВЖК Є.М. Щепкін читав курс з історії Давнього Сходу, що не відповідало його основній спеціальності – західноєвропейській новістиці. У 1917 р. на ОВЖК відбулася важлива подія – курс з історії Давнього Сходу започаткував один з провідників сіоністського руху у Південній Україні Й. Клаузнер. Єврейська громада Одеси справедливо сприйняла цю подію як фактично відкриття курсу з історії Палестини, якій викладач і справді приділяв велику увагу.

20 квітня 1918 р. С.Г. Вілінський оголосив про початок своїх безкоштовних лекцій на ОВЖК з історії української літератури⁵⁷⁵. Саме на ОВЖК розпочала викладання К.В. Флоровська, у 1919 р. – перший викладач-історик у НУ. І головне – за чисельністю студентів, на ОВЖК переважав історико-філологічний факультет, на відміну від університету. При чому великою була перевага чисельності курсисток саме на історичному відділенні. На 1 січня 1907 р. з загальної кількості курсисток (614 осіб), на історичному відділенні навчалось 327 жінок, філологічному – 31, на математичному – 45, природничому – 211⁵⁷⁶. Не дивно, що деякі професори з більшим задоволенням сприймали свою діяльність у «жіночому», аніж «чоловічому» університеті. Так, І.А. Линниченко заперечував скепсис щодо надання вищої освіти жінкам і навіть підкреслював кращий рівень підготовки слухачок ОВЖК порівняно зі студентами НУ⁵⁷⁷. Найбільш запам'ятовується йому перший набір курсисток своєю жадібністю до знань, найв-

⁵⁷⁵ ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7539. – Арк. 92.

⁵⁷⁶ ДАОО. – Ф. 334. – Оп.3. – Спр.7651. – Арк. 2.

⁵⁷⁷ Линниченко И. А. Наше учебное дело. Мысли и факты. На правах рукописи. – Одесса, Б.г.; Линниченко И. Первые кандидатки нашего университета // ОН. – 1912. – 5 июня.

ністю, довірливістю, невтомністю у сприйнятті знань. Він згадував, що перші курсистки «жадібними вустами пристрасно припали до джерела, воду якого вони вважали за нектар; і вони пили її безупинно, без роздумів, без думок про майбутнє...»⁵⁷⁸.

Втім, в основних рисах зміст та методи (форми) викладання в університеті та на курсах мало відрізнялися, що слід вважати здобутком жіночої емансипації, яка боролася проти меншовартісного погляду на жінок, які, мовляв, не здатні сприймати занадто високі, наукові, ідеї і можуть претендувати хіба що на практичність.

Як і в університеті, на ОВЖК панувала система лекцій, але з дедалі більшою увагою до семінарських занять. І.А. Линниченко наголошував саме в контексті діяльності ОВЖК: «з багаторічної практики я переконався, що система рефератів найкраща з систем практичних занять – реферати маленькі вчені роботи на задані слухачам і слухачкам теми – привчають, тих хто працюють, науково-критично мислити. Критичні зауваження професора, який вказує референту на неповноту матеріалу для його роботи, або недоліки в методі роботи, допомагають і самим референтам та іншим учасникам занять усвідомити собі прийоми науково-критичного дослідження»⁵⁷⁹. І.А. Линниченко своїм коштом видав два випуски праць своїх учениць, серед яких найвідомішою є краєзнавиця Д.Г. Атлас, якій належала вперше опублікована саме тут її не забута й в наш час книга «Одеса, її друзі та недруги». Схвально на це видання відгукнувся університетський учень І.А. Линниченка С.Л. Аваліані⁵⁸⁰.

Хоча в НУ жіноча тематика теж була деякою мірою представлена у студентських роботах (зокрема, золоту медаль отримав Л.Р. Коган за свою роботу «Пані Сталь та французький романтизм»), у «жіночому університеті», за нашими спостереженнями, ця тематика закономірно посідала більш помітне місце. Йдеться про теми рефератів на семінарах у професора Є.П. Трифільєва «Цариця Софья Олексіївна», «Становище російської жінки у XVII ст.»; «Мадам де Маїнбелен за листами принцеси Єлизавети Шарлотти» – в Є.М. Щепкіна. «Об'єднавчою фігурою» для студентів та курсисток була імператриця Катерина II, якій приділялася значна увага.

⁵⁷⁸ Линниченко И. А. Пятнадцатилетие Одесских высших женских курсов // ОН. – 1918. – 5 октября.

⁵⁷⁹ Труды слушательниц ОВЖК. – Т. 1. – Вып. 2. – Одесса, 1911. – С. 1.

⁵⁸⁰ Исторический вестник. – 1911. – Март. – С. 1118–1119.

Професори спрямовували курсисток на заглиблення у наявну історіографію. У 1910-х рр. досвід існування Історико-філологічних кабінетів в університеті мав тенденцію до поширення на ОВЖК. Натхненником спеціалізації бібліотечної справи на ОВЖК виступив Є.М. Щепкін. У записці директору курсів у жовтні 1911 р. Є.М. Щепкін висунув ініціативу про заснування окремого історичного кабінету на допомогу практичним заняттям, за прикладом Західної Європи. Він наголошував, що позаяк не має можливості впливати на поповнення університетської бібліотеки, не може й забезпечити курсисток необхідними посібниками з вивчення історії західноєвропейського середньовіччя. В разі неможливості заснування кабінету він просив асигнувати по 100 руб. щороку на закупівлю літератури, яка стане зародком історичного кабінету⁵⁸¹.

У березні 1912 р. Є.М. Щепкін клопотав про організацію кабінету загальної історії або особливої бібліотеки при історичному семінарії для практичних занять. За його задумом, на встановлення двох шаф з посібниками з середньовічної історії мало бути витрачено від 400 до 1200 руб. Однак, розуміючи фінансові складнощі ОВЖК, він пропонував аби Господарчий комітет щороку впродовж 4 років асигнував по 300 руб. на семінарську бібліотеку з середньовічної історії⁵⁸². ОВЖК мали на той час вже солідну історико-літературну бібліотеку, передусім, завдяки тому, що саме сюди дружина покійного професора університету О.І. Маркевича передала багату бібліотеку її чоловіка – затятого бібліофіла. З актових матеріалів випливає, що ідея Є.М. Щепкіна про заснування повноцінного кабінету на ОВЖК так і не реалізувалася. На Київських ВЖК ситуація була значно кращою: тут історико-філологічний семінарій мав власне бібліотечне зібрання і купував для своєї бібліотеки всі новинки. Приміщення було розраховано на одночасну роботу 100 осіб⁵⁸³.

Як й в університеті, професори прагнули урізноманітнити навчальний процес шляхом заснування студентських об'єднань. Плідну діяльність на ОВЖК у 1907–1909 рр. розгорнув гурток любителів літератури та історії (у документах також називався товариством) під керівництвом професора І.А. Линниченка та приват-доцента

⁵⁸¹ ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7678. – Арк. 8–9.

⁵⁸² ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 5. – Спр. 14. – Арк. 3.

⁵⁸³ Кобченко К. А. «Жіночий університет Святої Ольги»: Історія Київських вищих жіночих курсів. – К., 2007. – С. 119.

В.Ф. Лазурського. Перший очолював секцію західноєвропейської літератури, другий – російської. Кількість членів гуртка досягала 200 осіб. Під головуванням цих професорів гурток провів близько 30 засідань. І.А. Линниченко спрямовував курсисток передусім на вивчення теорій історико-літературознавчого аналізу. Були проведені засідання присвячені творчості М.О. Некрасова, Л.М. Толстого, Т.Г. Шевченка, М.В. Гоголя. Іноді члени гуртка виходили поза рамки літературознавства. Так, вони провели анкетування про причини прагнення жінок до вищої освіти. Одна з курсисток прочитала реферат про розчарування у житті курсистки та причини цього явища. При гуртку було організовано бібліотеку у 57 томів⁵⁸⁴.

Ще у 1914 р. питання про заснування історико-літературного гуртка ставили професори-історики ОВЖК. Однак Рада курсів відклала питання «через політичні міркування» до 1915 р.⁵⁸⁵. При тому у документах 1915 р., окрім історичного гуртка під керівництвом професора Є.П. Тріфільєва, ще фігурував гурток для вивчення класичних старожитностей М.І. Мандеса⁵⁸⁶.

Напевно, окрилені успіхами університетського гуртка, хоча і послаючись на досвід столичних університетів, професори Є.М. Щепкін, В.Е. Крусман та П.М. Біцилли 9 листопада 1916 р. подали на розгляд Ради історико-філологічного факультету ОВЖК пропозицію про створення Історичного товариства. Ініціатори хотіли пожвавити самостійні дослідження курсисток в галузі загальної та російської історії⁵⁸⁷. У 1917 р. історико-філологічний факультет ОВЖК підтримав ідею заснування товариства та запропонував спеціальній комісії укласти статут⁵⁸⁸. Однак подальші бурхливі події унеможливили діяльність товариства.

Така форма роботи як історичний студентський гурток використовувалася й у 1920-х рр. Зокрема, видатний україніст М.Є. Слабченко у 1923 р. заснував історичний гурток студентів Одеського інституту народної освіти, що мав суто українознавче спрямування, судячи за назвами доповідей («Українські братства після Люблінської унії», «Магдебурзьке право й цехи на Україні», «Українські історичні думи

⁵⁸⁴ ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 5. – Спр. 3. – арк. 22.

⁵⁸⁵ ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7657. – Арк. 11.

⁵⁸⁶ ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7658. – Арк. 2.

⁵⁸⁷ ДАОО. – Ф. 334. – Оп.3 (І ч.). – Спр. 7539. – Арк. 69–70.

⁵⁸⁸ ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7657. – Арк. 98.

та пісні», «Повстання Чернігівського полку у 1825 році»). Одна з учасниць гуртка Б. Гінзбург згадувала, що в рамках гуртка студенти створили жартівливе лицарське товариство у західноєвропейському середньовічному стилі⁵⁸⁹.

Аналіз звітів викладачів ОВЖК про їх семінарські заняття свідчить про те, що вони і серед жінок «безжально» до їх «слабкої статі» проповідували принцип «Ad fontes!». Найбільш творчо підходив до семінарів П.М. Біциллі. Він зазначав, що поділив учасниць семінару на дві групи. З першою групою він вивчав пені питання історії середньовіччя та вів бесіди про прочитане. З другою, читав кодекс Хамурапі у російськомовному перекладі. Літературу питань він свідомо не вказував, адже «досвід показав, що вони тільки затуляють від початківців текст джерела»⁵⁹⁰. Спочатку курсистки просто переказували зміст джерела, а потім поступово стали привчатися до комбінування окремих даних та вибудовувати висновки.

Під керівництвом А.В. Флоровського курсистки читали «Повість минулих літ». Перед студіюванням кожного уривку викладач роз'яснював значення даного літописного тексту серед інших джерел з того ж питання та висвітлював сучасний стан цього питання в науці⁵⁹¹. У Є.М. Щепкіна курсистки студіювали ордонанси Людовика Святого на тогочасній французькій мові. В.Е. Круман вивчав за джерелами (листами, щоденниками, спогадами) з курсистками настрої волонтерів французької революційної армії.

Додатково стимулювали наукові студії курсисток екскурсії. Наприклад, він просив свого приятеля, видатного археолога В.В. Хвойку прийняти курсисток, які їдуть до Києва ознайомитись з його зібранням давнини⁵⁹². На поч. 1909 р. Д.Г. Атлас повідомляла декана історико-філологічного факультету Е.Р. Штерна про те, що курсистки 4-го курсу виїжджають на екскурсію до Греції разом з професором І.А. Линниченко. Згодом з Афін професор мав поїхати до Єгипту, а курсистки залишитись у Греції ще на тиждень⁵⁹³.

Окрім згаданих учениць І.А. Линниченко, серед випускниць ОВЖК особливо підноситься постать А.М. Панкратової – в подаль-

⁵⁸⁹ Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952) / Упор. В. М. Заруба. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 290, 302.

⁵⁹⁰ ДАОО. – Ф. 334. – Оп.3. – Спр.7657. – Арк. 17.

⁵⁹¹ ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7657. – Арк. 53.

⁵⁹² Науковий архів інституту археології НАНУ. – Ф. 2. – Спр. 204.

⁵⁹³ ІРНЕБУВ. – Ф. V. – Спр. 2168. – Арк. 1.

шому однієї з найвпливовіших жінок-істориків в історії радянської науки та З.А. Бабайцевої-Бориневич (доньки знаменитого одеського статистика) філолога, історика літератури.

3.4. Просвітництво в історіографічному процесі

Історичне знання є багатшаровим, складним явищем, що формується та існує на кількох рівнях, основними з яких є академічний та масовий. Вони постійно перетинаються, взаємодоповнюються, взаємовпливають та конфронтують між собою. Історіографічний процес, як частина історичного, увібрав у себе всі форми та методи формування історичних знань, думки та науки і відтак у дослідницьке поле сучасного історіографа, який ставить за мету пізнати це явище у всій різноманітності має потрапляти не лише академічна, наукова, галузь. Питання взаємодії академічного та масового історичного пізнання, популяризації історії сьогодні є не менш актуальними, а відтак й так само історіографічні дослідження у цьому напрямку.

Друга пол. XIX – поч. XX ст. минули під знаком модернізації. Прагнення інтелігенції просвіщати населення, що цілком підтримувалося урядом, який переслідував власні ідеологічні цілі цементування імперії, не було принципово новим, адже спиралося на традиції, «запущені» просвітництвом XVIII ст. Втім, суттєво зросли можливості, зокрема, технічні (розвиток кінематографу, преси і т.п.) та урізноманітнилися напрямки. Передусім йдеться про пожвавлення національних рухів, провідники яких мали не лише загальнопросвітницькі, але й націєтворчі завдання. Значно зросли у добу модернізації та реформ мобілізаційні можливості та прагнення інтелігенції, про що свідчить лавиноподібне зростання кількості громадських об'єднань – благодійних, просвітницьких, наукових, профспілкових. Південна Україна перебувала у фарватері зазначених тенденцій, як густозаселений, економічно розвинений, причорноморський, мультикультурний, етноконтактний, регіон.

Основною формою просвітницької роботи всіх громадських об'єднань та закладів була організація популярних читань, що мала найбільш безпосередньо, найкоротшим шляхом, впливати на свідомість простолюд⁵⁹⁴. Поряд з літературною, медичною, природо-

⁵⁹⁴ Парасунько Б. Культурно-просвітницькі товариства в становленні громадянського суспільства Росії початку XX століття // Вісник Київського національного університету імені Т. Шев-

знавчою, технічною тематикою, історична посідала провідні позиції. В Одесі відповідну роботу провідного просвітницького товариства міста Слов'янського благодійного товариства Св. Кирила та Методія далеко не в останню чергу координували професори-історики НУ В.І. Григорович, О.І. Маркевич, Ф.І. Успенський, І.А. Линниченко, О.І. Кірпічніков, О.І. Деревицький, приват-доцент Г.О. Афанасьєв та ін. Окрім читання лекцій та організаційного внеску, вони робили грошові пожертви на читання. Читання відбувалися у районах Одеси (Молдаванка, Слобідка, Пересип) та у найближчих селах (Усатове, Нерубайське, Дальник, Гниляково та ін.). Читання перетворилися на такий помітний бік діяльності товариства, що у 1887 р. та на поч. ХХ ст. Г.О. Афанасьєв та І.А. Линниченко мусили виправдовуватися перед тими співчленами, які звинувачували правління товариства у зраді слов'янській ідеї та місії.

Тематика читань-лекцій була різноманітною. Інтерес влади, священників, що передусім опікувалися просвітництвом простолюду, полягав у вихованні в нього лояльності до самодержавства, поширенні офіційного, «карамзинського» образу історії Росії. Тому закономірно, що головну групу лекцій становили читання про князів, царів та імператорів Росії (включно з Київською Руссю, яку включали до обсягу російської історії). Влада контролювала проведення процесу у «правильному» напрямку. У 1890 р. Одеська дирекція народних училищ заборонила використання низки книг для прочитання перед простолюдом. Після заступництва Одеського генерал-губернатора з Петербургу надійшло уточнення, згідно якого було дозволено 23 брошури з історії, але не дозволено брошури Попова «Обряди та звичаї Давньої Русі», Плетньова «25-річчя царювання государя Імператора Олександра Миколайовича»⁵⁹⁵.

За сенсом-метою дотичну до цієї основної групи складала читання присвячені успішним для Російської держави війнам: Куликовська битва, підкорення Казані та Астрахані, Підкорення Сибіру, Смутний час, війна 1812 р. з особливим наголосом на «народній війні», Плевна, або героїзовано-міфологізованим подіям військової історії, хоча і

ченка. Історія. – 2010. – Вип. 99. – С. 22–25; Савинова М. А. Народные чтения как одна из форм внешкольного образования в России (вторая половина XIX – начало XX века) // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В.Г. Белинского. Исторические науки. Сектор молодых ученых. – № 3 (7). – 2007. – С. 134–136.

⁵⁹⁵ Отчет правления Одесского Славянского общества имени Св. Св. Кирилла и Мефодия за 1890 г. – Одесса, 1891. – С. 9.

з загалом невдалим фіналом для Російської імперії: Севастопольська оборона 1854–1855 рр. У 1891–1892 рр. таким читанням було надано систематичності, тобто вони набули вигляді курсу з історії Росії у стилі «Історії» М.М. Карамзина «за царюваннями». При тому, організатори цих читань зауважували, що записи вражень слухачів дозволяють зробити висновок про те, що народ найбільш цікавиться історичними читаннями, що мають епізодичний характер, змальовують або великі реформи, благодіючі для людства, або великих людей, які послужили своїй батьківщині. Тому ця систематичність так і не була надалі витримана.

Особливою масштабністю відзначалися читання у 1888 р., присвячені 900-річчю хрещення Русі, на яких пролунали доповіді професора Ф.І. Успенського та С.І. Бранкенгеймера.

Консерватори були лише частиною складу товариства. Серед професорів переважали ліберали-просвітники. Серед членів траплялися і такі особи як С.Л. Чудновський – колишній народник, що відбув сибірське заслання, а в Одесі жив під поліцейським наглядом. Подібну долю мав інший діяч товариства, але до того ж й українофіл, О.О. Андрієвський. Саме цим пояснюється помітний демократичний струмінь у тематиці читань. Так, 19 лютого 1886 р. відбулося читання на честь 25-річчя звільнення селян про реформи 1860-х рр. за присутності настільки великої кількості слухачів, що організатори, аби уникнути тисняви, були змушені повторювати одне і теж тричі перед новоприбулими. Таким чином, читання прослухали близько 3 тис. осіб⁵⁹⁶. Відповідні віяння відчутні й у виборі таких тем як «Руська Правда», «Земські Собори на Русі».

Ще однією тематикою була історія Одеси, що особливо увиразнилося в ювілейному 1894 р.: «Минуле та сучасне Одеси», «Напад англо-французького флоту на Одесу у 1854 р.».

Хоча й у невелику групу, але виокремимо читання з історії України: «Богдан Хмельницький», «Про запорожців». Це було визнанням очевидного для багатьох сучасників факту: переважання українців та української мови у районах Одеси, де відбувалися читання. Підтвердження цьому можна знайти у звітах товариства, в яких наводилася пряма мова відвідувачів читань, їх враження. До української темати-

⁵⁹⁶ Афанасьев Г. Е. Зарождение народной аудитории в Одессе (Воспоминания) // Что такое народный университет. Сб. ст. под. ред и с предисловием И. Линниченко. – Одесса, 1917. – С. 59.

ки дотичне читання 1895 р. «Крим та кримські татари», яке відвідало близько тисячі осіб. Хоча лектор у звіті не вказаний, напевно це був вже згаданий О.О. Андрієвський, що раніше видав у Києві брошуру з такою назвою і читав у народних аудиторіях.

Дуже помітну тематичну групу складають читання з всесвітньої історії. Урочистістю та велелюдністю відзначалося читання у 1885 р., присвячене 1000-літтю з року смерті Св. Кирила та Методія. Інші теми були присвячені загальним питанням («Як люди навчилися писати», «Язичницька віра до Христа», «Перші християни»); стародавній історії Сходу («Про давніх єгиптян», «Кир, цар персидський», «Цар Дарій»); історії Європи та Америки («Хрестові походи», «Колумб», «Узяття Константинополя турками», «Історія паперових грошей та історія банку Джона Ло», «Про зовнішню політику Наполеона III», «Вільям Пітт», «Ричард Кобден та свобода торгівлі» (4–7 теми розкрив Г.О. Афанасьєв). Справедливо розглядаючи ці теми як більш елітарні, лідери товариства виокремили їх у так звані «загальнодоступні лекції», що призначалися для більш розвинених слухачів: «Картини з давньоримського життя» (приват-доцент О.Ф. Базінер); «Наполеон I», «Про гугенотів у Франції» (Г.О. Афанасьєв); «Про рабство у давньому світі» (О.Я. Пергамент); «Англійські філантропи XIX ст.» (професор Р.Ю. Віппер).

Організатори читань уважно моніторили кількість та склад відвідувачів та їхні враження. У 1894 р. найбільше людей зібрало читання про Александра Невського (312), Христофора Колумба (285), севастопольців (280), просвітителів Сибіру (279), Івана Федорова (264). На цьому тлі привертає увагу порівняно невелика явка на лекції про Петра I та Катерину II – 196 та 123. Наголосимо, що навіть у 1896 р. читання з приводу століття з дня смерті Катерини II на Слобідці-Романівці відвідало значно менше осіб, аніж на інші теми. Це свідчить про пізнє насадження міфу про імператрицю в Одесі з боку державної влади.

Читання на тему «Минуле та сучасне Одеси» відвідали 157 осіб: 29 хлопчиків, 20 дівчинок, 9 юнаків та 11 дівчат, 59 чоловіків та 22 жінки. 36,3 % дорослих відвідували читання на історичну тематику, що було другим показником після читань на релігійно-моральну тему з невеликим відставанням (36,4 %) та випереджало природничо-історичні (34,3 %) та літературні (31 %). Проте, серед молоді історична тематика перебувала на останньому місці за популярністю (17,1 %),

порівняно з природничою (23,6 %), релігійною (21,1 %) та літературною (20,7 %). Серед історико-релігійних читань найбільшу увагу привернула тема «Язичницька віра до Христа» (187 осіб), тоді як «профільна» для товариства тема про Кирила та Методія привабила лише 113 осіб.

Описуючи читання у сільській місцевості на Одещині, священник І. Стоянов зауважував, що найбільше відвідують читання на релігійно-моральні теми, а історичні та белетристичні відвідує більше молодь, а старики називають такі читання казками, говорячи «дурять дурних»⁵⁹⁷.

У 1917–20 рр. ці читання було трансформовано в «Одеський народний університет у пам'ять революції 1917 р.». Секція історії під головуванням П.М. Біцилли охоплювала курси з всесвітньої історії, історії Росії, історії України, історії євреїв. Існувала також група з історії мистецтв. На прохання слухачів після першого семестру були залишені лише систематичні курси. Серед найоригінальніших тем відзначимо «Головні моменти боротьби за свободу»; «Історія праці та власності»; «Історія Ізраїля»; «Головні моменти в історії середньовічного католицизму».

У Миколаєві аналогічну діяльність від кінця 1880-х рр. розгорнув Комітет народних читань, підпорядкований попечителю Одеської навчальної округи. До членів комітету належав один з перших істориків Миколаєва, секретар міської думи, Г.М. Ге. Читання комітету з історії, на нашу думку, відзначалися більшою поверховістю та спрощеністю, аніж одеські, хоча й тут переважало патріотичне спрямування (наприклад, у жовтні 1892 р. відбулося читання у пам'ять 15-ліття від дня падіння Плевни)⁵⁹⁸.

У 1880-х рр. розпочала діяти Катеринославська комісія народних читань. В її діяльності брали участь перший історик Катеринослава М.М. Владіміров, випускник історико-філологічного факультету НУ П.К. Борзаковський (пізніше популяризував історію в Одесі). За перші 10 років діяльності комісії було прочитано 36 творів з історії Росії⁵⁹⁹. На більш наукову основу на поч. ХХ ст. намагалися постави-

⁵⁹⁷ Отчет правления Одесского Славянского общества имени Св. Св. Кирилла и Мефодия за 1897 г. – Одесса, 1898. – С. 19.

⁵⁹⁸ ДАМО. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 6–9.

⁵⁹⁹ Акинфеев И. Я. Обзор десятилетия деятельности Екатеринославской комиссии народных чтений 1883 г. – 13 февраля 1893 г. // Екатеринославские губернские ведомости. – 1893. – 6 марта.

ти читання діячі Катеринославського наукового товариства. Зокрема, вони влаштовували курси історії російської, західноєвропейської, давньої літератур, епізодичний курс російської та західної історії, історії Реформації, новітньої історії Західної Європи⁶⁰⁰. Наприклад, у 1911 р. Є.О. Єлачич прочитав лекцію про первісну людину⁶⁰¹; В.П. Потьомкін «Кінець другої Імперії та національна самооборона Франції у 1870 - 1871 рр.», «Боротьба за віру в Іудеї I століття до Різдва Христового», «Доба Людовика XIV»⁶⁰².

У Сімферополі історію популяризували у 1880-х рр. – на поч. ХХ ст. Благодійне товариство та ТВАК. Зокрема, активно діяв один з провідних кримських істориків та істориків Криму Ф.Ф. Лашков⁶⁰³.

В останні роки ХІХ ст. активізувалися народні читання у Херсоні та його повітовій окрузі (наприклад, у м. Новопокровському). У різних районах міста, зокрема, у міській в'язниці, викладачі читали популярні брошури про Володимира Мономаха, Петра Великого, Суворова, про Смутний час, про народну війну 1812 р. та ін. В середньому ці лекції збирали 100 слухачів⁶⁰⁴.

Прикметою часу було виникнення у містах півдня не лише загальнопросвітницьких, але й національних громадських об'єднань, що теж переймалися питанням популяризації історії з націєтворчою метою. Найбільш помітними були зусилля українських, російських, польських, єврейських товариств. В Одесі, Катеринославі, Миколаєві в умовах революції 1905 р. були засновані українські «Просвіти», що приділяли велику увагу популярним лекціям з історичної тематики. Найпомітнішою акцією одеситів було проведення систематичних лекцій з історії України випускника Новоросійського університету П.Г. Клепацького. Аналогічний курс у миколаївській «Просвіті» прочитав М.М. Аркас. 6 листопада 1908 р. Д.І. Яворницький виступив з лекцією у катеринославській «Просвіті» на тему «Українське козацтво в історії». І.М. Труба виступив з лекціями про повстання під проводом Б. Хмельницького. Катеринославській «Просвіті» вдалося поширити свою діяльність у сільську місцевість. На початку 1912 р.

⁶⁰⁰ Отчет о деятельности Екатеринославского Научного Общества в 1906–1907 академическом году. Год седьмой. – Екатеринослав, б.г. – С. 6-7.

⁶⁰¹ Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1070. – Арк. 40, 340, 348.

⁶⁰² ДАДО. – Ф 11. – Оп. 1. – Спр. 1181. – Ч. 2. – Арк. 318, 329.

⁶⁰³ Отчет Симферопольского благотворительного общества за 1884 год. – Симферополь, 1885.

⁶⁰⁴ Южная мысль. – 1912. – 4 апреля.

у філії «просвіти» у селі Мануйлівці Д.І. Дорошенко прочитав лекції про запорізьке козацтво⁶⁰⁵.

У 1917–1920 рр. «Просвіти» стали вагомим чинником відродження української історичної пам'яті на півдні України. Кількість «Просвіт» суттєво збільшилася. Наприклад, у серпні 1917 р. «Просвіта» організувала курси українознавства у Павлограді, на яких читали лекції відомі катеринославські історики В.О. Біднов, А.С. Синявський, Д.І. Яворницький.

Стурбовані загрозою втрати панівної позиції своєї національності, починаючи з революції 1905 р. активізувалися російські товариства – «Союз руського народу», «Союз руських людей» та ін. У своїй діяльності вони приділяли велику увагу історії. Наприклад, «Союз руського народу» в Одесі у 1913 р. влаштував «педагогічні суботи», на яких переважали історичні теми: 300 річчя Романових; Нарис історії смутного часу (лектор І.А. Аносов), царювання перших Романових (В.К. Юшко); Огляд діяльності імператорів 18 та 19 століття (М.М. Родзевич); Нарис розвитку монархізму за останні 300 років (Желтухин); Ставлення літератури до Романових (Г.Г. Вілінський). Барон П.Ф. Бюллер зробив низку доповідей про добу кавказьких війн та її героїв Котляревського, Єрмолова та ін.⁶⁰⁶.

Серед інших слов'янських народів особливо активними були поляки. Наприклад, 3 травня 1916 р. один з лідерів польської діаспори Одеси Й. Мьодушевський виступив перед 500 слухачами у «Польському Домі» Одеси про значення польської конституції 1791 р.⁶⁰⁷.

Зусиллями низки єврейських товариств (передусім «Товариства поширення просвіти серед євреїв») наприкінці XIX – на поч. XX ст. в Одесі періодично відбувалися публічні читання про історію євреїв, хоча вони і не охоплювали широку аудиторію. Наприклад, у 1914 р. в Одесі виступив історик, тривалий час одеський, а на той момент вже пітерський, засновник наукової єврейської історіографії у Російській імперії, С.М. Дубнов. Він висвітлив в історичній перспективі умови розвитку єврейських мов⁶⁰⁸. Активну просвітницьку історичну діяльність в Одесі вели Йосип Клаузнер та Лев Коган. Зокрема, у 1907 р. у приміщенні єврейського сіоністського клубу «Кадіма» Й. Клауз-

⁶⁰⁵ Дніпрові хвилі. – 1912. – № 3. – С. 48.

⁶⁰⁶ 7-й год деятельности Одесского Союза Русских людей. Отчеты и речи, произнесенные на торжественном годичном собрании 1-го октября 1913 г. – Одесса, 1913. – С. 8.

⁶⁰⁷ В Польском доме // ОЛ. – 1916. – 16 мая.

⁶⁰⁸ ОЛ. – 1914. – 5 января.

нер прочитав лекцію «Палестина у поворотних пунктах єврейської історії»⁶⁰⁹. Торкався історичної тематики у своїх виступах знаменитий В. Жаботинський.

На помітний просвітницький центр на поч. ХХ ст. перетворився грецький клуб «Омонія» у Театральному провулку, в якому регулярно відбувалися лекції історичного змісту. У 1907 р. провідний візантиніст Синодій Пападімітріу прочитав лекцію «Візантійський двір у ХІІ ст.»; у 1912 р. – С. Сарибакцивані про Адмантія Корай⁶¹⁰.

Для тематики публічних лекцій обиралися і досить специфічні проблеми. Так, у 1901 р. лікар І.Л. Вітковський прочитав в залі Одеської міської думи цикл лекцій з історії медицини⁶¹¹.

Окрім усного спілкування з народом, провідники просвітницьких товариств практикували такі традиційні методи роботи як влаштування бібліотек та видавництво літератури. На 1890 р. бібліотека одеського «Слов'янського благодійного товариства Св. Кирила та Мефодія» нараховувала 189 книг з руської історії та 164 зі священної, частина з яких мала відношення до історико-релігійної тематики. У 1890 р. читачам було видано 50 книжок з тематики російської історії та лише 6 зі священної історії, що дуже поступалося показникам видання книжок з літературної тематики – 6109.

Великого поступу досягла бібліотека «Товариства взаємодопомоги одеських прикажчиків-євреїв», в якій були окремі відділи з єврейської історії та літератури. У 1909 р. читачі замовляли 706 видань з російської та всесвітньої історії та археології, що було суттєво менше, аніж у 1901 – 1905 рр. У відсотковому плані інтерес до історичної тематики суттєво поступався багатьом іншим темам, хоча ситуацію дещо «рятувала» досить велика популярність історії російської та всесвітньої літератури та релігії⁶¹².

У Катеринославській безкоштовній бібліотеці-читальні при Аудиторії народних читань книги з історико-біографічної тематики (92 одиниці) перебували на 3 місці після белетристики (619) та природознавства (124).

На Херсонщині селяни взяли у 1897 р. у місцевій бібліотеці 298 книг, з них 109 літературного змісту, історичних – 84 та духовних –

⁶⁰⁹ ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 226. – Арк. 39.

⁶¹⁰ ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 226. – Арк. 26; Южная мысль. – 1912. – 4 апреля.

⁶¹¹ ОЛ. – 1901. – 7 апреля.

⁶¹² Систематический каталог библиотеки Общества взаимного вспомоществования приказчиков-евреев г. Одессы имени учредителя ее С.Л. Бернфельда. – Одесса, 1910. – С. XVI–XVII.

105. Серед найбільш популярних видань був «Суворов» О.Ф. Петрушевського⁶¹³.

Просвітницькі організації активно вели власну видавничу діяльність. Одеське «Слов'янське благодійне товариство Св. Кирила та Мефодія» видало накладом 7 тис. примірників брошуру П. Занкова та 2 тис. С.І. Бранкенгеймера про хрещення Русі та 1 тис. Ф.І. Успенського про Візантію та Русь; 3 тис. примірників біографії Де Рибаса, Рішельє та Воронцова В.О. Яковлева; «Минуле та сучасне Одеси» С.Л. Чудновського 15 тис. примірників; «Гугеноти за Людовика XIV» Г.О. Афанасьєва 2 тис. примірників; «Виховання Петра Великого» В.М. Ястребова 3 тис. примірників. Подаровані товариству та видані ним книги дарувалися. У 1890 р. комісія народних читань товариства надіслала у школи Сербії, Болгарії, Чорногорії 400 книг історичного змісту. Під час перебування в Одесі митрополита чорногорського йому було подаровано для поширення у Чорногорії 110 примірників згаданих брошур про хрещення Русі. Під час заходів на честь 900-річчя хрещення Русі було роздано 521 брошуру С.І. Бранкенгеймера та 300 П. Занкова. 10 тис. примірників «Минуле та сучасне Одеси» С.Л. Чудновського Одеське міське управління роздало учням міських училищ. О.І. Кірпи́чников взяв участь в урочистостях у Херсонесі, де він роздав 25 примірників брошури Ф.І. Успенського та 150 примірників П. Занкова. У Києві С.І. Березін під час урочистостей роздав 50 примірників брошури Ф.І. Успенського та 250 П. Занкова.

Книги не лише дарували, але й успішно продавали. Під час лекції про книгодрукування у міській аудиторії було розкуплено 200 примірників книжки про Й. Гутенберга. За досить нетривалий період купили 556 примірників «Русь та Візантія» Ф.І. Успенського, 1934 примірники брошури С.І. Бранкенгеймера, 6845 П. Занкова, 871 біографій Де Рибаса, Рішельє та Воронцова В.О. Яковлева, 636 «Виховання Петра Великого» В.М. Ястребова, 11070 «Минуле та сучасне Одеси» С.І. Чудновського.

Для видання книг та іншої літератури одеська «Просвіта» заснувала фонд імені Л.А. Смоленського. Так були видані праці М.Ф. Комарова «Запорозькі вольності», І.М. Бондаренка «Про Гарібальді» та ін. Єврейські товариства видали брошури Й. Клаузнера про історію єврейської літератури та збірник статей М.Г. Моргуліса «Історичні етюди».

⁶¹³ Юг. – 1898. – 13 септєбря.

Провідні члени-історики катеринославської «Просвіти» видали кілька праць коштом цієї організації: Д.І. Яворницький «Як жило славне запорозьке низове козацтво» (1-е видання 1912 р. – 1250 прим., 2-ге 1913 р. – 3 тис. прим.); Д.І. Дорошенко «3 минулого Катеринославщини. Коротка історія краю і його заселення» (1913). У 1910–1913 рр. Д.І. Дорошенко був редактором часопису «Дніпрові хвилі», на сторінках якого було надруковано низку історичних статей⁶¹⁴.

Звичайно, найвидатнішим популяризаційним проектом південноукраїнських українських істориків була праця М.М. Аркаса «Історія України-Русі». Незважаючи на гостру критику з боку М.С. Грушевського, більшість сучасників високо оцінили просвітницький потенціал книги. В якості одного з можливих численних прикладів позитивного впливу книги на формування української візії історії України, загалом української національної свідомості, можна навести спогади видатного українського історика та літературознавця Ю.Г. Блохина-Бойка. Цей уродженець Миколаєва 1909 р. згадував, що у бібліотеці його батька була «Історія» М.М. Аркаса: «Її чудесні ілюстрації стали для мене привабливими загадками, коли я ще не вмів читати, а як навчився, то дуже скоро зосередив усю свою дитячу увагу на тому, щоб вичитати розгадки до малюнків, які мене цікавили»⁶¹⁵. У деяких південноукраїнських родинах «Історія» М.М. Аркаса була своєрідною реліквією, яку іноді ховали від обшуків комуністів. У 1940-х рр. похідні групи ОУН на півдні України використовували цю працю у тих же цілях, що і просвітяни початку ХХ ст.

У Катеринославі вдавалися до найновіших форм популяризації історичних знань. У 1912 р. Південноруське кіноательє «Родина» за консультування Д.І. Яворницького поставила кінострічку «Запорізька Січ», а згодом «Мазепа», «Осада Запоріжжя» (режисер Данило Сахненко), «Богдан Хмельницький» (режисер А. Варягін)⁶¹⁶. У 1917 р. у Катеринославі Ф.П. Ірематзе прочитав лекції для учнів середніх навчальних закладів про історію соціальних ідей ХІХ ст.⁶¹⁷.

Отже, у процесі поширення історичних знань у глиб народних мас брали участь усі найбільші південноукраїнські міста, залучаючи

⁶¹⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.). – Виннипег, 1949. – С. 126–127.

⁶¹⁵ Бойко Ю. Вибране. – Мюнхен, 1971. – Т. 1. – С. ІХ–Х.

⁶¹⁶ Утешева Г.В. «Розвага для народу»: кіно та катеринославці на межі ХІХ–ХХ ст. // Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті. – 2012. – Вип. 10. – С. 230.

⁶¹⁷ Приднепровский край. – 1917. – 3 июня.

до своєї орбіти й приміські та сільські райони. Найуспішніше цей процес тривав в Одесі та Катеринославі. Позитивним результатом проведення народних читань, влаштування бібліотек, видання брошур було ознайомлення широких верств суспільства, найчастіше неписьменних, з основами історичних знань, розширення їх світогляду, формування національно центричних, іноді альтернативним офіційним, бачень національних історій (особливо це було важливо для української національності). Негатив полягав у тому, що історію переважно використовували в якості пропаганди для формування в населення промонархічного світогляду.

РОЗДІЛ 4 НАПРЯМКИ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Дослідження еволюції різних галузей, напрямків, течій, шкіл історичної науки є одним з пріоритетних завдань сучасних історіографів. Це дозволяє краще побачити витoki історіографічних концепцій, намітити проблеми та перспективи, побачити вплив індивідуальних та колективних чинників у науковому пошуку.

4.1. Концептуально-методологічні погляди південноукраїнських істориків

Сучасна історіографія, перебуваючи в умовах методологічної кризи, закономірно приділяє велику увагу теоретико-методологічним та ідеологічним основам розвитку історичної науки, зокрема, щодо її минулих етапів. Дослідження історіографічного процесу другої пол. XIX – поч. XX ст. обертаюся навколо магістральної теми – позитивізму, майже синонімічного для тогочасної історичної науки⁶¹⁸. Складність дослідження цієї теми пов'язана не лише з всеохоплюючим впливом позитивізму на тогочасних істориків, але і з багатозаровістю та поліваріантністю поняття позитивізму, найчастіше відсутністю його у «дистелірованому» вигляді в їх поглядах та працях. Зокрема, очевидно, що у добу активного націєтворення та наростання громадських рухів, історики ще більше, аніж у попередні періоди виконували місію націєтворців, що переважно спиралася на романтично-ідеалістичні переконання «воскресіння/відродження» народів, а це суперечило раціональності та відстороненому об'єктивізму як ідеалам позитивізму.

У наявних історіографічних працях питання теоретико-методологічних підстав наукової діяльності південноукраїнських істориків розглядалося лапідарно у загальному, або біографічному контекстах. Стоячи на плечах позитивістів, комуно-марксистські історики демонстрували зневагу до свого «прародителя» як, мовляв, обмеженого світоглядно, порівняно з правильним за своїм поглядом на основне питання філософії марксизмом. Так, одеський професор П.Г. Чухрій

⁶¹⁸ Галів М. Д. Доктрина позитивізму в історико-педагогічному наративі Дмитра Багалія // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Сер. Педагогіка / голов. ред. Г. Терещук; редкол.: І. Задорожна, В. Кравець, Л. Морська [та ін.]. – Тернопіль, 2016. – № 1. – С. 23–31.

зауважив, що один з провідних одеських істориків кінця XIX ст. візантиніст Ф.І. Успенський відзначався «позитивістською методологією викладу історичних творів... ідеалістичне волонтаристське тлумачення історичного процесу, не дали Успенському, хоч і прогресивному тоді буржуазному вченому, піднятись до розуміння класового розшарування середньовічного суспільства у Візантії та південних слов'ян»⁶¹⁹. Найбільш фундаментальним дослідженням явища позитивізму в історіографічному процесі України зазначеної доби є праці харківського історіографа О.М. Богдашиної. В узагальнюючій монографії науковець використала 19 праць 12 південноукраїнських істориків⁶²⁰. Проте, у завдання історіографа не входив спеціальний аналіз південноукраїнських історіографічних реалій.

Діяльність істориків у першій пол. XIX ст. зосереджувалася на накопиченні джерельної бази та археологічних артефактів, що, власне, вдало відображало поняття «старожитності» та існуванні посади професора всесвітньої історії та статистики. Низка талановитих істориків, які працювали у ліцеї у 1830-1850-х роках, а потім переважно перейшли до новоствореного університету, радше продовжували традиції пізньопросвітницького раціоналізму, моралізаторства та антикварства. Дотичність до позитивізму можна побачити передусім у повазі більшості з них, особливо П.К. Бруна, до географічного чинника в історії. Кілька істориків (Р.В. Орбинський, М.П. Смірнов) були вихованцями професора Петербурзького головного педагогічного інституту М.Г. Устрялова. Пропагований ним прагматичний підхід до руської історії за прагненням встановити закономірності сучасний дослідник вважає схожим з позитивізмом⁶²¹.

У 1852 р. Р.В. Орбинський виголосив промову, що була опублікована як велика стаття на типову для позитивістів тему про зв'язок гуманітарних та природничих наук, хоча він і не вживав поняття позитивізм та не ототожнював гуманітарні та природничі процеси⁶²². Великий внесок у становлення документалізму зробили також

⁶¹⁹ Чухрій П. Г. Історична наука і історики Півдня України дожовтневого часу // Питання історії народів СРСР. – Вип. 8. – К., 1969. – С. 50.

⁶²⁰ Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). – Харків, 2010.

⁶²¹ Кужилин А. В. Исторические взгляды Н. Г. Устрялова: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 Москва, 2005. Режим доступу: <http://www.dslib.net/istorio-grafia/istoricheskie-vzglyady-n-g-ustrjalova.html>

⁶²² Орбинский Р.В. О значении филологии и естественных наук в историческом образовании»

М.М. Мурзакевич, В.В. Григорьев. Певний вплив позитивізму (але не механічний, а як «віання доби») можна побачити у діяльності А.О. Скальковського. Його дослідженням був властивий документалізм та інтерес до економіки⁶²³.

Початок історичних досліджень у Катеринославі пов'язаний з діяльністю місцевого архієпископа Гавриїла (В.Ф. Розанова), у Миколаєві – генерал-лейтенанта З.А. Аркаса. Попри їх внесок у розвиток археографії, пам'яткознавства та археології неможливо встановити вплив на них позитивізму, а у випадку зі священниками цей вплив є вкрай сумнівним.

Друга половина XIX ст. минула під знаком модернізації-реформування всіх сфер життя Російської імперії і недаремно у науці – передусім позитивізму, що проголошував шляхи досягнення конкретних, прогресивних, результатів. Головним провідником та осередком розвитку історичної науки на півдні України був НУ, відкритий в один рік (1865 р.) з головним символом модернізації – залізницею. Проникненню позитивізму у середовище професорів-істориків сприяла система відряджень, стажувань, в західноєвропейські країни, передусім їх університети та архіви, як для молодих стипендіатів, так і для досвідчених науковців. Почесним членом НУ було обрано одного зі стовпів класичної позитивістської історіографії Т. Моммзена. Слід наголосити, що беручи низку наріжних ідей позитивізму як загальну основу, інструментарій, своїх досліджень, демонструючи повагу до таких постатей як Л. фон Ранке, Й. Дройзена, Т. Моммзена, М.М. Ковалевського, жоден з викладачів не декларував свою приналежність до позитивістів в сенсі послідовників ідей О. Конта, Д. Мілля, Г. Спенсера.

Передусім, згідно фаху та лекційному навантаженню, осмислення позитивізму як філософської концепції привертало увагу істориків філософії: Р.В. Орбинського, М.Я. Грота, М.М. Ланге. На різних кафедрах історико-філологічного та юридичного факультетів університету працювало ціле гроно прибічників теорії факторів, закономірностей в історії, еволюціонізму, переконаних у тому, що історію можливо показати такою, якою «вона була насправді» шляхом максимально можливого оприлюднення джерел: антикознавці

// ЖМНП. – Ч. LXXV. – 1852. – Сентябрь. – С. 133–174.

⁶²³ Новікова Л. В. «Історіограф» Південної України Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності. – Одеса, 2012. – С. 164.

Е.Р. Штерн, О.М. Деревицький; візантиністи О.С. Павлов, Н.П. Кондаков, Ф.І. Успенський, С.Д. Пападімітріу; новісти Західної Європи О.Г. Брікнер, Г.О. Афанасьєв, О.С. Трачевський, В.К. Надлер; історики церкви О.Я. Шпаков, О.П. Доброклонський; історики Східної Європи Ф.І. Леонтович, Г.І. Перетяткович, О.І. Маркевич, І.А. Линниченко, В.В. Сокольський, О.С. Грушевський, П.А. Иванов, А.В. Флоровський, Є.П. Тріфільєв.

Для праць більшості з них властива увага до правової та соціально-економічної історії. Для позитивістів було властивим публікувати свою джерельну базу. І хоча південноукраїнська історіографія не мала своїх монументальних проєктів, на відміну від правобережної чи західноукраїнської, а заплановані видання не реалізувалися (наприклад, проєкти Ф.І. Леонтовича та О.С. Павлова про публікацію багатотомного корпусу джерел з історії візантійського та киево-руського права; галицько-руські грамоти І.А. Линниченка), південноукраїнські історики залюбки оприлюднювали джерела у своїх працях в якості додатків, або окремо, хоча часто без належного археографічного апарата⁶²⁴.

Відоображення теорії факторів яскраво втілювалося, наприклад, у праці Г.О. Афанасьєва про долю Ірландії. Автор наголосив, що протистояння Ірландії та Англії неможливо осягнути за допомогою виокремлення лише однієї економічної причини та відтак розглянув культурні, релігійні, економічні причини сукупно⁶²⁵.

Більшість південноукраїнських істориків, особливо всесвітників, розглядали діяльність видатних діячів минулого як результат суспільних обставин, які своєю діяльністю цілком підкоряються об'єктивним історичним умовам, хоча і можуть бути каталізаторами прогресивних змін, але за умов наявності сприятливих умов. Тому передусім розглядалися не внутрішні переживання та особисті обставини активності діячів, а умови їх діяльності, особливостями цих умов пояснювалися результати діяльності видатних осіб.

У цьому плані є показовою висновок Г.О. Афанасьєва про діяльність Тюрго: «Загалом Тюрго за своїми ідеями та діяльністю відповідав потребам часу, і в цьому полягала запорука успіху його діяльності, якщо б вона здійснювалася за дещо інших, випадкових, втім,

⁶²⁴ Трачевский А. С. Немецкий вопрос во Франции при Людовике XVI // ЗИНУ. – Т. 31. – 1880. – С. 1–174; Линниченко И. А. Два письма Фридриха II. – Одесса, 1914.

⁶²⁵ Афанасьев Г. Е. Судьбы Ирландии // ЗИНУ. – Т. 46. – Одесса, 1888. – С 73–160.

умовах». На думку історика, Тюрго своїми діями наблизив революцію, але загалом вона була продуктом умов та обставин⁶²⁶. О.С. Трачевський був переконаний, що історики мають відмовитися від ролі суддів, широко поглянути на справи людства, як на частину світового життя, а не як на плід зусиль постатей. Він зазначав, що вивчаючи історію по частинах, за проблемами та хронологічним відділам, легко заплутатися у подробицях та захопитися постатями, не виключаючи своєї власної, впасти в анекдотизм та сентименталізм⁶²⁷.

У працях О.С. Трачевського найбільш опукло представлено переконання у закономірності історичного процесу. Він називав історію великим полем вічних законів, які керують світом, справжньою наукою, що відкриває дію цих законів у людських товариствах. У зв'язку з нечуваною науковою зрілістю доби, він закликав відмовитися від наївного погляду на історію як на оповідання, зв'язане особистими думками та пристрастями художника. У висновках до своєї праці він наголосив, що всі факти, викладені ним у книзі служать поясненню одного з основних світових законів: закону інтеграції чи складання цілісних тіл, без якого всесвіт розпався б на свої первісні хаотичні атоми. «Інтеграція політичних тіл – такий самий неунікний та всюдисутній закон, як інтеграція тіл органічних та неорганічних. Лише в історії його складніше спостерігати: тут він не такий прямолінійний та помітний, як у природі, внаслідок маси дрібниць, що породжені грою соціологічних сил людства», – резюмував він⁶²⁸. Історики-позитивісти закликали використовувати різні методи дослідження, але головну перевагу віддавали порівняльному⁶²⁹. Зокрема, на важливості порівняльного методу наголосив О.С. Трачевський, хоча на початку ХХ ст. вже застерігав від його надмірного використання⁶³⁰.

Проте, вже у 1880-х рр. у лекціях М.Я. Грот критикував ідеї О. Конта з позицій ідеалізму⁶³¹. Найбільш різка критика О. Конта та

⁶²⁶ Афанасьев Г. Е. Главные моменты министерской деятельности Тюрго и их значение. Одесса, 1884. – С. 284.

⁶²⁷ Трачевский А.С. Немецкий вопрос во Франции при Людовике XVI // ЗИНУ. – Т. 31. – 1880. – С. 75.

⁶²⁸ Трачевский А. С. Немецкий вопрос во Франции при Людовике XVI // ЗИНУ. – Т. 31. – 1880. – С. 75.

⁶²⁹ Леонтович Ф. И. Русская правда и Литовский статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права. – К., 1865.

⁶³⁰ Трачевский А. С. Немецкий вопрос во Франции при Людовике XVI // ЗИНУ. – Т. 31. – 1880. – С. 1–174.

⁶³¹ Напередодні апогею: одеські роки філософа і психолога – професора Миколи Яковича Грота (1883–1886) / В. І. Подшивалкіна, І. В. Голубович, М. О. Подрєзова та ін. – Одеса, 2016.

його позитивізму була розгорнута у нарисі наступника М.Я. Грота на кафедрі історії філософії М.М. Ланге про О. Конта, в якому погляди засновника позитивізму було схарактеризовано як метафізичні⁶³².

На нашу думку, у пряму зв'язку з позитивістським стилем мислення тогочасних українських істориків перебувало прагнення більшості з них служити загально просвітницькій та національно-просвітницькій (націєтворчій) ідеям. Хоча коріння просвітництва безумовно сягали XVIII ст. і продовжувалися у першій половині XIX ст.), в Російській імперії лише скасування кріпацтва та інші ліберальні реформи відкрили можливість не лише до більш масового залучення інтелігенції до просвітництва, громадської діяльності, але й посилили віру в інтелігенції, зокрема, істориків у закономірному, поступальному, успіху просвітницької діяльності, можливості цим шляхом уникнути революційних потрясінь. Недаремно, головний південноукраїнський критик позитивізму на початку XX ст. одесит Є.М. Щепкін був водночас прибічник революційних дій та лівих ідей, на відміну від майже всіх його колег – лібералів та еволюціоністів.

Еволюціонував дещо вліво й О.І. Маркевич, в якого теж ідеї позитивізму не викликали такої довіри, як в істориків 1870–1880-х рр. У статті «На заре XX века» (1902) він наголосив, що «соціологічні дисципліни на кшталт історії чи політекономії називаються науковими лише внаслідок застарілого звичаю: закономірність же явищ, які вони трактують, абсолютно не з'ясована»⁶³³.

Зростання мілітаризації змусило історика поставити під сумнів ідею прогресу, якщо розуміти його як щось гуманне. Найбільшим відкриттям науки XIX ст. він вважав дарвінізм, який пояснював природу боротьби між людьми.

Загалом, погляди О.І. Маркевича на прогрес не були оптимістичними. Відзначаючи емансипацію жінок, він водночас зауважував, що це явище супроводжується зменшенням кількості заміжніх жінок, здебільшого – у цивілізованих суспільствах. Головним питанням, що залишилося невирішеним у XIX ст. він вважав боротьбу з бідністю. Глибоким виглядає висновок О.І. Маркевича: «У підсумку, зоря XIX ст., дала людям багато нових знань, віру у близьке, завдяки їм, досягнення золоті доби, яке при цьому може бути досягнуте шляхом

⁶³² Научное наследие Н. Н. Ланге в университетской библиотеке / Упор.: В. И. Подшивалкина, Р. Н. Свиначенко, Е. В. Полевщикова. – Одесса, 2010. – С. 144–160.

⁶³³ Маркевич А. И. На заре XX века // Южнорусский альманах. – Одесса, 1902. – С. 2–14.

широких заходів, що є ясними для людського розуміння та заснованих на силі досягнутої істини, дорогої, здавалося б, всім людям. Зоря 20 ст. збільшила обсяг знань, зруйнувала разом з тим і віру у золоту добу, чи, принаймні, визнала можливість її реалізації у досить далекому майбутньому; підірвала віру у безумовну можливість застосування завжди та скрізь раціоналізму і навіть в об'єктивність самої істини і, здається, поставила прогрес людства у залежність від часткової, іноді навіть зовсім не помітної діяльності». Попри впевненість у подальшому зміцненні раціоналізму, він заперечив можливість охоплення ним соціологічних та історичних знань.

Пізніше, подібні погляди на прогрес висловлював учень Є.М. Щепкіна медієвіст П.М. Біциллі. Його підходи до історії були культурологічні і вже не нагадували шукання подібності між природничим та гуманітарним розвитком. З іншого боку, об'єктивізму позитивізму суперечило те, що неодноразово портрети підганялися під заздалегідь визначену рамку. Так, Р.В. Орбинський малював портрети візантійських імператорів та імператриць виходячи з думки про відсталість Візантійської імперії та цивілізації. Аналогічно сприймалися кримські хани. Хоча з іншого боку, впливало й вже суто позитивістське уявлення про прогрес та прогресивність і відповідно – регрес та регресивність.

Погляди професорів мали безпосередній вплив на студентів. Один з перших студентів історико-філологічного факультету, згодом один з засновників позитивістської соціології в Російській імперії, С.М. Южаков згадував про лекції професора О.Г. Брікнера: «він весь час читав (два або три роки) історію Великої французької революції. Точка зору – приблизно така, яку тепер назвали б вільнодумною, а тоді її оцінювали як політичний радикалізм (без найменшого соціального елементу). Лекції Брікнера дуже відвідувалися студентами всіх факультетів. Тут навчалися політичної промови, розпізнаванню партій та їх програм, співчуттю демократичним ідеям і вільним народним рухам. Вчилися не боятися цих ідей і рухів, а, навпаки, любити їх і на них сподіватися. Крім історії революції, Брікнер читав ще невеликий курс історичної пропедевтики, того, що Зібель називав «Hystorik». Він і читався Брікнером за Зібелем, як частково й французька революція. Курс іноземної пропедевтики був несамостійним, але дуже корисним для всіх, хто збирався самостійно працювати у галузі суспільних і моральних наук». Тут прикметним є вказівка

на вплив на О.Г. Брікнера одного з яскравих представників німецької позитивістської історіографії Г. фон Зібеля. Показовою є оцінка С.М. Южаковим громадського звучання діяльності О.Г. Брікнера, властивої для оцінок «прогресивних людей», забарвлених позитивістським вченням: Згодом, вже письменником з соціології, я ознайомився з різними працями О.Г. Брікнера. Я в них не знайшов ні глибокої думки, ні широких історичних горизонтів. Як самостійний працівник науковий він не багато чого коштував, але як посередник для передачі наукового матеріалу студентам він робив і зробив чимало... В Одесі він з честю стояв у строю прогресивних сил і з честю служив посередником між наукою та молоддю». С.М. Южаков згадував, що «слідуючи за вказівками Конта та Спенсера, я слухав лекції й інших факультетів», передусім природничого. Оцінюючи загалом значення Новоросійського університету, соціолог зауважував: «суттєві прогалини не завадили університетові виконати в головних рисах своє завдання, яке полягає в тому, щоб дати метод самостійного вивчення науки та метод самостійного наукового дослідження і щоб настільки ввести в зміст науки, наскільки це необхідно для самостійного продовження. А якщо до цього додалася і любов до науки, і любов до предмету наших історико-філологічних наук, до людства, то воістину є за що зберігати вдячну пам'ять про рідний університет»⁶³⁴.

Студент НУ Г.І. Челпанов згадував, що інтерес його однокурсників у 1880-х роках здебільшого зосереджувався на позитивізмі О. Конта, але вважав цей інтерес поверховим. Щоправда, наведений ним приклад про те, коли три студенти купували повне зібрання творів О. Конта французькою мовою, а потім швидко його продавали може свідчити про недостатній рівень володіння студентами французькою мовою⁶³⁵.

Захоплення студентів поч. ХХ ст. новими історіософськими течіями, які ґрунтувалися на базі попереднього позитивізму, ілюструє досвід І.М. Бондаренка, учня професора Є.М. Щепкіна. Часопису «Научное обозрение» у 1901 р. він пропонував свій переклад праці французького соціолога, послідовника Е. Дюркгейма С. Бугле «Ідея рівності», зазначаючи, що метод Бугле схожий на метод Зіммеля і

⁶³⁴ Русские ведомости. – 1910. – 27 марта. – № 47.

⁶³⁵ Напередодні апогею: одеські роки філософа і психолога – професора Миколи Яковича Грота (1883–1886) / В. І. Подшивалкіна, І. В. Голубович, М. О. Подрезова та ін. – Одеса, 2016. – С. 275–276.

«якщо не у всьому можна погодитися з ними, то не можна все таки заперечувати за його працею важливого значення для сучасної наукової соціології у справжньому значенні цього слова»⁶³⁶. Проте у науку молодий вчений увійшов з твором, що був написаний у суто позитивістському стилі про англійське місто у середньовіччі⁶³⁷.

В останній зі своїх статей, надрукованих вже після його смерті, І.М. Бондаренко намагався дати загальний огляд основних тенденцій розвитку Європи за доби середньовіччя. Він розпочав з економіки, хоч і зазначив, що далеко стоїть «від правовір'я ортодоксів економічного матеріалізму, який добачає причину всіх історичних явищ у так званому економічному факторі, а проте гадаю, що студіюючи масові історичні процеси історик мусить рахуватися з економікою насамперед. Це принаймні той кістяк, з яким міцно зв'язана жива плоть складного і різнобарвного культурно-політичного життя. Подібно до того як біолог студіює над органічним життям, повинен насамперед утворити собі яскраве уявлення про анатомічну будівлю рослини чи іншої живої істоти перше, ніж йти далі до студіювання складних фізіологічних процесів, так само історик мусить рахуватися передусім з економічною структурою народу чи суспільства певної історичної доби»⁶³⁸.

Надалі автор ще раз наголосив у позитивістському ключі, що, хоч і без зловживання, але дослідники громадського життя можуть інколи «з успіхом користуватися із здобутків біологічних наук». Історик, на його думку, має не засуджувати, а з'ясовувати явища. І.М. Бондаренко дав окрему періодизацію економічного розвитку Європи за доби феодалізму (V–X ст. – безліч відокремлених економічних груп; XI–XIII століття – повільне зростання грошового господарства, міста, цехи; XIV–XV ст. – встановлення торгівельних зв'язків) та соціальної історії (IV–X ст. – народ ще вільний починає поступово покріпачується; X–XI – розквіт кріпацтва; XI–XII – розклад феодалізму, зміцнення міст). Тісний зв'язок між наукою та сучасністю в працях І.М. Бондаренка був зауважений сучасниками. С.О. Єфремов твердив, що

⁶³⁶ ДАОО. – Ф. 187. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 3–4

⁶³⁷ Бондаренко И. Английский город в средние века. Критическая оценка главных теорий происхождения городской организации на основании данных по истории возникновения городов в Англии. – Одесса, 1904.

⁶³⁸ Бондаренко И. М. Характеристика средних веков // Литературно-научный вестник. – 1911. – Т. 56. – С. 46.

«живе життя занадто яскраво проглядає з його наукових творів»⁶³⁹. Інший сучасник (вірогідно, М.С. Грушевський) називав одеського науковця «історичним соціологом з широко розвиненими соціальними інтересами»⁶⁴⁰. Уподібнення природничого та соціального, недовіра до виключно економічного чинника, вказують на вплив на українського історика позитивізму.

Наскільки сильним був вплив позитивізму на студентів-істориків НУ можна пересвідчитися з біографії М.Є. Слабченка (він вчився на історико-філологічному та юридичному факультетах), що у 1920-х роках намагався, як і більшість істориків того часу, пересісти на марксистський «потяг», але маючи під ногами передусім основу позитивізму. Його учениця А.Г. Лавріненко згадувала, що у 1918 р. в літературному контексті він розповідав учням про виникнення у Франції позитивізму, вчення О. Конта, що вплинуло на розвиток реалістичної літератури⁶⁴¹.

Фактографічне, суто позитивістське вивчення історії, передусім Південної України та суміжних з нею країн, покликані були реалізувати товариства при НУ: ІФТ та ОБТ, у діяльності яких брали участь не лише викладачі університету. В цьому плані ці товариства зближались з ОТІС, в якому викладачі університету відігравали дедалі більшу роль. На відміну від ОТІС, що демонструвало прикладне, археографічно-археологічне спрямування, ІФТ приділяло увагу аналізу предмету історичної науки та освіти. В цьому плані найбільш яскравими були доповіді С.Л. Аваліані про філософію історії Е. Мейера, І.Л. Смоленського про історію як науку. При тому обидва промовці виступали як прибічники позитивістського фактографізму. Хоча водночас І.Л. Смоленський нехтував іншими постулатами – пошук причинно-наслідкових зв'язків, аналіз закономірностей, ригористично розвертаючи історичну науку до завдань статистичного бюро⁶⁴².

В умовах відсутності університетів, в історичній думці інших південноукраїнських міст позитивізм існував більш дисперсно. Наприклад, директор херсонської гімназії, М.А. Орлов розпочав публічну

⁶³⁹ Єфремов С. Пам'яті Івана Бондаренка // Рада. – 1911. – 20 серпня.

⁶⁴⁰ Бондаренко И. М. Характеристика середніх віків // Літературно-науковий вістник. – 1911. – Т. 56. – С. 45–58.

⁶⁴¹ Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882-1952) / упор. Заруба В. М. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 294.

⁶⁴² Смоленский И. История как наука и как предмет преподавания (переоценка исторических знаний). Историко-методологический этюд. – В. 1. – Одесса, 1906.

лекцію про життя М.І. Новікова зауваженням про те, що «між сучасними явищами та минулими в історії просвіти існує тісний генетичний зв'язок»⁶⁴³. Духом документалістів, прагненням до встановлення «справжньої» істини в душі позитивізму просякнута вислів вихованця В.Б. Антоновича, на той момент миколаївського викладача, П.А. Іванова: «Я не належу до тих панів, що вважають за можливе обмежуватися тріскучими, нічого не промовляючими виразами, а бажаю основувати свої думки на «арсеналі джерел»⁶⁴⁴. Він заперечував можливість для історика користуватися джерелами з інших рук і базування на них своїх висновків.

У діяльності місцевих істориків (Г.М. Ге, Д.І. Дорошенко, А.С. Синявського, Д.І. Яворницького, В.О. Біднова, А.І. Маркевича, Ф.Ф. Лашкова, Ф.А. Хартахая та ін.) не важко побачити документалізм, об'єктивістський фактографізм, особливу увагу до географічного чинника в історії, еволюціонізму, хоча їх праці позбавлені теоретичних міркувань, чи визнання своєї приналежності до кола позитивістів. Втім, безсумнівно, що провідні європейські історики позитивісти були їх орієнтиром та авторитетами, що було зумовлено вихованням більшості з них «в горнилі» університетів Російської імперії доби захоплення працями О. Конта, Г. Спенсера, Д. Мілля. Прикладом суворого документалізму, фактично позбавлених висновків, була робота В.О. Біднова про становище православної церкви у Речі Посполитій⁶⁴⁵.

Віра позитивістів у те, що в історію і загалом гуманітаристику не просто можна, але й необхідно перенести методологію, стиль мислення, точних наук відбив досвід професора НУ, антикознавця Л.Ф. Воєводського. За спогадами сучасника, цей гуманітарій, насправді, більше захоплювався математикою і навіть зазначав, що пішов в гуманітаристику лише з метою довести, що й тут, подібно до точних наук, можна виробити певну теорію, в рамки якої будуть лягати факти⁶⁴⁶. Зближення історії та природознавства, таке властиве для позитивізму, відбилося у співробітництві в історичних товариствах природників. Так, у діяльності ОТІС брав участь хімік П.Г. Мелікшвілі. Але найбільш відчутним це співробітництво, на нашу дум-

⁶⁴³ Юг. – 1898. – 28 марта.

⁶⁴⁴ Иванов П. А. *Audiatur et altera pars!* // Южанин. – 1890. – 11 декабря.

⁶⁴⁵ Беднов В. А. *Православная Церковь в Польше и Литве* (по *Volumina Legum*). – Минск, 2002.

⁶⁴⁶ Овсяннико-Куликовский Д. Н. *Литературно-критические работы в двух томах*. – Т. 2. – М, 1989. – С. 381.

ку, було у діяльності ТВАК. Зокрема, під час святкування 25-річного ювілею секретар Симферопольського відділу Імператорського товариства садівництва А.А. Іванов відзначив корисність для завдань товариства вивчення витоків галузі у Криму. Увінчанням цієї співпраці була доповідь голови «Кримського товариства природознавців та аматорів природи» С.О. Мокржецького «Археологія та природознавство». Автор зробив висновок про те, що «природознавство та археологія неспростовно свідчать про повільний, але безперервний поступ людства». Отже, прогрес, одна з позитивістських «святощів» була для автора об'єднувачим моментом для двох наук⁶⁴⁷.

Вплив позитивістського шукання достовірних артефактів відбився у зацікавленні багатьох південноукраїнських істориків археологічно-пам'яткознавчими дослідженнями. У цей процес втягувалися не лише професійні археологи, спеціалісти у найдавніших періодах історії людства, але й аматори в археології, наприклад, В.М. Ястребов, І.А. Линниченко, Є.П. Тріфільєв. А проте увага до усних джерел, така властива для романтичної доби першої пол. ХІХ ст., не лише не ослабла, але навіть пережила своєрідний ренесанс наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст., що відбулося у діяльності багатьох південноукраїнських істориків, наприклад, Д.І. Яворницького, Я.П. Новицького, В.М. Ястребова та ін.

Хоча позитивісти постійно закликали шукати «правду історії» і власне саме на це спиралися їх пошуки позитивного, об'єктивного знання, насправді це входило у суперечність з тим, що більшість з них переслідували завдання служіння іншим надідеям, передусім національним, що неможливі без ідеалістичних, волюнтаристських інтенцій. Зокрема, представники української громади південноукраїнських міст концептуально спиралися передусім на ідеї М.С. Грушевського, або принаймні поділяли їх. П.А. Іванов на засіданнях ІФТ 18 лютого та 31 березня 1905 р. виголосив доповіді: «Схема руської історії, запропонована професором Львівського університету Грушевським» та «Питання про малоросійську народність в науковій літературі». П.А. Іванов розповів присутнім, серед яких були українські громадівці С.П. Шелухин та І.М. Луценко, про діяльність НТШ, передав зміст статті М.С. Грушевського «Звичайна схема «русської» історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства», і додав, що повністю з ним погоджується. Також він висловив по-

⁶⁴⁷ Мокржицкий С. А. Археология и естествознание // ИТУАК. – № 48. – 1912. – С. 307–320.

бажання, аби з'явилася можливість самостійного існування мало-російської (української) мови та народності. На одному з засідань КВАК ідеї М.С. Грушевського популяризував А.С. Синявський. Вже йшлося вище про миколаївця М.М. Аркаса як популяризатора праць М.С. Грушевського. Припустимо, що різка реакція метра мала підґрунтям те, що фактично М.М. Аркас у неприхованій та наївній формі виявив те, що він намагався подати за усіма науковими канонами – соціал-національну концепцію історії. Тобто показав хоч і кривувате, але дзеркало, що насправді чітко виявило неможливість абстрактно-позитивної історії, тим більше окремого народу.

Аналогічну ситуацію бачимо у поширеній на півдні України єврейській історіографії. Її метр С.М. Дубнов за системою посилань, науковим викладом, ховав явно ідеалістичні, суб'єктивно-національні тези. Наприклад, у праці про долю євреїв у Речі Посполитій за доби Реформації⁶⁴⁸, аналізуючи дані судових процесів над євреями, що були звинувачені у впливі на протестантів, він висловлював думку про реальні підстави цих звинувачень. Увесь текст його статті начебто свідчив про активну участь євреїв у реформаційних процесах, їх статус суб'єкта історії. Однак стаття завершувалася висловленням жалю щодо долі євреїв як нещасних жертв несприятливих незалежних від їх дій обставин обставин, що було проявом відомої концепції С.М. Дубнова та деяких інших істориків, що зображувала євреїв у Речі Посполитій «між молотом та наковадлом», мовляв, жертвами умов та обставин, що опинилися не з власної волі у вирі переламних історичних подій. Найбільш яскраво ця теорія, як відомо, проявилася у сприйнятті подій Української революції другої пол. XVII ст.

Серед носіїв російської ідентичності були поширені упереджені національні погляди до неросійських народів. Наприклад, головний історик Криму та кримознавець А.І. Маркевич упереджено ставився до історії кримських татар, Кримського ханства. Загалом, серед кримських істориків панувало традиційне для російської історіографії уявлення про Кримське ханство як дикунську державу, а перемога Росії оцінювалась телеологічно. При тому, що йдеться про істориків документалістів, загалом відданим теоретичним ідеалам позитивістської науковості⁶⁴⁹.

⁶⁴⁸ Дубнов С. М. Евреи и реформация в Польше в XVI в. // Восход. – 1895. – Т. XV. – Кн. 5. – С. 43–64; Кн. 7. – С. 3–18; Кн. 8. – С. 4–14.

⁶⁴⁹ Лашков, Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан: истор. очерк // КС. – 1886. – № 9. –

Однак ідеал історії як «святої правди», що закарбована у джерелах, утвердження якого слід прямо пов'язати з позитивістської традицією, глибоко вкорінився й у аматорське, просвітницьке, середовище, що навіть створювало проблему під час націєтворчої діяльності. У 1901 р. М.Ф. Комаров видав у Петербурзі свою брошуру про отамана А. Головатого⁶⁵⁰. У процесі підготовки до друку видавець книжки П.Я. Стебницький, один з лідерів петербурзької української громади, наполягав на тому, аби одесит прибрав з тексту оповідання про прохання А. Головатого до Г. Потьомкіна нагородити його орденом хреста Св. Георгія в разі взяття Березані, що фаворит Катеріни II пообіцяв та виконав після успішної військової операції, як анекдот, що принижує чистий, моральний, образ народного героя. Однак одесит не погодився, і текст був виданий саме з оповіданням про хрест⁶⁵¹. На початку 1910-х років у процесі підготовки перевидання брошури на замовлення Кубанського війська П.Я. Стебницький повторив своє прохання, але й тоді М.Ф. Комаров відповів, що оповідання про хрест не є «анекдотом», а історичною правдою, «про котру можна знайти звістки в кількох певних джерелах. Викинувши цей анекдот я не маю права, бо писав історію, а не оповідання, а коли книжку названо оповіданням і написано розмовним складом, то це ж Ви знаєте, що в ті часи тільки таким побитом і можна було пролізти через цензурні «перешкоди». До того ж, він вважав цей «анекдот» характерним для того часу⁶⁵².

Безумовно, головними противниками позитивізму послідовно залишалися священики. У 1908 р. елісаветградський єпископ Анатолій виголосив промову на урочистому акті ОТІС, в якій не обмежився ритуальними фразами, а навів своє цікаве бачення сенсу праці історика. Зокрема, промова оригінальна тим, що, визнаючи позитивістський канон, згідно якому головним змістом праці історика було опрацювання якомога більше даних джерел та встановлення закономірностей, отець Антоній разом з цим виступив проти розуміння закономірностей як природно зумовлених явищ. На його думку, історик має визнати провіденційні засади розвитку людства. Таким чином,

С. 37.

⁶⁵⁰ Комар М. Оповідання про Антона Головатого та про початок Чорноморського козацького війська з малюнками А. Ждахи. – СПб, 1901.

⁶⁵¹ Комар М. Оповідання про Антона Головатого. – С. 29–30.

⁶⁵² ІРНБУВ. – Ф. 244. – № 271. – Арк. 2.

він закликав до глибшого, історіософського, осягнення минулого⁶⁵³. Наприкінці ХІХ ст. одеський священник І.А. Чемена підготував велику роботу, в якій аргументовано спростовував теорію Дарвіна, що лежала в основі позитивізму та марксизму⁶⁵⁴.

Для позитивістської історіографії були властиві гранд-наративи, зокрема, національно-зумовлені, на кшталт праці М.С. Грушевського «Історія України-Русі». У межах південноукраїнської історіографії теж намітилася така тенденція, хоча і не завжди реалізована. Вона відбита у виданні перших великих (позитивістських) історій південноукраїнських міст, прагненні українців мати свою історію, що нарешті хай і у популярному вигляді реалізував М.М. Аркас, у творчості С.М. Дубнова, який саме в Одесі висунув концепцію написання фундаментальної наукової (а фактично позитивістської) «Історії єврейського народу», що мала ґрунтуватися на виявленні, збиранні та опрацюванні якомога більшої кількості джерел. Як і М.С. Грушевський, С.М. Дубнов не завершив свій мега-проект, що було звичайним явищем для мега-проектів позитивістів, що були приречені на незавершеність суто через не реалістичність задуму зібрати та обробити всі факти⁶⁵⁵.

Отже, в історіографічному процесі на території Південної України сер. ХІХ – на поч. ХХ ст. переважали основні елементи позитивізму. Проте, як і в інших регіонах України, вони не існували у «чистому» вигляді, еkleктично пересікаючись на початку доби з романтизмом, пізньопросвітницьким раціоналізмом-критицизмом, а наприкінці – з неокантіанством, марксизмом і т.п. Залишатися суворо науково-об'єктивними більшості істориків заважав їх статус пророків, громадських діячів, національних месій. Для багатьох істориків позитивізм був лише тією науковою, передовою, ширмою, за якою вони ховали свої громадські та національні прагнення, що надавав більшій авторитетності їх думкам. Південноукраїнський позитивізм мав вторинне походження, адже передусім спирався на впливи головних наукових центрів. З огляду на велику кількість вихованців київської історико-документальної та історико-правової шкіл (теж доку-

⁶⁵³ ЗООИД. – Т. 28. – 1910. – С. 17–18.

⁶⁵⁴ Чемена И. А. Дарвинизм, научное исследование теории Дарвина о происхождении человека. – Одесса, 1892.

⁶⁵⁵ Дубнов С. М. Книга жизни. Материалы для истории моего времени. Воспоминания и размышления. – М., 2004. – С. 169–268.

ментальною за своєю основою) саме вплив її позитивізму відчувався найсильніше. Головні етапи розвитку позитивізму в історичній на-уці Південної України загалом співпадають з загальноукраїнськими: 1840-ві – перша пол. 1860-х рр. – доуніверситетський етап протопозитивістських шукань; 1860-ті – 1880-ті рр. – етап розвиненого позитивізму, головними прибічниками якого в даному регіоні вважаємо спеціалістів з історії Франції Г.О. Афанасьєва та О.С. Трачевського; 1890-ті – початок ХХ ст. – етап кризи позитивізму, відбиття чого по-лягало передусім у текстах М.М. Ланге, Є.М. Щепкіна, П.М. Біцилли.

4.2. Розвиток історичної україністики

Українознавчі дослідження формувались в рамках краєзнавства та регіоналістики. Перші дослідження з історії Одеси та Новоросійсько-го краю вийшли з під пера А.О. Скальковського, М.М. Мурзакевича, К.М. Смольянінова, А. та В. Шостаків, М.М. Кир'якова. Три останніх походили з козацьких родів, що сприяло ранньому зацікавленню членів товариства історією українського козацтва як передусім частини історії Новоросійського краю. Особливо важливе значення мали праці А.О. Скальковського про гайдамацький рух та Нову Січ. Попри загальноімперський російський патріотизм автора та державницький світогляд, що викликало критику з боку української національної народницької історіографії, ці праці фактично заклали основи історичної україністики не лише в південноукраїнських землях. Вплив праць А.О. Скальковського на формування свого історичного світогляду визнавали В.Б. Антонович та М.С. Грушевський. В умовах відсутності у першій половині ХІХ ст. помітних наукових центрів у Херсоні, Миколаєві та Криму, ОТІС виконувало важливу функцію втягування провінційних вчених та аматорів в історіографічний краєзнавчий та регіонознавчий рух, закладаючи основи україністики.

Наприкінці ХІХ - на поч. ХХ ст. в умовах «насування» столітніх ювілеїв заснування і відтак існування майже кожне велике місто Південної України знаходить своїх перших «битописателів», істориків міста⁶⁵⁶. Цей локальний рівень був головним живильним джерелом та матрицями для розвитку україністики. Низка з цих видань була

⁶⁵⁶ Константинова В. М. Краєзнавчі студії з міської історії Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 23. – К., 2011. – С. 165–170.

помічена рецензентами у головному українознавчому виданні Наддніпрянщини – «Киевской старине». У деяких рецензіях помітним є бажання рецензентів спрямувати енергію авторів в концептуально українське, а не російське річище, відповідно критикувати їх за ігнорування української (іноді козацької) складової⁶⁵⁷, російсько-центричну концепцію історії півдня України, власне, за концепт «Новоросії»⁶⁵⁸. Ще більш різко мали можливість висловлювати ці ідеї історики, в тому числі й південноукраїнські у недосяжних для російської цензури західноукраїнських виданнях⁶⁵⁹.

Про наявність соціального запиту на історичну україністику, позбавлену російсько-імперського «протекторату», передусім свідчить існування в Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Херсоні українських громад, в яких провідне місце посідали історики.

В Одесі формування україністики пов'язано з постаттю лідера місцеих українців, вихованцем університету Св. Володимира, викладачем Л.А. Смоленським. У своїй квартирі для друзів, учнів та знайомих Л.А. Смоленський організував читання лекцій з історії України, за висловом М.І. Гордієвського, «справжній народний університет»⁶⁶⁰. Вплив поглядів історика відчули такі відомі особи як Євген та Ганна Чикаленко, Т.А. Зіньківський, В.Г. Кравченко, Д.М. Овсянико-Куліковський, М.Г. Гарін-Михайловський, Д.Д. Сигаревич, М.К. Садовський, С.М. Єгунова-Щербина, О.О. Русов, П. Дашкевич, В. Левицький, П.К. Борзаковський, Д.К. Заболотний, Ф.С. Красицький, І.Л. Липа, М.Ф. Комар, С.П. Шелухин, І.М. Луценко, В.В. Лесевич, Ф.П. Нестурх, А.А. Ждаха, історики П.А. Іванов, О. О. Андрієвський, А.С. Синявський, О.І. Маркевич.

Л.А. Смоленський показував «відрубний політико-соціальний уклад від московського, і як багато Москва придбала, як прилучилася до неї Україна»⁶⁶¹, був впевнений, що Україна теж мала свою,

⁶⁵⁷ Каманин И. Феодосия. Исторический очерк. В.К. Виноградова // КС. – 1885. – Т. 12. – № 5. – С. 145–149.

⁶⁵⁸ В. Я. [В. Ястребов]. В.К. Надлер Одесса в первые эпохи ее существования. – Одесса, 1893 // КС. – 1894. – Т. 44. – № 1. – Отд. 2. – С. 159–211; В. Я. [В. Ястребов]. Город Качибей или Гаджибей, предшественник города Одессы, А. Маркевича. – Одесса, 1894 // КС. – 1894. – Т. 45. – № 4. – Отд. 2. – С. 190–192.

⁶⁵⁹ Андрієнко І. Ювілейні видання до історії м. Одеси // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1894. – Т. IV. – С. 152, 158, 159, 162.

⁶⁶⁰ Гордієвський М. Л. А. Смоленський (з нагоди 25-річчя смерті). До історії українського руху в Одесі // Шквал. – 1930. – № 35 (22 грудня). – С. 8–9.

⁶⁶¹ Писання Трохима Зіньківського: В 2 т. / Зредагував та життєпис написав В. Чайченко. – Л.,

козацьку, державу, яка добровільно приєдналася до Москви⁶⁶². Бажаючи спонукати Л.А. Смоленського до написання історії України, М.Ф. Комаров подарував йому шоколадний торт у формі книги, на обкладинці якої було написано «История Малороссии. Т. I»⁶⁶³. Однак жодна робота історика не збереглася, що безумовно обмежило його вплив на історіографічний процес. Паприкінці 1880-х рр. українська громада знову активізувалася.

Негативну вагу цензурного чинника з повною силою відчув на собі М.Ф. Комаров. У 1888 р. під літературним псевдонімом М. Уманець з приводу зведення у Києві пам'ятника Б. Хмельницькому він намагався видати в Одесі свій популярний і що важливо – україномовний, нарис «Винок на пам'ятник Богданові Хмельницькому. Як Українська Русь з'єдналася з Москвою в єдину велику Державу Російську» (86 арк.). Попри вірнопіддану назву (щоправда і в ній містилась певна «провокативність» – досить оригінальне для тогочасної україністики поняття «Українська Русь» (а не Русь-Україна чи Україна-Русь) та схвалення богданового зовнішньополітичного вибору «зведення до купи двох гілок слов'яно-руського народу», цензор дуже уважно поставився до змісту роботи, про що яскраво свідчить покреслений червоним олівцем її архівний примірник. Протест цензора викликав наголос М.Ф. Комарова на демократичних традиціях українців, ототожненні понять Малоросія, руська та українська земля та народність, мало приховане засудження дій Москви щодо України після 1654 р.⁶⁶⁴. Свою працю, щоправда під іншою назвою та російською мовою М.Ф. Комарову вдалося оприлюднити значно пізніше у Петербурзі.

1891 р. став важливою віхою у процесі інтеграції південноукраїнської історичної україністики до західноукраїнського історіографічного простору. Тоді у Львові окремою брошурою М.Ф. Комаров опублікував біографію козацького отамана А. Головатого⁶⁶⁵. Про вплив цієї праці на сучасників свідчить лист О. Василенка до М.Ф. Комарова. Дякуючи за надіслану йому працю про А. Головатого, О. Василенко зазначав: «Ви надихнули мене повітрям широкого степу, колиш-

1893. – Т. I. – С. XXII.

⁶⁶² Чикаленко Є. Спогади. – К., 2003. – С. 155.

⁶⁶³ РДА. – Ф. 1057. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1.

⁶⁶⁴ ДАОО. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 111.

⁶⁶⁵ Комаров М. Антін Головатий, запорозький депутат і кобзар. – Львів, 1891; Комаров М. Оповідання про Богдана Хмельницького. – Львів, 1901.

ньої козацької волі, але разом з тим, розбудили і тяжкі та сумні спогади про минувшину ... Про сучасні болі України... і говорити нічого: вони звісні всьому світові ... Книжка «Оповідання про Антона Головатого» написана так талановито, з таким знанням нашої минувшини і так відповідає психологічним умовам та розумовим вимогам нашого народу, таким понятним для українця всякого стану язиком, що застається лишень побажати, що б вона побачила як найбільше света, розійшлася по всіх селах, та хуторах широкої України-Руси»⁶⁶⁶.

Якщо М.Ф. Комаров лише компілював фактичні відомості з робіт авторитетів, то інша публікація – рецензія А.В. Синявського на одну з перших західноукраїнських узагальнюючих праць з історії України – мала більш концептуальне звучання, адже містила влучні міркування щодо необхідності написання повноцінної наукової синтетичної праці про історію всіх українських земель, періодизацію та змістовні блоки⁶⁶⁷. Окрім громадівців з університетським статусом О.І. Маркевича та П.А. Іванова важливу роль в інституціоналізації історичної україністики у діяльності південноукраїнських наукових товариств відіграв соратник Л.А. Смоленського О.О. Андрієвський, член ОТІС, автор низки публікацій джерел з історії козацтва на сторінках «Записок» ОТІС. Вкоріненню традицій української історіографії в одеське історіографічне середовище сприяло обрання В.Б. Антоновича та М.С. Грушевського у члени ОТІС.

У процесі становлення україністики певну роль відіграли особи, що аж ніяк не належали до концептуально українського середовища і розглядали свою наукову та педагогічну діяльність виключно в офіційному річищі «русской народности». Як вихованець пітерського історика М.Г. Устрялова, М.П. Смірнов виступав за включення історії Південно-Західної Русі до обсягу загальних курсів з історії Росії, М.П. Смірнов намагався впровадити цей погляд у життя передусім шляхом читання спецкурсів з історії Литви та Західної Русі в НУ⁶⁶⁸. Навіть загалом неприхильно налаштований щодо М.П. Смірнова О.І. Маркевич вважав саме ці лекції професора майстерними, що ілюстрував високий рівень відвідування їх студентами⁶⁶⁹.

⁶⁶⁶ Відділ рідкісних видань та рукописів Одеської національної бібліотеки. – Ф. М. Комарова. – Спр. 28/2. – Арк. 19.

⁶⁶⁷ Синявський А. С. Вибрані праці. – К., 1993. – С. 34–41.

⁶⁶⁸ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 7 (1875). – Арк. 44–45 (Програма лекцій з історії Західної Росії М. Смирнова у 1874/75 роках).

⁶⁶⁹ Маркевич А. И. Воспоминания о преподавателях историко-филологического факультета

Г.І. Перетяткович під час одеського археологічного з'їзду прочитав доповідь «Малороссияне в Оренбургском крае», в якій в полеміці з казанським істориком Н. Фірсовим твердив про високі колонізаційні здібності українців, наводячи в якості аргументу, зокрема, феномен українського козацтва. У 1896 р. за позитивним відгуком одесита премію Московського товариства історії та старожитностей російських за третій том «Истории запорожского казачества» здобув Д.І. Яворницький.

У добу викладання цих професорів деякі студенти заявили про інтерес до минулого України своїми працями. Твір на ступінь кандидата Павла Іскри «Борьба старого порядка управления в Малороссии с возрастающим влиянием Москвы от 1657 до 1668», датований 1873 роком, є першим твором студента НУ, що дійшов до нас⁶⁷⁰. Автор, пізніше інспектор одеських гімназій, на основі опублікованих джерел та праць М.А. Маркевича, М.І. Костомарова та С.М. Соловйова висвітлив основну подієву канву політичної історії Гетьманщини часів Руїни, вбачаючи коріння українсько-російських протиріч у репресивній політиці Московії. У свій час праця не мала поширення, залишився лише один її рукописний примірник. Ця праця була продовженням попередньої роботи П. Іскри, 1871–1872 рр. на тему «Малоросія за перших наступників Богдана Хмельницького»⁶⁷¹. Збереглися лише назви інших робіт: Охременко «Значення та кінець Запоріжжя» (1871/72), Г. Леонтовича «Судьба малоросійського посольства во второй половине XVII века» (1877), М. Прокопенка «Петр Дорошенко и состояние Украины при нем» (1879).

Наприкінці XIX – у перші роки XX ст. НУ вперше отримав плеяду викладачів, на яких вже сучасники дивились як на спеціалістів з історії Південно-Західної Русі/Малоросії/України: О.І. Маркевича та учнів В.Б. Антоновича І.А. Линниченка та П.А. Іванова. В активі усіх трьох були такі «візитні картки» тогочасних українців як певні українофільські культурницькі симпатії (хоча і у різній ступені та способах увиразненні), співробітництво з «Киевской стариной» та НТШ, особисте знайомство з М.С. Грушевським та багатьма іншими корифеями україністики. О.І. Маркевич та П.А. Іванов були

Новороссийского университета // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. – Одесса, 1999. – С. 33.

⁶⁷⁰ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 492. – 108 арк.

⁶⁷¹ Краткий отчет Императорского Новороссийского университета в 1871/72 академическом году. – С. 9.

звільнені з НУ за українофільство, а І.А. Линниченко іноді зазнавав кпинів з боку чорносотенців. Попри схильність деяких сучасників представити усіх трьох як продовжувачів україноцентричної і ширше українофільської праці В.Б. Антоновича, обернутої в історіографію, І.А. Линниченко фактично продовжував русофільсько-москвофільське бачення М.П. Смірнова. Недаремно серед західноукраїнських істориків І.А. Линниченко симпатизував А.В. Петрушевичу, якого за його пропозицією обрали у члени ОТС.

В якості лекторів ці історики зробили найбільший внесок у становлення історичної україністики у навчальному процесі в НУ. У численних курсах та спецкурсах, прочитаних впродовж 1880-х – на поч. ХХ ст. вони охопили всі аспекти історії України, передусім литовсько-польської доби. О.І. Маркевич у лекціях з історії слов'ян докладно висвітлював боротьбу західних українців за свої національні права під час революції 1848 р.⁶⁷² Якщо спецкурс П. Іванова про історію Новоросійського краю мав аналоги у діяльності О.І. Маркевича, то необов'язковий курс «Історія малоросійського козацтва» (2 години на тиждень) був новаторським. Вперше у практиці НУ прозвучала не лише окрема тема українського козацтва, але й поняття Малоросія, що значно більш чітко окреслювало українознавче спрямування курсу, аніж розмите поняття «Южная Русь» або «Россия», що раніше вживав О. Маркевич. Лекції П.А. Іванова з історії Новоросійського краю викликали позитивну реакцію з боку одеського проукраїнського середовища. Один з авторів проукраїнського видання зазначав, що київська школа В.Б. Антоновича приділила мало уваги історії Новоросійського краю. Як першу ластівку він вітав оголошення в НУ спеціального курсу П.А. Іванова⁶⁷³. Натомість новаторство І. Линниченка у лекційних курсах полягало передусім у наголосі на історії Західної України, передусім Галичини.

Традиційно козакознавство виступало головним струменем українознавчих досліджень. Одне з провідних місць у тогочасному козакознавстві належало Південній Україні, тобто, власне, регіону, де колись розгорталась діяльність козацтва. Передусім йдеться про дослідження катеринославців Д.І. Яворницького, Д.І. Дорошенка, В.О. Біднова, Я.П. Новицького⁶⁷⁴.

⁶⁷² ДАОО. – Ф. 150. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 122.

⁶⁷³ В. А-р К истории заселения Новороссийского края // Южные записки. – 1904. – № 20. – С. 52.

⁶⁷⁴ Маленко Л. М. Історія козацьких формувань постсічового періоду в доробку південноукра-

Оснoву історичних досліджень у Миколаєві заклав кабінет рідкісних речей Чорноморського Депо мап, заснований у 1803 р., що небезпідставно вважається першою музейною установою України. Символічно, що у збиранні речей музею допомагали севастопольські козаки. Серед досить численної колекції музею були й предмети козацької доби.

Уродженця села Ковалівка поблизу Миколаєва, що проводив там значний час, займаючись агрономічною та історичною діяльністю, представника козацького роду, одного з засновників ОТІС, М.М. Кир'якова (Кириченка) можна вважати одним з перших миколаївських (і водночас одеських) аматорів старовини. Незадовго до смерті він встиг написати історико-статистичний нарис Херсонської губернії, властивий для тогочасної історіографії, що був опублікований у столичному виданні. У першій частині нарису М.М. Кир'яков згадав про участь козацтва у господарському освоєнні Херсонської губернії. Зокрема, він згадав про факти торгівельних відносин запорожців з татарами та османами в Очакові⁶⁷⁵. Щоправда, тон автора змінився вже на наступних сторінках, де він назвав запорожців «хижими» і фактично виправдовував ліквідацію Січі.

Проте, концепт «хижацтва» козаків далеко не прижився у суспільній свідомості. Наприклад, у 1888 р. під час урочистої церемонії спуску на воду панцерника у Миколаєві архієпископ Одеський та Херсонський Никанор наголосив: «І тільки беззавітна удаль героїчних синів Дона та Січі Запорізької тримала тут у тривозі та страху наших ворогів, оголошуючи блискавкою руського імені ці території впродовж багатьох століть»⁶⁷⁶. Отже, козацтво сприймалося передусім як позитивні, захисна, сила.

У цьому переконує і перша згадка про козаків пера миколаївського історика М.М. Кумані, генерала, начальника Чорноморського Гідрографічного Депо, одного з найбільш шанованих містян Миколаєва другої пол. 1820-х – 1860-х рр. Як і М.М. Кир'яков, М.М. Кумані був дійсним членом ОТІС. Саме він у 1861 р. опублікував у столичному виданні перший узагальнюючий нарис історії Миколаєва. Хоча автор на початку нарису датував виникнення Миколаєва 1789 р., кількома

інських наукових осередків XIX – початку XX століття // Київська старовина. – К., 2010. – № 2: березень. – С. 103–123.

⁶⁷⁵ Кирьяков М. Историко-статистическое обозрение Херсонской губернии // Материалы для статистики Российской империи, издаваемые при статистическом отделении совета при Министрстве внутренних дел. – СПб, 1839. – С. 172.

⁶⁷⁶ Южанин. – 1888. – 9 мая.

рядками нижче він наголошував: «місце, на якому побудовано Миколаїв, з незапам'ятних часів належало запорозьким козакам та зараховувалося до Бугогардівської Паланці; на ньому, як і скрізь по лівому берегу Буга, були розсіяні більш чи менш значні їх поселення, хутора та зимовки»⁶⁷⁷. Проте, наче сперечаючись сам з собою, автор, замислюючись над актуальним нині питанням про континуїтет у процесі виникнення міст, зазначав, що наприкінці XVIII ст., безпосередньо під час заснування російською владою Миколаєва, козацьких поселень там вже не було. На жаль, сюжет про козацьке підгрунття історії Миколаєва був зігнорований подальшими миколаївськими істориками кінця XIX ст. Г.М. Ге, П.П. Єланським, П.А. Івановим. Сучасний міський офіціоз вважає датою заснування міста однозначно 1789 р., експлуатуючи імперську традицію. Альтернативна (козацька) точка зору існує, але посідає другорядні позиції.

Учень В.Б. Антоновича, П.А. Іванов розпочав кар'єру історика у Миколаєві, де працював у 1887–1893 рр. на посаді вчителя історії та географії Олександрівської гімназії. У «Киевской старине» у 1891 р. П.А. Іванов оприлюднив документи з архіву канцелярії миколаївського військового губернатора про переселення козаків на Тамань⁶⁷⁸.

У 1892 р. в московському відділенні архіву Головного штабу П.А. Іванов працював з документами з історії Запорізької Січі, які не врахував Д.І. Яворницький в «Історії запорозького козацтва». Серед них була частина архіву Нової Січі. На сторінках «Киевской старины» миколаївський історик навів докладний опис цих документів, докладніше розглянувши деякі з них⁶⁷⁹. В результаті, він скоригував деякі твердження Д.І. Яворницького та А.О. Скальковського. Вже переїхавши до Одеси, П.А. Іванов користувався своїм «миколаївським портфелем» для подальших козакознавчих публікацій, в яких найціннішою частиною була публікація архівних джерел з історії українського козацтва⁶⁸⁰.

У 1913 р. у Миколаєві виникла перша установа, що за відсутності у місті університету, може вважатися головним центром місцевої нау-

⁶⁷⁷ Кумани Н. М. Николаев // Морской сборник. – 1861. – № 9. – С. 125.

⁶⁷⁸ Иванов П. Переселение запорожцев на Тамань // Киевская старина. – 1891. – Кн. 7. – Т. 34. – Документы, известия, заметки. – С. 133–141.

⁶⁷⁹ Иванов П. Библиографическая заметка о новых материалах, касающихся истории Малороссии // Киевская старина. – 1892. – Кн. XII. – Библиография. – С. 483–494.

⁶⁸⁰ Иванов П. А. Материалы по истории Запорожья в XVIII веке // ЗООИД. – Т. XX. – 1897. – П. Материалы. – С. 60–100.

ки: Природничо-історичний (з 1920 р. – Історико-археологічний) музей на чолі з відомим у місті громадським діячем, випускником НУ, членом ОТІС С.І. Гайдученко. Одним з засновників цього музею був донський козак Михайло Васильович Йолкін, гласний Миколаївської міської думи, який подарував до музею книги про донське козацтво, відтиск печатки Донського козацького війська 1709 р. Його товарині, донські козаки, завідуючий Донським музеєм Х.І. Попов пожертвував до миколаївського музею два томи актів з історії Донського козацького війська, а полковник 7-го Донського козацького полку І.А. Васильєв два старовинні козацькі списи.

У 1916 р. С.І. Гайдученко разом з іншим співробітником музею А.Д. Петрашуком здійснили подорож до маєтку великого князя Миколи Миколайовича у Катеринославській губернії на місце колишньої Чортомлицької Січі⁶⁸¹. До музею вони передали козацький намогильний хрест з могили козака Гаркуші (рік смерті 1760), знайдений на березу Інгула. С.І. Гайдученко подарував музею шаблю чорноморського козака, портрет гетьмана І. Самойловича. У жовтні 1917 р. С.І. Гайдученко знову відвідав місцину Чортомлицької Січі. Там він придбав в селян шматок золототканого жупана козака, який вони узяли з козацької могили.

Центром відродження історичної пам'яті місцевих українців на початку ХХ ст. стала миколаївська «Просвіта» на чолі з М.М. Аркасом. Одним з помітних напрямків діяльності її очільника та установи загалом була популяризація історії українського козацтва. З цією метою у Миколаєві поширювалася брошура лідера одеської «Просвіти» М.Ф. Комарова «Запорозькі вольності»⁶⁸². Заходами «Просвіти» у місті відбувся виступ кобзаря Т. Пархоменка, який співав козацькі думи⁶⁸³. Перед виставами опери «Запорожець за Дунаєм» історик розповідав про долю Задунайської Січі⁶⁸⁴. М.М. Аркас у своїх викладах у «Просвіті» висвітлював епізоди з історії українського козацтва. Ще у 1875 р. молодий М.М. Аркас написав повість з життя козаків «Калниш» про останнього кошового отамана Січі П. Кални-

⁶⁸¹ ДАМО. – Ф. 470. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1–3.

⁶⁸² ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 5.

⁶⁸³ ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 1–4.

⁶⁸⁴ Передмова М. М. Аркаса до «Запорожця за Дунаєм» // Хрестоматія з історії всесвітньої політичної думки. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник / М. О. Багмет, А. І. Коліснichenко, О. Г. Балацель, В. І. Андрияш та ін. – Миколаїв, 2002. – С. 137–138.

шевського⁶⁸⁵. І вже наприкінці життя він написав поему «Гетьман Орлик»⁶⁸⁶. У листі до М.Л. Кропивницького М.М. Аркас критикував твір М.П. Старицького про Б. Хмельницького за довіру до відомого твору Г. Сенкевича⁶⁸⁷.

У співробітництві з представником школи В.Б. Антоновича В.М. Доманицьким М.М. Аркас написав та видав у 1908 р. свою широкознану та популярну вже відразу після її появи книгу «Історія України-Русі»⁶⁸⁸. Більша частина тексту книги була присвячена козацькій добі (XVI – XVIII ст.), хоч автор і не назвав так жоден з тих дев'яти періодів, на які він поділив історію України. Козацька історія була розміщена ним у межах 5-9 періодів (Польського (1501–1647 рр.), Гетьманського (1647–1663 рр.), Руїна (1663–1687 рр.), Московського (1687–1764 рр.) та «Україна під владою Російської та Австрійської держав» (1764–1907 рр.). При тому, вже наприкінці 4-го, «Литовського», періоду М.М. Аркас вперше згадав про козацтво, точніше, про його виникнення. Він прийняв народницьку версію появи козацтва з втікачів, що тікали від польських порядків, в надії розпочати нове життя, цілком вільне та рівноправне. «Польський» період, попри обрану «державницьку» назву, насправді був переважно присвячений викладу історії козацтва. Тут автор знову присвятив увагу витокам козацтва і на цей раз його дискурс дещо інший: український люд, що йшов козакувати, постає як люди-добичники, люди-завойовники, які нападали та грабували татар, турків, московитів, поляків, литовців та своїх, українських, панів. Устрій Запорозької Січі нагадував автору західноєвропейські лицарські ордени. Миколаївський націетворець проводив думку про Січ як про зародок української державності, своєрідну школу націетворення: «Осібне від України, незалежне і самостійне вільне життя Січі зробили її школою для тих борців за волю і віру свого краю, що з самого початку її життя виходили з неї на боротьбу проти ворога своєї України. Не дурно вона зветься Січ-мати, не дурно вона весь свій довгий вік боронила волю

⁶⁸⁵ Миколаївський обласний краєзнавчий музей. – Д-8882. – Арк. 12–15.

⁶⁸⁶ Радіонова Ю. А. Літературна творчість і фольклорно-етнографічні вправи М.М. Аркаса // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки. – 2013. – Вип. 3.34. – С. 308–312.

⁶⁸⁷ Андріаш В. І. Проблеми українського державотворення в епістолярній спадщині М.М. Аркаса // Наукові праці. Т. 12: Політичні науки. – Миколаїв, 2001. – С. 40.

⁶⁸⁸ Тригуб П. М. Василь Миколайович Доманицький (1877-1910) – редактор «Історії України-Русі» М. М. Аркаса // Наукові праці. – Вип. 4: Історичні науки. – Миколаїв, 2002. – С. 96–103.

і долю рідного краю!». Очевидно, підкреслення особності січовиків від решти України, що на перший погляд, суперечило народницькій візії історії козацтва, однак, було потрібне авторові для підкреслення «незараженості» січовиків феодально-кріпосницькими порядками на більшій території тогочасної України⁶⁸⁹. М.М. Аркас вважав повстання 1648 р. (одночасно він називає ці події революцією) народним.

Втім, незадоволення січовиків та реєстровців, він виокремив у дві особні причини повстання, наголошуючи й на різниці в інтересах козаків та решти населення⁶⁹⁰. У подальшому викладі образ козаків безумовно привабливий, як носіїв вольностей, свободи, що протистоїть московському централізмові. Окремий розділ М.М. Аркас присвятив останнім рокам існування Січі та її ліквідації. В описі ліквідації Січі привертає увагу різке протиставлення росіян (москалів) та запорожців (українців). Історик приділив велику увагу постліквідаційній долі запорожців, аж до Кримської війни. Показово, що фактично саме цим він завершує змістовний опис політичної історії України. Зокрема, він наголосив на тому, що саме козаки були «першими осадчими будучого великого торговельного города Одеси»⁶⁹¹.

Важливою частиною книги М.М. Аркаса був ілюстративний ряд. З 210 ілюстрацій 71 відображали різноманітні постаті, епізоди, побутові речі з історії козацтва від витоків до нащадків козаків сер. XIX ст. За зауваженням В.М. Доманицького, у книзі було 15 портретів українських гетьманів та понад 20 типів козаків XVII–XIX століть⁶⁹². Були представлені картини різних художників: Т.Г. Шевченка, І.С. Іжакевича та маловідомих. У книзі було розмішено репродукції з зібрання В.В. Тарновського у Чернігові, зокрема, вперше опубліковано портрет І. Мазепи. Деякі ілюстрації були узяті просто з праць М.С. Грушевського та Д.І. Яворницького, які, як відомо, загалом мали великий вплив на автора. Художнє оформлення обкладинки книги було виконано петербурзьким художником М.І. Ткаченко, який у верхній частині зобразив козацьку зброю та гетьманську булаву. У додатках М.М. Аркас навів три мапи земель Війська Запорізького. З іншого

⁶⁸⁹ Аркас М. М. Історія України-Русі / Вступ. слово та коментарі В. Г. Сарбея. – К., 1991. – С. 165.

⁶⁹⁰ Там само. – С. 179.

⁶⁹¹ Там само. – С. 357.

⁶⁹² «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / упор. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – С. 213.

боку, дивує, що у додатках М.М. Аркас не пішов шляхом М.А. Маркевича і не навів хронологічних таблиць з історії козацтва, хоча там помістив родоводи київських, галицьких та литовських князів, королів польських та імператорських домів Романових та Габсбургів.

У рецепції книги М.М. Аркаса досить виразною є козацька тематика. С.Т. Томашівський підкреслив, що М.М. Аркас є нащадком українського козацького панства (як відомо, по материнській лінії)⁶⁹³. П.Г. Житецький наголошував, що «найбільше книга задовольнить любителів Української, особливо козацької старовини»⁶⁹⁴. В.К. Липинський похвалив автора за гарно змальований устрій Січі Запорозької⁶⁹⁵. Навіть найгостріший критик Аркасової творчості М.С. Грушевський відзначив, що на тлі загалом блідої та сухої історії, виключенням є виклад Хмельниччини, перехід Мазепи, зруйнування Січі та поворот запорожців до Росії⁶⁹⁶.

Рецензенти дорікали авторові за не використання народних пісень та применшення ролі П. Дорошенка (В.М. Пачовський), недолік картографування володінь Січі (В.К. Липинський). Вже у 1920-х рр. провідний україніст Миколаєва М.Д. Лагута дорікав своєму попередникові за те, що козацький рух в нього показаний не як соціальний протест, а як випадковість, війна – як бійка, а не те, що має за підґрунтя мотиви та ідеологію козацького руху⁶⁹⁷. Сьогодні козацькі сторінки праці М.М. Аркаса, як і книга загалом, мають суто історіографічний інтерес, хоча і зробили у 1990-х рр. відчутний внесок у відродження історичної пам'яті про козацтво, особливо на півдні України.

У Херсоні першим до козацької тематики звернувся відомий статистик, етнограф та історик О.О. Русов. Свої враження від огляду козацьких зображень в образі архангелів у церкви кінця XVIII ст. на Катеринославщині⁶⁹⁸. Автор вважав, що цими зображеннями за-

⁶⁹³ «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / упор. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – С. 203.

⁶⁹⁴ «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / упор. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – С. 264.

⁶⁹⁵ «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / упор. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – С. 228.

⁶⁹⁶ «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / упор. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – С. 239.

⁶⁹⁷ «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / упор. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – С. 17.

⁶⁹⁸ Р-въ А. [Русов А.] Небесные архистратиги в образе запорожцев // Киевская старина.–1887. – Т.19. – Кн. 11. – С. 587–588.

порожці демонстрували свою відданість Богу. У великій статті про взяття російськими військами Очакову у 1788 р. О.О. Русов висвітлив роль колишніх січовиків, тепер сформованих у козацькі формування. Водночас, автор ширше підійшов до теми статті: згадав про походи козаків на Очаків до кінця XVIII ст., наголосив на необхідності дослідження козацької історії на основі турецьких та татарських документальних джерел⁶⁹⁹.

Наприкінці 1880-х – на поч. 1890-х рр. у Херсоні та Херсонщині працював у подальшому один з лідерів Полтавської української громади, статистик та історик Л.В. Падалка. В цей час він опублікував низку важливих праць про Херсонщину, активно співробітничав з часописом «Киевская старина»⁷⁰⁰. Проте, головним внеском Л.В. Падалки в українське інтелектуальне життя є його козакознавчі праці⁷⁰¹. Автор описав як історію, так і сучасність Дніпрових порогів, дніпровських лоцманів, свої враження від плаванням Дніпром. Ці праці з одного боку, розвивали козацькі студії, оперті та усну історію, зокрема, Д.І. Яворницького, а з іншого боку, перекидали місток до наступних подібних нарисів⁷⁰².

Розвиток історичної науки у Херсоні наприкінці XIX – на поч. XX ст. головним чином втілений у діяльності вихованця В.Б. Антоновича В.І. Гошкевича, засновника та директора Херсонського музею старожитностей.

У 1903 р. дослідник видав працю про скарби та скарбошукацтво на Херсонщині. У книзі у цікавий спосіб були переплетені розповіді про знахідки козацьких артефактів та легенди про козацькі скарби, що циркулювали в окремих селах щодо певних курганів-могил⁷⁰³. Один з провідників українського національного руху Херсону В.І. Кедров-

⁶⁹⁹ Русов А. Осада и взятие Очакова (1788) // Киевская старина. – 1888. – Т. 23. – Кн. 12. – С. 543–598.

⁷⁰⁰ Падалка Л. В. Десятинщики Херсонской губернии: (Ист.-стат. очерк). – Киев, 1895; Падалка Л. В. Землевладение немцев, бывших колонистов, в Херсонской губернии. – Херсон: Херсон. губ. земство, 1891; Падалка Л.В. Главные моменты в хозяйственном развитии Херсонского края. – Херсон: Херсон. губ. зем. управа, 1890; Падалка Л. В. Движение грузов через Днепровские гирла за шестилетие с 1885 по 1890 г. – Херсон: Херсон. губ. зем. управа, 1892.

⁷⁰¹ Ченцова Н. В. Лев Падалка як дослідник Запорозжя // Січеславський альманах: Зб. наукових праць з історії українського козацтва. – Дніпропетровськ, 2008. – Вип. 3. – С. 131–136.

⁷⁰² Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії / [Андрєв В., Білівенко С., Белов О. та ін.]. – Херсон, 2012. – 352 с.

⁷⁰³ Гошкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии. – Кн. I. – Херсон, 1903. – [2], III, 176, II с.

ський згадував, що В.І. Гошкевич найбільше любив козацький відділ свого музею, «і коли починав розповідати про ту чи іншу пам'ятку, то так яскраво поставала в уяві та доба, та слава козака, що не можна було перевести дихання. Він тоді ніби палав якимсь дивним внутрішнім вогнем»⁷⁰⁴. У відділі він вів екскурсію українською мовою, навіть з високопосадовцями, наражаючись на неприємності. Він організовував екскурсії на місце Олешківської Січі. Як і Ф.Т. Камінський, В.І. Гошкевич любив декламувати козацькі думи. Тривалий час В.І. Гошкевич підтримував контакти з Д.І. Яворницьким, який відвідував Херсонщину з науковою метою та вів тут розкопки. У 1915 р. у Херсоні лекції з історії України, зокрема, й про козацтво, читав Д.І. Яворницький.

Газетні повідомлення та звіти, опубліковані у «Літопису» херсонського музею, дозволяють дізнатися про шляхи поповнення козацької колекції музею та артефакти. Вирішальне значення для козакознавчої діяльності В.І. Гошкевича та розвитку відповідного напрямку у розвитку його музею мали поміщик Ф.С. Агарков, у маєтку якого була розташована частина колишньої Кам'янської Січі та видатний херсонський громадський діяч, міський голова, М.І. Блажков, який володів іншою частиною земель колишньої Кам'янської Січі. Ф.С. Агарков мало того, що дозволяв проводити розкопки у своєму маєтку, але й фінансував їх та регулярно дарував музею нові знахідки. М.І. Блажков, сам збирач запорізької старовини, регулярно робив відповідні пожертви музею. Так, він подарував до музею колекцію друкованих українських видань ХІХ ст., зокрема, книги Д.І. Яворницького. На примірнику книги «Число и порядок Запорожских Сечей с топографическим очерком Запорожья» (К., 1884) є дарчий надпис Д.І. Яворницького: «Любому козакові Миколі Блажку – сочинитель». Він також подарував дві картини з зображенням козацького побуту.

У 1909 р. В.І. Гошкевич оглянув місцевість, на якій була Кам'янська Січ, у 1910 р. – провів розкопки на місці Чортотлицької Січі⁷⁰⁵. Тут він знайшов, зокрема, натільний хрестик з емаллю, що був розміщений в експозиції музею та його фотографія була розміщена у «Літопису» музею. У 1910 р. В.І. Гошкевич здійснив подорож по місцях Базавлуцької Січі, відвідав могилу І. Сірка, оглянув руїни Січі біля

⁷⁰⁴ Кедровський В. Обриси минулого: Деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 року. – Нью Йорк; Джерзі Сіті, 1966. – С. 62–63.

⁷⁰⁵ Летопись музея Херсона за 1909, 1910, 1911 гг. – Вып. 2. – Херсон, 1910. – С. 8, 20.

річки Підпільна⁷⁰⁶. У 1912 р. В.І. Гошкевич відвідав місцевість, де була Олешківська Січ. Місцевий аматор старовини А.Д. Бутович подарував херсонському історику колекцію козацьких старожитностей: 40 люльок, 10 скляних чарок тощо. У 1913 р. В.І. Гошкевич проводив розкопки на місці розташування Кам'янської Січі⁷⁰⁷. Ці розкопки суттєво розширили наше уявлення про розміри, систему фортифікації, побут та економічний лад козаків. Дослідження А.О. Козловського та В.Є. Ільїнського наприкінці 1980-х рр. фактично підтвердили та розвинули дослідження В.І. Гошкевича⁷⁰⁸.

У 1898 р. у музей надійшов залізний пернач, знайдений у місті Берислав⁷⁰⁹. Історик О.О. Андрієвський, зокрема, відомий за своїми публікаціями документів про Нову Січ у «Записках» ОПС, у 1901 р. подарував музею 19 документів XVIII ст. Данила Апостола, Олексія та Кирила Розумовських та ін.⁷¹⁰. Учень херсонської учительської семінарії подарував картину олійними фарбами на полотні з побуту козаків⁷¹¹. У 1914 р. три особи подарували музею срібну чарку та інші предмети, що були знайдені на місці Кам'янської Січі⁷¹².

Вочевидь, потенціал для того, аби перетворитися на центр козакознавства був в одеських вчених. У 1895 р. в Одесі була видана знакова праця сина Л.А. Смоленського Леоніда про відносини Запорізької Січі та Кримського ханства, в якій автор, виступаючи передвісником сучасних досліджень, зобразив ці взаємини як неоднозначні, багатогарні, що склалися не лише з простистояння, але й з контактів⁷¹³.

Для М.Є. Слабченка, П.Г. Клепацького, Є.О. Загоровського та А.В. Флоровського історія козацтва набула значення помітного напрямку наукової діяльності. Особливо значим був внесок в історіографію одного зі старших учнів І.А. Линниченка М.Є. Слабченка – студента

⁷⁰⁶ Археологическая поездка В.И. Гошкевича // Родной край. – 1910. – 8 августа.

⁷⁰⁷ Летопись музея Херсона за 1913 год. – Вып. 5. – Херсон, 1915. – С. 4–9.

⁷⁰⁸ Козловський А. О., Ільїнський В. Є. Козацькі старожитності в пониззі Дніпра // Археологія. – 1991. – № 4. – С. 42–58.

⁷⁰⁹ Юг. – 1898. – 2 сентября.

⁷¹⁰ Юг. – 1901. – 7 марта.

⁷¹¹ Херсонский музей древностей. Сборник газетных статей и заметок. 1871–1928 гг. / сост., подгот. текста, предисл., прим. В.А. Черникова. – Херсон, 2012. – С. 273.

⁷¹² Летопись Херсонского городского музея древностей Херсонского края за 1914 год. – Херсон, 1916. – С. 11.

⁷¹³ Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. – Одесса, 1895; КС. – 1896. – Т. 53. – № 6. – Отд. 2. – С. 105–107. Авторство встановлено за: ІРНБУВ. – Ф. X. – Спр. 6405. – Арк. 1.

історико-філологічного та юридичного факультетів. Перебування на двох факультетах вплинуло на особливості наукового дискурсу історика – у 1909 - 1910-х рр. він приділяв підвищену увагу саме правовим аспектам розвитку козацтва. Це відповідало науковому світогляду І.А. Линниченка, якій віддав певну данину традиціям історико-правового напрямку. Перша наукова, й водночас перша значною мірою козакознавча, робота згодом видатного українського історика з'явилась значною мірою завдяки джерелознавчим консультаціям професора⁷¹⁴. У вересні 1908 р., даючи відгук на роботу М.Є. Слабченка у київських архівах, І.А. Линниченко зауважив, що його учень «ретельно працював у київських архівах, зробив за короткий термін масу цінних виписок з актів». Професор клопотав про продовження терміну відрядження молодому історикю для завершення наукової роботи. М.Є. Слабченко зазначав, що за порадою свого вчителя звернувся до документів зі збірки О.М. Лазаревського, що зберігалися у бібліотеці Київського університету⁷¹⁵.

Іншим архівним джерелом для М.Є. Слабченка слугували матеріали архіву Малоросійської колегії, що зберігались у рукописному зібранні Харківського університету. Дослідник надрукував у додатку 36 документів з цього зібрання за період 1730 – 1770-х рр.⁷¹⁶. Захоплений відгук І.А. Линниченка приніс М.Є. Слабченку золоту медаль. На основі матеріалу, що не увійшов в його медальну роботу, М.Є. Слабченко видав «Опыты по истории права Малороссии», де також приділив увагу еволюції козацьких правових традицій. Як додаток до цих праць слід розглядати виданий М.Є. Слабченком «Протокол відпускних листів гетьмана Апостола 1728 року» чи «Діаріуш Генеральної канцелярії»⁷¹⁷.

Перші праці М.Є. Слабченка були написані під безпосереднім впливом І.А. Линниченка, а через нього й В.Б. Антоновича. Їх єднав суворий позитивізм та брак власне соціологічного підходу. Праці М.Є. Слабченка були предметом обговорення в колі членів школи І.А. Линниченка, зокрема, на засіданнях ОБТ⁷¹⁸. Більше

⁷¹⁴ Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк // ЗИНУ. – Вып. 1 – Одесса, 1909. – 436 с.

⁷¹⁵ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2633. – Ар. 109, 113.

⁷¹⁶ Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк // Записки историко-филологического факультета ИНУ. – Вып. 1 – Одесса, 1909. – С. 329–424.

⁷¹⁷ Слабченко М. Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года. – Одесса, 1913.

⁷¹⁸ Клепатский П. Рец. на: Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии // Известия

аніж М.С. Грушевський на світогляд М.Є. Слабченка-козакознавця вплинув Д.І. Яворницький. У листі до дніпропетровського колеги М.Є. Слабченко зазначав: «В царині історичних запитань я продовжую Вашу працю, беручи її в розрізах, що Ви їх тільки торкались. Продовжую Вас і по видавничій лінії, бо добивсь того, що весь січковий архів буде надруковано. Це й гордощі мої ну, і коли на це пішло, право бути Вашим духовним чадом чи учеником, чи десцендетом. Знаю я Ваші (думаю, всі) роботи ще від часів мого студентства. Вони мені допомогли й допомагають. Тому користаюсь нагодою подякувати Вас не тільки за люб'язність, але й за науку»⁷¹⁹. Зокрема, услід за Д.І. Яворницьким М.Є. Слабченко прагнув залучити до дослідження Січі археологічний матеріал.

Трохи згодом після М.Є. Слабченка на початку 1910-х рр. до історії козацтва звернувся інший учень І. Линниченка П.Г. Клепацький. На відміну від М.Є. Слабченка, П.Г. Клепацький більш епізодично звертався до історії козацтва. Досліджуючи історію Київської землі за доби її перебування у складі Великого князівства Литовського, П.Г. Клепацький проаналізував проблему генези українського козацтва. Автор не прагнув дійти цілком нових висновків, але резонно зауважив, що «будь-якому новому дослідникові недостатньо лише прикнути до одної з існуючих вже думок, але необхідно також вказати підстави, чому він обрав ту, а не іншу точку зору». Тому одеський історик услід за попередниками здійснив аналіз відомих актових та наративних джерел⁷²⁰.

Це дозволило йому вказати на Черкаський повіт Київської землі як на колыску козацтва, наголосити на паралелізмі українських та татарських традицій козакування, простежити динаміку чисельності козацтва на Київщині. Він наголосив, що до другої половини XVI ст. козацтво, хоча й займалось промислами, здебільшого вело неосілий, розбишацький спосіб життя, вдаючись до пограбувань, «часто не розбираючи де свої, де чужі». Це враження мав посилити й набір епітетів, які вживав автор: «бесшабашное молодечество», «авантюрист Д. Вишневецкий», «притон казаков Днепр». Таким чином, на

Одесского библиографического общества при Новороссийском университете. – Одесса, 1913. – Т. 2. – С. 14–20.

⁷¹⁹ Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького... – Вип. 1. – С. 496.

⁷²⁰ Клепацкий П. Очерки истории Киевской земли. Литовский период. – Т. 1. – Біла Церква, 2007 (перевидання з видання 1912 року). – С. 403–415.

відміну від Д.І. Яворницького, П.Г. Клепацький відсував виникнення Запорізької Січі й загалом усталених форм організації козацтва на кінець XVI ст. Будь-які національні чи глибокі соціально-економічні чинники у діяльності козацтва він не зауважував. Попри те, що П.Г. Клепацький на той час вже був відомим українофілом, діячем одеської «Просвіти», його опис козацтва був позбавлений просвітянської романтизації й загалом більше перегукувався з поглядами критичного напрямку у козакознавстві, зокрема, російської державницької школи, у чому не можна не відчутти вплив І.А. Линниченка, який, за визнанням автора, брав «найближчу участь у розробці теми».

Однак хвиля української національної революції суттєво вплинула на історичний світогляд П.Г. Клепацького, зокрема, на його бачення місця козацтва в історії України. Протягом травня – липня 1918 р. він читав лекції з українознавства в Одеському Народному університеті та на українознавчих учительських курсах. Дещо згодом він видав ці лекції у вигляді короткого курсу. Хоча в історії України лектор, на відміну від багатьох українських авторів, не виокремив козацьку добу, він присвятив цьому явищу окрему лекцію. Опертя на досить різних за масштабом та дискурсом колег – М.П. Василенка, А.Ф. Кащенко, М.С. Грушевського, Д.І. Донцова, М.Є. Слабченка - зумовило поєднання у його думках традицій народницької та державницької історіографії. П.Г. Клепацький виділив 3 доби в історії козацтва – 1) козацтво як побутове явище, промисловці; 2) як оборонці православної віри та пригнобленого селянства, козаки «вбивали особливо лютих поміщиків»; 3) з часів Хмельницького була утворена демократична республіка на чолі з Військом Запорізьким⁷²¹. Останнє явище історик, на відміну від М.І. Костомарова та Д.І. Яворницького, досить сильно відсував від дати утворення Січі. Натомість вже у наступній лекції П.Г. Клепацький піддав Б. Хмельницького жорсткій критиці саме з народницьких позицій як володаря, що зрештою перетворив Республіку з народної у станово-козацьку. Випереджаючи М.І. Яворського, П.Г. Клепацький схарактеризував повстання Б. Хмельницького як революцію, але додав, що її наслідками скористались козаки та шляхта, які знов покріпачили селянство.

Злуку Гетьманщини з Московією автор услід за Коркуновим та Єфименко трактував як «зверху протекторат, а знизу васалітет», порівнюючи відносини між Україною та Москвою після 1654 р. з відно-

⁷²¹ Клепацький П. 15 лекцій з історії України. – К., 1919. – С. 21–22.

синами між Болгарією та Туреччиною після 1878 р. Подібну позицію він зайняв щодо І.С. Мазепи, визнавши його патріотом, але за тактикою - авантюристом. Загалом, одеський історик вважав, що наведені ним факти свідчать, що не гетьмани зраджували московських царів, а московські царі Україну, за що «така їм була й дяка...»⁷²².

Майже одночасно розпочали історичні й, зокрема, козакознавчі студії молодші учні І.А. Линниченка Є.О. Загоровський та А.В. Флоровський. У праці присвяченій політиці російсько-імперської адміністрації щодо Нової Січі Є.О. Загоровський, на основі джерел, опублікованих А.О. Скальковським, О.О. Андрієвським, Д.І. Яворницьким та ін., продемонстрував, що існування Нової Січі суперечило державній політиці Російської імперії у Новоросії. Є.О. Загоровський не висловлював жодного жалю з приводу ліквідації Нової Січі або сумніву щодо доцільності цього кроку російської влади⁷²³. Однак у революційні роки він помітно еволюціонував у бік української традиції. Він підкреслено позитивно оцінив діяльність українського козацтва як способу самоорганізації південноукраїнського населення для боротьби з загарбниками. На відміну від попередньої праці, автор спирався не так на думки А.О. Скальковського, як на В.Б. Антоновича, М.С. Грушевського та Д.І. Яворницького. Зокрема, він сприйняв «уходницьку» версію виникнення українського козацтва⁷²⁴. Таким чином, заслугою Є.О. Загоровського як козакознавця є піднесення важливості козацького чинника в історії Півдня України, перенесення наголосу з вивчення політичних аспектів історії Січі на соціально-правові та економічні. Серед учнів І.А. Линниченка Є.О. Загоровський вперше запровадив козакознавство у педагогічний процес – з 1917 р. він читав в НУ спецкурс з історії українського козацтва.

Увага А.В. Флоровського до козацької проблематики була зумовлена передусім його інтересом до історії селянства. І.А. Линниченко зорієнтував свого учня на дослідження історії Катерининської законодавчої комісії 1767 р. Вже перша студентська робота з цієї теми принесла автору золоту медаль. Згодом він розвинув тему у магістерській дисертації, яку у 1916 р. за сприяння І.А. Линниченка з успіхом

⁷²² Клепацький П. 15 лекцій з історії України. – К., 1919. – С. 24–25, 28, 48.

⁷²³ Загоровский Е. Взаимоотношения Запорожья и Русской правительственной власти во времена Новой Сечи. – Одесса, 1913.

⁷²⁴ Загоровский Е. Очерк истории Северного Причерноморья. – Ч. 1. – Одесса, 1922. – С. 84–87, 95.

захистив у Московському університеті (опоненти – М.М. Богословський та Ю.В. Готьє).

У роботах 1910-х рр. А.В. Флоровський висвітлив обставини участі запорізьких та донських козаків у Комісії та встановив склад козацьких делегацій. Він наголосив, що серед російських урядовців не було одностайності щодо запрошення козаків. Деякі побоювались вільнодумства козацтва, прагнення автономізму, що й підтвердила робота Комісії. Одеський історик в кращих традиціях історико-правового напрямку продемонстрував перебіг виборів від козаків, сутність бажань козацтва⁷²⁵. Зокрема, як і його вчитель, він дійшов висновку про бажання більшості козацької старшини запровадити кріпацтво⁷²⁶. Роботи А.В. Флоровського, зокрема, в їх козакознавчій частині, були досить позитивно сприйняті колегами, як згаданими опонентами, так і О.О. Кізеветерром⁷²⁷ та Г.А. Максимовичем. Щоправда, останній, досліджуючи паралельно з А.В. Флоровським історію виборів до Законодавчої Комісії в Україні, зробив низку авторитетних та доречних виправлень у твердженнях свого одеського колеги та доповнив їх на основі нових джерел⁷²⁸. Зокрема, Г.А. Максимович зауважив, що більшість з містечок, де П.О. Румянцев скасував вибори, мали змішаний склад населення, а не були вщент заселені козаками, як вважав А.В. Флоровський.

А.В. Флоровський не обмежився розглядом одного епізоду історії козацтва. Паралельно з Є.О. Загоровським він приступив до висвітлення участі козацтва у колонізаційних процесах на Півдні України. А.В. Флоровський вважав, що успіх його роботам забезпечила «багата та ретельно опрацьована документальна основа». Він неодноразово зазначав, що був одним з не багатьох активних відвідувачів Архіву Коша Січі Запорізької XVIII ст. та запровадив до наукового обігу чимало цінного матеріалу. Деякі документи він оприлюднив на

⁷²⁵ Флоровский А. Из истории Екатерининской законодательной Комиссии 1767 года. Состав законодательной Комиссии. – Одесса, 1915. – С. 144–148, 175, 210–211, 472–485.

⁷²⁶ Флоровский А. Из истории Екатерининской законодательной комиссии 1767 года. Вопрос о крепостном праве. – Одесса, 1910. – С. 74–79.

⁷²⁷ Русские Ведомости. – 1915. – 14 октября.

⁷²⁸ Максимович Г. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. – Нежин, 1917. – Ч. 1. – С. 16, 227, 229, 245, 292, 294, 309 (на примірнику цієї праці, що зберігається у фондах Наукової бібліотеки ОНУ ім. І. І. Мечникова є дарчий напис автора: «Глубокоуважаемому Ивану Андреевичу Линниченко от автора»).

досить високому археографічному рівні⁷²⁹. На поч. 1920-х рр. він упорядковував архів Коша та зробив опис другої частини, який у свій час не зробив А.О. Скальковський⁷³⁰. А.В. Флоровський не обмежився лише архівом Коша, але залучив й джерела з Петроградського архіву Державної Ради аби проілюструвати наполегливість та впертість українського козацтва у відстоюванні своїх традицій⁷³¹. Про готовність автора сприйняти позитивну оцінку козацтва в українській духовній традиції свідчить й те, що найвідомішу зі своїх козакознавчих праць він супроводив епіграфом з фольклору «Хоч пропало військо Запорізьке, – не пропала слава...»⁷³². Роботи А.В. Флоровського 1910-х – початку 1920-х рр. й досі не випали з історіографічного українознавчого процесу⁷³³.

Тривала педагогічна діяльність О.І. Маркевича та І.А. Линниченка і нетривала П.А. Іванова спиралась на їх вагомий науковий українознавчий доробок, що, втім за науковою вартістю може бути виставлений за іншим ранжиром: І.А. Линниченка, П.А. Іванова, О.І. Маркевича. Втім, в Одесі І.А. Линниченко лише незначною мірою поповнив свій солідний багаж українознавчих праць. Численні статті та замітки О.І. Маркевича були лише короткими археографічними публікаціями. Найціннішими були його краєзнавчі та регіонаознавчі праці з історії півдня України. Серед них найбільш концептуальне значення мала праця про фортецю Хаджибей, в якій історик наголошував на до російських витоках Одеси, що підважувало офіційну концепцію культуртрегерства російської монархії та імперії на цих землях.

Поряд з освітніми закладами вагомим чинником інституціоналізації історичної україністики у другій пол. XIX – на поч. XX ст. була діяльність товариств: ОПС та ІФТ. Останнє товариство було активним у розкритті загальноукраїнських сюжетів (доповіді І.А. Линниченка та А.В. Лонгінова про Галицьку Русь, М.П. Істоміна – про Я. Вишне-

⁷²⁹ Флоровский А. Депутаты Войска Запорожского в законодательной комиссии 1767 года // ЗООИД. – Т. 30. – Одесса, 1912. – С. 327–377.

⁷³⁰ АРАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 11. – 3 арк.

⁷³¹ Флоровский А. Пикинерский вербунок в Новороссии. – Одесса, 1916. – С. 1–3.

⁷³² Флоровский А. Депутаты Войска Запорожского в законодательной комиссии 1767 года // ЗООИД. – Т. 30. – Одесса, 1912. – С. 327.

⁷³³ Мельник Л. Г. Склад депутації від України // УІЖ. – 1999. – № 2. – С. 105–113; Сурева Н. В. Накази депутатам законодавчої комісії 1767–1768 рр. від Новоросійської губернії // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип. 7. – 2003. – С. 56–57.

велького, Д.Д. Сигаревича – про українські думи). Найбільш цінним було виявлення та публікація членами товариств на сторінках своїх видань численних документів. Іноді історична україністика у досить несподіваний спосіб «засвічувалася» в не історичних товариствах.

Поєднання наукових (дедалі більша увага до регіоналістики в Російській імперії, накопичення фактичного та концептуального досвіду завдяки попереднім дослідженням, підтримка україністики з боку СПБАН) та громадсько-політичних (радикалізація українського національного руху, лібералізація суспільного життя імперії) чинників зумовили входження процесу інституціоналізації історичної україністики на півдні України у фазу піднесення у 1905–1910-х рр. Південноукраїнська інтелігенція пожвавила спроби «українізації» неукраїнських закладів. Виникли суто українські легальні інституції, покликані серед іншого розвивати історичну україністику, поширювати відповідні знання в масах.

У жовтні 1905 р. група студентів НУ схвалила резолюцію своєї української частини, громади, про запровадження у систему викладання НУ 4 кафедр з українською мовою викладання: історії України, історії українського права, української мови та історії української літератури. Впродовж двох наступних місяців відбулися два масштабних віча одеських українців, під час яких у промовах С.П. Шелухина та Д.Д. Сигаревича пролунали гасла про необхідність відродження історичної пам'яті українців. 30 травня 1906 р. Одеська українська громада склала лист до Ради професорів НУ з проханням реалізувати це рішення. Основним автором листа вважаємо С.П. Шелухина. В короткому історичному екскурсі автори звинувачували Росію у порушенні умов персональної унії 1654 р., зниженні рівня освіченості колись всуціль грамотного народу, сприянні утворенні між українською інтелігенцією та решти народу культурно-національної прірви, зумовленої русифікацією еліти нації. Лист одеситів підтримала полтавська та чернігівська громади, що теж надіслали до Ради НУ свої листи. Лист чернігівців підписали такі видатні особи як І. Шраг, М. Коцюбинський, М. Вороний⁷³⁴. Однак архівні матеріали свідчать про те, що професори, зокрема, І. Линниченко, обрали лише вичікувальну тактику, не ухвалюючи якогось принципового рішення.

В умовах наростаючої реакції не менш цінним рішенням було схвалення 2 листопада 1906 р. кандидатури О.С. Грушевського на

⁷³⁴ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 26. – Арк. 91; 91–96.

посаду приват-доцента історико-філологічного факультету для читання необов'язкових курсів «Внутрішній лад Давньої Русі, Великого князівства Литовського та королівства Польського XIV – XV ст.» та «Доба Петра Великого: внутрішній лад держави, суспільство та влада»⁷³⁵. В одному з офіційних документів 1908 р. – листку записів про відвідування лекцій Є.О. Загоровським – знаходимо показове позначення назви лекцій О.С. Грушевського як «Очерк украинской истории»⁷³⁶. Невдовзі О.С. Грушевський на прохання своїх студентів розпочав читання цього спецкурсу українською мовою. Окрім цього навантаження, він керував «*privatissima*», тобто практичними заняттями в себе вдома з невеликим гуртком студентів⁷³⁷. Під час нетривалого перебування в Одесі О.С. Грушевський опублікував декілька десятків статей у львівських та київських виданнях. Його активність налякала попечителя Одеської навчальної округи, внаслідок чого історик був змушений залишити НУ та Одесу восени 1908 р. Курси в НУ не змогли розпочати через неблагонадійність інші здібні українські історики І.М. Бондаренко та П.Г. Клепацький.

Найбільшим здобутком для південноукраїнської історичної україністики у період революції 1905–1907 рр. було відкриття товариств, що в тих умовах прагнули виконувати роль місцевих НТШ та УНТ і морально відверто орієнтувалися на них – одеську, катеринославську та миколаївську «Просвіти». Наприклад, П.Г. Клепацький прочитав курс лекцій з «Історії України-Руси домонгольського періоду». Несподіваний для самого лектора успіх у публіки його компілятивного реферату про запорозькі вольності М.Ф. Комаров пояснював тим, що «в запорозькому порядкуванні землею бачимо щось подібного до націоналізації землі», хоча, напевно, далася взнаки і важливість козацької тематики для збудження української національної свідомості.

У першій промові у миколаївському товаристві «Просвіта» М.М. Аркас наголосив: «ми маємо свою історію, ми переживали свої окремі важкі історичні часи». У 1908 р. він прочитав курс лекцій з історії України на основі своєї популярної праці. П.О. Андріященко у тому ж році прочитав лекції про українські церковні братства і сучас-

⁷³⁵ Зайцева З. І. Одеський період науково-педагогічної діяльності Олександра Грушевського // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2001. – Вип. 58. – С. 46–50.

⁷³⁶ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 5. – Спр. 4818. – Арк. 61.

⁷³⁷ Грушевський О.С. Український народний університет // Літературно-науковий вісник. – 1917. – Т. 68. – С. 321–322; ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 9. – Спр. 10. – Арк. 81–82.

ні «Просвіти», життя і праці М.П. Драгоманова, І.П. Котляревського, Б.Хмельницького; І. Личко (Воля) – про історію театру⁷³⁸.

У поле інтересу деяких істориків потрапляли західноукраїнські землі, що було, здавалося б, значно менш привабливою темою, ніж історичне властиве Півдню явище козацтва. Під час IX археологічного з'їзду у Вільно одеський історик А. В. Лонгінов виголосив доповіді «Про родинні зв'язки між руськими князями та угорським королівським домом» та «Про князя Любарта-Феодора Ольгерда та його нащадків князів Сангушків», що обидві частково висвітлювали тему історії Волині⁷³⁹. Щодо другої доповіді, то йому опонував С. Любардзиминський. У першій доповіді А.В. Лонгінов спирався на Волинський літопис та висвітлив родинні зв'язки князя Володимира Васильковича Волинського.

Волинь згадувалася на сторінках відомих праць південноукраїнських істориків Д. І. Яворницького, М. Ф. Комара (Комарова) та М. М. Аркаса (у полеміці щодо цієї праці, «Історії України-Руси», взяв участь видатний волинянин В.К. Липинський). Значно виразнішими є волинознавчі аспекти у працях низки інших південноукраїнських істориків. Випускник Київського університету Св. Володимира Ф. І. Леонтович був учнем професора Київського університету М.Д. Іванишева – дослідника історії Волині ранньомодерного часу. Ф.І. Леонтович написав праці про історію правового статусу євреїв та селян України, порівняння Литовських статутів та Руської Правди, що великою мірою ґрунтувалися на вивченні Другого, Волинського, Литовського Статуту та волинських актах XVI – XVIII ст.⁷⁴⁰

Одеський професор М. П. Смірнов у 1860 р. видав у Санкт-Петербурзі працю «Доля Червоної чи Галицької Русі», яку захистив як магістерську дисертацію. Він простежив основні етапи розви-

⁷³⁸ ДАМО. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 3; Ф. 206. – Оп. 1. – С пр. 9. – Арк. 1.

⁷³⁹ Лонгинов А. О князе Любарте Ольгердовиче и его потомках, князях Сангушках // Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета съезда, Вильно, 1893, 275–311. Лонгинов А. О родственных связях русских князей с угорским королевским домом // Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета съезда, (Вильно, 1893), 313–328.

⁷⁴⁰ Леонтович Ф. Исторический обзор постановлений о евреях в России // Сион, (1861, 10, 17, 24 ноября; 1, 8, 15, 22, 29 декабря; 1862, 13, 20, 27 апреля.); Леонтович Ф., «Историческое исследование о правах литовско-русских евреев // Киевские университетские известия, № 3, (март 1864): 1–43; No. 4. (апрель);: 1–48; Леонтович Ф., «Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XV-XVI ст.», Киевские университетские известия, No. 10. (1863):1–48; No. 11.;: 1–40; Леонтович Ф., «Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права // Киевские университетские известия, №. 2, 1865. – С. 1–25; №. 3.;: 1–31; No. 4.;: 1–38.

тку Галичини від Київських часів до 1387 р., до її анексії Польщею. М.П. Смірнов опрацював джерельну та історіографічну базу впродовж своїх наукових відряджень до Львова, Волинської та Подільської губерній у 1859 р. та у Вільно в 1867 р.⁷⁴¹. Дослідник зосередився головню на Галичі, але побіжно торкнувся й історії Волині.

Тему магістерської дисертації М.П. Смірнов продовжив та розширив у великій статті 1863 року «Боротьба між Литвою та Польщею про права на Волинь та Поділля»⁷⁴². Докторська дисертація М.П. Смірнова «Ягелло-Яків-Владислав та перше з'єднання Литви та Польщі» теж торкалася теми боротьби за Волинь⁷⁴³.

Професор НУ І.А. Линниченко в Одесі опрацював грамоти Галицько-волинських князів, готуючи їх до видання, розшукував додаткові матеріали у західноєвропейських архівах. Кілька праць одеського періоду прямо стосуються історії Волині. Зокрема, у 1880-х рр. він написав рецензії на відомі роботи О.М. Андріяшева та П.М. Батюшкова. На відповідні студії він зорієнтував кількох своїх учнів. Срібною медаллю був нагороджений Б. В. Вахевич за працю «Юридичне та економічне становище селян у Південно-Західній Росії XVI ст.». Інший учень професора П. Г. Клепацький, написав фундаментальний твір про історію Київської землі у складі Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтського, що був нагороджений золотою медаллю. У цю добу до складу Київської землі належали і Волинській землі. Отож, П. Г. Клепацький присвятив окремі розділи своєї роботи Овруцькому та Житомирському повітам, їх заселенню, соціально-економічному розвитку⁷⁴⁴.

Подібно до праць одеситів, Волинь була «вмонтована» у загальне тло історії часів «литовської доби» історії України у праці катеринославця В.О. Біднова. Якщо нариси його певний час близького колеги Д.І. Дорошенка належали до жанру популяризації історії та краєзнавства, то праця В.О. Біднова 1908 р. про становище православної церкви у Речі Посполитій була магістерською дисертацією, суто науковим твором, хоча і забарвленим конфесійним, православним, під-

⁷⁴¹ Отчет проф. М. П. Смирнова о его поездке в г. Вильно, Приложение к ст. 14 протокола заседания Ученого Совета Новороссийского университета от 18.11.1867, С. 75–77.

⁷⁴² Смирнов М., «Спор между Литвою и Польшею о правах на Волинь и Подолию, Торжественный акт Ришельевского лицея по случаю окончания 1862–1863, 5–71.

⁷⁴³ Смирнов М. Ягайло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшей. – Ч. 1. – Одесса, 1868. – С. 259.

⁷⁴⁴ Клепатский П., Очерки по истории Киевской земли. Т. I. Литовский период. Одесса, 1912..

ходом⁷⁴⁵. Автор оцінював події з точки зору православних, зокрема, шляхти, міщанства та духовенства Волині. В.О. Біднов ретельно зібрав актові відомості про незадоволення волинян зусиллями католиків, що були спрямовані окатоличувати Волинь.

Головним волинознавчим епізодом у діяльності КВАК було оприлюднення на сторінках восьмого випуску її періодичного видання «Летописи» статті Д.І. Дорошенка «Козацькі могили під Берестечком»⁷⁴⁶. У статті історик висвітлив історію битви та описав свої враження від стану пам'яток на підставі відвідин ним влітку 1911 р. вперше у своєму житті західної частини Волині, цього, за його характеристикою «найбагатшого в історичному плані краю, що зберіг масу пам'яток сивої старовини». Автор не обмежився описом лише козацьких могил: цікаві його зауваги про збереження людністю Берестечка старого побуту, чудової української мови. Пізніше у своїх спогадах Д.І. Дорошенко навів додаткові деталі про свою подорож на Волинь⁷⁴⁷. Ініціатором подорожі був західноукраїнський мовознавець І.М. Зілінський. Компанію історикові також склав український письменник М.П. Левицький. Дуже коротко у мемуарах описавши враження від місця битви, Д.І. Дорошенко, натомість загадав про свої відвідини Рівненщини та Острожчини, барона Ф.Р. Штейнгеля та Д.В. Марковича. Д.І. Дорошенко відвідав Волинський музей, що заснував барон та облаштував видатний археолог М.Ф. Біляшівський. Свою подорож на Волинь Д.І. Дорошенко популяризував на сторінках катеринославського українського часопису «Дніпрові Хвилі». У цих оповіданнях та у мемуарах найпринциповіший, пам'яттєвий елемент, зазнав відчутної еволюції, порівняно з текстом статті історика 1908 р. У мемуарах, написаних вже одним з провідників Української революції, Д.І. Дорошенко зробив показову редукацію: текст статті 1908 р. був сповнений поваги до російського священника з Почаєва, що облаштував козацькі могили, щоправда, наповнивши надпис на дубовому хресті зі згадкою про загибель 30 тисяч козаків (явний перегук зі спартанцями) «за славу русскую» із суто російським ідеологічним змістом.

⁷⁴⁵ Біднов В., Православная Церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum) – Екатеринослав, 1908.

⁷⁴⁶ Дорошенко Д. Козацкие могилы под Берестечком // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – № 8. – 1912. – С. 65–81.

⁷⁴⁷ Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1901–1914). – Вінніпег, 1949. – С. 129–135.

Натомість у статтях надрукованих у збірці «По рідному краю» у 1919 р., цих священиків вже висміює та засуджує⁷⁴⁸. У мемуарах їх просто не згадано. У книжці «По рідному краю» Д.І. Дорошенко описав відвідини Крем'янця та Луцька⁷⁴⁹. Місто, яке нагадало йому кримський Бахчисарай, залишило в нього позитивні враження⁷⁵⁰. Він навів досить докладний опис історії Крем'янця, що дало підстави йому зробити висновок про це місто як про славне, але занепале, хоча як історика його тішило: місто наче законсервоване. На яскравий опис «заслужив» також Луцьк. Звичайно, Д.І. Дорошенко не міг не відвідати Луцький замок, де був розчарований, що обивателі залишали надписи на стінах.

У мемуарах історик описав менш відому другу подорож на Волинь у наступному, 1912-му, році⁷⁵¹. На цей раз серед його супутників був інший видатний катеринославський історик В.О. Біднов. Для В.О. Біднова ця подорож стала прологом для його вже тривалих зв'язків з Волинню в 1920–1930-х рр.

На тлі цих праць, де Волинь фігурувала у більш загальному контексті, головним волинознавчим твором південноукраїнської історіографії слід вважати студію приват-доцента НУ П.А. Іванова «Історична доля Волинської землі», яку він захистив у своїй альма-матер Київському університеті Св. Володимира⁷⁵². Вона була однією з 11-ти монографій про історію окремих українських регіонів, що вийшли у 1881–1903 рр. в рамках обласницького «проєкту В. Антоновича». Цій праці передувала низка публікацій П.А. Іванова на ту ж саму тему⁷⁵³. Хоч праця ґрунтувалася ще на студентському доробку історика київських часів його навчання, він працював над нею головно вже перебуваючи тривалий час на півдні України, а саме у Миколаєві від 1887 р., а від 1893 р. в Одесі.

Завдання глибоких студій історії середньовічної Волині ускладнювалося тим, що незадовго до того вже з'явилася праця на аналогічну тему іншого вихованця В.Б. Антоновича – О.М. Андріяшева. Більшість

⁷⁴⁸ Дорошенко Д. По рідному краю: подорож. враження й замітки. – Львів, 1930. – С. 156.

⁷⁴⁹ Дорошенко Д. По рідному краю: подорож. враження й замітки. – Львів, 1930. – С. 37–94.

⁷⁵⁰ Там само. – С. 73–74.

⁷⁵¹ Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1901–1914). – Вінніпег, 1949. – С. 136–139.

⁷⁵² Иванов П. Исторические судьбы Волинской земли. – Одесса, 1895.

⁷⁵³ Иванов П. Несколько слов по поводу сочинения А.В. Лонгинова «Князь Федор-Любард Ольгердович» // Чтения в историческом обществе Нестора летописца в Киеве. – Т. 8. Библиография; Иванов П. Картка з історії Волині на початку XIV ст. // ЗНТШ. – Т. 2. – 1893. – С. 119–146.

оригінального тексту роботи зайняла полеміка з думками попередніх дослідників Волині, особливо стосовно генеалогії та хронології князів. Так, в питанні про постать Юрія II Болеслава П.А. Іванов пристав до О.М. Андріяшева та М.К. Любавського. Вони вважали, що джерела говорять про двох різних князів. Зворотну думку відстоювали М.П. Дашкевич, А.В. Лонгінов, І.П. Філевич, М.С. Грушевський, А. Прохазка, О. Бальцер, І.А. Линниченко. Докладніше П.А. Іванов висвітлив соціально-економічну та культурну історію (так звану “внутрішню”) Волині, на що вказує, наприклад, І. Крип’якевич у своїй монографії про Галицько-Волинське князівство⁷⁵⁴.

Оцінки праці одесита були полярними. В.Б. Антонович вважав, що «Загалом праця Іванова відрізняється великою сумлінністю у вивченні джерел та літератури предмету, повнотою їх вивчення і цілком науковими прийомами історичної критики»⁷⁵⁵. Цей схвальний відгук став основою ухвали надати П.А. Іванову магістерський ступінь. Завжди суворий у своїх оцінках М.С. Грушевський, твердив: «деякі уваги не уймають ваги і ціни праці Іванова, що є корисним внеском в українсько-руську історіографію, і ми щиро зичимо дальшого успіху і розвою діяльності нового робітника на дорогій нам ниві»⁷⁵⁶. Історик відзначив оригінальність підходу автора, що для опису вірувань волинян використав етнографічний матеріал з Волині XIX ст. Такий спосіб було вперше застосовано у вивченні історії поодиноких давніх земель. М.С. Грушевський зауважив, що П.А. Іванов ширше розглянув історію Волині першої половини XIV ст. і відзначив значний інтерес цього розділу праці. Він солідаризувався з одеським колегою щодо зображення князя і віча основою політичного устрою землі.

М.В. Довнар-Запольський та І.А. Линниченко зосередились на негативних сторонах праці, відзначивши фактичні помилки автора, його невміння критично підходити до джерел та думок інших авторів⁷⁵⁷. Попри критику, праці П.А. Іванова були прийняті до уваги в подальшій історіографії Волині та середньовічної України⁷⁵⁸.

⁷⁵⁴ Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 19–20.

⁷⁵⁵ Антонович В. Рец. на: Іванов П. А. «Исторические судьбы...» // Киевские университетские известия. – № 3, 1896. – С. 3–5.

⁷⁵⁶ Грушевський М. Рец. на: Іванов П.А. «Исторические судьбы...» // ЗНТШ, т. 9 бібліографія, 1896. – С. 4–9.

⁷⁵⁷ Довнар-Запольський М. Рец. на: Іванов П.А. “Исторические судьбы...» // ЖМНП. – № 4, (1896): 332–377; Линниченко И., Отзыв об ученых трудах П. Иванова. (Одесса, 1905), 15.

⁷⁵⁸ Кучинко М. Волинська земля X – середини XIV ст. – Луцьк, 2002. – С. 17, 279.

Серед неакадемічних вчених (хоча це аж ніяк не відображає їх високого рівня знань та вмінь) минулим подіям на Волині присвятив увагу головний єврейський історик, що працював певний час в Україні, а саме в Одесі у 1890-1903 рр., С.М. Дубнов. У двох статтях на основі актів, виявлених у польських архівах, він висвітлив кагальну організацію євреїв Волинського воєводства та лад євреїв Острога в XVI–XVIII ст.⁷⁵⁹ Статті С.М. Дубнова цінні не лише для історіографії євреїв, але й для студій з історії Волині загалом, зокрема, для вивчення діяльності династії князів Острозьких. Вочевидь, не усі оцінки та факти, які навів автор може сприйняти українська історіографією. Так, згідно з єврейською традицією, переоціненою вже істориками-євреями 1920–1930-х рр. (С. Я. Боровой), С.М. Дубнов сприймав козаків як «банди», що різали євреїв Волині. З іншого боку, в душі холоднокровного позитивіста, С.М. Дубнов робив висновок про відсталість та забитість єврейської общини Острога у XVIII ст.

Внаслідок військово-революційних потрясінь відбувся сплеск у розвитку історичної україністики на хвилі Українського національного відродження. Потужним чинником національного пробудження для Південної України було те, що саме ця територія була колыскою українського козацтва. Як і раніше, у 1917–1921 рр. населення південноукраїнських міст отримувало історичні знання і за посередництвом мистецтва, передусім театрального. На сценах міських театрів з успіхом демонструвалися п'єса М.П. Старицького «Богдан Хмельницький» і драма К. Милославського «Мазепа»⁷⁶⁰. Актуалізація постатей героїв української історії відбувалася у кількох основних формах: виданні відповідних брошур і статей; промовах і лекціях; пам'ятних панахидах. «Залюднення» української свідомості новими героями відбувалося завдяки героїзації князів Київської Русі (особливо князя Володимира), які тим самим відбиралися від російської історії та ментальності. Прикладом цього є статті в одеській українській пресі фахового історика, одного з лідерів українського національного руху в Одесі П.Г. Клепацького та ієромонаха Микити⁷⁶¹. Наголос на поста-

⁷⁵⁹ Дубнов С.М. Еврейская старина в г. Остроге (1532–1792) // Восход. – Октябрь, (1894). – С. 3–22; Дубнов С. М. Областные кагальные сеймы в воеводстве Волинском и в Белоруссии (1666–1764) // Восход. – Апрель. – 1894. – С. 25–45.

⁷⁶⁰ Оголошення про історичну драму «Мазепа» // Дзвін. Вістник Олександрівського відділу Українського національного союзу. – 1919. – 4 січня. – № 8. – С. 3.

⁷⁶¹ Ієромонах Микита. Князь Володимир Святий та хрещення Русі // Вільне життя. – 1918. – 28 липня. – С. 3.

ті князя Володимира, що спирався на давню південноукраїнську, щоправда переважно офіційно-православну, традицію вшанування хрещення Русі (кожного року в російсько-імперській період саме Крим був одним із найпомітніших центрів вшанування ювілеїв Хрещення та Володимира, адже панувала теорія, що князь охрестився саме у Корсуні-Херсонесі-Севастополі), дав привід П.Г. Клепацькому зробити важливе узагальнення: «Наше минуле слідує розглядати в світлі своєї рідної традиції, затемненої згодом московським централізмом, і нашим героям необхідно повернути те значіння, котре їм дійсно належить по праву в міру їх заслуг перед батьківщиною. Слід навчатися у нього сучасному уряду»⁷⁶². Прикладом перенесення постатей давньої української минувшини у цілком прагматичну політичну площину є епізод з історії херсонської журналістики. Певний час у 1918 р. В. Кедровський та Н. Малеча видавали у Херсоні українську газету «Дніпро», підписуючись спільним псевдонімом «Нестор-літописець». Це було тим більше дотепно та доречно, що Малечу справді звали Нестор⁷⁶³.

Історія завжди приваблювала націєтворців, що не мали фаху істориків, часто-густо взагалі не були дотичні до гуманітарних галузей діяльності. Найбільший вплив на сучасників мали численні неоромантичні та неонародницькі нариси працівника катеринославської залізниці А.Ф. Кашенка, що були перевидані ним у власному видавництві у 1917-1918 рр. Зокрема, він зобразив Костя Гордієнка як останнього лицаря Запорожжя, побудувавши розповідь на протиставленні елітарного гетьмана та народного отамана К. Гордієнка⁷⁶⁴. Героями нарисів А.Ф. Кашенка стали також Самійло Кішка та Петро Сагайдачний. Слід зазначити, що праці А.Ф. Кашенка були враховані представниками інших південноукраїнських історіографічних осередків. Так, одеський історик П.Г. Клепацький у лекціях перед учителями, характеризуючи добу І. Мазепи, посилався на працю А.Ф. Кашенка про К. Гордієнка⁷⁶⁵. Видатний український поет В.М. Сосюра у відомому автобіографічному романі «Третя рота» визнавав, що саме прочитання творів А.Ф. Кашенка вплинуло на його рішення

⁷⁶² Павлович. Памяти Святого Володимира // Вільне життя. – 1918. – 28 липня.

⁷⁶³ Кедровський В. Обриси минулого: Деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 року. – Нью-Йорк; Джерзі Сіті, 1966. – С. 55.

⁷⁶⁴ Кашенко А. Кость Гордієнко: останній лицар Запорожжя. – Катеринослав, 1917 р. (перевидання: Катеринослав: Українське в-во, 1919 р.).

⁷⁶⁵ Клепацький П. П'ятнадцять лекцій з історії України. – Київ, 1919. – С. 31.

вступити у лави Дієвої армії УНР в грудні 1918 р. В Одесі найяскравіший внесок у створення картини української історії залишив один із провідників одеських українців поч. ХХ ст., включно з революційною добою, лікар І.М. Луценко. У 1917 – 1918 рр. в українській одеській періодиці він опублікував цикл статей про деякі епізоди та явища української історії⁷⁶⁶. Головним питанням, над яким замислювався автор, було виявлення причин, через які Україна не досягла самостійності у минулому. На його думку, Б. Хмельницький був вимушений передати Україну у ще тяжчу, ніж польська, московську неволю. «Так і вмер Хмельницький, запутавшись в союзах», – сухо констатував він, перефразувавши значно більш поетично висловлені думки С. Величка.

Водночас він вважав гетьмана творцем Української держави. Після Богдана, на його думку, лише П. Дорошенко був борцем за народні інтереси, але при тому не до кінця зважав на народ. Тому І.М. Луценко вважав його трагічною постаттю. Натомість він наголошував усю негативність факту служіння І. Мазепи Москві, хоча й вважав, що гетьман спокутував це у 1708–1709 рр. На відміну від багатьох популяризаторів, І.М. Луценко стримано, аби не сказати негативно, сприймав постаті І. Сірка та С. Палія, вважаючи їх слугами Москви. Головною негативною тенденцією в історії України («історичною помилкою») він вважав недовіру еліти до сили власного народу. Попри аматорство, І.М. Луценку вдалося досить глибоко осягнути історію України, стати одним із передвісників державницького напрямку в українській історіографії. Видатний ідеолог націоналізму Ю.І. Липа, на думку сучасника «найбільший ерудит у поезії, добре обізнаний не тільки з українською та російською поезією, а й з закордонною», ще в 1917 р., до студіювання в Новоросійському університеті, опублікував в Одесі брошуру «Гетьман Іван Мазепа»⁷⁶⁷.

Актуалізація постатей українських героїв відбувалася також новішими засобами. У 1918–1919 рр. фільм про І. Мазепу зняло товариство «Русь» М.С. Трофімова (Ялта–Одеса) під керівництвом режисера М. Ларіна (оператор О. Левицький, художник В. Симанов). З історіографії та площини історичної пам'яті козацькі ватажки пе-

⁷⁶⁶ Луценко І. Гетьман Іван Мазепа // Наше село. – 1918. – № 8–9; Луценко І. Гетьмани і гетьманська влада // Наше село. – 1918. – № 7; 16. Луценко І. Історична помилка // Вільне життя. – 1918. – 4 вересня.

⁷⁶⁷ Липа Ю. Гетьман Іван Мазепа. – Одеса, 1917.

реходили у цілком практичний вимір. Так, у Сімферополі у 1917 р. місцеві українці заснували «Український військовий клуб ім. гетьмана П. Дорошенка». У 1920 р. повстанське формування під назвою «1-й Надбужанський повстанський полк» на Миколаївщині очолив отаман на псевдо «Дорошенко». У березні 1918 р. був заснований Запорізький імені кошового К. Гордієнка полк кінних гайдамаків, що у складі Запорізького корпусу армії УНР брав участь у Кримському поході у квітні 1918 р. На Катеринославщині та півночі сучасної Одеської області певний час діяла козацька республіка отамана Юхима Божка, який сприймався своїми вояками явно крізь призму образу колишніх козацьких отаманів, оспіваних М.М. Аркасом, Д.І. Яворницьким, А.Ф. Кащенком та ін. Серед підлеглих йому козаків було чимало осіб, що «приміряли на себе» образ козацьких героїв: Швачка, Бульба та ін. Отаман старанно підтримував культ козацької слави та отаманів-гетьманів. Мемуарист І.П. Мазепа яскраво зобразив цю «приватизацію» історії: «Божко і Василюк любили говорити, що для боєвого піднесення українського вояка мав велике значення насамперед зовнішня форма організації війська. Нашому дядькові, казали вони, треба вистригти «оселедця», дати шлика й шаровари, підперезати червоним поясом, щоб він почував себе лицарем-оборонцем рідної землі, щоб слухався, для авторитету треба показати йому кошову булаву і прапор, а тоді можна воювати і за рідну землю»⁷⁶⁸. Успіх отаману забезпечило те, що, на думку І.П. Мазепа, саме на Півдні традиції Запорізької вольниці збереглися найбільше.

Показово, що Ю. Божко відвідав Катеринославський музей старожитностей, яким завідував Д.І. Яворницький, і привласнив собі булаву кошового отамана. Деякі сучасні дослідники намагалися висунути цікаву теорію про те, що знайомство Д.І. Яворницького та його друга, іншого історика козацтва Я.П. Новицького з отаманщиною зразка 1918–1919 рр. призвело до того, що вони розчарувалися у самому явищі козацтва⁷⁶⁹. Проте, на нашу думку, підкріпити джерелами цю важливу тезу дослідникам не вдалося, і все залишилося на теоретич-

⁷⁶⁸ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. – Київ, 2003. – С. 66.

⁷⁶⁹ Митрофаненко Ю. С. Отаманщина як історичне явище: погляди Д. І. Яворницького та сучасні рефлексії // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.] / ред. кол. : С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – 2010. – Вип. 8. – С. 167–177; Чоп В. Ставлення до махновського руху з боку істориків запо-розького козацтва Я.П. Новицького та Д. І. Яворницького [Електронний документ] // Офіційний сайт Нестора Івановича Махно. – Режим доступу : <http://www.makhno.ru/lit/chop/16.php>. – Назва з екрана.

ному «піску». В помірковано-консервативної частини українських провідників такі настрої справді виникали: так, достеменно відомо, що подібну еволюцію пройшов Є.Х. Чикаленко, який дуже цікавився історією України та глибоко осмислював її.

Визначальне місце у пантеоні українських історичних героїв як моделі для тогочасного націєтворення посіли новітні апостоли української державності, передусім Т. Шевченко та І. Франко. У 1917–1918 рр. П.Г. Клепацький видав чимало нарисів про видатних українських письменників і поетів. У їхній творчості та життєвому досвіді загалом автор шукав насамперед поєднання загальнолюдських принципів зі служінням власній нації. Так, звертаючись до статті Лесі Українки, він наголошував: «...таких поетів зараз і треба, бо зворушені подіями революції, ми занадто скоро скидаємо свою зброю і шукаємо відпочинку»⁷⁷⁰. Вшанування Т. Шевченка було піднесено фактично на релігійний рівень, як національного Пророка. Серед дуже чисельних прикладів його вшанування як національного символу згадаємо те, що в Криму в 1917 р. після українізації Севастопольського флотського півекіпажу матроси виготовили український прапор із портретом Т. Шевченка.

На початку українського свята у Херсоні у квітні 1917 р. було відправлено панахиду по Б. Хмельницькому та Т. Шевченку. Закликаючи народ на це дійство, його ідеологи насичували свій текст містично-пафосним змістом: «Нехай в цей день встане перед нами у весь зріст тінь великого гетьмана нашого Богдана Хмельницького. Нехай встануть тіні усіх героїв і мучеників, що склали свої голови за долю і щастя України. Вшануємо ті муки, які прийняв Т. Шевченко – незабутній співець – Кобзар наш»⁷⁷¹. Учасниками свята були вояки Херсонського гарнізону, причому символічно, що відповідальним був призначений підполковник 44-го піхотного запасного полку Шевченко. Процес вшанування Т. Шевченка охопив найвіддаленіші кутки Південної України та усі соціальні страсти. Вечір пам'яті Т.Г. Шевченка відбувся у посаді Висунська Херсонського повіту⁷⁷². В.О. Біднов виступав на Шевченківському вечорі в селищі Сагайдачне у приміщенні управ-

⁷⁷⁰ Павлович. Леся Українка // Вільне життя. – 1918. – 1 серпня.

⁷⁷¹ Український мітинг // Вістник товариства «Українська хата» в Херсоні. – 1917. – 16 квіт. – Ч. 2. – С. 1; Лекції // Там само. – 1917. – 9 лип. – № 16.

⁷⁷² Вечір пам'яті Шевченка на селі // Вістник товариства «Українська хата» в Херсоні. – 1917. – 21 трав. – Ч. 6.

ління Катеринославської залізниці (на тему «Котляревський та Шевченко») та ін.⁷⁷³. Доцент НУ, філософ та історик М.І. Гордієвський у статті про І.Я. Франка 1918 р. широкими мазками змалював всесвітнє значення велетня духу, його універсализм. Він поставив І.Я. Франка поряд із Платоном, Леонардо да Вінчі, Гете як геніями, які найбільше відповідали критеріям універсальності, тобто поєднання низки духовних сфер людства: філософської глибини з поетичною, художника і науковця, поета⁷⁷⁴. До постаті Т.Г. Шевченка очікувано звертався Д.І. Яворницький⁷⁷⁵. З іншого боку, у пресі траплялися статті про І. Франка суто політизованого, прикладного змісту⁷⁷⁶.

Рівень значення постатей Т.Г. Шевченка та І.Я. Франка чудово усвідомлювали українофоби, котрі боролися проти всього українського на Півдні України. Слід зазначити, що усі матеріали тогочасної доби, зокрема щодо діяльності українських діячів і організацій Півдня, яскраво засвідчують, що у цьому регіоні гострота українофобії у революційний період лише збільшувалася, набуваючи численних adeptів. Так, 5 березня 1918 р. особи, котрі увірвалися до будинку національного театру Херсона, розбили портрет І.Я. Франка та бюст Т.Г. Шевченка⁷⁷⁷. В НУ та ОВЖК через спротив проросійських професорів так і не вдалося заснувати історико-українознавчі кафедри, але досягнення цього періоду виглядають досить масштабно: заснування кафедри історії західноруського права, запровадження лекційних курсів з історії України (Є.П. Трифільєв, Є.О. Загоровський) та української літератури (С.Г. Вілінський), відновлення спецкурсу з історії українського козацтва (лектор Є.О. Загоровський), численні курси для простолюду та вчителів з історії України російською та українською мовами в Одесі (зокрема, Народний університет), публікації численних статей з історії України в українській пресі, видання брошур.

Активність українських істориків кількох поколінь призвела до завершення процесу інституціоналізації історичної україністики з

⁷⁷³ Лекції // Вістник товариства «Просвіта» у Катеринославі. – 1917. – 11 черв. – № 12. – С. 2.

⁷⁷⁴ Гордиевский М. Универсализм Франка // Молодая Украина. – 1918. – № 13. – С. 2.

⁷⁷⁵ Яворницький Д. Народні основи в поезії Т. Г. Шевченка // Споживач. – 1920. – № 4. – С. 1–7.

⁷⁷⁶ М. Т. Франко, як піонер українського соціал-демократичного руху в Галичині // Вільне життя. – 1918. – 15 черв. – С. 3.

⁷⁷⁷ Цибуленко Л. М. Чернявський у суспільно-культурницькому житті Херсонщини [Електронний документ] // Scriptorium nostrum. – 2014. № 1. – С. 190–209. – Режим доступу : <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/viewFile/44/39>. – Назва з екрана.

запровадженням відповідних кафедр і курсів (до того ж україномовних) в Одеському інституті народної освіти у 1920-х рр.

Живильним джерелом поступу україністики був український національний рух, який діяв з опозиційних позицій щодо державницької російської історіографії, намагався розбудувати альтернативну систему установ і видань та шляхом індивідуального влиття членів «українізувати» неукраїнські інституції. Важливим чинником інституціоналізації був вплив на південноукраїнську ситуацію провідних істориків та товариств з інших частин України, зокрема, В.Б. Антоновича, Михайла та Олександра Грушевських, Д.І. Яворницького, НТШ, київської школи В.Б. Антоновича, УНТ. Цей процес відбувався на академічному та громадському рівнях, перебуваючи у тісному взаємозв'язку. В одеській україністиці виразними є два типи: 1) російськоцентричний (М.П. Смірнов, А.О. Скальковський, Г.І. Перетяткович, І.А. Линниченко); 2) україноцентричний (П.А. Іванов, О.І. Маркевич, М.Є. Слабченко, П.Г. Клепацький, О.С. Грушевський). Їх концептуальні підходи здебільшого були відлунням поглядів М. Грушевського, який, власне, і заклав у масштабах усієї України основи історичної україністики. Втім, виступи та праці одеситів відбивали цілком самобутні погляди, що сприяли утвердженню українсько-патріотичної візії історії. Вочевидь, саме праці представників другої групи є безпосередніми носіями традицій історичної україністики, адже саме вони розглядали Україну та український народ як суб'єкти історії. Увиразнення україноцентричного типу історико-україністичних студій втілювалось у прагненні істориків вийти поза межі краєзнавства та власної регіоналістики шляхом приділення уваги іншим українським землям, передусім Наддніпрянщині. Вплив одеської історіографії на загальноукраїнський історіографічний процес засвідчує поява на цих землях низки знакових праць (М.Є. Слабченка, П.Г. Клепацького та ін.). Дослідження козацької історії в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Катеринославі були одним з основних (поряд з антикознавством (Ольвія, скіфські кургани), дослідження історії цих міст з кінця XVIII – у XIX ст.) струменем місцевої історіографії, що дозволяв їй привертати увагу представників інших центрів, бути активними учасниками історіографічного процесу на півдні України, а іноді і ширше. Важливим чинником розвитку козакознавства був інтерес до цієї теми з боку аматорів історії, що, розуміючи історичне значення документальних та археологічних артефактів допомагали

історикам, передусім В.І. Гошкевичу, опрацювати та зберігати ці джерела.

У період Української революції Південна Україна була охоплена загальним процесом формування новітньої пам'яті українців про своїх національних героїв. Ватажки козаків, творці та очільники козацької держави Гетьманщини (П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Мазепа), постаті новітнього націєтворення, передусім Т. Шевченко та І. Франко, посіли першорядне місце в історіографічному процесі. У Катеринославі (Січеславі), Одесі, Херсоні відбувалися популярні лекції, видавалися брошури, газетні статті. Найактивнішими поширювачами популярної інформації про козацьких ватажків як героїв України були Д.І. Яворницький, В.О. Біднов, А.Ф. Кашенко.

4.3. Дослідження історії релігії та інших галузей духовної культури

Важливим здобутком історіографії є вже загальноприйняте уявлення про те, що в обсяг історичної науки входить не лише політична історія, але й історія усіх аспектів людського буття.

Попри секуляризаційні та атеїстичні тенденції⁷⁷⁸, велике значення для великої частки населення продовжувала відігравати релігія і, відповідно, привертати увагу в якості дослідницького об'єкта як з боку церковних діячів, так і світських істориків. Щоправда, і серед останніх помітний сегмент складали вихідці з середовища духовенства, або особи не байдужі до релігійних шукань. Зокрема, величезне значення релігія відігравала в особистих зв'язках та світогляді Д.І. Яворницького, котрий присвятив чільне місце у своїх студіях явищу козацької релігійності⁷⁷⁹. У не-університетському місті Катеринославі В.О. Біднов спромігся написати одну з найвидатніших книг з історії православної церкви, що з'явилася у південноукраїнській історіографії⁷⁸⁰.

Незважаючи на те, що в усіх культурних центрах Південної України існували прояви зацікавлення історією релігії, зокрема, у діяль-

⁷⁷⁸ Кузнецов В. Д. Об отношении к религии студентов высших учебных заведений России в конце XIX - начале XX вв. // Клио. Журнал для ученых. – 2006. – № 1. – С. 123–133.

⁷⁷⁹ Абросимова С. В. Яворницький і церква // Монастирський острів: Культурологічний журнал. – Дніпропетровськ, 1994. – № 1. – С. 121–128; Ульяновський В. Релігія і церква в житті та творчості Д. І. Яворницького // *Marra mundi*. – Львів, 1996. – С. 757–781; Перкова А.І. До питання взаємодій Д. І. Яворницького і служителів церкви (за епістолярною спадщиною вченого) // *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. – 2010. – Вип. 8. – С. 63–72.

⁷⁸⁰ Біднов В. О. Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum). – Катеринославо, 1908.

ності православного духовенства, лише Одеса завдяки функціонуванню тут НУ могла претендувати на те, аби перетворити цей напрямок досліджень у наукову галузь.

У житті одного з фундаторів історичної науки в Одесі М.М. Мурзакевича релігія відігравала значну роль. У написаній наприкінці свого життя на основі щоденникових записів автобіографії він зазначав, що ще під час навчання у семінарії він представив ректору чистописання, де була фраза Цицерона: «Тихими стопами гнів Бога крокує до помсти, але повільність винагороджує тяжкістю покарання». «Фраза эта, вбившаяся мне в голову, послужила мне в прочую мою жизнь нравственною уздою. Закон нравственного возмездия, непременно следуемого за всякою сделанною гадостью и низостью, сделался моим догматом», - наголошував історик⁷⁸¹. Він неодноразово показував на конкретних прикладах дію цього імперативу. Наприклад, розповідаючи про відвідування Троїце-Сергієвої лаври він згадував, як його обурило те, що монах брав гроші за показ різниці. Православний ригоризм М.М. Мурзакевича, вірогідно, зумовив його негативне ставлення до колег, які були католиками або зазнали впливу католицької культури – абата Ніколя (одного з засновників Рішельєвського ліцею), історика А.О. Скальковського, інвективи проти євреїв (у щоденникових записах). З іншого боку, саме релігійна складова свідомості дозволила науковцю стати одним із засновників церковно-історичних досліджень в Україні⁷⁸².

На поч. ХХ ст., за згадкою Л.Р. Когана, серед студентів-істориків та філологів НУ був поширений інтерес до містики та спиритизму⁷⁸³. І це не зважаючи на те, що викладачі богослов'я та історії церкви докладали чимало зусиль для пробудження релігійного почуття. Так, О.І. Маркевич згадував про лекції М.К. Павловського як такі, що «будили, штовхали, мою релігійну свідомість»⁷⁸⁴. Рання релігійність відзначала Г.В. Флоровського. Про О.А. Павловського студенти згадували як про людину глибоко релігійну, який твердо пам'ятав заповіт «Хай ліва рука не знає того, що робить права»⁷⁸⁵. Це підтверджують

⁷⁸¹ Мурзакевич Н. Н. Автобиография. – СПб., 1886. – С. 28.

⁷⁸² Див. напр.: Мурзакевич Н.Н. Обзор православной епархии тех мест, которые составляют ныне Новороссийский край и Бессарабию // Новороссийский календарь на 1848 год.– Одесса, 1847. – С. 372–382.

⁷⁸³ ВР РНБ. – Ф. 1035. – Спр. 42. – Арк. 95.

⁷⁸⁴ Новороссийский университет в воспоминаниях современников. – С. 32.

⁷⁸⁵ Новороссийский университет в воспоминаниях современников. – С. 146.

і актові матеріали, в яких він названий дуже релігійною людиною, частим відвідувачем церковних богослужінь⁷⁸⁶. І.А. Линниченко називав найважливішою книгою для себе Євангеліє, що навчило його жити не лише для самого себе⁷⁸⁷.

Історія релігії була розсереджена у діяльності викладачів більшості гуманітарних кафедр. Аналіз міфологічних сюжетів у літературі містили лекції та роботи В.М. Мочульського⁷⁸⁸, С.Г. Вілінського, О.В. Ристенка, О.І. Кірпічникова, С.Д. Пападімітріу, В.М. Істрина, мистецтві – О.А. Павловського, Н.П. Кондакова, Л.Ф. Воеводського, О.В. Нікітського, Е.Р. Штерна.

Головним чином викладачі НУ були зосереджені на викладанні та дослідженні історії християнських конфесій. Головними центрами викладання та дослідження історії релігії та церкви в НУ були кафедри церковної історії (у структурі історико-філологічного факультету), за змістом – фактично історії християнської, особливо, російської, церкви та богослов'я (читалось всім студентам християнам) та канонічного права (юридичний факультет). Першорядна увага приділялася вивченню історії православ'я та дещо меншою мірою католицизму.

Перша зі згаданих кафедр була представлена протоієреєм В.М. Войтковським (роки викладання – 1865–1888), який згодом зосередився виключно на богослов'ї, М.Х. Красносельцевим, який намагався перетворити предмет історії церкви на суто наукову дисципліну, що була б більш пов'язана зі світською історією, аніж з богослов'ям. Головним засобом такого перевтілення він вважав археологічні дослідження, які до того ж дозволять більше дізнатися про побут церкви⁷⁸⁹. У 1900–1920 рр. на цій кафедрі викладав вихованець Московської духовної академії О.П. Доброклонський. У 1919–1920 рр. його колегами були приват-доценти С.В. Троїцький, вихованець пітерської школи, та колишній професор Київської духовної академії М.С. Гроссу. 1 травня 1920 р. кафедра історії церкви НУ була скасована⁷⁹⁰. Викладачі кафедри читали курс для студентів історичного відділення.

⁷⁸⁶ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 12. – Спр. 1056. – Арк. 49.

⁷⁸⁷ ДААРК. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 83.

⁷⁸⁸ Мочульский В.Н. Слова и поучения, направленные против языческих верований и обрядов: К быт. истории болгар. - Одесса, 1903.

⁷⁸⁹ Красносельцев Н. О значении археологических открытий для обработки древней церковной истории. – Одесса, 1889.

⁷⁹⁰ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 12. – Спр. 125. – Арк. 234.

Окрім основного курсу, викладання передбачало спецкурси. Зокрема, В.М. Войтковський читав для II курсу спецкурс «Історія церкви у зв'язку з Реформацією її на Заході», О.П. Доброклонський – «Історія духовного стану у Росії», С.В. Троїцький – «Православний слов'янський Схід перед початком останньої війни».

У проханні до О.П. Доброклонського студенти зазначали, що «курс истории русской церкви является для студентов одним из самых серьезных и требующих особенного труда и времени»⁷⁹¹. О.П. Доброклонський мав репутацію дуже суворого екзаменатора. Разом з поширенням атеїстичних настроїв, це не сприяло зростанню популярності курсу серед студентів. На семінарі у М.Х. Красносельцева працювало лише 6 осіб. До середини 1910-х рр. О.П. Доброклонський взагалі не вів семінарів. У 1915 р. він з очевидним розчаруванням зазначав, що на необов'язковому семінарії з історії церкви лише декілька студентів вивчали під його керівництвом пам'ятки російського церковного права. На його пропозицію взяти реферати ніхто не зреагував⁷⁹². Так само ніхто не взявся за виконання медальної роботи «Греко-східне монашество в історії книжкового перепису». Щоправда, джерела зафіксували факт виконання студентами під керівництвом О.П. Доброклонського робіт на теми «Монастирська реформа у царювання Петра Великого», «Історія розподілу руської митрополії на північно-східну та південно-західну». Однак кафедра церковної історії не змогла підготувати жодного спеціаліста з історико-релігійної проблематики, хоча, безумовно, мала певний вплив на формування відповідних знань у студентів, зокрема, П.М. Біцилли та Г.В. Флоровського.

Лише останній представник кафедри богослов'я у 1900–1920 рр. протоієрей О.М. Клітін проявляв помітний інтерес до історичної тематики. За відгуком декана історико-філологічного факультету, викладання священика не мало конфесійного характеру⁷⁹³.

У 1908 р. О.М. Клітін надіслав до Ради професорів заяву, у якій вимагав закріпити за ним певну аудиторію та припинити ставити у розкладі одночасно лекції з богослов'я та спецкурси з інших предметів. Саме недоліками розкладу лектор пояснював присутність на

⁷⁹¹ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2660. – Арк. 76.

⁷⁹² Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1915 г. – Одесса, 1916. – С. 141.

⁷⁹³ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2051. – Арк. 102.

його останній лекцій лише одного студента. Звичайно, проблема була дещо глибше. Спогади Л.Р. Когана дають підстави вважати, що обидва професори цінували обізнаність студентів та не уникали відвертих розмов з ними⁷⁹⁴.

Закликаючи вдосконалити викладання Закону Божого у середній та вищій школах, О.М. Клітін втім не вважав, що саме по собі викладання Святого Писання позбавляє від невір'я, соціалізму та нігілізму. Незважаючи на критику теорій Спенсера та Дарвіна, О.М. Клітін як дослідник використав деякі постулати позитивістської методології наукових досліджень: міждисциплінарність, еволюціонізм (релігія розвивається від нижчих форм до вищих), порівняльний аналіз, закономірність історико-релігійних явищ («завдання історії релігії – порівняльне співставлення вірувань різних народів світу і з'ясування цим шляхом законів історичного розвитку релігійних вірувань»), перевага фактологічних побудов над суто теоретичними, апіорними.

У низці виступів та брошур О.М. Клітін відзначав занепад моральності у суспільстві, вважаючи, що це, зокрема, викликає підвищення випадків самогубства. Сучасне йому суспільство він критикував за відсутність осіб, що були б здатні взяти на себе відповідальність. Він зазначав, що руські люди ще не досягли того ступеню виховання та освіти, аби поважати людей освіти та науки, охороняти їхнє життя. Головною причиною цього він вважав самолюбство людини. О.М. Клітін заперечував новомодні вчення про безсенсовість життя, політизацію релігії. На його думку, «грядущий хам» претендує на місце боголюдини⁷⁹⁵. Професор намагався запобігати поширенню радикальних вчень й у більш практичний спосіб – на його квартирі навколо його сина певний час збирався гурток дітей одеських професорів-консерваторів⁷⁹⁶. Попри загально науковий тон, основна праця О.М. Клітіна про історію релігій мала й яскраве ідеологічне забарвлення. Автор полемізував з противниками визнання богослов'я наукою, еволюціоністами та натурфілософами, які вважали, що релігія з'явилась раніше цивілізації і з часом наука та цивілізація мають замінити релігію. Він наполягав, що лише християнство є вищою формою релігії, єдина істина віра.

⁷⁹⁴ ВРРНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 89–94.

⁷⁹⁵ Клітин А. Краткое слово о религиозной личности нашего времени. – Одесса, 1905; Клітин А. Пять слов. – Одесса, 1909; Клітин А. Памяти министра народного просвещения Н.П. Боголепова. – Одесса, 1901; Клітин А. Страх смерти. – Одесса, 1915; Клітин А. Личность божества. – Одесса, 1909.

⁷⁹⁶ Боря Клітин. – Одесса, 1910. – С. 21.

Великою активністю в галузі вивчення історії середньовічного православ'я відзначалися професори юридичного факультету, каноністи О.С. Павлов, О.І. Алмазов, історик права О.Я. Шпаков, який присвятив свої дисертації дослідженню виникнення Московського патріархату. Головна увага цих вчених була зосереджена на історії взаємин між державою та церквою. Від березня 1919 р. відомий професор Київського університету П.П. Соколов читав на юрфаці НУ курс «Історія та теорія відносин між державою та церквою»⁷⁹⁷.

Дуже важливий внесок у розгортання історико-релігієзнавчих студій в Одесі зробив формально філолог, але й не меншою мірою історик, М.Г. Попруженко. До пріоритетних для нього тем належало богомільство. На семінаріях цього професора студенти аналізували джерела з історії богомільства. Вінцем цих студій слід визнати роботу одного зі студентів М.Г. Попруженка, Івана Кузнецова, який отримав золоту медаль за роботу присвячену історії богомільського руху в Болгарії за часів середньовіччя. Одного разу був заслуханий реферат на тему «Хрещення чехів». Згаданий С.Г. Вільнський у роки свого студентства отримав золоту медаль за твір «Життя та діяльність старця Артемія 16 ст.».

Про розмаїття релігієзнавчих інтересів низки студентів цих викладачів свідчать теми рефератів, кандидатських та медальних праць. Золоті медалі за твори «Християнство у перші три століття у домі Цезаря» та «Початок розколу у Францисканському ордені» отримали відповідно В. Шведов та у майбутньому видатний медієвіст О.Л. Вайнштейн. Працю останнього було вирішено частково оприлюднити у Записках НУ⁷⁹⁸. Студенти з різною мірою успішності готували реферати на теми «Католицьке духовенство у Франції у період революції», «І. Лойола в обстановці свого часу» та кандидатські дисертації «Короткий нарис історичної долі Базилянського Ордену», «Виникнення руського розколу», «Історія піднесення та падіння патріарха Нікона», «Монашеські ідеали у домонгольський період», «Дослідження про ересі жидовствуючих, Бакшина та Косого», «Доля папської влади в Австрії та Франції наприкінці минулого століття та на початку нинішнього», «Суд над патріархом Ніконом», «Політичне та громадське значення духовенства у домонгольський період».

Досить слабо релігієзнавчий аспект простежується у діяльності викладачів кафедри руської історії. Можливо саме тому випускник

⁷⁹⁷ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 12. – Спр. 125. – Арк. 115.

⁷⁹⁸ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 12. – Спр. 2560. – Арк. 21–22.

цієї кафедри С.Л. Авалиані зауважив, що «у нас в жодній іншій галузі знання не відчувається такого величезного пробілу, скажемо відверто нецтва, як у галузі історії релігії»⁷⁹⁹. Унікальними для кафедри філософії були перші історико-релігієзнавчі студії в подальшому видатного богослова та філософа Г.В. Флоровського. Історико-релігієзнавчі дослідження стимулювало функціонування ІФТ та ОБТ, в яких брали активну участь майже всі згадані професори і на засіданнях яких також часто лунали відповідні доповіді, що згодом оформлювалися у публікації на сторінках видань товариств.

Позаяк на ОВЖК викладав майже весь викладацький склад НУ за подібною програмою та структурою, курсистки також отримали можливість ознайомитися з історико-релігієзнавчими аспектами. Вони підготували реферати «Патріарх Філарет», «Кардинал Мазарині», під керівництвом Є.М. Щепкіна розбирали латиномовні правила Св. Бенедикта та інші питання з історії східного чернецтва, П.М. Біцилли вивчали «Божественну комедію» Данте як джерело з історії папства, у С.Г. Вілінського аналізували праці істориків про Св. Дмитра Ростовського та протопопа Аввакума. Виключенням серед цієї когорти викладачів є медієвіст І.М. Бондаренко, який отримав можливість викладати на ОВЖК, але не в НУ з огляду на свою «політичну неблагонадійність». У вступній лекції на ОВЖК І.М. Бондаренко, зокрема, підкреслив свою незгоду з марксистами у питанні про значення церкви за доби середньовіччя. На його думку, підкріплену посиланнями на праці Р. Ейкена та Є.М. Трубецького, католицька церква була не регресивним явищем, а навпаки єдиним чинником об'єднання та просвітництва «дикого суспільства» доби «темного як ніч зоряна» середньовіччя⁸⁰⁰.

Серед багатокультурного та поліконфесійного населення Одеси помітними були протестанти, передусім, німці. Центрами общин були протестантські церкви. У південноукраїнських губерніях, центром яких була Одеса, існувало багато протестантських колоній. Ці умови стимулювали дослідження найновішої гілки християнства – протекстантизму.

Перші дослідження одного з аспектів Реформації з'явилися на кафедрі філософії. Її професор Р.В. Орбинський наприкінці 1860-х рр.

⁷⁹⁹ Авалиани С. Л. Рец. на: С. Рейнак Орфей // Исторический вестник. – 1911. – № 10. – С. 360.

⁸⁰⁰ Бондаренко І. М. Характеристика середніх віків // Літературно-науковий вістник. – 1911. – Т. 56. – С. 53.

опублікував працю про англійських деїстів, яких можна розглядати як один з проявів поширення протестантського світогляду⁸⁰¹.

Яскравіше тема Реформації була відбита у праці доцента кафедри слов'янської філології О.О. Кочубинського. У 1873 р. він захистив дисертацію на ступінь магістра слов'янської філології, присвячену центральноєвропейському прояву Реформації – руху чеських протестантів Общини чеських братів на початку XVII ст.⁸⁰². Ставлення одеського історика до предмету свого дослідження – суто позитивне. Це було суголосно його послідовно слов'янофільським, антизахідним, антикатолицьким переконанням, яким він був відданий все своє життя. Таким чином, протестанти-слов'яни поставали в нього як носії слов'янських чеснот. Недаремно він протиставляв чеських протестантів-демократів, лютеранам-аристократам. Праця отримала позитивні відгуки з боку чеських та інших колег, наприклад, знаменитого академіка К. Іречека. Надалі О.О. Кочубинський майже не звертався до цієї теми. Він прочитав публічну лекцію про видатного чеського педагога, носія протестантської етики Я.-А. Каменського та надрукував оригінальний текст-спогади про своє перебування у землях, де колись діяли описані ним чехи-протестанти⁸⁰³.

Першим, з числа викладачів кафедри загальної історії, хто більш повноцінно приділив увагу протестантизму, був вихованець цієї кафедри та її доцент Г.О. Афанасьєв. У своїх популярних лекціях з історії Європи, що мали великий успіх в слухачів, він висвітлював діяльність Марії Стюарт, де не міг оминати і тему ідейної боротьби, та становище гугенотів у Франції. Г.О. Афанасьєв прагнув довести на історичному матеріалі моральний ліберальний постулат про кривавість та шкідливість релігійних конфліктів. З іншого боку, він вважав, що саме пройшовши кризу ці складні випробування, Європа виховала в собі толерантність⁸⁰⁴.

Після переїзду Г.О. Афанасьєва до Києва НУ отримав «компенсацію» у вигляді лютеранина, випускника Московського університету,

⁸⁰¹ Орбинский Р. В. Английские деисты XVII и XVIII столетий // ЗИНУ. – Одесса, 1868. – Т. 3. – Вып. 1.

⁸⁰² Кочубинский А. А. Братья-подобои и чешские католики в начале XVII века. – Одесса, 1873.

⁸⁰³ Кочубинский А. А. В краю бывших еретиков // Исторический вестник. – 1882. – Т. 9. – № 8. – С. 355–379.

⁸⁰⁴ Афанасьев Г. Е. Гугеноты при Людовике XIV. – Одесса, 1895; Афанасьев Г. Е. Две публичные лекции о Марии Стюарт. – Одесса, 1889.

учня В.І. Герье, Р.Ю. Віппера, який викладав тут від середини 1894 р. – до середини 1897 р. До Одеси він приїхав відразу після захисту своєї магістерської дисертації в альма-матер «Церква та держава у Женеві XVI ст. за доби кальвінізму», що надало йому статус одного з провідних спеціалістів з історії Реформації у Російській імперії.

В Одесі Р.Ю. Віппер продовжував дослідження Реформації. В контексті питання про генезу реформаційного руху слід розглядати його велику статтю про «Утопію» Томаса Мора, що була перед тим виголошена як популярна, публічна, лекція в Одесі та надрукована у міській газеті. Є.В. Тарле, автор наступної в російській історіографії (1901 р.), великої праці про «Утопію», стаття-лекція Р.Ю. Віппера була «блискуча, дає все, що тільки може дати лекція науковця, який має в однаково високій мірі знаннями та даром викладу»⁸⁰⁵. Р.Ю. Віппер зауважував, що у творі, що був написаний до Реформації, Т. Мор окреслив принципи існування церкви та релігії на основі принципів терпимості, які сам же і порушив пізніше в реальному житті, як були порушені і усі мирні принципи Утопії у подальшу добу релігійних війн⁸⁰⁶.

Свої погляди на Ж. Кальвіна та кальвінізм, М. Лютера Р.Ю. Віппер висловив у своїх статтях одеського періоду, опублікованих в авторитетному та загальнопоширеному виданні енциклопедії Брокгауз та Ефрон⁸⁰⁷. Р.Ю. Віпперу належала й невелика стаття про протестантизм, що була доповненням до великої статті М.І. Карєєва «Реформація». З двох лідерів Реформації, Р. Ю. Віппер назвав великим лише М. Лютера. Проте, створений ним образ М. Лютера далекий від ідеалізації. Консервативний, антиреформаторський поворот М. Лютера після Селянської війни у Німеччині, історик вважав діями, що сприяли розколу руху. В його діяльності він бачив відчутне відлуння середньовічних догматиків, а в його поглядах та діях вбачав відсутність системності. Ще суворішими були оцінки Ж. Кальвіна. Р.Ю. Віппер наголошував, що Ж. Кальвін «безумовно, перший у протестантському таборі увів у принцип переслідування єретиків та дав йому найбільш різке формулювання. Страта Серветта знаменує собою завер-

⁸⁰⁵ Тарле Е.В. Сочинения в двенадцати томах. – Т. I. – М., 1957. – С. 225.

⁸⁰⁶ Віппер Р. Утопия Томаса Мора // Мир Божий. – 1896. – № 3. – С. 18.

⁸⁰⁷ Віппер Р. Ю. Кальвинизм. Кальвин // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. XIV. – СПб., 1895. – С. 100-107; Віппер Р. Ю. Лютер // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. XVIII. – СПб., 1896. – С. 258-263.

шення протестантизму як церкви та розрив його з просвітницькими ідеями доби – і водночас відкриває період кривавих зіткнень за віру». Як і щодо М. Лютера, Р.Ю. Віппер наголошував на дистанціюванні Ж. Кальвіна від мас. У статті про кальвінізм Р.Ю. Віппер зауважував, що найбільш різко виступаючи проти католицизму, кальвінізм, проте, перейняв середньовічні, суворі, принципи існування та виокремив регіональні особливості історії кальвінізму в Європі.

У розлогій і водночас насиченій самостійними зауваженнями рецензії на праці французьких та німецьких колег, присвячених політичним теоріям у Франції у добу релігійних війн у XVI ст. одеський професор висловив спостереження щодо спільностей та розбіжностей між католицьким та протестантським вченнями в ідеологічних питаннях. Зокрема, автор зауважив, як вчення про спротив владі, верховенство народних представників, еволюціонувало в реформаторів у теократизм⁸⁰⁸. Ґрунтовна обізнаність з періодом XVI ст. дала підстави Р.Ю. Віпперу надрукувати серію статей, в яких він створив загальний образ розвитку Європи у століття Реформації⁸⁰⁹. Він пов'язав різні явища (економічні, культурні, соціальні, правові та релігійні), аби на широкому тлі продемонструвати генезу Реформації. Безпосередньо Реформації була присвячена частина, опублікована у травневому номері.

В останнє двадцятиріччя історії НУ в його стінах викладали декілька професорів, що зверталися до теми Реформації у своїх наукових працях. Йдеться про вихованця петербурзької школи істориків, лютеранина, професора кафедри загальної історії В.Е. Крусмана та вихованця Московського та західноєвропейських університетів, з досвідом викладання аж у Владивостоці, професора кафедри енциклопедії та історії філософії права юридичного факультету К.О. Кузнецова. Спільними рисами обох вчених були їх західницькі громадські погляди, схильність до теоретичних узагальнень та зацікавлення історією Англії пізньосередньовічного та ранньомодерного часу.

В.Е. Крусман присвятив свою велику роботу дослідженню взаємовпливу італійських та англійських гуманістів⁸¹⁰. У роботі він також

⁸⁰⁸ Віппер Р.Ю. Политические теории во Франции в эпоху религиозных войн // ЖМПН. – Ч. CCCVI. – Август. – СПб., 1896. – С. 285.

⁸⁰⁹ Віппер Р.Ю. Общество, государство, культура XVI в. на Западе // Мир Божий. – 1897. – Вып. 2–5, 7.

⁸¹⁰ Крусман В.Э. Грань между средневековой и новой историями Пути науки: введение в исто-

торкнувся питання про зв'язок Гуманізму та Реформації. Порівнюючи ставлення інтелектуалів-гуманістів до Реформації, В.Е. Крусман зауважив, що у Німеччині Реформація була народним рухом, що відлякувало від неї багатьох інтелігентів. Натомість в Англії процес був більш державно-аристократичний і тому на боці Реформації були майже усі гуманісти⁸¹¹. У пізнішому тексті В.Е. Крусман називав Гуманізм та Реформацію двома сестрами, які породжені середньовіччям. Погляд на Реформацію як дітище Ренесансу він вважав не правильним, як і думку про те, що Реформація завершила Ренесанс, адже робота гуманістів тривала і за цієї доби⁸¹².

У праці, в якій Реформація була згадана у назві, К.О. Кузнецов мав на меті простежити становлення ідеї новітніх суспільства та державності шляхом, за його виразом, «історико-філософського синтезу». Серед іншого, професор використав працю Р.Ю. Віппера про Ж. Кальвіна. Зокрема, вчений показав як Реформація сприяла підриву ідеї божественної влади королів та праву на повстання проти тиранії. Власне, як і В.Е. Крусман, автор наполягав на зв'язку епох, їх нерозривності, тягlostі. Просвітництво, на його думку, було завершенням процесу розкріпачення особистості, що започаткувала Реформація⁸¹³.

Останнім відлунням студій, присвячених Реформації, що були пов'язані з традиціями НУ, була публікація 1924 р. в одеському науковому журналі одного з учнів Є.М. Щепкіна К.П. Добролюбського. Надалі він звертався лише до актуальної в СРСР тематики Французької революції і відомий саме у цій якості, і напевно саме тому ця публікація часто залишається поза увагою дослідників. К.П. Добролюбський присвятив свою статтю дослідженню поглядів англійського священика першої половини XV ст., канцлера Оксфордського університету, Томасу Гаскойну (1403–1458), а саме критиці ним тогочасної англійської церкви⁸¹⁴. Хоча наведений матеріал вочевидь

рическое знание: сборник статей проф. Крусмана, Дурденевского, Булаховского и Казанского. – Пермь, 1918. – С. 23–38.

⁸¹¹ Крусман В.Э. На заре английского гуманизма: Английские корреспонденты первых итальянских гуманистов в ближайшей своей обстановке. – Одесса, 1915. – С. 585.

⁸¹² Крусман В.Э. Грань между средневековой и новой историей Пути науки: введение в историческое знание: сборник статей проф. Крусмана, Дурденевского, Булаховского и Казанского. – Пермь, 1918. – С. 35–36.

⁸¹³ Кузнецов К.А. Идея современного общества и государства. 1. От Реформации до Реставрации. – Одесса, 1919. – С. 62.

⁸¹⁴ Добролюбский К.П. Недостатки английской церкви половины XV века в изображении ее представителя // Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. – Вып. 7. – Одесса, 1924.

перегукувався з питанням про витоки Реформації, автор не осмислив його у цій площині, зосередившись на критиці ним церкви як такої, що ясна річ перекидувало місток у майбутню атеїстичну лідературу, що замінила собою релігієзнавство в СРСР.

Більш потужно, аніж у наукових дослідженнях, тема Реформації була присутня під час навчального процесу. В.М. Войтковський читав для II курсу спецкурс «Історія церкви у зв'язку з Реформацією її на Заході». На кафедрі загальної історії професор П.К. Брун на лекціях намагався виховати в студентів критичне ставлення до історичних фактів, вміння їх пояснювати. Зокрема, допитувався про вплив Реформації на історію людства, але студенти йому розказували лише про факти⁸¹⁵.

М.Я. Грот у своїх лекціях наголошував, що протестантизм був важливим чинником трансформації філософії та науки у вільну думку від церковної догматики. Щоправда професор не піддав цю тезу докладному аналізу⁸¹⁶.

У перший рік ХХ ст. професор Є.М. Щепкін викладав по дві години на тиждень студентам історичного відділення курс «Нова історія: доба Відродження та Реформації». В подальшому, звільнений з університету за політичну діяльність, Є.М. Щепкін читав аналогічні лекції на ОВЖК. Він звертав увагу на три основних явища XVII ст.: єзуїтизм, кальвінізм та англійське сектантство. Кальвінізм був обраний як найважливіший напрямок протестантизму, адже він перетворився на міжнародну релігію⁸¹⁷. Є.М. Щепкін заперечував аристократизм Ж. Кальвіна на основі ретельного аналізу еволюції його поглядів.

В.Е. Крусман читав в НУ та на ОВЖК курси присвячені історії Реформації та Контрреформації. Найбільш оригінальним виглядає курс, в якому В.Е. Крусман поглиблював витоки Реформації, називаючи цими подіями події класичного середньовіччя: XII–XIII ст. На

– С. 28–36.

⁸¹⁵ Профессоры братья Бруны (и воспоминаний М.А. Филиппова) // Русская старина. – 1898. Т. 93. - № 1. – С. 115.

⁸¹⁶ Напередодні апогею: одеські роки філософа і психолога – професора Миколи Яковича Грота (1883-1886) / В. І. Подшивалкіна, І. В. Голубович, М.О. Подрезова, В. М. Хмарський, О.Є. Музичко; упоряд.: В. В. Самодурова, О. С. Мурашко. – Одеса, 2016. – С. 161.

⁸¹⁷ Щепкин Е. Н. Курс новой истории (XVII в. Политическая история Англии), составленный слушательницами 4-го курса Историко-филологического факультета Одесских высших женских курсов под редакцией профессора Е. Н. Щепкина. 1907-08 академ. год. – С. 27.

семінарах цього професора студенти доповідали на теми «Початкова стадія французької Реформації», «Переслідування лютеран в Нідерландах у XVI ст.», «Вплив гуситських ідей на німецьку реформацію», «Гус та гусити». Один з рефератів про Я. Гуса прочитав у подальшому відомий український історик П.Г. Клепацький. Декілька рефератів було прочитано про контрреформаційний щодо протестантів і реформаційний щодо внутрішнього розвитку католицької церкви рух єзуїтів. В осінньому півріччі 1915/1916 рр. під керівництвом В.Е. Крусмана студенти вивчали становище англійської церкви напередодні реформації шляхом студіювання церковно-політичних мемуарів канцлера Оксфордського університету Томаса Гаскойня⁸¹⁸.

Під впливом О.О. Кочубинського чеський студент Ярослав Гейдук написав працю про гуситський рух та його продовжувачів у Чехії⁸¹⁹. У 1914 р. на семінарі в професора М.Г. Попруженка (дослідника протопротестантського руху богомилів) у подальшому відомий одеський історик-україніст Ф.О. Петрунь доповів про Петра Хельчицького. Інший студент у 1911 р. доповів про Реформацію у Польщі.

Частина науковців закономірно шукала витоки християнства як основи європейської цивілізації у міфологічно-язичницькій добі первісно-античних часів. Найпотужніше такі дослідження були представлені на кафедрі класичної словесності, що була головним осередком антикознавства. Історію античної міфології плідно вивчали Л.Ф. Воеводський⁸²⁰, В.М. Пірогов⁸²¹, Є.Г. Кагаров⁸²². Деякі праці Є.Г. Кагарова висвітлювали релігійні погляди давньогрецьких філософів і, таким чином, торкалися питань історії філософії⁸²³. Головним чином, цих істориків цікавили загальні тенденції формування міфо-

⁸¹⁸ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1915 г. – Одесса, 1916. – С. 137.

⁸¹⁹ Гейдук Я. Ф. Начало сознательной народной жизни чешского народа и магистр Иоанн Рокищанский, избранный архиепископ гуситов. – Одесса, 1886.

⁸²⁰ Воеводский Л.Ф. Этологические и мифологические заметки. Чаши из человеческих черепов и тому подобные примеры утилизации трупа. – Одесса, 1877. Воеводский Л. Ф. Каннибализм в греческих мифах: Опыт по истории развития нравственности. - Санкт-Петербург, 1874; Введение в мифологию Одиссеи. – Ч. 1. – Одесса, 1881. – Ч. 1.

⁸²¹ Пирогов В. Н. Семасиологические и археологические темы по истории первобытной культуры. – Одесса, 1887.

⁸²² Кагаров Е. Г. Современные теории происхождения религии и мифов : (Докл., чит. в заседании Ист.-филол. о-ва при Новорос. ун-те 26 апр. 1908 г.). – Одесса, 1908.

⁸²³ Кагаров Е. Л. Эсхил, как религиозный мыслитель. – Киев, 1908; Кагаров Е.Л. Очерк религиозных воззрений Софокла. – Киев, 1909.

логії. Л.Ф. Воеводський був прихильником погляду на міф як пережиток попередніх первісних уявлень та солярних культів.

У 1910 р. О.М. Клітін видав в Одесі свою фундаментальну працю з історії релігії. У цій праці та лекційних курсах він приділяв увагу витокам релігії, зокрема, в «некультурних» народів⁸²⁴. В останні роки існування НУ О.М. Клітін читав студентам 1 та 2 курсів курс «Очерки по истории религий», в якому вперше вийшов за рамки історії християнської церкви, починаючи виклад від первісних вірувань.

Як місто на перетині Сходу та Заходу, зі значним орієнтальним компонентом в етнічній мозаїці та зв'язках, Одеса закономірно стала центром вивчення східних релігій. Основним осередком цих студій була кафедра порівняльного мовознавства та санскриту. У 1887 р. випускник НУ Д.М. Овсянико-Куликовський захистив докторську дисертацію «До історії культу вогню у індусів в епоху Вед». 22 квітня 1915 р. у великій університетській аудиторії приват-доцент І.М. Малінін прочитав публічну лекцію на користь злиднених студентів «Філософські шукання Індії». Лекція мала великий успіх, принісши у касу опікувства про злиднених студентів 522 рублі⁸²⁵.

У згаданій праці О.М. Клітін головну увагу приділив релігіям так званих культурних народів: Давнього Єгипту та євреїв як передвісників християнства. В теоретичному сенсі автор не був оригінальним; він перебував під впливом видатного німецького історика релігії Макса Мюллера.

Першим спеціально до вивчення давньоєгипетської релігії звернувся вже згаданий Є.Г. Кагаров, який у брошурі скомпілював основні відомості тогочасної науки⁸²⁶. В останні роки існування НУ на кафедрі загальної історії зусиллями учня академіка Б.О. Турасва О.Л. Коцейовського було вперше налагоджено викладання та дослідження релігії Сходу, головним чином, Давнього Єгипту. Один зі спецкурсів було присвячено давньоєгипетській релігії. Цій же темі була присвячена магістерська дисертація О.Л. Коцейовського про тексти пірамід, котра не втратила своєї цінності і тепер⁸²⁷. На засіданнях Одеського відділення Імператорського товариства сходознавства

⁸²⁴ *Клітін А.* История религии. Опыт историко-богословского исследования. – Одесса, 1910.

⁸²⁵ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1915 год. – Одесса, 1916. – С. 382.

⁸²⁶ Кагаров Е. Г. Религия древнего Египта. – СПб, 1906.

⁸²⁷ Коцейовский А. Тексты пирамид // Записки историко-филологического факультета Новороссийского университета. – 1917. – Т. 14. – 185 с.

О.Л. Коцейовський виголосив доповіді «Релігійна сторона влади фараонів та тексти пірамід»⁸²⁸.

Після Лютневої революції 1917 р. до НУ увагу історії іудаїзму приділяв Й.Л. Клаузнер, який також викладав на ОВЖК⁸²⁹. Таким чином, в стінах одеського університету в одному з найбільших єврейських центрів Європи вперше відбулася інституціоналізація іудаїки⁸³⁰.

Парадоксально мало уваги викладачів НУ привернули такі світові релігії як буддизм та іслам. Представник кафедри загальної історії І.І. Іванов у 1907 р. видав популярну компілятивну книгу «Будда і буддизм». Один зі спецкурсів О.Л. Коцейовського мав промовисту назву «Магомет». Єдина спеціальна узагальнююча праця про іслам з коротким викладом його історії належить професору кафедри богослов'я О.М. Кудрявцеву⁸³¹. Проте автор більше переймався полемічно-богословськими аспектами.

Одеса була центром не лише академічного релігієзнавства. Серед можливих численних прикладів назвемо священика І.Х. Стрельбицького, у великому творчому доробку якого є унікальні для південноукраїнського регіону дослідження історії Греко-католицької церкви⁸³². Перебуваючи у межах традиційно-негативного православного підходу до Унії, цей автор, тим не менше, підійшов ґрунтовно до своєї теми, опрацювавши значну джерельну базу.

Протоіерей Спасо-Преображенського собору С.В. Петровський наприкінці 1909 р. у своїй альма-матер Санкт-Петербурзькій Духовній Академії за результатами успішного захисту дисертації здобув науковий ступінь магістра богослов'я. Він належав до найбільш активних одеських громадських, педагогічних та наукових діячів. У першому аспекті він передусім виступав як член багатьох громадських товариств, зокрема, Православного Палестинського.

Серед його книжок, що були видані окремо, головним чином набула відомості праця про історію Одеського Спасо-Преображенського собору та згадані видання з історії Києва. Дві книги С.В. Петровсько-

⁸²⁸ ДАОО, ф. 45, оп. 1/1, спр. 875, арк. 11; спр. 149, арк. 1-10; оп. 4, спр. 2648, арк. 15 зв.

⁸²⁹ ДАОО, ф. 334, оп. 5, спр. 7658, арк. 53; ф. 45, оп. 19, спр. 111, арк. 125.

⁸³⁰ ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр. 7658, арк. 53; спр. 7539, арк. 110.

⁸³¹ Кудрявцев А. Н. Мохаммеданская религия в ее происхождении, существе и отношении к религии христианской: Публ. лекция, чит. 3 окт. 1876 г. в пользу славян Балканск. полуострова. – Одесса, 1876. – С. 2–8.

⁸³² Стрельбицкий И. Униатские церковные соборы с конца XVI века до воссоединения униатов с православною церквью: исторический очерк, Изд. 2-е. – Одесса, 1891.

го, що були присвячені київським Святиням, були видані на високому поліграфічному рівні у видавництві Ю.І. Фесенка. Найпопулярніша з них, з описом основних Святинь, мала 7 перевидань⁸³³.

Ще один виразний напрямок історико-культурних досліджень, частково пов'язаних з релігієзнавством, становить історія мистецтва. Розкопки культових та побутових споруд та інших матеріальних артефактів, що пов'язані з ними, були одним з перших напрямків в історичній науці Європи та, великою мірою, рушійною силою її подальшого розвитку, стимулювали громадський інтерес до неї (згадаймо, про відкриття руїн Трої Г. Шліманом).

У першій пол. XIX ст. інтерес до історії античної архітектури давньогрецьких полісів Північного Причорномор'я був започаткований у працях місцевих засновників історичної науки – І.П. Бларамберга, П.О. Дюбрюкса, І.О. Стемповського, А.Б. Ашика, П.І. Кеппена. Зусиллями передусім цих, а також низки інших вчених були розкопані, описані руїни будівель у Боспорському царстві. Історико-архітектурні аспекти цікавили не лише вчених-археологів, але й ширше коло осіб. Так, градоначальник Одеси О.І. Льовшин здійснив подорож до славетних Помпей та пізніше видав книгу з докладним описом відкопаних та реконструйованих споруд міста⁸³⁴. Перші історики Одеси, Миколаєва, Катеринославу, Херсону (К.М. Смольянінов, А.О. Скальковський, М.М. Кумані, В.Д. Негрескул, П.І. Ляліков та ін.) коротко згадували про перші етапи архітектурної історії міст, їх забудову. Серед перших південноукраїнських істориків були священики. Закономірно, що у своїх історичних працях вони приділяли увагу опису архітектури храмів.

Серед багатьох різновидів діяльності ОТІС – дослідження та охорона пам'яток архітектури. Зокрема, ОТІС з початків існування опікувалося збереженням храму у Піцунді (Абхазія). Історії будівництва та збереження храму була присвячена доповідь М.М. Мурзакевича на 5-му археологічному з'їзді у Тбілісі. Вже у першому томі «Записок» ОТІС було розміщено статтю П.І. Лялікова про церкву Св. Катерини у Херсоні, опис церков у Криму авторства архієпископа Гавриїла (Розанова), доповнення М.М. Мурзакевича. В подальших томах було

⁸³³ *Петровский С. В.* Златоверхий Михайловский монастырь в Киеве: Историч. очерк и современное состояние обители. Одесса: тип. и хромолит. Е.И. Фесенко, 1902. 96 с.; *Петровский С. В.* Киев, его святыни и достопримечательности. 7-е изд. Одесса: Е.И. Фесенко, 1918. 104 с.

⁸³⁴ Левшин А. И. Прогулки русского в Помпеи. – СПб, 1843. – VI, 233 с.

розміщено багато подібних описів. Їх не зовсім можна вважати історико-архітектурними, адже вони не вникали у сутність архітектурних явищ. Більш змістовними були статті інженера О.Л. Бертъє-Делагарда. Членами ОПС були видатний одеський архітектор Ф.О. Моранді (тривалий час скарбник ОПС), московський архітектор О.О. Мартинов та кримський архітектор О.О. Авдеев. Останнього з них є усі підстави вважати першим класичним істориком архітектури на півдні України. Половину свого життя, після Кримської війни і до смерті, О.О. Авдеев прожив у Севастополі. У Криму він побудував цілу низку культових та меморіальних споруд. Архітектора обрали академіком Імператорської Академії художеств. О.О. Авдеев прагнув базуватися на історичних архітектурних зразках, особливо візантійського стилю, уважно вивчав архітектуру Херсонеса та Бахчисараю, брав участь у реставрації. Стан руїн Херсонесу він описав у статті в часописі «Архитектурный вестник» у 1859 р. Там само у 1860 р. він надрукував дослідження про розміщення вікон у давньоруських церквах. У статті 1875 р. у газеті «Современные известия» він підніс свій голос на захист старожитностей. Тривалий час архітектор вивчав давньоруську архітектуру Спасо-Преображенського собору у Чернігові, його історію, технічні особливості конструкції деталям інтер'єру, історії руйнувань, ремонтів та перебудовам храму⁸³⁵. Як учасник історіографічного процесу, О.О. Авдеев найбільше заявив про себе доповідями на 5 та 6 археологічних з'їздах, що відбувалися у 1881 та 1884 роках у Тбілісі та Одесі. Доповідь у Грузії була присвячена висвітленню візантійського впливу на грузинську та вірменську церковну архітектуру⁸³⁶. При тому дослідник закликав не недооцінювати ініціативу місцевих архітекторів. Одеська доповідь О.О. Авдеева була присвячена докладному історико-архітектурному опису церкви Св. Іоанна Предтечі у Керчі візантійського часу⁸³⁷. Під час одеського з'їзду ще один архітектор, одесит А.Г. Люїкс виголосив доповідь про мечеть Фетхі-Джами у Стамбулі, яку він оглянув під час

⁸³⁵ Павлинов А. М., Авдеев А. А. Спасопреображенский храм в Чернигове // Зодчий. – 1882. – Вып. 6. – С. 81–83; Авдеев А. А. Черниговский собор // Годичные отчеты Московского архитектурного общества за 1871 год. – М., 1871. – С. 71–74.

⁸³⁶ Авдеев А.А. О планах церквей Грузии и Армении и их отношении к планам церквей византийских // Труды V Археологического Съезда. – М., 1887. – С. 193–195.

⁸³⁷ Авдеев А. А. Церковь св. Иоанна в Керчи // Труды VI Археологического Съезда в Одессе. – Одесса, 1887. – Т. 3. – С. 382–387.

подорожі до Стамбулу навесні 1884 р. разом з групою професорів⁸³⁸.

В інших містах півдня України головними історіографічними осередками були дві архівні комісії – Таврійська та Катеринославська. Наприкінці XIX – у перші два десятиліття XX ст. на сторінках їх періодичних видань було надруковано низку статей, присвячених історії архітектурних споруд. «Родзинкою» кримчан було дослідження кримсько-татарської та турецької, мусульманської, традиції. Найважливішими з кількох десятків статей були нариси одеситів М.Н. Мурзакевича та Л.М. Меліксет-Бека про Піцундський храм, кримчан А.І. Маркевича про Бахчисарайський палац, Д.В. Айналова про архітектуру Києва та Чернігова доби Київської Русі, катеринославців А.С. Синявського та В.Д. Машукова про український стиль в архітектурі. На сторінках одного з томів катеринославської комісії з'явився, хай здебільшого й не оригінальний, єдиний серед опублікованих у південних виданнях статей, біографічний нарис про архітектора⁸³⁹. Історико-архітектурних аспектів у своїй діяльності торкалися такі осередки як Херсонський міський музей на чолі з В.І. Гошкевичем, Катеринославське та Миколаївське відділення Російського технічного товариства, Кримське товариство природознавців та аматорів природи, Бахчисарайський відділ Петроградського товариства захисту та збереження в Росії пам'яток мистецтва та старовини. Останній очолював видатний дослідник кримсько-татарської культури і, зокрема, архітектури Бахчисараю, кримський татарин, У. Боданінський. Перші дослідження вченого на цю тематику були оприлюднені на сторінках кримських видань ще до революції⁸⁴⁰.

Розвиток історико-архітектурних досліджень у НУ був зосереджений головним чином на кафедрі теорії та історії мистецтв історико-філологічного факультету і відбувався передусім завдяки двом її головним «зіркам», представникам московської та петербурзької наукових шкіл – професорам Н.П. Кондакову (працював тут у 1870–1888 рр.) та О.А. Павловському, який займав цю посаду від 1891 р. до самої своєї смерті у 1913 р. О.А. Павловський також викладав історію мистецтва на ОВЖК. Обидва переважно спеціалізу-

⁸³⁸ Люикс А. Г. Мечеть Фетхие-Джами в Константинополе // Труды VI Археологического съезда в Одессе. – Одесса, 1887. – Т. 3. – С. 382–387.

⁸³⁹ Клюшников Н. А., Козаков В. Архитектор Матвей Федорович Казаков // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – 1915. – Вып. 10. – С. 170–181.

⁸⁴⁰ Боданинский У. Бахчисарайские памятники // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. – 1917. – № 6. – С. 125–129.

валися на вивченні зображальних та скульптурних пам'яток мистецтва. Проте, як у педагогічній, так і у науковій діяльності вони, звичайно, не оминали й історію архітектури. Своєрідною лабораторією для вивчення історії мистецтва був музей витончених мистецтв при історико-філологічному факультеті, який очолювали ці професори. Одеськими учнями Н.П. Кондакова були видатні історики мистецтва Д.В. Айналов та Є.К. Редін, а О.А. Павловського – видатний дослідник Ольвії Б.В. Фармаковський. Особливо великий внесок у вдосконалення викладання зробив О.А. Павловського. Він використовував під час лекцій проєкційний апарат («чарівний лихтар», фантаскоп) – попередник кіноапарату. Він влаштував при кафедрі фотографічну лабораторію, де В.О. Калашніков під його керівництвом виготовив 3000 діапозитивів. На поч. ХХ ст. професор видав атлас з історії давнього мистецтва, до якого були включені і зображення знаменитих давніх архітектурних споруд⁸⁴¹. Перший досвід подібного, хоч і скромнішого, проєкту належить Н.П. Кондакову, під керівництвом якого студент Д.В. Айналов у 1889 р. видав альбом малюнків до його лекцій з давньогрецького мистецтва, що містив 42 зображення. Видання було позитивно сприйнято критиками⁸⁴². Збереглися повністю підготовлені до друку збірники зображень пам'яток візантійського та середньовічного мистецтва, зокрема, архітектурні. Велику популярність мали лекційні курси О.А. Павловського з історії мистецтва, видані на правах рукопису та літографованим способами. У них значна увага приділялася історії архітектурних стилей та історії споруд: від пірамід Єгипту до середньовічних соборів. Найбільшим внеском О.А. Павловського в історико-архітектурні дослідження є його праця про близькосхідне, біблійне місто Мадеба. Автор докладно реконструював архітектуру цього міста⁸⁴³.

В одеський період історико-архітектурні студії Н.П. Кондакова найбільшою мірою втілено у чотирьох публікаціях, з яких дві є монографіями, а дві – статтями. У цих працях Н.П. Кондаков зосередився на двох сюжетах – історії давньої архітектури Грузії та візантійській архітектурі Константинополя⁸⁴⁴. Обидві праці були наслідком по-

⁸⁴¹ Атлас по истории древнего искусства, сост. проф. А. А. Павловским. – Одесса, 1907.

⁸⁴² Фармаковский Б. А. А. Павловский // ЖМНП. – 1914. – Июль. – С. 25.

⁸⁴³ Павловский А. А., Клуге Н. К. Мадеба // Известия Русского археологического института в Константинополе. – София, 1902. – Т. 8. – Вып. 1–2. – С. 79–115.

⁸⁴⁴ Кондаков Н. П. Византийские церкви и памятники Константинополя. – Одесса, 1886; Кон-

льових досліджень професора, його подорожей та оглядів та описів пам'яток. Аналіз грузинської архітектури дав підстави Н.П. Кондакову своєрідно «реабілітувати» її, показати, що вона не була сліпим копіюванням візантійських, вірменських зразків, а була результатом й самобутньої еволюції. Дуже важливими були спостереження автора за впливами на грузинську романської архітектури, хронологією побудови грузинських пам'яток. Власне, опис візантійських архітектурних старожитностей Стамбулу, переважно вже перетворених на мусульманські споруди, був підкореній тій самій ідеї «реабілітації», адже Н.П. Кондаков, як і його колега Ф.І. Успенський, мав на меті спростувати поширений погляд на Візантійську імперію як на відстале, тупикове, явище.

Наприкінці XIX – на поч. XX ст. тема архітектурної історії міст була більш-менш широко представлена у перших великих нарисах з історії південноукраїнських міст, що були написані місцевими авторами⁸⁴⁵. Так, в історії Одеси до сторіччя міста нарис з історії архітектури написав діючий одеський архітектор О.Е. Шейнс⁸⁴⁶. До нарисів фахових архітекторів в історичних працях дотичні такі специфічні видання як довідки архітекторів про певні вулиці та парки, що містили так звану історичну довідку (плани, рішення міських дум і т.д.)⁸⁴⁷. У Криму було видано нарис про історію Сімферопольського театру⁸⁴⁸. Священики, як і раніше, описували історію окремих культових споруд. Наприклад, автором ґрунтового нарису про Одеський Спасо-Преображенський собор був протоієрей, плідний історик, Сергій Петровський⁸⁴⁹. Серед кримських священиків найбільшу увагу історії будівництва храмів приділяв протоієрей М.К. Родіонов⁸⁵⁰. Історико-архітектурна тематика популяризувалася у численних путівниках

даков Н. П. Древняя архитектура Грузии // Древности. – М., 1876. – Т. 6. – Вып. 3. – С. 211–268.

⁸⁴⁵ Зенкевич Х. Х. Керчь в прошедшем и настоящем: Историко-топографический очерк с приложением описания достопримечательностей города и его окрестностей, хронологического указателя и статистических сведений. – Керчь, 1894.

⁸⁴⁶ Одесса. 1794–1894: К столетию города. – Одесса, 1895. – С. 379 – 433.

⁸⁴⁷ Зуев В. И. Французский бульвар в Одессе. – Одесса, 1915.

⁸⁴⁸ Карский М. Б. История Симферопольского дворянского театра // Крым. – 1890. – № 76, 79, 81, 84, 90, 92.

⁸⁴⁹ Петровский С. Одесский Преображенский кафедральный собор. – Одесса, 1908.

⁸⁵⁰ Родионов М. История о построении в г. Симферополе первого православного храма и после Александро-Невского собора (1783–1829). – Симферополь, 1871; Родионов М. Сведения о Бахчисарайской Успенской церкви, устроенной в каменной скале // ИТУАК. – 1890. – № 9. – С. 62–67.

для туристів про Крим, південноукраїнські міста, у виданнях для паломників по святих місцях⁸⁵¹.

Потужно представлена у південноукраїнській історіографії історико-літературна течія. Група університетських професорів-антикознаців дослідила постаті античних поетів⁸⁵². Згаданий Ф.Г. Александров читав окремий спецкурс про поезії Гомера. Видатними спеціалістами в історії західноєвропейської новочасної літератури були О.І. Кірпічніков та В.Ф. Лазурський. У короткий час існування Катеринославського університету формування тут наукового осягнення історії літератури пов'язано з іменем Ю.А. Фохта, автора книги про творчість Франсуа Рабле⁸⁵³. На громадському рівні спалах інтересу до біографій видатних поетів та письменників, їх епох, стимулювався ювілеями, особливо такими гучними як Т.Г. Шевченка, О.С. Пушкіна, М.В. Гоголя⁸⁵⁴. Головним чином, південноукраїнські автори намагалися вписати ці постаті в історію регіону, благо на це були конкретні обставини біографії цих митців. Втім, громадську увагу привертали не тільки біографії «рідних» для більшості митців, але й таких як В. Шекспір та В. Гюго⁸⁵⁵. Завдяки передусім Й.Г. Клаузнеру в Одесі розпочалося поглиблене дослідження історії єврейської літератури.

Звертали увагу південноукраїнські історики й на історію музичної культури. Так, Є.Г. Кагаров вивчав історію давньогрецької музики⁸⁵⁶, Пінхас Мінковський видав німецькою мовою у 1902 р. в Одесі свою працю про розвиток синагогальної літургічної музики.

Ще один відчутний шар історико-культурних досліджень складають праці з історії науки та техніки. Ці теми доволі часто лунали під час засідань природничих товариств, публічних лекцій. Такі дослідження містилися великих струменів міждисциплінарності.

⁸⁵¹ Замечательнейшие христианские храмы в России и заграницей. – Одесса: Хромофотография Е. И. Фесенко, 1901.

⁸⁵² Воеводский Л. Ф. О так называемых «Гомеровских поэмах»: Вступ. лекция по греч. словесности доц. Л. Ф. Воеводского. – Одесса, 1876; Воеводский Л.Ф. Мимиабды Герода и реализм в греческой литературе: Речь, произнес. в годич. торжеств. собр. Имп. Новорос. ун-та 30 авг. 1894 г. орд. проф. Л.Ф. Воеводским. – Одесса, 1894; Мандес М. И. Сафо: Очерк из истории греческой культуры. – Одесса. 1902.

⁸⁵³ Фохт Ю. А. Фрасуа Рабле, его жизнь и творчество / Проф. Ю. А. Фохт. – 2-е изд. – Екатеринослав : Екатеринославский студенческий кооператив, 1919.

⁸⁵⁴ Пушкинские дни в Одессе 26-27 мая 1899 г.: Сборник Имп. Новорос. ун-та. 1799–1899. – Одесса, 1900; Слово и речи в день столетней годовщины Александра Сергеевича Пушкина. 26 мая (1799–1899 гг.). – Екатеринослав, 1899.

⁸⁵⁵ Сычевский С. И. Уильям Шекспир. – Одесса, 1892. Фемелиди А. М. Виктор Гюго = (Victor Hugo): Ч. 1-2. – Одесса, 1904.

⁸⁵⁶ Кагаров Е. Г. Древнегреческая музыка. – Воронеж, 1908.

У південноукраїнській історіографії не було спроб написати синтезну працю з історії культури, хоча про певний попит на таку працю може свідчити видання у 1896 р. у перекладі з німецької мови праці Ф. Штрайслера «Історія культури»⁸⁵⁷.

Отже, протягом другої пол. XIX – на поч. XX ст. одеські спеціалісти спромоглися виокремити історико-релігійнознавчі студії в досить помітний напрям досліджень, хоча за рівнем інтенсивності вони значно поступались київським. Показово, що в Одесі так і не виникло історико-церковне чи церковно-археологічне товариство, як на Волині, Поділлі чи у Києві. Отже, історію архітектури на півдні України досліджували власне архітектори, праці яких відрізнялися специфічними фаховими зауваженнями, але відсутністю глибокого історичного аналізу; автори описових праць, присвячених окремим архітектурним спорудам, зокрема, священики, які висвітлювали історію побудови та функціонування храмів; історики-краєзнавці, що розглядали архітектурні моменти як частину загальної історії міст і тому в їх працях поставав досить розмитий образ; фахові історики мистецтва та культури загалом, що суттєво збагачували історичну літературу. Усі разом ці автори створили міцний інтелектуальний «фундамент» для продовження історико-архітектурних досліджень на півдні України вже на оновленій концептуальній та методологічній основі.

4.4. Дослідження військової історії

В імперську добу південноукраїнські землі перебували у складі чотирьох великих губерній Російської імперії: Катеринославської, Херсонської, Таврійської, Бессарабської. З огляду на велике геополітичне значення для імперії (близькість Османської імперії, Одеса як транзитний пункт у Російсько-Японській війні, головна база Румунського фронту у Першій світовій війні), на цих територіях постійно дислокувалися великі військові частини, серед керівників і загалом еліти суспільства помітне місце посідали офіцери, діяло декілька навчальних військових закладів, в яких викладали популярні історики (Л.А. Смоленський, отець С.В. Петровський та ін.). Символічним для співпраці істориків та армії можна вважати той факт, що багато періодичних та окремих видань одеських істориків було видано наприкінці XIX – на поч. XX ст. у друкарні штабу військ одеської військової

⁸⁵⁷ Штрайслер Ф. История культуры / Пер. с нем. д-р Н. Лейненберг. – Одесса, 1896.

округи, котра вважалася істориками і не тільки однією з найкращіших. Велику позитивну роль в якості покровителя одеських істориків відіграв у 1880-х – на поч. 1890-х роках генерал-губернатор Одеси, генерал Х.Х. Рооп. Багато офіцерів були членами наукових установ та товариств головних міст цього регіону, зокрема, й історичного спрямування, а серед фахових істориків було багато вихідців з офіцерських родин. Військовий аспект історії актуалізувався у зв'язку з тим, що частина регіону була безпосереднім театром воєнних дій під час Кримської війни, а також була дуже тісно пов'язана з подіями Російсько-Османської війни 1877–1878 рр. на Балканах та разом з усією імперією відчували подих війн, що вела імперія в подальшому Середній Азії, Далекому Сході, в роки Першої світової. Південь постачав військових на ці війни, а також був місцем проживання ветеранів цих війн. Імперська влада прихильно дивилася на дослідження військової історії, що мали сприяти увічненню «слави руської зброї», культивуванню міфу про цивілізаторську місію імперії. Втім, до поч. ХХ ст. відповідні дослідження були переважно наслідком приватної ініціативи а не державних проєктів та організацій. Лише у 1907–1917 рр., у часи діяльності Російського Імператорського військово-історичного товариства та його філій, почесним головою якого був імператор, а членами та покровителями вищий генералітет та сановники, можна говорити про державну підтримку та замовлення у галузі військової історії. У час назрівання Світової війни зріс запит держави на використання військово-патріотичної тематики в ідеологічних цілях, що особливо яскраво відбилося під час святкування 100-річчя війни з Наполеоном 1812 р.

Військово-історична та церковна тематика з'явилися одночасно з появою історичних досліджень на території Південної України, услід за археологічною. У 1834 р. в Одесі було видано працю генерала Ф. Бісмарка про кавалерію, один з розділів якої містив опис історії цього роду військ⁸⁵⁸. У перших хронологічних літописах з всесвітньої історії та історії Південної України лівова частка згадок відбивала військову історію.

Один з перших південноукраїнських істориків А.О. Скальковський у своїх численних працях з історії колонізації Південної України присвятив увагу двом військовим аспектам: історії українського козацтва

⁸⁵⁸ *Бисмарк Ф.* Мысли о кавалерийской тактике: Пер. с нем. / Соч. ген. гр. Бисмарка. – Одесса: Гор. тип., 1834. – [6], IV, 291 с.

та анексії цих територій Російською імперією. Запорозьку Січ історик сприймав як лицарів степу, військове братство, подібне до католицьких чернечо-лицарських орденів. Історик докладно описав стан військової справи в козаків та їх участь у війнах. А.О. Скальковського часто порівнюють з Геродотом та Нестором. Проте він сам уподібнював відкриття ним історії «новоросійського степу» з американським белетристом Фенімором Купером, яким захоплювався як шляхетним, майстерним поетом та літописцем степів американських⁸⁵⁹.

Перший серед південноукраїнських істориків миколаївський морський офіцер М.М. Кумані написав великий твір з історії бойової діяльності Чорноморського флоту у 1801 – 1826 рр., проте, його опублікували багато років після смерті автора у найавторитетнішому часописі імперії на морську тематику лише на початку ХХ ст.⁸⁶⁰. Натомість у сер. ХІХ ст. набули відомості праці іншого миколаївця, військового офіцера, З.А. Аркаса на ту ж саму тематику⁸⁶¹. Початок інституційним дослідженням військової історії поклало перше в Україні наукове об'єднання істориків – ОТИС. Деякі діячі товариства мали військовий досвід. Так, С.В. Сафонов під час війни між Російською та Османською імперіями у 1828 р. був у штабі М.С. Воронцова під час осади Варни. У першому томі «Записок» було опубліковано дві статті на історико-військову тематику – С.В. Сафонова про грецький військовий полк у Криму наприкінці ХVІІІ ст. та російського історика полковника О.Д. Черткова про бойові дії військ Святослава Хороброго на Балканах.

У другій пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. історичні дослідження, в тому числі військові, інтенсифікувалися. Хоча історико-військова тематика не посіла провідні позиції у дослідженнях ОТИС, на сторінках його «Записок» у цей період було опубліковано з десяток статей на військову тематику, переважно джерела та опис зброї, укріплень, біографії військових. Наприклад, професор Е.Р. Штерн у 26 томі опублікував листи свого дядька з сімейного архіву, які він надсилав з театру воєнних дій війни між Османською та Російською імперіями 1828–1829 рр.

⁸⁵⁹ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 76, 92.

⁸⁶⁰ Кумані Н. М. Действия Черноморского флота в царствование Александра I с 1801 по 1826 г. // Морской сборник. – 1900. – № 10–12.

⁸⁶¹ З. А. Морское сражение у мыса Калиакрии, 31 июля 1791 года, между русским и турецким флотами // Одесский вестник. – 1852. – 15 октября.

Історична наука в Одесі в цей час розвивалася передусім завдяки діяльності викладацького складу єдиного на півдні імперії університету, Новоросійського, в Одесі. Про відповідний інтерес професури закладу може свідчити хоча б такий приклад: у 1870 р. Рада професорів НУ висловила зацікавлення щодо можливості придбання для університетської бібліотеки праці директора Туринського артилерійського музею Ангела Анджелуччі «Про військових людей та винаходах італійських»⁸⁶².

Під керівництвом видатного антикознавця та візантиніста професора Ф.І. Успенського його учні А.Г. Готалов-Готліб та Ф.В. Режабек написали дослідження на військову тематику, відповідно – про військовий устрій Візантійської імперії та Маркоманські війни. А.Г. Готалов-Готліб за свою студентську роботу отримав золоту медаль, але вона не була надрукована. Про її зміст відомо з відгуку професора. Автор присвятив увагу не лише військовому устрою Візантії, але й Римської імперії, з огляду на очевидний генетичний зв'язок між ними. Він дійшов висновків про те, що послаблення місцевих міліцій призвело до військової слабкості імперії, незважаючи на утримання великої армії. Автор висвітлив склад та озброєння візантійської армії. У 5-му, останньому, розділі він розглянув «теми (фемі)» – військово-адміністративні округи. Сам Ф.І. Успенський теж працював над цією темою, що й втілювалося в його великій статті 1900 р. та у подальшій фундаментальній праці «Візантійська імперія».

Ф.В. Режабек захистив свою роботу як магістерську дисертацію та став приват-доцентом Новоросійського університету. У праці, що була присвячена війнам II ст. н.е. між Римською імперією та германцями, він докладно висвітлив перебіг битв та політичні обставини війн⁸⁶³. У його подальших планах, котрі він частково висловив в одній зі статей, було дослідження військової справи у Візантійській імперії. Зокрема, Ф.В. Режабек виокремив у військовій історії Візантії 3 періоди: V–VII ст.; VII–XII ст.; XII ст. – XV ст.⁸⁶⁴.

У 1898 р. під керівництвом Е.Г. Штерна М.І. Мандес захистив магістерську дисертацію про війни між Месенією та Спартою у VIII та V ст. до н.е. Автор проаналізував джерела з метою відділити перекази

⁸⁶² Протоколы заседания совета Императорского Новороссийского университета за 1870 год. – Одесса, 1879. – С. 30.

⁸⁶³ Режабек Ф. В. Маркоманские войны. – Одесса: тип. Штаба Округа, 1895. – С. 3.

⁸⁶⁴ Режабек Ф. В. О разработке некоторых отделов Византийской истории (отчет о заграничной командировке летом 1904 г.) // ЗИНУ. – 1905. – Т. 100. – Ч. 2. – С. 1–36.

від справжніх фактів, встановлюючи подієву канву війн. У подібному стилі була виконана студентська робота, що здобула золоту медаль, М. Завадського, присвячена захопленню донськими та українськими козаками Азову в турків та його обороні. Такі епізоди військової історії як Косівська битва 1389 р., Семирічна війна в Європі у XVIII ст., війна між Французькою та Російською імперіями 1812 р. у різних аспектах були висвітлені у працях професорів Новоросійського університету О.О. Кочубинського, Є.М. Щепкіна, А.В. Флоровського. О.О. Кочубинський видав фундаментальну працю про політико-дипломатичні аспекти війни між Османською та Російською імперіями 1735–1739 рр. Є.М. Щепкін докладно описав лицарство як соціальне явище доби середньовіччя. При тому він зупинився і на військових аспектах: військовій обрядності та озброєнні⁸⁶⁵. Декілька статей на військову тематику опублікував учень І.А. Линниченка М.Є. Слабченко. Професор міжнародного права І.О. Ивановський наводив історичні приклади, розповідаючи про генезу права війни другої половини XIX ст.⁸⁶⁶.

На засіданнях Історико-філологічного товариства при університеті питань військової історії торкалися О.І. Маркевич та вже згадані М.І. Мандес, Є.М. Щепкін та Ф.В. Режабек. У 1909 р. це товариство організувало 3 лекції про Полтавську битву з нагоди її 200-річчя, що прочитали викладачі військових закладів міста отець С.В. Петровський та офіцери П.М. Андріанов та А.М. Назаров.

Охоче свої шпальти для публікацій на військову тематику надавала одеська преса. У 1889 р. редактор «Одесских новостей», один з провідних членів Одеського відділення Російського технічного товариства, О.П. Старков написав статті про історію артилерії та розвиток військової думки у Китаї. У 1890 р. в «Одесском вестнике» невідомий автор підтримав ініціативу видання словника старовинної російської військової термінології⁸⁶⁷. Про інтерес до військової тематики свідчить видання в Одесі перекладів на російську мову праць класичних античних та західних авторів про війни. Інтерес до батальної теми стимулювали дві одеські виставки картин знаменитого художника-баталіста В.В. Верещагіна.

⁸⁶⁵ Щепкин Е.Н. Рыцарство // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. XXVII: Розавен – Репа. – 1899. – С. 458–462.

⁸⁶⁶ Ивановский И. А. Женевская конвенция 10 (22) августа 1864 г. и право войны. – Одесса: тип. Окр. шт. Одес. воен. окр., 1891. – [2], 106, III с.

⁸⁶⁷ Несколько слов о нашей старинной военной письменности (По вопросу об издании словаря наших старинных военно-технических слов) // Одесский вестник. – 1890. – 18 июня.

Закономірно, що основний внесок у розвиток дослідження військової історії зробили діючі та відставні офіцери. Великий імпульс їх студіям надала Кримська війна, що ще довго після завершення була головним елементом тогочасної військової «сучасної історії». Вже у 1858 р. в Одесі з'явилася полемічна та апологетична стаття генерала Ф.К. Затлера на критику кримської кампанії. Наприкінці 1860-х рр. в «Одесском вестнике» розгорнулася полеміка між двома відставними офіцерами, учасниками Кримської війни, про дії російської армії під час цієї війни. Член ОТС М.Б. Герсеванов критично поставився до дій російських воєначальників. Йому заперечував генерал С.П. Бутурлін⁸⁶⁸.

Ця традиція обговорення по гарячих слідах подальших війн з використанням додаткових дотичних історичних прикладів у працях офіцерів продовжилася щодо війни на Балканах між Російською та Османською імперіями 1877 - 1878 рр., Англо-Бурської війни, Греко-османської війни 1897 р. (битва під Велестино), агресії Російської імперії проти Хівінського ханства, війни між Російською та Японською імперіями 1904–1905 рр. та Першої світової війни⁸⁶⁹. На початку ХХ ст. штабс-капітан Михайло Сергійович Галкін видав працю про військово-історичні пам'ятки Ізмаїлу⁸⁷⁰.

У перші роки ХХ ст. найпомітнішим офіцером в Одесі, який досліджував військову історію був ад'ютант штабу в Одеській військовій окрузі, В.М. Черемісінов. Свої головні праці він видав у чині капітана, а згодом дослужився до полковника. У 1902 р. була видана його праця про військово-історичні події на території Дніпро-Бузького лиману, головним чином історія Очакова та Кінбурна. Автор не лише наводив цифри та описував битви, але й робив чіткі висновки про ті уроки, які можна зробити на основі знання про них⁸⁷¹. У 1904 р. були

⁸⁶⁸ Затлер Ф. К. Замечания на статью, помещенную в 52-м номере «Русского инвалида» 1858 года, под названием: «Содержание войск в Новороссийском крае, основываясь на примерах из минувшей войны». – Одесса, 1858; Одесский вестник. – 1867. – 1 августа; 1868. – 7 мая.

⁸⁶⁹ Гроссул-Толстой П. Л. Дела русского оружия и политики в Средней Азии: По поводу войны России с Хивой. – Одесса, 1871; Быковский Н. Начало Русско-японской войны. – Одесса, 1911; Павлович М. П. Что доказала Англо-бурская война?: (Регулярная армия и милиция в соврем. обстановке). – Одесса, 1901; Сражение при Велестино : (Из дневника рус. волонтера): с портр. и биогр. ген. Смоленского. – Одесса, 1897.

⁸⁷⁰ Галкин М. С. Измаил и его военно-исторические памятники. – Одесса: типо-лит. Штаба Одес. воен. окр., 1902.

⁸⁷¹ Черемисин В. М. Военно-исторический очерк Днепровско-Бугского лимана: Сообщ., прочит. офицером Одес. гарнизона. – Одесса: тип.-лит. штаба Одес. воен. окр., 1902.

видані дві праці. Одна з них була присвячена дуже поширеному у той ювілейний рік сюжету про дії артилерійської батареї О.П. Щоголева у 1854 р. проти англійської ескадри. Ця дрібна подія, що не мала жодного військово-політичного значення, була роздута імперською ідеологічною машиною з метою пропаганди патріотизму. Більш оригінальною була праця з оглядом участі Одеси у низці військових конфліктів кінця XVIII – першої пол. XIX ст.⁸⁷². Праця містила також опис військово-історичних пам'ятників Одеси, документи, вірші. В.М. Черемісінов робив висновок, що попри те, що Одеса достатньо рано втратила значення військово-морської бази, вона зберігала у собі бойовий дух, що дозволило їй у важкі часи знову проявити військову звитягу. Окрім цих праць, офіцер дописував на ті ж самі теми у пресі⁸⁷³.

Поч. XX ст. позначився консолідацією аматорів військової історії. ОТІС переймалося питанням охорони військово-історичних об'єктів, передусім Аккерманської фортеці, цікавилася військово-політичною історією, зокрема, в контексті ювілеїв. При цьому ОТІС намагалося максимально забезпечити зв'язок між минулим та сучасністю. Показовий епізод стався у 1904 р. Після доповіді М.І. Ленца на засіданні 20 квітня 1904 р. про бомбардування та захист Одеси у 1854 р. присутні вирішили надіслати привітальну телеграму на той час же живому головному учаснику цих подій: максимально героїзованому генерал-лейтенанту Щоголеву, який у 1854 р. у чині прапорщика керував однією з одеських артилерійських батарей⁸⁷⁴. У формуванні та діяльності ТВАК та КВАК брали участь військові, наприклад, катеринославець В.Д. Машуков, кримчанин П.І. Белавенець, ад'ютант штабу Одеської військової округи. Значну увагу військовій історії присвячували історики не пов'язані з армією, особливо таким переламним подіям, що мали безпосередній вплив на долю Півдня як російсько-османські війни, передусім Східна (Кримська) війна, військовий похід князя Володимира на Корсунь і т.п. Військовими аспектами була просякнута одна з провідних тем південноукраїнської історіографії – козакознавство. На початку XX ст. у Катеринославі оселився кла-

⁸⁷² Черемісінов В. М. Одесса в истории русских войн: К 50-летию Крымской войны. – Одесса: тип. Штаба Одес. воен. окр., 1904.

⁸⁷³ Черемісінов В. М. Забытый трофей (Историческая справка из архива бывшего Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора) // ОН. – 1903. – 13 марта. – № 68.

⁸⁷⁴ ЗООИД. – Т. 26. – Одесса, 1906. – С. 34.

сик козакознавства Д.І. Яворницький. Ще до 1907 р. він мав контакти з військовими істориками, зокрема, кубанцями, щодо проекту написання історії Кубанського козацького війська.

У 1907 р. у Петербурзі було засновано Імператорське Російське військово-історичне товариство (ІРВІТ). Закономірно, що саме в Одесі, центрі Одеської військової округи, у листопаді 1908 р. відкрило свою діяльність друге (після Московського) відділення ІРВІТ. Загалом до 1914 р. існувало 12 відділень, серед яких два були в Україні: окрім Одеського, це Київське, що було відкрито у лютому 1909 р.

Головним засновником Одеського відділення (далі – ОВ) сучасники вважали командувача військами Одеської військової округи генерала від кавалерії барона О.В. Каульбарса. Участь у церемонії відкриття представників від двох інших імператорських закладів: НУ та ОТІС символізувало тісний зв'язок між цими центрами історичної думки.

Порівняно з Київським, ОВ розгорнуло менш активну видавничу діяльність, не видало жодного реєстру своїх членів і не визначило навіть приблизної їх кількості. Найпростіше визначити керівний склад ОВ, який фігурував у документах ІРВІТ. ОВ очолювали голови Одеської військової округи: О.В. Каульбарс (1908–1909 рр.), М.П. Зарубаєв (1909–1912), В.М. Нікітін (1912–1914). Товаришем голови був генерал від інфантерії І.А. Романенко, секретарем – полковник П.М. Андріанов, скарбником – штабс-капітан М.М. Мелентьєв, членами ради – генерал-майори В.Ф. Боуфал, М.І. Кіяновський, полковники І.Л. Васільєв, В.Н. Кісляков, Д.М. Безрадецький, К.М. Добровольський та підполковник М.Ф. Шкадишек і капітан М.О. Берг. З усіх цих осіб найвищий символічний статус, члена-засновника ІРВІТ, мав голова військових сполучень Одеської військової округи М.І. Кіяновський. Проте, душею ОВ, що властиво для посади секретаря у всіх тогочасних товариствах, був підполковник Павло Маркович Андріанов (1877–1918) – у 1904–1909 рр. обер-офіцер для доручень при штабі Одеської військової округи, у 1909–1914 роках викладач історії російської армії в Одеському військовому училищі⁸⁷⁵. Сучасні українські, в тому числі, одеські, історики вважають за доцільне посилатися на його праці, зокрема, черпаючи з них барвисті характеристики військових операцій⁸⁷⁶.

⁸⁷⁵ ОЛ. – 1919. – 1 января. – № 479.

⁸⁷⁶ Гончарук Т. Г. Військові операції на території сучасної Одещини під час російсько-турець-

Основним джерелом для визначення кола членів ОВ окрім розрізнених повідомлень про різні акції, є списки дійсних членів та членів-співробітників ІРВІТ, в яких були вказані міста їх мешкання⁸⁷⁷. Не завжди бачимо у реєстрах ІРВІТ осіб, що згадані у паралельних джерелах як учасники ОВ. Таким чином, або ці списки є неповними, або членство у ІРВІТ не призводило до автоматичного обрання членом ОВ. Втім, усі ці особи навряд чи ігнорували діяльність ОВ.

Змінювалися місця проживання деяких членів, що природно для військових. Отож, за наявними списками, в Одесі мешкали 37 дійсних членів та 113 членів-співробітників ІРВІТ. До цих осіб слід додати ще 8 осіб, діяльність яких у ОВ відобразилася в інших джерелах. Серед цих 8 осіб найпомітнішою є постать румунського військового міністра Філіпеско, обраного дійсним членом ОВ на хвилі братання під час встановлення пам'ятника О.В. Суворову у Римніку. Можливо, це був єдиний випадок обрання іноземця навіть у масштабах ІРВІТ.

Серед усіх цих осіб варто виокремити дві чисельно нерівномірні категорії: цивільних та офіцерів. Членів ІРВІТ, які не мали військових звань, в Одесі мешкало 18, зокрема, 5 дійсних та 13 співробітників. Бачимо серед них представників елітарної, академічної, історичної науки: професорів університету Е.Р. Штерна та І.А. Линниченка. Помітне місце в одеському історіографічному процесі посідали юрист А.В. Лонгінов та викладач кадетського корпусу протоієрей С.В. Петровський. Як скульптор-баталіст пряме відношення до візуалізації історичної пам'яті, а відтак і до історіографії, мав видатний митець Б.В. Едуардс. Серед членів-співробітників на окрему згадку заслуговують один з провідних одеських громадських діячів початку ХХ ст., учень І.А. Линниченка, голова «Одеського союзу руських людей» та директор школи при союзі, М.М. Родзевич та викладач історії Одеського кадетського корпусу І.В. Каменський. Напевно, членами ОВ були інші учні І.А. Линниченка М.Є. Слабченко та Є.О. Загоровський.

Серед другої, незрівнянно більш чисельної групи, військових-офіцерів, найпомітніший слід в історії, зокрема, й своєю активністю на ниві історичної думки, залишили М.О. Сулькевич (у 1910 р. він виїхав

ких війн XVIII ст. Методичний посібник. Одеса, 2002. – С. 12.

⁸⁷⁷ Отчет о деятельности Императорского Русского военно-исторического общества с 27-го августа 1907 г. по 1-е января 1909 г. – СПб, 1909; Отчет о деятельности... за 1910 год. – СПб, 1911; Отчет о деятельности за 1911 год. – СПб, 1912; Отчет о деятельности... за 1912 год. – СПб, 1913.

з Одеси на нове місце служби в Іркутськ, але згодом повернувся на територію Південної України, вже до Криму), М.Ф. Шкадишек, В.М. Черемісінов, П.М. Андріанов, Г.О. Данілов, А.М. Назаров, М.А. Іванов, Л.Л. Байков, О.Д. Нечволодов. Мешканець Миколаєву, дійсний член ІРВІТ, полковник О.Д. Нечволодов, вказаний в одному зі звітів як член ОВ. Припустимо, що члени ІРВІТ, які мешкали у південноукраїнських населених пунктах, були одночасно й членами ОВ – єдиній філії столичного товариства у Херсонській, Катеринославській, Таврійській губерніях та Бессарабському краї (у межах цієї області перебувала й сучасна Молдова). Втім, пропорція залишається не ясною.

Поза Одесою, у південноукраїнських містах перебували 17 дійсних та 67 членів-співробітників ІРВІТ: у Криму – 21 (8 дійсних та 13 членів-співр. Конкретніше: 9 у Севастополі (5 з них – дійсні), 4 у Сімферополі (з них 1 дійсний), 3 у Феодосії (з них 1 дійсний), 2 у Ялті (з них 1 дійсний) та по одному члену-співр. у Євпаторії, Перекопі та Керчі); 16 – у Єлизаветграді (1 дійсний та 15 – членів-співр.). 15 членів ІРВІТ перебували у Катеринославі (4 дійсних та 11 – членів-співр.); 13 – у Новогеоргіївську (1 – дійсний та 12 – членів-співр.); 10 – у Миколаєві (2 дійсних та 8 – членів-співр.). Один дійсний член мешкав в Очакові; 2 члени-співр. – в Александрії (у 1911 один з них переїхав до Одеси) та по одному – у Бахмуті, Херсоні, Павлограді, Верхньодніпровську та бессарабських Ізмаїлі та Рені. З цих 84 «позаодеських» осіб лише 2 не мали жодного відношення до армії – катеринославці Д.І. Яворницький та князь М.П. Урусов. Але саме Д.І. Яворницького слід вважати найвидатнішим серед позаодеських членів ІРВІТ як особу, що мала статус члена-засновника ІРВІТ та загальновизнаного в імперії спеціаліста з історії козацтва. Трох осіб можна визначити як не військових, але таких, що мали пряме відношення до армії: севастопольський полковий священник отець Ігнатій (Брянцев) та полкові лікарі з Сімферополя та Новогеоргіївська. Відставний (з 1887 р.) інженер-генерал-майор, дійсний член ІРВІТ, ялтинець О.Л. Бертє-Делагард разом з Д.І. Яворницьким був найповажнішим репрезентантом історичної науки у Південній Україні. Дивно, але в нас немає свідчень про обрання у члени ІРВІТ, чи принаймні ОВ провідного кримського історика та кримознавця А.І. Маркевича, який, як буде вказано нижче, долучився до діяльності ІРВІТ.

Проявом кримського напрямку у діяльності ОВ було прибуття на церемонію відкриття відреставрованого пам'ятника-фонтана на

честь М.І. Кутузова під Алуштою у 1913 р. 200 юнкерів Одеського військового училища разом з П.М. Андріановим, який виголосив урочисту промову про М.І. Кутузова⁸⁷⁸.

Більш виразно у джерелах відбилася співпраця між одеськими та катеринославськими членами ІРВІТ та ОВ. Д.І. Яворницький прочитав на засіданні ОВ лекцію про запорізьке козацтво⁸⁷⁹.

Поряд з лекційною (фактично пропагандивною), дослідницько-популяризаторською роботою центральне товариство та його філії активно включилося у процес польового вивчення старожитностей, пов'язаних з військовою історією, що мало сприяти розвитку іншої вагової складової в його діяльності – пам'яткоохоронної. Про необхідність охорони військових пам'яток, головним чином військових цвинтарів, наголосив у своїй доповіді 9 травня 1909 р. один з провідних членів одеського відділення полковник М.І. Кіянновський. Польові дослідження пам'яток, у формі так званих «екскурсій» (у даному разі це туристичне слово не точно відображає мотивацію та завдання, яке ставили перед собою їх організатори і тому більше пасує слово експедиція) практикувалися ОТИС та планувалися іншими товариствами, хоча частіше без особливого успіху з огляду на організаційні труднощі. У військових були очевидні переваги з огляду на специфіку їх підготовки та діяльності. Недаремно юнкера Одеського кадетського корпусу здійснювали на поч. ХХ ст. подорожі під час яких отримували яскраві уявлення про історичну топографію та стан історичних пам'яток. Великим поштовхом для розгортання діяльності ОВІРВІТ була велика особиста зацікавленість командуючого військами Одеської військової округи генерала, барона О.В. Каульбарса. Маючи великий досвід польових географічних досліджень, генерал мав усі підстави спонукати до аналогічної діяльності членів товариства. Більшість одеських товариств прагнули не замикатися у своїй польовій діяльності лише на Одесі.

ОВІРВІТ вдалося стрімко «увірватися» у коло південноукраїнських історичних товариств, поживавити військово-історичну складову в їх контактах, діяльності, зацікавленнях. Найстаріше у регіоні наукове товариство ОТИС у період 1908 - 1914 рр. кооптувало у свої ряди членів ІРВІТ, військових Л.Л. Байкова, В.І. Дмитрієва, М.С. Кушнера, К.В. Мілісавлевича, М.Ф. Шкадишека, П.М. Андрія-

⁸⁷⁸ Журнал Императорского Русского военно-исторического общества. – 1913. – № 5-6. – С. 246-252.

⁸⁷⁹ Отчет о деятельности Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год. – СПб, 1911. – С. 62.

нова, Н.О. Маркса, а також інших військових, про членство яких в ІР-ВІТ нам не відомо: ротмістра М.М. Присека, архіваріуса Кубанського козацького війська осавула І.І. Кіяшка. П.М. Андріанов був обраний також членом ІФТ. З контактами по військовій лінії слід пов'язати повідомлення члена ІРВІТ та ОТІС І.А. Линниченка, на засіданні ОТІС у 1908 р. про те, що військове відомство готове передати під опіку ОТІС Хотинську фортецю, що й було невдовзі зроблено після певних організаційних зусиль. Якщо К.В. Мілісавлевич та М.Ф. Шкадишек проявили в ОТІС свої археологічні зацікавлення, то П.М. Андріанов у 1913 та 1915 р. прямо реалізував свій фах: доповідав про битву над рідою біля Лейпцига 1813 р. та про перебіг Великої війни⁸⁸⁰.

І.І. Кіяшко у 1911 р. опрацював в архіві ОТІС документи про історію Запорізької Січі. У 1917 р. член ІРВІТ та ОТІС Н.О. Маркс підсумував у книжці свої дослідження Бендерської фортеці, що була видана за сприяння ОТІС⁸⁸¹.

Інтерес ІРВІТ до фортифікаційних споруд Півдня відображає доповідь його члена М.І. Репнікова на одному з засідань за результатами його подорожі до Аккерману, де він оглянув місцеву фортецю. Доповідь була опублікована в одному з періодичних видань ІРВІТ⁸⁸². Окрім фортець, ІРВІТ та ОТІС зближував інтерес до військових поховань у Херсоні⁸⁸³.

Від квітня 1910 р. з ініціативи москвичів ОТІС встановило обмін своїми виданнями з Московським відділенням ІРВІТ⁸⁸⁴. 25 травня 1911 р. ОТІС за посередництва одеського міського голови надіслала покажчик свого музею до «Комісії з опису бойових трофеїв російського воїнства та старих прапорів». Активними членами цієї комісії були члени ІРВІТ, зокрема, член ОТІС П.І. Белавенець⁸⁸⁵.

Контакти між одеськими істориками та ІРВІТ тривали як індивідуально, так і інституційно, тобто по лінії ОВ. Прикладом першо-

⁸⁸⁰ ЗООИД. – Т. XXXII. – Одесса, 1915. – С. 108.

⁸⁸¹ Сапожников И., Левчук В. Из истории Бендерской крепости: к 100-летию книги Н. А. Маркса // *Scriptorium nostrum*. – 2016. – № 2. – С. 306–337.

⁸⁸² Репников Н.И. Несколько слов о развалинах Аккерманской крепости // *Записки разряда военной археологии и археографии Императорского Русского военно-исторического общества*. – Т. II. – 1912. – С. 59–87.

⁸⁸³ Исаков А. Несколько слов о памятниках г. Херсона // *Журнал Императорского Русского военно-исторического общества*. – 1914. – № 1. – С. 71–73; Г-чъ А. К заметке г-на А. Исакова Несколько слов о памятниках г. Херсона // *Журнал Императорского Русского военно-исторического общества*. – 1914. – № 3. – С. 272–273.

⁸⁸⁴ ЗООИД. – Т. 29. – 1911. – С. 19.

⁸⁸⁵ ЗООИД. – Т. 29. – 1911. – С. 113.

го варіанту є доповідь І.А. Линниченка на засіданні ІРВІТ 24 лютого 1909 р. про розкопки київської фортеці та Десятинної церкви у 1907–1906 рр. Повною мірою підтримкою ІРВІТ скористався П.М. Андріанов. У 1909 р. він виграв конкурс ІРВІТ на написання популярного видання про Полтавську битву⁸⁸⁶. На видання 500 тис. примірників брошури одесита «Петро та Полтава» було асигновано 25 тис. рублів. Майже 102 тис. примірників брошури було передано військовому міністерству для поширення серед військових. У 1911 р. П.М. Андріанов видав коштом ІРВІТ у 2 тис. примірниках брошуру «Петро на Пруті», з нагоди 200-річчя Прутського походу імператора Петра. У 1912 р. П.М. Андріанов знову виграв конкурс: його ювілейна брошура «1812 рік» була видана на асигновані урядом понад 88 тис. руб. у кількості 1,2 мільйона примірників⁸⁸⁷. У тому ж році товариство видало трьохтисячним накладом ще одну брошуру одесита – до столітнього ювілею завершення російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр.⁸⁸⁸. Успішності П.М. Андріанова могли б позаздрити й найбільш елітарні, університетські, історики. Так, у 1888 р. брошуру знаменитого візантиніста Ф.І. Успенського з нагоди ювілею хрещення Русі було видано у кількості 1 тис. примірників.

Інституційно ІРВІТ контактувало зі своїм одеським відділом, поперше, сприяючи історичним дослідженням, здійснюючи комунікативну функцію. У 1912 р. ІРВІТ задовольнило прохання П.М. Андріанова дати схвальний відгук на його спільне видання разом з О.І. Рубцовим світових картин про війну 1812 р.; у 1910 р. ІРВІТ передало ОВ лист Шевейка з проханням знайти відомості про його предка – урядника Лубенського полку Лук'яна. Ще більш помітним було сприяння ІРВІТ, яке воно надавало ОР в його ініціативах у встановленні та охороні військово-історичних пам'ятників: О.В. Суворову на Римникському полі та Ізмаїлі авторства Б.Е. Едуардса, реставрації пам'ятника-фонтана М.І. Кутузову у селищі Шуми поблизу Алушти. Зокрема, ІРВІТ на прохання ОВ посприяло тому, що імператор дозволив оголосити збирання коштів серед населення Бессарабії на ізмаїльський пам'ятник. Активну участь у розгортанні цієї ініціативи взяв відомий депутат Думи від Бессарабського краю В.М. Пурішке-

⁸⁸⁶ Н. Ч. Рец. на: Андріанов П. М. Петр и Полтава // ЖМНП. – 1909. – № 9. – С. 105.

⁸⁸⁷ Первые пять лет деятельности императорского русского военно-исторического общества. 1907-1912 гг. – СПб., 1913. – С. 33.

⁸⁸⁸ Андріанов П. М. Русско-турецкая война 1806 — 1812 гг. (по поводу столетнего юбилея). – СПб., 1912. – 82 с.

вич. У 1911 р. ІРВІТ схвалило низку ініціатив ОВ, що були схвалені й імператором: про перенесення пам'ятника Катерині II у Катеринославі на більш помітніше місце та про надання імені цієї імператриці одному з полків російської армії; про встановлення обеліску на місці фортеці Кодак та на території Запорізької Січі, про перейменування Нікополя у Микитин Ріг, а Ейського полку Кубанського війська на Запорізький. По-третє, у періодичних виданнях ІРВІТ друкувалися статті членів ОВ та відгуки на їх праці. Апогеєм визнання південноукраїнських членів вважаємо лекції П.М. Андріанова та М.О. Сулькевича, які вони прочитали імператору у Лівадійському палаці Ялти про закордонний похід 1814 р. та кримські війни відповідно⁸⁸⁹.

Ще одним виразним географічним напрямком діяльності та зв'язків ІРВІТ був кримський. І виглядає він радше як самостійний, аніж як відображення контактів з ОВ. Перший контакт між ТВАК та ІРВІТ відбувся у 1908 р. О.Л. Бертъе-Делагард звернувся до Ради ІРВІТ з проханням надати йому архівну довідку про російсько-османський бій 19 липня 1774 р. під Ялтою з метою встановлення тут пам'ятника. Відповідну довідку у «Журналі» ІРВІТ опублікував директор Московського відділення Архіву Головного штабу полковник М.П. Полікарпов⁸⁹⁰.

На початку 1912 р. ІРВІТ надіслало вітальну телеграму ТВАК з нагоди її 25-річчя. 16 жовтня 1912 р. на засіданні ТВАК А.І. Маркевич повідомив аудиторію про те, що М.П. Полікарпов звернув увагу на величезний недосліджений комплекс документів з історії Крима у ввіреному йому архіві та пообіцяв надсилати копії потрібних комісії матеріалів для видання в її часописі, за що присутні висловили йому глибоку вдячність⁸⁹¹.

Міцність зв'язків забезпечував інтерес ІРВІТ до пам'яток Криму. Розкопки тут вели провідні члени ІРВІТ М.І. Веселовський, М.І. Рєпніков, М.М. Печьонкін, які враховували й консультації кримських колег. Інтереси цих вчених були ширше, аніж вивчення військової історії. Ці троє вчених опублікували 13 статей в «Известиях» ТВАК. ІРВІТ та ТВАК мали низку спільних членів, окрім щойно згаданих трьох, це провідні члени ІРВІТ Д.П. Струков, М.П. Полікарпов, Г.С. Габаєв, Е.В. Екк, окрім них, місцеві, південноукраїнські члени

⁸⁸⁹ ОЛ. – 1914. – 18 мая.

⁸⁹⁰ Поликарпов Н. П. Справка о деле при Ялте 19 июля 1774 г. // Журнал Императорского Русского военно-исторического общества. – 1910. – № 1. – С. 71–76.

⁸⁹¹ ИТУАК. – Т. 49. – 1913. – С. 269–270.

М.О. Сулькевич, Н.О. Маркс, О.Л. Бертъс-Делагард, Д.І. Яворницький, І.А. Линниченко, Е.Р. Штерн, кияни Ю.А. Кулаковський та К.В. Болсуновський, харків'янин Д.І. Багалій. М.М. Печьонкін виступив у ролі комунікатора у питанні про порятунок від знищення могили генерала П.С. Котляревського у Феодосії, якою свого часу опікувався великий маринист І.К. Айвазовський. З цією ініціативою на засіданні ТВАК та у «Журналі» ІРВІТ виступив голова ТВАК А.І. Маркевич⁸⁹². Однак могила так і не збереглася до нашого часу. Так само М.М. Печьонкін та А.І. Маркевич співдіяли у питанні про реставрацію пам'ятника В.М. Долгорукову у Сімферополі.

Гвардії-капітан, уродженець Сімферополя Г.С. Габаєв подарував багато книг та артефактів у ТВАК, надрукував декілька схвальних рецензій на праці кримських істориків у «Журналі» ІРВІТ⁸⁹³. Втім, регулярний обмін виданнями саме між ІРВІТ та ТВАК не було налагоджено.

Незважаючи на столичний авторитет, кримські історики не бачили співпрацю як однобічний процес. У цьому переконує засідання 19 січня 1913 р., на якому члени ТВАК на чолі з А.І. Маркевичем висловилися проти ініціативи, що була висловлена у Москві, про передання з усіх архівів у полкові архіви усіх документів, що висвітлюють історію цих полків⁸⁹⁴. А.І. Маркевич та А.К. Романюк справедливо зазначили, що ці документи слід розглядати як відображення загальної історії і більш доцільно, аби зацікавлені особи працювали у губернських архівах. Вочевидь, рівень збереженості архівних джерел у полкових архівах був би дуже далеким від ідеалу.

Останній, 51-й, передвоєнний випуск «Известий» ТВАК став своєрідною «лебединою піснею» в її контактах з ІРВІТ. Випуск відривала велика публікація частини раніше обіцяних та нарешті надісланих М.Н. Полікарповим зі столиці документів з історії Криму з передмовою кримського історика Ф.Ф. Лашкова. Іншою окрасою випуску була публікація цінних документів про участь кримських татар у російській армії, що надав Г.С. Габаєв. Також у випуску було опубліковано статтю секретаря ІРВІТ М.М. Печьонкіна про розкопки Шверинського кургану у Криму.

⁸⁹² Маркевич А. Могила П. С. Котляревского // Журнал Императорского Русского военно-исторического общества. – 1914. – № 2. – С. 177–180.

⁸⁹³ Журнал Императорского Русского военно-исторического общества. – 1913. – №. 9-10. – С. 423-430; № 11. – С. 506–508.

⁸⁹⁴ ИТУАК. – Т. 50. – 1913. – С. 246–247.

Закономірно, що одним з об'єктів уваги ОВІРВІТ були обрані місцини Наддніпрянщини, пов'язані з козацьким минулим, добре відомі в Одесі зацікавленим особам завдяки дослідженням та публікаціям А.О. Скальковського, П.К. Бруна, Я.П. Новицького та Д.І. Яворницького та значно менш відомим особам, таким як провінційний священник Н.Ф. Ногачевський⁸⁹⁵. В ідеологічній структурі Російської імперії козакам була відведена роль в рамках «костомарівського» підходу до них як до християнських лицарів, щита православ'я, що цілком узгоджувався з концепціями патріотичної пропаганди. Додатковим стимулом до зацікавлення козацькими звиятами було регулярне перебування в Одесі корпусів донського козацтва, проживання та навчання у цьому місті представників козацького стану, або вихідців з нього. У 1904 р. Одеська міська дума перейменувала вулицю Глуху на Молдаванці на вулицю Запорізьку⁸⁹⁶. На поч. ХХ ст. козацькі місцини стають центром «паломництва» громадськості, зокрема, учнівської молоді. Так, район Ненаситецького порогу відвідували разом з вчителями учні Ананівської, Херсонської, Александрійської шкіл. Велику роботу з популяризації українського козацтва вела одеська «Просвіта» у 1906–1909 рр.

Особливе, націєтворче, значення мав цей район для adeptів українського національного світогляду та руху. Ясна річ, головну роль у налагодженні відвідування цих районів відігравали катеринославські українці: Д.І. Яворницький, Я.П. Новицький, А.С. Синявський, Д.Д. Сигаревич.

Одним з вагомих компонентів кола спілкування Д.І. Яворницького були військові. Для них він був джерелом історичних уявлень про військові звияти їх предків, а вони для нього – порадиниками та помічниками, а іноді й меценатами його діяльності. Д.І. Яворницький був дійсним членом ІРВІТ, факт про який не часто згадується у літературі про нього. Саме Д.І. Яворницький дав безпосередній поштовх членам ОВІРВІТ, адже він прочитав на одному з його засідань доповідь «Про бойове минуле Запорізького війська».

Рішення ОВІРВІТ про «військово-історичної поїздки для огляду військових пам'яток на нижній течії Дніпра» було прийнято на одному з його засідань 13 квітня 1909 р. Оголошення у одеській пре-

⁸⁹⁵ Ногачевский Н. Ф. Смесь: Памятники Запорожья в окрестностях Бизюкова монастыря: (Из путевых заметок Н. Ф. Ногачевского) // ЗООИД. – Одесса, 1895. – Т.18. – С.1–4.

⁸⁹⁶ Журналы Одесской городской Думы. – 1904. – № 3. – С. 183.

сі про проведення поїздки від 14 до 18 травня з'явилося 6 травня⁸⁹⁷. Організатори повідомляли, що збірним пунктом призначено Катеринославський музей ім. О.М. Поля та просили надсилати письмові за явки секретарю ОВІРВІТ. Витрати на проведення мали брати на себе учасники. Про свої плани провести порогами Дніпра «православне воїнство» повідомляв Д.І. Яворницький у листі до Є.Х. Чикаленка та запрошував його взяти участь.

Газети висвітлювали хід експедиції. Так, «Русская Речь» повідомляла з Олександрівська 17 травня, що екскурсія спустилася із Катеринослава через пороги по Дніпру та прибула до Олександрівська. 29 травня на засіданні ОВІРВІТ П.М. Андріанов доповів про поїздку, що тривала з 14 по 18 (в інших джерелах – по 19) травня. Ще майже через місяць в одній з найбільших одеських газет⁸⁹⁸ та у головній військовій столичній газеті Російської імперії «Русский инвалид»⁸⁹⁹ П.М. Андріанов опублікував великий звіт про подорож, що є на сьогодні головним джерелом для реконструкції перебігу цієї непересічної події, першої в історії ОВІРВІТ. Ця стаття незрівнянно повніше надає інформацію про подорож, аніж сухий звіт, що був опублікований у звіті ІРВІТ⁹⁰⁰. Восени 1909 р. О.В. Каульбарс доповів про подорож імператору під час особистої аудієнції та висунув низку ініціатив, що були схвально ним сприйняті.

Стисле повідомлення про цю подорож з'явилося у 6-му випуску «Літопису» КВАК⁹⁰¹. До того такі подорожі були справою окремих ентузіастів та педагогічних колективів та учнів. Хоча найпомітнішим та найіменитішим учасником подорожі був голова ОВІРВІТ генерал О.В. Каульбарс, що, власне, і був «ключем», що відкривав усі потрібні для організації двері, безсумнівно, головним мотором цієї акції був П.М. Андріанов.

На початку свого повідомлення про подорож П.М. Андріанов навів історичний екскурс значення Дніпра в історії Русі, що свідчить про те, що він цілком поділяв неоромантичний погляд на історію Д.І. Яворницького, який, без сумніву, був для нього одним з джерел

⁸⁹⁷ Русская Речь. – 1909. – 6 мая. – № 1018.

⁸⁹⁸ ОЛ – 1909. – 23 июня. – № 142.

⁸⁹⁹ Русский инвалид. – 1909. – № 154, 155, 157.

⁹⁰⁰ Отчет о деятельности Императорского Русского военно-исторического общества с 27-го августа 1907 г. по 1-е января 1909 г. – СПб, 1909. – С. 40–41.

⁹⁰¹ Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – В. 6. – 1910. – С. 241.

натхнення та історичних знань. Окремий абзац П.М. Андріанов присвятив глорифікації Запорізької Січі – «авангарду Руської землі», захисника пригніченої України. Лише з цієї статті ми дізнаємося, що кількість учасників експедиції становила 26 осіб. На жаль, персонально згадано окрім Д.І Яворницького, П.М. Андріанова, О.В. Каульбарса, лише генерал-лейтенанта Дмитра Миколайовича Безрадецького. Подорож розпочалася з трьохгодинної екскурсії по музею імені О.М. Поля, яку провів Д.І. Яворницький. Після того учасники оглянули Потьомкінський палац, пам'ятник Катерині II. П.М. Андріанов дорікнув містянам за захаращеність цього пам'ятника. Для нас же це є свідченням того, що культ імператриці не мав щирого народного поширення, підтримувався штучно, при чому без особливого захоплення навіть з боку владних чинників.

Від пристані Катеринославського яхт-клубу на пароплаві з якоюсь футуристичною назвою «Робітник» екскурсанти піднялися вгору притокою Дніпра Самарою до руїн Новобогородицької фортеці, що була споруджена князем В.В. Голіциним під час його невдалої інвазії у Крим. Оглянувши руїни, екскурсанти поплили на південь по Дніпру до порогів. Переночували вони у маєтку «Чапля» графа Воронцова-Дашкова, неподалік від Кайдацького порогу. Перед сном вони прослухали лекцію з історії краю Д.І. Яворницького. На наступний день подорож продовжилася на двох «дубах» під керівництвом знаменитих дніпровських лоцманів. Пройшовши Кайдацький поріг, учасники екскурсії пристали до правого берегу біля села Старий Кодак, де оглянули споруджену Г. Бопланом фортецю. В місцевих мешканців були отримані декілька старих ядер та куль тощо. Ці предмети було заплановано передати у майбутній Військово-історичний музей ОВІРВІТ (у повноцінну установу цей музей так і не розвинувся).

Потім експедиція підійшла до Ненаситецького порогу. 17 травня настав кульмінаційний момент подорожі – спуск на чотирьох «дубах» по Ненаситецькому порогу, яскраво описаний П.М. Андріановим: «Молись Богу!» - наказали лоцмани. Знявши капелюхи, веслярі побожно хрестяться та шепочуть молитву. Для розгону дуби вигрібають спочатку версти на 1 ½ вище порогу, потім поворот та дуб, керований досвідченою рукою лоцмана, з швидко зростаючою швидкістю спрямовується до каналу. Ви цілком у владі швидко несучого потоку. Дуб мчить зі швидкістю потягу, безшумно ковзаючи по водній поверхні, що піниться. Майже з поверхні ріки ви бачите профіль водоспаду. Хвиля,

розбиваючись на найменші бризки, обдає дуб та його пасажирів. Сильне хвилювання сильно розгойдує дуб. Особливо бурлить вода біля виходу із каналу, перед тим, як вирватися на простір. У кожному дубі є постраждалі: сильно політі Дніпровською водою – це «запорізьке хрещення», заспокоює Д.І. Яворницький». Пройшовши кілька дрібних порогів, екскурсанти зробили привал на острові Перун. Поблизу Кічкасу учасники пересіли з дубів на пароплав з символічною назвою «Україна», що приплив з Олександрівська. Поблизу Кічкасу екскурсанти пройшли крізь «Вовче горло» - найвужче місце на Нижньому Дніпрі, відвідали острів Велика Хортиця та приплили в Олександрівськ.

Екстреним потягом учасників доставили з Олександрівська у місто Нікополь, на конях доїхали до села Копилівка, а звідки знову на дубах – на місце Чортотлицької Січі. Тут за пропозицією О.В. Кальбарса було встановлено дерев'яний хрест, проведено пробні розкопки. П.М. Андріанов згадував, що приїзд гостей викликав великий ажіотаж в населення, що натовпом стікалося подивитися на них. Прибув священник, який проголосив вічну пам'ять запорізькому козацтву, відбулася велелюдна молитва. Екскурсанти прийняли рішення встановити тут у подальшому кам'яний запорізький хрест. Від Чортотлику екскурсанти поїхали на місце останньої, Підпільненської, Січі. Власне, тут історична частина подорожі і завершилася (К.М. Недря помилково називає кінцевим пунктом подорожі м. Нікополь). Надалі учасники відправилися у село Грушівку, до маєтку великого князя Михайла Миколайовича, де під час дружньої бесіди обговорили чотириденну мандрівку. На станції Долгищево, звідки у різні напрямки роз'їхалися екскурсанти, вони відправили телеграми імператору та очільника центрального військово-історичного товариства. Текст статті П.М. Андріанова пересипаний проникливими позитивними характеристиками керівника подорожі Д.І. Яворницького та його дітища – катеринославського музею, котрий, за його словами «усім нам став близькою, дорогою, людиною».

«Вже далеко позаду залишився Дніпро, його бурхливі пороги, його живописні берега, але яскраве враження пережитих днів поїздки було ще свіжим та повним очарування. Згадувалися в усіх подробицях оповідання Д.І. Яворницького про минулі подвиги славних запорожців, про оригінальний побут січовиків, також згадувалися розказані ним легенди, цікаві казки про відьом, чортах, постійно страждаючих від різних підступів запорожців. Жива мова Дмитра Івановича,

приправлена чистим українським⁹⁰² гумором, надовго збережеться у пам'яті учасників подорожі», – згадував одеський автор.

Свою статтю П.М. Андріанов завершив апологією таких історичних екскурсій, що, на його переконання, «сприяють живому безпосередньому пізнанню нашої Батьківщини, зародженню гарячою любові до славного бойового минулого руського народу. Замість книжної історичної науки, ви осягаєте минуле на конкретних предметах. Низка сильних вражень під час оглядин історичних місць, що ми послідовно пережили, залишить у нашому розумі та серці незнищений слід на все життя. Ви не лише особисто захоплені усім побаченим, але у вас появиться сильна необхідність поділитися винесеними враженнями з іншими, зі всім вашим оточенням, а при тому, безумовно, проявлений буде той самий моральний вплив, що у нашій військовій справі зароджує високу духовну засаду, що має виключно важливе значення».

Ці тези підтверджує той факт, що подорож членів ОВІРВІТ по Дніпру справді мала корисні наслідки. Найбільш яскраве втілення отриманий заряд вражень від наочного ознайомлення з козацькою минулиною втілюється у піднесено-апологетичній статті П.М. Андріанова про запорізьке козацтво з яскравою назвою «Славное низовое Запорожское войско», що була з деякими варіаціями опублікована окремою брошурою в Одесі та в одному з одеських видань та у столичному головному військовому періодичному виданні Російської імперії «Военном журнале». Під явним впливом Д.І. Яворницького одеський історик у російськомовному тексті використав український варіант написання слова «Січ», який прийняла редакція, оговоривши це у спеціальній примітці. У межах російського історичного світогляду, що фактично виправдовував ліквідацію Запорізької Січі, автор, проте, наситив текст багатьма яскравими характеристиками «лицарів степу», що залишали безумовно позитивне враження про них, що могло прислужитися і завданням українського націєтворення. Праця нагадувала, наприклад, текст М.М. Аркаса і цілком могла використовуватися у відповідній просвітницькій роботі.

ОВІРВІТ висунуло низку ініціатив, спрямованих на охорону пам'яток минулого та увічнення українського козацтва. Вперше про ці ініціативи заявив у клопотанні до катеринославського земства О.В. Каульбарс, котре виголосив Д.І. Яворницький 14 грудня 1909 р. на губернському земському зібранні, в якому було згадано і про подо-

⁹⁰² скрізь по тексту П. М. Андріанов використав саме таке визначення – український, а не «малоросійський».

рож. Йшлося про реставрацію катеринославського пам'ятника Катерині II, встановлення пам'ятної стели на місці Кодацької фортеці, виготовлення та встановлення меморіальної плити на Ненаситецькому порозі. Ці ініціативи були схвалені і навіть частково фінансово підтримані. У роботу над пам'ятниками включився видатний скульптор Б.В. Едуардс. Чавунна дошка вагою приблизно 400 кг. була встановлена у 1913 р. на скелі Монастирко⁹⁰³. ОВІРВІТ домоглося перейменування у 1910 р. станції Катерининської залізниці з «Осокорівка» на «Чортотлик», перейменування Сїського полку Кубанського війська на Запорізький (з відзначення великої символічної ваги цього факту розпочав свою вище згадану статтю П.М. Андріанов). У 1910 р. член ОВІРВІТ полковник В.М. Кісляков прочитав у Катеринославі лекцію про Лейпцігську битву⁹⁰⁴.

Багато інших ініціатив (перейменування Нікополя на Микитин Ріг, встановлення пам'ятників у Нікополі Б. Хмельницькому та Микитинській Січі, меморіалу-каплиці на місці Чортотлицької Січі, надання двом полкам імен отамана І.Сірка та гетьмана П.Сагайдачного, облаштування могили І. Сірка) не були реалізовані. Нарешті, восени того ж 1909 р. ОВІРВІТ здійснило ще одну резонансну подорож, на цей раз по Дунаю. Значення дніпровської подорожі підвищується, якщо зважити на те, що навіть більш потужне за одеське, Київське відділення Військово-історичного товариства, попри тривалі перемовини та зміни планів, так і не спромоглося організувати аналогічну екскурсію по Дніпру на чолі з Д.І. Яворницьким.

Важливим напрямком контактів ОВ був київський. У Києві з 1909 р. існувало одне з найактивніших відділень ІРВІТ. Провідними членами Київського відділення (КВ) були добре знані у науковому середовищі Півдня В.С. Іконніков, Ю.А. Кулаковський та ін. У реєстрах членів КВ значилося 7 представників південноукраїнських міст: полковник В.П. Тальгрєн з Катеринославу, 5 військових з Новогеоргіївську та головна «зірка» – одеський професор Е.Р. Штерн. Однак провідні позиції у контактах з КВ мали не вони, а вже згадані І.А. Линниченко та Д.І. Яворницький. Відому ініціативу КВ про встановлення групи пам'ятників видатним київським правителям схвально зустрівув та

⁹⁰³ Недра К. М. Катеринославські проекти Одеського відділення Імператорського Російського воєнно-історичного товариства: плановані й реалізовані // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. – Вип. 10. – 2013. – С. 173–179.

⁹⁰⁴ Отчет о деятельности Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год. – СПб, 1911. – С. 62.

спопуляризовав член ОВ І.А. Линниченко⁹⁰⁵. У періодичному виданні КВ «Військово-історичному віснику» було опубліковано статті учнів І.А. Линниченка: дві М.Є. Слабченка та одну велику (у трьох випусках часопису) Є.О. Загоровського. Автором ще однієї статті зазначена Меланія Слабченко, сестра М.Є. Слабченка⁹⁰⁶. Це був єдиний випадок публікації статті жінки у виданнях ІРВІТ та його відділів. Загалом, серед членів ІРВІТ фігурувала лише одна жінка – знаменита графиня П.С. Уварова. У 1910 р. Катеринослав відвідав М.Ф. Наркевич. Під час візиту він разом з Д.І. Яворницьким розробив докладний план екскурсії дніпровими порогами, аналогічний тій, яку катеринославський історик здійснив у травні 1909 р. разом з групою членів ОВ. Однак цей план не здійснився. В особовому архіві Д.І. Яворницького відклався комплекс листів до нього від київського археолога К.В. Болсуновського, члена КВ. В одному з листів К.В. Болсуновський повідомляв колегу про те, що за дорученням КВ збирає відомості про різного роду зброю у приватних музеях та просив його посприяти своєму представнику оглянути ввірений Д.І. Яворницькому місцевий музей⁹⁰⁷.

На той час історичні дослідження, в тому числі на військову тематику, поза межами Одеси були зосереджені головним чином в архівних комісіях, фактично загальних історико-наукових товариствах: КВАК та ТВАК. У Катеринославі на початку ХХ ст. військові звитяги козаків у боротьбі з османами та татарами вивчав та популяризував Д.І. Яворницький. На сторінках «Летописи» КВАК було оприлюднено 11 текстів на військово-історичну тематику. 5 з цих публікацій належать перу одного з провідних членів комісії, підполковнику В.Д. Машукову. Ще одним військовим, який посідав лідерські позиції у розвитку історичної думки у Катеринославі був підполковник О.Г. Авчинников. Він керував полковим музеєм 134-го Феодосійського піхотного полку, видавав адрес-календар «Придніпровьє», був членом КВАК та ІРВІТ. Серед численних праць О.Г. Авчинникова є біографії військових, зокрема, героя оборони Порт-Артура 1904 р. Р.І. Кондратенко⁹⁰⁸.

⁹⁰⁵ Линниченко И. А. Исторический путь и музей г. Киева. – Одесса, 1912.

⁹⁰⁶ Слабченко М. Два письма гр. П. А. Румянцева к Я. А. Брюсу // Военно-исторический вестник. – 1910. – Вып. 7–8. – С. 169–171.

⁹⁰⁷ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького / Упоряд.: С. В. Абросимова та ін. Дніпропетровськ, 1997. – С. 91.

⁹⁰⁸ Авчинников А. Г. Геройские подвиги добровольца В. И. Илличевского. – Екатеринослав, 1908. – 20 с.; Авчинников А. Г. Народный герой Роман Исидорович Кондратенко: Ил. очерк всей жизни ген.-лейт. Р. И. Кондратенко, основ. на его собств. письмах, дневнике и воспоминаниях близких родных и сослуживцев. – Екатеринослав, 1909.

Найбільшу кількість військово-історичних статей ми зафіксували в «Известиях» ТВАК – 20. Лише одна з цих статей належить військово-му – відомому петербурзькому офіцеру та вченому Г.С. Габаєву. Природно, що кримських істориків переважно цікавили сюжети, пов'язані з долею Крима, зокрема, участь кримських татар у російській армії. У Чорноморському флоті на поч. ХХ ст. служив лейтенант, член ОТС, П.І. Белавенець⁹⁰⁹. З під його пера вийшли праці про адмірала П.С. Нахімова та військово-морську історію Очакова.

В інших містах півдня не утворилося помітних організаційних центрів дослідження військової історії. Проте, й тут серед військових та цивільних був певний інтерес до військової історії. Артефакти зброї збирав та зберігав у міському музеї найвидатніший херсонський історик В.І. Гошкевич. У Херсоні О.О. Русов написав нарис про взяття російськими військами Очакова у 1788 р., що був опублікований у «Київській старовині». У Єлисаветградському кавалерійському юнкерському училищі у 1860-х рр. викладав підполковник, знайомий Т.Г. Шевченка, М.Д. Новицький. У 1865 р. в Одесі були видані лекції М.Д. Новицького про тактику «малої війни» (дії невеликими силами з метою вимотати ворога з елементами партизанської війни), що він читав у Єлисаветградському училищі. Виклад своєї основної теми автор майстерно переплітав з численними історичними прикладами. Так, ілюструючи тезу про необхідність тримати в авангарді армії хоча б невелику кількість кавалерії, лектор наводив кілька прикладів діяльності Наполеона Бонапарта⁹¹⁰. Військова тематика була широко представлена під час проведення популярних лекцій. Так, у Миколаєві у 1900 р. на офіцерських зборах 58-го піхотного Празького полку штабс-капітан Белявський прочитав повідомлення «Осінні походи 1813 року»⁹¹¹.

Дослідження розгорталися у межах 3 основних етапів: перша половина XIX ст. – поява перших праць, накопичення джерел, перші

⁹⁰⁹ *Белавенец П. И.* Адмирал Павел Степанович Нахимов: Рассказ для ниж. чинов к столет. юбилею дня рождения адмирала. – Севастополь, 1902; *Белавенец П. И.* Очаков: Крат. ист. очерк воен. действий рус. мор. и сухопут. войск у стен Очак. твердыни по случаю спуска в высочайшем присутствии крейсера 1 ранга «Очаков» при Лазар. адмиралтействе Севастоп. порта 21 сент. 1902 г. – Севастополь: изд. при содействии Севастоп. порта, 1902. Белавенец П. И. Лейтенант Зацаренный, герой русско-турецкой войны 1877-78 годов за освобождение болгар: Ист. очерк ко дню спуска минного крейсера Лейтенант Зацаренный / Сост. лейт. П.И. Белавенец. – СПб: О-во судостроит., мех. и метал. з-дов в г. Николаеве, 1907.

⁹¹⁰ Новицкий Н. Д. Лекции малой войны, читанные в Елисаветградском офицерском квалерийском училище подполковником Генерального штаба Н.Д. Новицким. – Одесса, 1865. – С. 113.

⁹¹¹ Южанин. – 1900. – 1 ноября. – № 244.

кроки у згуртуванні вчених; 1860-ті – 1890-ті роки – вдосконалення досліджень у зв'язку з накопиченням джерел; перші 14 років XX ст. – найвища стадія розвитку, поява найбільш яскравих авторів.

Дослідження проводилися двома групами осіб: світськими та військовими. Перші, як переважно фахові історики, дивилися на військову історію як частину загальної історії, військово-технічні, стратегічно-тактичні аспекти військової тематики мали для них вторинне значення, а другі переважно обмежувалися фактажем і розглядали військову історію як «річ в собі». Таким чином, дослідження пройшли шлях від індивідуальних зусиль, до колективних. Ідеологією більшості праць та доповідей на військову тематику був російсько-імперський патріотизм, особливо тих, що з'явилися під ювілей (Вітчизняної війни 1812 р., Полтавської битви і т.д.). Проте, уславлення військових зв'язг русів та козаків не суперечило національній українській історіографії, що виростала з рамок імперської, перетинаючись з нею. За територіальним охопленням дослідження можна поділити на локальні, або вітчизняні (певною візитною карткою Півдня стала історія військової справи у Запорізькій Січі, що була розташована колись на цій території) та всесвітні. Певну екстериторіальність мали історії полків, видані на Півдні, що були, зокрема, присвячені змінам в їх дислокації, участі у бойових діях, що часто охоплювали величезні території. Переважно військові дослідження на території Південної України розгорталися зусиллями місцевих вчених. Однак у місцевих виданнях взяли участь і вчені з поза меж Півдня. Хронологічно праці на військово-історичну тематику охоплювали усю історію від давнини до жанру, який можна визначити новомодним поняттям «сучасна історія», адже йшлося про аналіз нещодавніх війн (Кримська, між Російською та Японською імперіями) їх учасниками, які використовували як свої спогади, так і спогади інших осіб та документи, тобто працюючи вже як історики. Праці тогочасних південноукраїнських істориків війська і сьогодні впливають на відповідні студії, містячи унікальні фактичні матеріали. Не втратили цінності і деякі узагальнення та оцінки з боку тогочасних вчених, хоча вони часто потребують переосмислення та переміщення у сучасний історіографічний та громадський контекст, що й має бути одним з завдань сучасних істориків.

Незважаючи на те, що у методологічному плані початок XX ст. найчастіше розглядають як кризовий, саме після 1905 р. на хвилі ак-

тивізації громадських рухів та ініціатив зросла кількість різноманітних наукових товариств, що мало дуже відчутний вигляд у традиційно соціально активній Південній Україні. Розквіт військово-історичного напрямку в обличчі ІРВІТ та його філій, зокрема, ОВ, був зумовлений вдалою співпрацею світських та військових істориків, які вдало доповнювали один одного. Цей напрямок відображав ідеологію пізнього самодержавства зі всіма її очевидними негативами, але, з іншого боку, сприяв зростанню інтересу до історії, пам'яткоохоронній діяльності. У складних умовах для розвитку українського та кримсько-татарського національних рухів, саме в межах військово-історичного напрямку та організацій, залучених у цей напрямок, передусім ОВ ІРВІТ, вдалося популяризувати такі багатозначні символічні теми як українське козацтво та участь кримських татар у військовому русі у післяханській період. ІРВТ, ОВ, ТВАК опрацьовували цінні історичні джерела, що висвітлювали історію Південної України. Важливим був і такий аспект як популяризація всесвітньо-історичної панорами історичного процесу, що сприяло розширенню історичного світогляду освіченого населення. Хоч і в імперському «соусі», але згадані організації сприяли підвищенню історичної культури військових, що є дуже актуальним завданням нашого часу, звичайно, вже у суто україноцентричному, патріотичному, варіанті.

4.5. Розвиток візантиністики

Витоки візантиністики на півдні України сягають першої пол. XIX ст. Першим освітнім закладом вищого типу, де існувала візантинознавча тематика, був Рішельєвській ліцей Одеси, в якому історію Візантії у своїх лекціях та працях у зв'язку з історією Русі, зачіпали викладачі ліцею та члени ОТІС М.М. Мурзакевич, М.К. Павловський, П.К. Брун, Ф.І. Леонтович, М.П. Смірнов, Р.В. Орбинський. Першим науковим товариством з в тому числі з візантинознавчим струменем було ОТІС. Першою у цьому регіоні статтею на суто візантинознавчу тему (і за назвою, і за охопленням матеріалу) була стаття Р.В. Орбинського «Византийские женщины»⁹¹². В умовах відсутності в НУ довгий час суто візантинознавчої кафедри, візантинознавча тематика залишалася, так би мовити, «розпорошеною» у предметах

⁹¹² Орбинский, Р. В. Византийские женщины // Русское слово. – 1859. – № 12, отд. 1. – С. 1–49 ; 1860. – № 7, отд. 1. – С. 112–163.

історичного, філологічного та правового циклу: історія Росії, історія російського права, слов'янська філологія та старожитності, класичні старожитності та класична філологія, загальна історія. Зокрема, такою розпорошеністю, чи то пак принагідністю відзначалася спадщина видатного славіста В.І. Григоровича, що не дозволяє його назвати засновником одеського і, ширше, південноукраїнського візантинознавства. До того ж, погляди славіста були занурені у першу половину XIX ст. з властивим для них досить примітивним уявленням про візантійську цивілізацію. Не менш тісно з візантинознавством була пов'язана тематика вихованця Московського університету, учня С.М. Соловйова І.С. Некрасова, який розпочав працювати на кафедрі російської словесності НУ від 1868 р. і головним чином цікавився вивченням житій святих у Київській Русі і загалом літературною Київської Русі та Московського князівства. Певний імпульс для розвитку візантиністики в НУ надав захист в його стінах 9 листопада 1869 р. докторської дисертації В.С. Іконнікова про вплив культури Візантії на культуру Русі. Його офіційними опонентами виступили В.І. Григорович та М.П. Смірнов, неофіційними – П.К. Брун та І.С. Некрасов, таким чином, власне, вся тогочасна причетна до візантинознавства когорта викладачів НУ. Вагому роль в успішному захисті дисертації відіграв професор О.Г. Брікнер – професор кафедри загальної історії.

Фактично ж зародження візантиністики в НУ варто пов'язати з постаттю професора кафедри канонічного права у 1870/1875 рр. О.С. Павлова. Значно вплинула на розгортання наукової діяльності О.С. Павлова співпраця з видатним дослідником історії візантійського права Цахаріє фон Лінгенталем. Обидва дослідники використовували порівняльно-критико-бібліографічний метод, який передбачав знаходження протографів документів, встановлення історико-літературної спадкоємності редакцій пам'яток. Майже кожну працю сучасники визнавали науковим відкриттям. Відмінною рисою його, як дослідника, було прагнення вичерпати питання повністю. Для історичної науки, здебільшого візантиністики, велике значення мали тексти пам'яток візантійського права (Кормчих, Номоканон), списки яких виявляв та аналізував дослідник. Окрім канонічних питань, віднайдені пам'ятки він використовував для постановки нових питань щодо історії деяких християнських свят, полемічних творів (ці дослідження вченого були написані на перетині історії літератури, історії права та історії церкви). Подібно до більшості істориків права він

намагався встановити вплив Візантії на право Русі. Під час роботи в Одесі О.С. Павлов видав 7 наукових праць.

Друга пол. 1870-х – 1880-ті рр. можуть бути з дуже вагомими на те підставами бути визначені як виникнення візантиністики в Одесі та Криму. Без перебільшення цей період слід назвати передусім «добою Кондакова та Успенського». Йдеться про професора кафедри теорії та історії мистецтв Никодима Павловича Кондакова та кафедри загальної історії Федіра Івановича Успенського – учня засновника візантиністики у Російській імперії, професора Петербурзького університету, В.Г. Васильєвського. Візантиністика була наявна у педагогічній діяльності не лише велетнів одеської візантиністики. Про це, наприклад, свідчить тема на преміальну роботу, яку запропонував професор В.Н. Юргевич: «Значення Новоросійського краю стосовно старожитностей греко-візантійських та візантійсько-генуезьких».

Працюючи в Одесі, Н.П. Кондаков захистив у Москві магістерську та докторську дисертації. Загалом в одеський період Н.П. Кондаков опублікував 34 праці. З них 12 були опубліковані в Одесі. До них слід долучити 2 звіти про наукові відрядження та 6 літографованих лекційних курсів. Окрім цього, опубліковані у 1889 та 1890 році дві праці були написані здебільшого в Одесі. Майже всі вони прямо чи опосередковано були присвячені Візантії. Г.В. Вернадський вважав, що в Одесі, спираючись на солідну базу своїх робіт з класичної археології, Н.П. Кондаков став сформованим спеціалістом у цілком новій для того часу науці візантиністики. Одеський період він називав періодом класичної та візантійської археології в науковій творчості Н.П. Кондакова⁹¹³. В НУ Н.П. Кондаков підготував двох видатних істориків мистецтва Київської Русі та Візантії Головним внеском Н.П. Кондакова у розвиток візантиністики стала його докторська дисертація «История Византийского искусства и иконографии по миниатюрам греческих рукописей» (1876 р.).

Ще більш вагомою для розвитку візантиністики для одеської науки була діяльність Ф.І. Успенського. Він читав курси «Візантія та хрестові походи». «Давній період російської та південнослов'янської історії у зв'язку з візантійською», «Росія та Візантія у IX та X ст.», «Візантійська історіографія IX та X ст.», «Візантія у період іконоборців». Під час праці в Одесі він видав кілька десятків видатних праць з політичної та соціальної культури Візантії, що принесло йому за-

⁹¹³ Кондаков Н. П. Воспоминания и думы. – М., 2002. – С. 279.

служену славу одного з провідних візантиністів Європи.

У 1884 р. в Одесі відбувся VI археологічний з'їзд, якій став над-важливим поштовхом для розвитку візантиністики у регіоні, зокрема, інтелектуальним тріумфом Н.П. Кондакова та Ф.І. Успенського. Засідання візантійської секції очолив лідер російсько-імперської візантиністики, вчитель Ф.І. Успенського, В.Г. Васильєвський⁹¹⁴. З доповідями на різну тематику виступили окрім головуючого, Ф.І. Успенський, Н.П. Кондаков, В.В. Латишев, А.А. Кунік, Г.С. Дестуніс, Ю.А. Кулаковський та ін. Найпринциповішими були концептуальні доповіді Ф.І. Успенського («О научных потребностях в современном изучении Византии») та Н.П. Кондакова («О научных потребностях в современном изучении византийской археологии», «О влияниях в области искусства вообще и византийского в частности»). Окрім цього Ф. Успенський доповів про візантійських землемірів, рукописах бібліотеки на острові Халки, а Н.П. Кондаков про константинопольські церкви. З'їзд був важливий в цьому плані, що в роботі секції брали участь декілька візантиністів, зокрема, О.І. Кірпи́чніков (на той момент харків'янин), для яких це стало спонукальним чинником їх майбутнього переїзду до Одеси. Доповіді були опубліковані у 3 томі праць з'їзду.

Здавалося б, від'їзд з Одеси у 1888 р. Н.П. Кондакова мав суттєво послабити розвиток візантиністики в НУ. І хоча деякою мірою це так (тим більше, що його учні, Д.В. Айналов та Є.К. Редін, теж не залишилися в Одесі) наприкінці 1880-х – у перше десятиліття ХХ ст. картина розвитку одеської візантиністики не лише не нагадує занепад, а створює враження розквіту, який не вигас повністю навіть у зв'язку з від'їздом з Одеси й Ф.І. Успенського у 1894 р. Притік свіжої крові відбувався двома шляхами: зовнішнім та внутрішнім.

В НУ влаштувалася низка професорів, вихідців з інших науково-педагогічних центрів: кафедри історії західноєвропейських літератур О.І. Кірпи́чніков⁹¹⁵, церковної історії М.Х. Красносельцев⁹¹⁶, римського, державного та руського права В.В. Сокольський, класичної

⁹¹⁴ Аврунина С. Б. Русские Археологические съезды и становление византиноведения в России // Византийский временник. – М., 1976. – Т. 37. – С. 256–257.

⁹¹⁵ Кондратенко А. И. Жизнь и труды профессора А. И. Кирпичникова : (К 170-летию со дня рождения) // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 2015. – Т. 74, № 3. – С. 50–58.

⁹¹⁶ Алмазов А. И. Профессор Н. Ф. Красносельцев. Очерк его жизни и учено-литературной деятельности. – Одесса, 1898. – 48 с.; Истрин В. Труды Н. Ф. Красносельцева в области византийско-славянской литературы // Поминка по Н. Ф. Красносельцеве. – Одесса, 1899. – С. 53–65.

філології С.Д. Пападімітріу, церковного права О.І. Алмазов, теорії та історії класичних мистецтв О.А. Павловський, російської мови та словесності В.М. Істрін, П.О. Потапов, церковної історії О.П. Доброклонський.

Серед цих осіб найбільшою різноманітністю як історик відрізнявся О.І. Кірпічніков. Його дослідження з історії російської та західноєвропейської літератур, краєзнавства дещо затулили його досить багатий візантинознавчий доробок. Як зазначав сам професор, візантиністикою він захопився в Одесі під впливом Ф.І. Успенського та Н.П. Кондакова. Щоправда, частина його доробку присвячена не так суто Візантії, як візантійським впливам на культуру Київської Русі. Зокрема, він вважав, що скоморохи Русі були виключно наслідком візантійського впливу⁹¹⁷. Передусім з візантійської традиції він встановлював генезу та еволюцію в літературі та побуті низки християнських легенд (Георгія Хороброго, Богородицю тощо). Безпосередньо з проблемою поширення християнства з Візантії на Русь пов'язаний нарис історії Херсонесу⁹¹⁸. Безпосередньо візантійській культурі, окрім рецензій, присвячені праці історика про релігійне значення статуй у Константинополі (історик вважав візантійців найбільш забобонними серед всіх цивілізованих середньовічних націй) та «Де взяти матеріали для історії візантійської літератури?»⁹¹⁹. В останньому творі, він показав значення історичних праць візантійців для дослідження їх літератури.

Спадкоємцем О.І. Кірпічнікова у дослідженні впливу візантійської на давньоруську літературу став вже згаданий В.М. Істрін та П.О. Потапов. У 1913 р. П.О. Потапов був відряджений Петербурзькою Академією наук на Афон, де відшукав маловідомі візантійські рукописи, які у подальшому публікував з коментарями у виданнях АН (здебільшого хроніка І. Зонари). Цікаво, що досить несподівано він захистив магістерську дисертацію на зовсім далеку від візантиністики тему з історії російського театру.

Виходець з Казанського наукового осередку М.Х. Красносельцев (символічно, що він помер у 1898 р. у Константинополі, де і був похований) є автором низки цінних праць з історії церкви у Візантії, до-

⁹¹⁷ Кирпичников А. И. К вопросу о древнерусских скоморохах. – СПб, 1891.

⁹¹⁸ Кирпичников А. И. Очерк истории Херсонеса и его участие в крещении Руси // Исторический вестник. – 1884. – Т.9 (Сентябрь). – С. 602-614.

⁹¹⁹ Кирпичников А. И. Чудесные статуи в Константинополе. – Одесса, 1893; Кирпичников А. И. Где взять материалы для истории византийской литературы? // ЖМНП. – Ч. ССLXIII. – 1889. – Май. – С. 23–31.

слідив особливості виникнення християнських храмів, давньохристиянське мистецтво за даними барельєфів та предметів. Археологічні студії у Константинополі він поєднував з ґрунтовним вивченням церковних текстів, багато з яких він вперше виявив у церковних книгозховищах. Зокрема, він знайшов «Тіпик» церкви Св. Софії в Константинополі, який вважався втраченим. Головну увагу він зосередив на дослідженні літургійних апокрифічних текстів, які мали велике значення для дослідження народних релігійних уявлень. Приділяв увагу описанню текстів та порівнянню різних списків⁹²⁰.

Дослідження М.Х. Красносельцева продовжив інший представник Казанської релігієзнавчої школи О.І. Алмазов, щоправда, відійшовши від власне церковної історії та археології, а зосередившись на вузких питаннях текстів та літургії⁹²¹. Розвиток римського та візантійського права як його історичного продовження цікавив В.В. Сокольського⁹²².

Попри те, що О.А. Павловський був прямим спадкоємцем Н.П. Кондакова на кафедрі мистецтв, читав курс історія давньоруського та візантійського мистецтва, візантиністика не була основною сферою його наукових зацікавлень, поступаючись антикознавству, хоча вона і була представлена в його узагальнюючих працях та лекційних курсах з історії середньовічного мистецтва⁹²³.

І все ж найбільш «рафінований» внесок у розвиток візантиністики в Одесі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. зробив уродженець міста Салоніки і випускник Афіньського університету, доктор філософії німецького Ерлангенського університету С.Д. Пападімітріу. Він був послідовником видатного візантиніста, професора Афіньського уні-

⁹²⁰ Див. роботи М. Красносельцева: К вопросу о греческих источниках „Беседы трех святителей“. – Одесса, 1890; Патриарх Фотий и византийское богослужение его времени // Записки Императорского Новороссийского университета. – Т. 58. – 1892; Типик церкви Св. Софии в Константинополе (IX в.) // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Одесса, 1892. Т. 2. Византийское отделение, Ч. 1. – С. 156–254; Рец. на книгу И. Андреева «Константинопольские патриархи от времени Халкидонского собора до Фотия» // ВВ. – 1897. – Т. 4. – С. 192–208.

⁹²¹ Див. праці О. Алмазова: Тайная исповедь в Православной восточной церкви: Опыт внешней истории. В 3 т. – Одесса, 1894; К истории византийской отреченной письменности (Апокрифические молитвы, заклинания и заговоры). – Одесса, 1901; Неизданные канонические ответы Константинопольского Патриарха Луки Хрисоверга и митрополита Родосского Нила. – Одесса, 1903.

⁹²² Сокольский В. О характере Эпаноги // ВВ. – 1894. – Т. 1. – С. 17–54.

⁹²³ Павловский А. А. Курс по истории древнего искусства. – Одесса, 1905; Очерк истории русского искусства // История искусства с древних времён до наших дней / Под ред. А. А. Павловского. – Вып. 1. – СПб., 1907.

верситету Константиноса Папаррігопулоса, який юнаком навчався в Одесі, а 8 квітня 1875 р. був обраний почесним членом НУ. Від 1888 р. і до 1917 р. С.Д. Пападімітріу мешкав в Одесі. Окрім викладання у грецькому училищі, ще більш вагомою стала його діяльність з 1892 р. на посаді викладача НУ кафедри класичної філології, де він склав і магістерські іспити. Декан історико-філологічного факультету О.М. Деревницький не шкодував піднесених характеристик, посиляючись на схвальні відгуки спеціалістів. На його думку, «в якості знавця грецької мови у всіх стадіях її розвитку п. Пападімітріу можна сміливо сказати, не лише серед російських вчених, але і серед вчених Західної Європи має мало собі рівних»⁹²⁴. Відомість у науці йому принесли передусім магістерська та докторська дисертації з грецької словесності «Стефан Сахмикис и его стихи» (захищена в НУ у 1896 р.) та «Феодора Птохопродрома манганские стихотворения» (захищена в університеті Св. Володимира у Києві у 1906 р.). Матеріали для докторської С.Д. Пападімітріу збирав у бібліотеках Мюнхену, Парижу, Лондона, Мадриду. Таким чином, С.Д. Пападімітріу став одеським продовжувачем справи видатного Карла Крумбахера, автора фундаментальних праць з історії візантійської літератури, незадовго до того виданих у Німеччині. На 1915 р. С.Д. Пападімітріу був автором 31 праці. Вчений підтримував тісні контакти зі своєю Батьківщиною Грецією. Брав участь у міжнародних конгресах в Афінах. Нагороджений грецьким орденом Спасителя.

О.П. Доброклонський в Одесі працював над головною справою свого життя, докторською дисертацією про одного з найвидатніших візантійських церковних діячів, лідерів іконошанувальників, Феодора Студійського. На основі численних архівних джерел, порівняльного аналізу списків церковних пам'яток, деякі з яких (один зі списків «Життя» Феодора) вперше залучались до історіографії, О.П. Доброклонський прагнув висвітлити не лише життєвий шлях Феодора, але й створити широку панораму суспільного та церковного розвитку Візантії доби іконоборства. Він вперше ґрунтовно опрацював листування монаха⁹²⁵. У 1916 р. у Московській духовній Академії він захистив дисертацію доктора церковної історії. О.П. Доброклонський

⁹²⁴ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 8. – Спр. 16. – Арк. 22-23.

⁹²⁵ Доброклонский А. П. Преподобный Федор, исповедник и игумен Студийский. – Ч. 1-2. – Одесса, 1913-1914.

планував видати другий том цієї праці, в якому мав розглянути погляди Студита з питань іконопоклоніння та аскетизму. Однак після еміграції історика всі підготовчі матеріали залишились в Одесі і продовження праці так і не відбулося. Велика праця принесла одеському професору визнання: Петроградська Академія наук надала О.П. Доброклонському премію М. Ахматова, Святиший Синод – повну премію у розмірі 1 тис. рублів на 17 конкурсі митрополита Макарія, а Петроградська духовна академія обрала його своїм почесним членом. Одеський рецензент О.В. Ристенко дуже прихильно сприйняв працю старшого колеги⁹²⁶.

Незважаючи на відчутні складнощі, в НУ формувалася і власна школа візантинознавців. Найвагоміший внесок в її формування зробили Ф.І. Успенський та В.М. Істрін.

Під керівництвом першого низка студентів написали візантинознавчі роботи: З. Ашкеназі «Військовий устрій Візантії від III до VII ст.»; три роботи на тему «Ліутпранд Кремонський та його посольство до Константинополя» написали Віктор Сосняков, Моїсей Брун, Франц Режабек. Уривок з роботи М. Бруна про вплив Візантії на Південну Італію у IX та X ст. був опублікований у 37 томі «Записок» НУ. Це був перший випадок публікації роботи студента у цьому виданні. У 1892 р. А. Готліб отримав золоту медаль за роботу «Про військовий устрій Візантійської імперії», а Абраам Нейфельд за роботу «За кодексами Феодора та Юстиніана вивчити статті про землеволодіння та селянський стан» – срібну.

Першим та єдиним завершеним одеським аспірантським “проєктом” Ф.І. Успенського став уродженець Богемії, вихованець николаївської гімназії, Ф.В. Режабек, студент НУ у 1879–1884 рр., та у 1885–1887 рр. – професорський стипендіат. У 1891 р. Ф.В. Режабек уклав покажчик імен та виразів для майже 440-сторінкової книги Ф.І. Успенського «Очерки по истории византийской образованности». Восени 1888 р. чеського історика обрали приват-доцентом кафедри загальної історії НУ, де він і викладав до 1905 р. спецкурси «Візантія у добу македонської династії», «Історія військового ладу Візантії», «Селяни та сільське землеволодіння у Візантії». Хоча магістерська дисертація вченого була присвячена античності, в його доробку присутні і візантинознавчі праці. Докторську дисертацію він готував про

⁹²⁶ Исторический вестник. – 1915. – июнь. – С. 1006-1007; Известия Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском университете. – 1915. – Т. 4. – В. 1.

військовий устрій Візантії. Він відвідав Константинополь, де містився Російський археологічний інститут під керівництвом його вчителя Ф.І. Успенського. Напевно, між вченими відбулася зустріч. Влітку 1904 р. Ф.В. Режабек відвідав Відень та Берлін, а влітку наступного року працював у Паризькій Національній бібліотеці. Внаслідок цих поїздок з'явилась стаття з оглядом літератури про військовий устрій Візантії та відносини Візантії та Західної імперії, з глибоким історіографічним аналізом⁹²⁷. Кілька рецензій на праці провідних візантиністів він опублікував у «Летописи» ІФТ⁹²⁸.

Всі шанси стати візантинознавчим «аспірантським» проектом Ф.І. Успенського мав О.К. Дімітріу. З 1 січня 1892 по 1 березня 1894 р. його залишили стипендіатом при кафедрі загальної історії історико-філологічного факультету НУ. В цей період він розвинув великий дослідницький темп. Дві його візантинознавчі праці (одна у галузі дипломатики, інша – історіографії (про творчість Прокопія Кесарійського)⁹²⁹ не залишились непоміченими як сучасниками (зокрема, видатним німецьким візантиністом К. Крумбахером) та подальшими спеціалістами. О.К. Дімітріу зробив вдалу кар'єру педагога у середніх навчальних закладах, але у науку так і не повернувся.

М.Д. Знойко, випускник НУ 1886 р., обрав кар'єру шкільного вчителя. Проте, історичні студії не залишив. Головним внеском М.Д. Знойко у науку стали дві його статті про взаємини Візантії та Київської Русі⁹³⁰. Обидві статті рясніють посиланнями на праці Ф.І. Успенського, з яким він спілкувався і надалі. Є в них згадка і про працю О.К. Дімітріу. На праці М.Д. Знойко та О.К. Дімітріу Ф.І. Успенський посилався у своїй фундаментальній історії Візантійської імперії.

Хоча Ф.І. Успенський не був формальним керівником іншого випускника НУ, відомого славіста, професора кафедри слов'янської

⁹²⁷ Режабек Ф. В. О разработке некоторых отделов Византийской истории (отчет о заграничной командировке летом 1904) // ЗИНУ. – 1905. – Т. 100. – Ч. 2. – С. 1–36.

⁹²⁸ Ф. Р. [Франц Режабек] Рец. на: Васильевский В.Г. Обзорение трудов по византийской истории. СПб., 1890; Безобразов П.В. Византийский писатель и государственный деятель Михаил Пселл. М., 1890 // ЛИФО. – Т. 2. – 1892. – С. 65–96.

⁹²⁹ Димитриу А. К вопросу о договорах русских с греками // Византийский временник. – Т. 2. – 1895. – С. 531–550 (див. перевид: Димитриу А.К. К вопросу о договорах русских с греками // Византийская цивилизация в освещении российских ученых: в 2 т. / сост.: П.И. Жаворонков. – Москва, 1999. – Т. 1: 1894–1927. – С. 112–131).

⁹³⁰ Знойко Н. Д. О посольстве Калокира // ЖМНП. – Т. 4. – 1907. – С. 229–273; Знойко Н. Д. О походах Святослава на Восток // ЖМНП. – 1908. – № 12. – С. 258–300.

філології НУ М.Г. Попруженка, але великий вплив Ф.І. Успенського на славіста засвідчує багато джерел. Наприкінці 1920-х рр. М.Г. Попруженко згадував: «Я познайомився з Успенським у 1884 р., коли був студентом історико-філологічного факультету Новоросійського університету в Одесі. Від моменту нашого знайомства і до самої його смерті мої стосунки з ним залишалися близькими як із глибоко поважним вчителем та другом»⁹³¹. Як свідчать листи Ф.І. Успенського до М.Г. Попруженка з Константинополя та Петербургу, він взяв на себе місію не лише наукового радника, друга, колеги, але й морального натхненника, який закликав науковця духовно не занепадати. Зустрічі між вченими відбувалися в Одесі, куди навідувався Ф. Успенський та за кордоном, де його як мінімум двічі відвідав М.Г. Попруженко. У 1899 р. зустріч між ними відбулася у Болгарії, де вони відвідали місця розкопок, у 1907 р. – у Константинополі⁹³². Дослідження М.Г. Попруженко середньовічних болгарських текстів (передусім «Синодика» царя Бориса) значною мірою спиралися на висновки та поради вчителя. У цих працях передусім висвітлювалося явище богомільства та пов'язаних з ним текстів. Саме богомільству присвячені змістовні роботи його студентів Георгія Кеселінова та Івана Кузнецова.

В.М. Істрін підготував до наукової діяльності своїх студентів О.В. Ристенка та С.Г. Вілінського, у роботах яких була представлена широка палітра впливу візантійської літератури на давньоруську, виявлено нові палеографічні нюанси дослідження візантійських наративних джерел⁹³³. Обидва учня часто їздили у наукові відрядження. Зокрема, О.В. Ристенко брав участь у семінарах К. Крумбахера.

Найголовнішим успіхом В.В. Сокольського як викладача юрфаку було консультування роботи М.І. Тіктіна про вплив візантійського права на російське, за яку автор отримав у 1895 р. золоту медаль, а його робота була надрукована⁹³⁴. Срібну медаль за працю на ту ж тему отримав Тавгерідзе.

Візантинознавча «хвиля» захопила не лише відповідних спеціалістів, але й осіб далеких від візантиністики. Професор кафедри за-

⁹³¹ Попруженко М. Г. България в трудовете на Т.И. Успенски // Македонски преглед. – № 1928. – С. 83.

⁹³² Попруженко М. Г. Из-за границы. Лето 1907 года. – Одесса, 1908. – С. 2.

⁹³³ Рыстенко А. В. Легенда о Св. Георгии и драконе в византийской и славяно-русской литературе // ЗИНУ. – Т. 112. – 1909. – С. 1–542.

⁹³⁴ Тиктин Н. И. Византийское право как источник Уложения 1648 года и новоуказных статей: Опыт историко-сравнительного исследования. – Одесса, 1898. – 227 с.

гальної історії Є.М. Щепкін був спеціалістом з нової історії Західної Європи. Проте, він демонстрував зацікавлення і історією Візантії⁹³⁵, в чому можна побачити вплив його брата В.М. Щепкіна – спеціаліста з історії візантійського мистецтва. Видання праці О. Доброклонського спонукало Є.М. Щепкіна та його учня П.М. Біцилли⁹³⁶ відгукнутися рецензіями. І якщо молодий П.М. Біцилла був в захопленні від праці, то Є.М. Щепкін дав оцінку з позицій одного зі своїх найбільших зацікавлень – методології історії⁹³⁷. Важливої проблеми про візантійський феодалізм торкнувся одеський кавказознавець С.Л. Аваліані⁹³⁸. Належачи до яскравих західників у громадському житті Одеси, грузинський історик задекларував свою повну згоду з існуванням візантійського феодалізму, хоча нині точка зору про універсальність феодалізму зазнає суттєвої критики.

Кінець 1880-х - 1890-ті рр. були часом оформлення візантиністики в Європі як галузі науки, її інституціоналізації. Провідні позиції мали німецькі вчені Г. Герцберг, К. Крумбахер та ін. У 1892 р. у Мюнхенському університеті була заснована кафедра візантійської філології на чолі з К. Крумбахером. У 1899 р. у Сорбонні за ініціативи Ш. Діля було запроваджено курс візантинознавства, а у 1907 р. засновано кафедру. У 1906 р. кафедра візантійської філології була заснована у Римському університеті. У 1892 р. почав видаватися часопис «Byzantinische Zeitschrift». У Петербурзі у 1894 р. започатковано видання часопису «Византийский временник».

Південна Україна, здебільшого Одеса, не лише не відставала у цьому процесі, а виступала як один з провідних центрів інституціоналізації візантиністики. Почнемо з того, що Візантія була предметом популяризації у громадських об'єднаннях Одеси. В Одесі це передусім Одеське Слов'янське благочинне товариство Кирила та Методія, в якому брали найактивнішу участь Ф.І. Успенський, О.І. Кірпічніков та ін. Найпопулярнішою темою візантійського впливу на Русь пролунала

⁹³⁵ Щепкин Е. Н. Васильевский В.Г. как политико-социальный историк Византии // Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете. – Т. 8. – 1900. – Отд. 5. – С. 20–22.

⁹³⁶ ИВ. – 1915. – июнь. – С. 1006–1007. Див. також близькі до візантології роботи П. Біцилли Біцилли П. Падение Римской империи. – Одесса, 1919; Бицилли П. Элементы средневековой культуры. – Одесса, 1919.

⁹³⁷ Щепкин Е. Аскетизм христианского Востока (обзор новой литературы) // Исторические известия Исторического общества при Московском университете. – 1916. – № 2. – С. 39–48.

⁹³⁸ Авалиани С. Л. Рец. Яковенко П. К истории иммунитета в Византии – Юрьев, 1908 // ЖМЮ. – № 8. – 1909. – С. 402–407.

наприкінці 1880-х років в контексті святкувань ювілею Кирила та Мефодія. Багато для популяризації Візантії в Одесі зробило Грецьке благодійне товариство. Зокрема, у 1915 р. у грецькому клубі «Омонія» М. Санія прочитав лекцію на тему «Візантійська цивілізація»⁹³⁹.

Наприкінці 1880-х рр. у Криму та в Одесі виникли нові наукові товариства, одне з яких було прямо орієнтоване на вивчення Візантії, що було унікальним явищем для Російської імперії і одним з небагатьох явищ у тогочасному науковому світі.

У Криму саме розташування ТВАК у лоні колишньої окраїни візантійської ойкумени спонукало її перетворитися в тому числі на центр візантиністики, хоча теж у суттєво «розбавленому» давньоруському контексті, як і у діяльності ОТІС. У періодичному виданні комісії «Известиях» нами зафіксовано лише 5 праць (одна з них велика монографія), що прямо чи опосередковано (переважно йдеться про візантійсько-руські взаємини та взаємовпливи) охоплювали візантинознавчу тематику⁹⁴⁰. Найбільшу увагу цьому аспекту приділив історик-аматор, доктор медицини Харківського університету, автор низки кримознавчих краєзнавчих нарисів, Євген Ерастович Іванов, головний лікар шпиталю Червоного хреста у Севастополі. В його книзі про історію Херсонесу 15-25 розділи (с. 61-136) присвячені візантійському періоду. У другій частині про розкопки Херсонесу розкопкам візантійського періоду присвячено 20 – 32 розділи (с. 225–288).

Ф.І. Успенський згадував, що він разом з О.І. Кірпи́чниковим, М.Х. Красносельцевим, Н.П. Кондаковим «склали гурток з метою поглиблення у візантійські заняття та збиралися разом у певні дні для читання джерел та обговорення деяких питань, що викликали складнощі для кожного поодинці»⁹⁴¹. Цей гурток став зародком ІФТ, статут якого було затверджено наприкінці 1888 р. Причиною появи ІФТ було

⁹³⁹ Южная мысль. – 1915. – 14 марта.

⁹⁴⁰ Маслов П.В. Поход Св. Князя Владимира на Корсунь // ИТУАК. – Вып. 53. – 1916. – С. 7–37; Бертье-Делагард А.Л. Каламита и Феодоро // ИТУАК. – Вып. 55. – 1919. – С. 1–44; Иванов Е. Э. Херсонес Таврический. Историко-археологический очерк // ИТУАК. – 1912. – Вып. 46. – С. 1–378; Платонов С. Ф. Летописный рассказ о крещении княгини Ольги в Царьграде // ИТУАК. – Вып. 54. – 1918. – С. 182–186; Айналов Д.В. История древнерусского искусства. Киев-Царьград-Херсонес // ИТУАК. – Вып. 7. – 1920. – С. 136–248.

⁹⁴¹ Успенский Ф. И. Памяти Никодима Павловича Кондакова // Известия АН СССР. – Сер. 6. – 1926. – Т. 20. – № 9. – С. 569.

передусім те, що незважаючи на те, що у складі дійсних та почесних членів ОТІС була низка візантиністів (С. Ламброс, Ф.І. Успенський, Н.П. Кондаков, Ю. Кулаковський, Б.А. Панченко, С.Д. Пападімітріу, П.О. Потапов, О.В. Ристенко), воно переважно зосереджувалося на антикознавстві та періоді вже після анексії Південної України Російською імперією. Візантинізнавство виринали у доповідях та статтях членів ОТІС тільки зрідка (власне Візантія прямо згадувалася у назві лише однієї статті: Ф.І. Успенського 1915 р.⁹⁴², що з'явилася внаслідок його недовгого перебування в Одесі. Тоді ж Є.М. Щепкін виголосив доповідь «З історії русько-візантійських зв'язків», але вона не була надрукована) у загальному контексті.

Першим головою ІФТ з 27 квітня 1889 р. до травня 1895 р. був Ф.І. Успенський, товаришем голови – О.І. Кірпічніков. У подальшому товариство очолювали такі причетні до візантиністики професори як В.М. Істрін (1904 - 1907 рр.), О.П. Доброклонський (1907 - 1910 рр.), С.Г. Вілінський (1911 - 1916 рр.). На засіданні Правління 6 лютого 1891 р. була прийнята пропозиція професорів Ф.І. Успенського, О.І. Кірпічнікова, О.О. Кочубінського, Ф.Є. Корша, М.Х. Красносельцева, Ф.І. Леонтовича про заснування візантійського відділення ІФТ⁹⁴³. Відкриття відділення було приурочено до тисячоліття від дня смерті константинопольського патріарха Фотія. Головою відділення було обрано видатного мовознавця, згодом академіка, Ф.Є. Корша, проте дуже скоро він залишив Одесу, як і Ф.І. Успенський та О.І. Кірпічніков. Це боляче вдарило по потенціалу товариства і призвело до занепаду відділення. 5 листопада 1898 р. воно було відроджено вже у вигляді «візантійсько-слов'янського» на чолі з В. Істріним. У 1907 г. В.М. Істрін залишив Одесу, а у 1909 р. відділення очолив О.І. Алмазов, який і керував роботою відділення до свого від'їзду з Одеси у 1913 р. Це призвело до мінімізації діяльності відділення.

Незважаючи на певні перерви в діяльності відділення, візантійська тематика була широко представлена у діяльності ІФТ постійно. Головними локомотивами товариства були місцеві історики та філологи. Окрім вже названих, це передусім найбільш плідний з них

⁹⁴² Успенский Ф. И. Первые страницы Русской летописи и византийские переходные сказания // ЗООИД. – Т. 32. – 1915. – С. 199–228.

⁹⁴³ Отчет о деятельности ИФОИНУ за 1890/91–1892/93 гг. // ЛИФОНУ. – Одесса, 1894. – Т. III. – С. 2.

С.Д. Пападімітріу⁹⁴⁴ та О.А. Павловський, Ф.В. Режабек, О.К. Дімітріу⁹⁴⁵, М.Г. Попов⁹⁴⁶.

ІФТ було й центром історіографії візантиністики, долучившись до обговорення видатних візантинознавчих праць колег з інших регіонів⁹⁴⁷, вшановуючи пам'ять видатних візантиністів (В.Г. Васильєвського, М.Х. Красносельцева, О.С. Павлова). Членами ІФТ була низка видатних візантиністів з інших центрів Російської імперії та зарубіжжя: К. Крумбахер (Мюнхенський університет), Й. Стрижигівський (Віденський університет), В.Г. Васильєвський, Г.С. Дестуніс (Петербург), П.В. Безобразов (Московський університет), Д. Ф. Беляєв, С.П. Шестаков (Казанський університет). Більшість з них публікувалися у «Летописи» ІФТ⁹⁴⁸. Вочевидь, потенціал ІФТ підірвала смерть Г. Дестуніса у 1895 р., В.Г. Васильєвського у 1899 р. та Д. Беляєва у 1901 р.

За весь період існування ІФТ видало 18 томів своєї «Летописи» - збірника наукових праць, здебільшого доповідей, що пролунали на його засіданнях. З них 7 томів були збірниками візантійського (Т. 2, 4, 7) та візантійсько-слов'янського відділення (Т. 8, 10, 13, 16). Кілька візантинознавчих статей було в останньому томі ІФТ, що містив збірник праць В.І. Григоровича. Було зібрано, але так і не видано

⁹⁴⁴ Пападімітріу С. Д. Две народные песни у Анны Комниной // ЛИФОИНУ. — Т. II. — 1892. — Отд. I. — С. 281–287; Пападімітріу С. Д. Иоанн II, митрополит Киевский и Феодор Продром // ЛИФОИНУ. — Т. X. — 1902. — Визант.-слав. отд. VII. — С. 1–54; Пападімітріу С.Д. К статье «Феодора Птохопродрома Манганские стихотворения» // ЛИФОИНУ. — Т. VII. — 1899. — С. 207–210; Пападімітріу С. Д. Критические этюды к средневековым греческим текстам // ЛИФОИНУ. — Т. IV. — 1894. — Отд. I. — С. 150–177; Пападімітріу С.Д. Стефан Сахликис и его стихотворение «Αφῆνσις Παράξενος» // ЛИФОИНУ. — Т. VI. — Визант. отд. III. — 1896. — С. 1–256; Пападімітріу С.Д. Феодора Птохопродрома Манганские стихотворения // ЛИФОИНУ. — Т. VII. — Визант. отд. IV. — 1899. — С. 1–48.

⁹⁴⁵ Димитриу А. К. К вопросу о Historia Arcana // ЛИФОИНУ. — Т. IV. — Визант. отд. II. Исследования. — 1894. — С. 258–301.

⁹⁴⁶ Попов Н. Г. К византийской истории X века // ЛИФОИНУ. — Одесса, 1894. — Т. IV. — Отд. I. — С. 302–308.

⁹⁴⁷ Обзор новейшей литературы по византиноведению // ЛИФОИНУ. — Т. IV. — 1894. — Отд. II. — С. 65–128; Обзор новейших трудов по византиноведению // ЛИФОИНУ. — Т. II. — 1892. — С. 65–136.

⁹⁴⁸ Шестаков С. П. Кандид Исаврийский // ЛИФОИНУ. — Т. IV. — 1894. — Отд. I. — С. 124–149. Дестуніс Г.С. Живые остатки византийской терминологии // ЛИФОИНУ. Т. II. — 1892. — Отд. I. — С. 1–24. Беляєв Д.Ф. Евктрий Св. Константина при Порфириной колонне на форе Константина и совершавшиеся там обряды // ЛИФОИНУ. — Т. IV. — 1894. — Отд. I. — С. 1–22; Беляєв Д. Ф. Придворный и церковный уставы о положении Евдома (с планом Константинополя) // ЛИФОИНУ. — Т. VI. — 1896. — С. 365–379; Беляєв Д. Ф. Храм Богородицы Халкопратийской в Константинополе // ЛИФОИНУ. — Т. II. — 1892. — Отд. I. — С. 85–106.

окремий том на честь ювілею Ф.І. Успенського, що безумовно містив візантинознавчі матеріали. У «Летописи» було надруковано 50 статей 21 авторів на візантинознавчу тематику. Найбільше було надруковано статей Ф.І. Успенського (7, щоправда серед них 5 – невеликі рецензії), С.Д. Пападімітріу (7) та М.Х. Красносельцева (6). Переважно ці праці можна визначити як палеографічні та пам'яткознавчі з очевидним філологічним ухилом. Внутрішня історія Візантії була присутня у всіх працях як тло.

Процесу інституціоналізації візантиністики в Одесі сприяла жвава участь місцевих науковців у провідному часописі візантиністів Російської імперії «Византийском временнике». Одесити Ф.І. Успенський та О.І. Кірпи́чников за рік до його появи надрукували докладний огляд згаданого часопису К. Крумбахера, тим самим спонукаючи до заснування аналогічного часопису в Російській імперії⁹⁴⁹. На сторінках «Византийского временника» було надруковано статті О.І. Кірпи́чникова (10 рецензій), М.Х. Красносельцева (7 рецензій), С.Д. Пападімітріу (4 проблемні статті), В.В. Сокольського, М.Г. Попруженка, О.К. Дімітріу та Ф.І. Успенського – по одній проблемній статті. Окрім того, В.Ф. Лазурський опублікував некролог О.І. Кірпи́чникова з наголосом на його науковій діяльності, а С.Д. Пападімітріу – видатного грецького мецената та урядовця Одеси Г.Г. Маразлі.

Діяльність ІФТ значною мірою посприяла, так би мовити, повноправному впровадженню візантиністики у навчальний процес НУ. Згідно університетського статуту 1884 р. в університетах Російської імперії мала існувати кафедра візантинознавства. Але реальність виявилася значно менш оптимістичною, адже така кафедра вимагала фахівця дуже високого мовного і загальнонаукового рівня. 10 березня 1898 р. В.М. Істрі́н підготував записку про необхідність запровадження обов'язкового курсу візантійської філології для студентів словесного відділення НУ. 31 жовтня 1898 р. в НУ було створено комісію у складі професорів О.А. Павловського, І.А. Линниченка, В.М. Істрі́на, В.М. Мочульського, П.О. Лаврова, С.Д. Пападімітріу, що ухвалила рішення просити у міністерства освіти про заснування окремої кафедри візантійської філології задля викладання студентам слов'янського відділення історико-філологічного факультету⁹⁵⁰.

Кроком на шляху реалізації цієї ініціативи було запровадження

⁹⁴⁹ ЖМНП. – 1893. – № 7. – С. 231–272.

⁹⁵⁰ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2605.

С.Д. Пападімітріу у 1899 р. на слов'яно-руському відділенні спеціальних практичних занять з візантинознавства, на яких зі студентами 3 та 4 курсів він читав та пояснював на практичних заняттях уривки з простонародних візантійських творів⁹⁵¹. 20 грудня 1899 р. імператор підписав наказ про створення кафедри, хоча вочевидь йшлося фактично про особу професора, в даному разі С.Д. Пападімітріу. 20 березня 1900 р. С.Д. Пападімітріу призначили в.о. обов'язки професора кафедри візантійської філології НУ. До того вже згаданий курс С.Д. Пападімітріу читав як необов'язковий. Цю подію слід визнати неординарною, адже це була єдина така кафедра в університетах Російської імперії. Вже у 1928 р., зауважуючи цей факт, Г.М. Лозовик зазначав, що ця «екстра-ординарна професура візантійської філології, успела развернуть широкую научную деятельность»⁹⁵². Тим самим він фактично похвалив С.Д. Пападімітріу, з якихось причин не назвавши його.

У 1907 р. приставка «в.о.» відпала. Екстраординарним професором цієї кафедри С.Д. Пападімітріу був до 1909 р. Тоді його призначили ординарним професором його попередньої кафедри класичної філології. Візантійську філологію він продовжив читати 3 години на тиждень на тимчасових засадах⁹⁵³. Головним чином у викладанні С.Д. Пападімітріу зосереджувався на читанні курсів з історії візантійської літератури. Комісія для вироблення нового університетського статуту 1902 р. планувала запровадження кафедри візантинознавства в НУ.

Наступний крок у процесі інституціоналізації візантиністики в НУ припав вже на останні роки його існування. У 1917–1919 рр. візантиністика була присутня у курсах з історії мистецтв професора кафедри теорії та історії мистецтв М.Л. Окунева. Рятуючись від комуністичного хаосу в Росії, до Одеси повернувся Н.П. Кондаков, у 1917 р. обраний почесним членом НУ. Наприкінці 1919 – на початку 1920 р. на посаді приват-доцента він читав по 4 години на тиждень курс з історії Візантії⁹⁵⁴. Вочевидь, візантійська тематика була широко представлена в його курсі з історії ікони. За відгуком Н.П. Кондакова, 23

⁹⁵¹ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2606. – Арк. 178.

⁹⁵² Лозовик Г.Н. Десять лет русской византологии (1917-1927) // Историк-марксист. – 1928. – Т. 7. – С. 228.

⁹⁵³ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 1509.

⁹⁵⁴ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 12. – Спр. 201. – Арк. 14–15.

червня 1919 р. Рада НУ одногосно обрала О.П. Доброклонського на кафедрі візантійської філології, перейменовану разом з тим на кафедру історії Візантійської культури⁹⁵⁵. Окрім цього, наприкінці 1919 – на початку 1920 років НУ кооптував до свого складу колишнього професора Київської Духовної Академії М.С. Гросу⁹⁵⁶. Попри свій попередній високий статус, в НУ йому дісталось лише місце приват-доцента кафедри історії Візантії та історії церкви. З березня по травень 1920 р. М.С. Гросу читав курс історії Візантії, історії християнської церкви та історії російської церкви⁹⁵⁷. У березні 1919 р. юрфак НУ прийняв у приват-доценти кафедри державного права як лектора необов'язкового курсу «Історія та теорія відносин між державою та церквою»⁹⁵⁸ Платона Петровича Соколова – колишнього професора кафедри церковного права університету Св. Володимира, зокрема, автора праць «Церковномайнове право в Греко-римській імперії», «Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV в.».

Візантиністика була представлена і у навчальних курсах на ОВЖК. О.А. Павловський викладав на ОВЖК у 1909/1911 н.р. викладав курс «Історії візантійського мистецтва» для мовного відділення (2 год.) та у 1912 р. «Візантійське мистецтво» для II, III курсів (2 год.). Потім цю тематику продовжив М.Л. Окунєв. Є.М. Щепкін у середині 1910-х років 2 години на тиждень викладав курс історії Візантії.

У жовтні 1918 р. у Сімферополі відкрився ще один центр науки – Таврійський університет. Курси, що торкалися візантійської тематики у ньому читали Д.В. Айналов та Б.Д. Греков.

Візантинознавчі праці південноукраїнських візантиністів привертати увагу колег з інших наукових центрів. Праці С.Д. Пападімітріу привернули увагу К. Крумбахера та юр'ївського антикознавця О.В. Нікітського⁹⁵⁹; О.Л. Бертъе-Деларгарда та О.К. Дімітріу

⁹⁵⁵ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2051. – Арк. 12, 103.

⁹⁵⁶ Див. про М. Гросу: Файда О. Микола Гроссу та його візантиністичні студії // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – Львів, 2003. – №5–6. – С.95–105.

⁹⁵⁷ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2560. – Арк. 62, 46.

⁹⁵⁸ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 12. – Спр. 125. – Арк. 123.

⁹⁵⁹ Никитский А. В. Рец. на: Пападимитриу С. Стефан Сахликис и его стихотворение «Αφήρησις. Παράξενος» // ВВ. – 1897. – Т. 4. – С. 653–667.

– М.С. Грушевського⁹⁶⁰; В.М. Бенешевича – праці О.І. Алмазова⁹⁶¹. Вже у статусі петербурзького професора працюю О.П. Доброклонського піддав авторитетній критиці Ф.І. Успенський⁹⁶². Навіть праця студента М. Тікгіна викликала декілька рецензій петербурзьких колег⁹⁶³.

Отже, попри не такий вже й величезний кількісно доробок, південноукраїнська візантиністика зробила відчутний внесок у загальний процес осмислення візантійського феномену в історії, передусім культурних аспектів. Більш того, в інфраструктурних питаннях одеські науковці зробили справжній новаторський прорив, шляхом заснування ІФТ та кафедри візантійської філології. Безумовно, все це не могло би статися без присутності значний час в Одесі кількох велетнів візантиністики, які свідомо обрали Одесу як місто розташоване ближче до Константинополя, носій певного історичного духу Візантії. Отож бачимо цікаве переплетіння географічних, особистісних та наукових чинників в історіографії. Наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. візантиністика стала певною візитною карткою південноукраїнської історіографії, дещо поступаючись за інтенсивністю лише місцевому антикознавству.

4.6. Розвиток історичної славістики

У поняття історична славістика у кожній слов'янській країні традиційно включають історію інших слов'янських народів та міжслов'янських взаємин, або відображення слов'ян в уяві неслов'янських народів. В Україні історична славістика має розглядатись як частина дисципліни всесвітньої історії, що існує поряд з історичною україністикою. Остання у вітчизняному дискурсі не має входити у поняття славістика (за виключенням питань пов'язаних з історією контактів українців та інших слов'ян). Іноді категорії «вітчизняна історія» та «славістика» важко розмежувати, наприклад, стосовно історії слов'янських діаспор в Україні. У Російській імпе-

⁹⁶⁰ Грушевський М. Рец. на: Бертьє-Делагард А.Л. Как Владимир осаждал Корсунь // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. 1910. кн. 1 // ЗНТШ. – Т. СІХ. – 1912. – Кн. ІІІ. – С. 178-181; Грушевський М. Рец. на: Димитріу А. К вопросу о договорах русских с греками // ВВ. – 1895. – Вып. ІV // ЗНТШ. – 1897. – Т. ХVІ. – Кн. ІІ. – С. 3-4.

⁹⁶¹ Бенешевич В. Н. Рец. на: Проф. А. И. Алмазов: Законоправильник при русском Требнике // ЖМНП. – Ч. 353. – Июнь. – СПб., 1904. – С. 397-425.

⁹⁶² ВВ. – 1916. – Т. 22. – В. 1-2. – С. 172-184.

⁹⁶³ Журнал Министерства юстиции. – № 2. – 1899. – С. 291-296; Журнал Юридического общества при Императорском Санкт-Петербургском университете. – 1898. – Кн. 7. – С. 3-6.

рії у поняття слов'янознавство здебільшого не включали русистику з її складовими частинами – україністикою та білорусистикою, виділяючи її у галузь вітчизняної історії (за виключенням концепції слов'янофілів, які намагались розглядати Росію та інші слов'янські країни як «слов'янський світ» протилежний Заходу). У цьому тексті історичну русистику включено до категорії славістики у сенсі історіографії історії етнічних російських земель.

Приймаючи рішення про заснування НУ на поч. 1860-х рр., уряд Російської імперії намагався нейтралізувати зміцнення позицій Австрійської імперії серед південних слов'ян у зв'язку з заснуванням Слов'янського університету у Загребі. Розвиток слов'янознавства в Одесі стимулювала наявність великої південно-та західнослов'янської діаспори, певну кількість якої стабільно склали студенти НУ. Слов'янська ідея, і в тому числі в історичному аспекті, мала значну кількість симпатиків на громадському рівні, хоча найчастіше йшлося не про раціональний рівень осягнення питання, а про слов'янофільський, ідеалістичний та пафосний⁹⁶⁴.

Згідно університетським статутам 1863 та 1884 р. головним осередком славістики на історико-філологічному факультеті НУ була кафедра слов'янської філології у складі 3 відділень: а) слов'янські наріччя; б) історія слов'янських літератур; в) слов'янські старожитності. На розвиток історичної русистики були зорієнтовані викладачі кафедри руської історії. Незважаючи на те, що кафедра загальної (всесвітньої) історії була передусім зорієнтована на вивчення історії західноєвропейських країн, її професорсько-викладацький склад не міг уникнути й деяких славістичних тем. Блок слов'янознавчих кафедр доповнювала кафедра історії слов'янських законодавств на юридичному факультеті (щоправда, видатний славіст Б.В. Богішич недовго викладав цей предмет в НУ, а після нього він вже не читався) та кафедра історії руського права. Перший професор кафедри історії руського права НУ Ф.І. Леонтович у своїх працях широко використовував історико-порівняльний підхід, що було ознакою модерності у тогочасній історіографії. Найбільшу славістичну цінність мала його докторська дисертація, присвячена дослідженню історії хорватського

⁹⁶⁴ Стовик Ю. О. Славяне – древнейший автохтонный народ Европы: Ч. 1. – Одесса, 1905; Мураневич А. И. Народная песня как средство духовного сближения славян. – Одесса, 1900; Мураневич А. И. Онемечение славян: Публ. лекция, чит. Александром Иовичем Мураневичем в Москве 1887 г. «О настоящем положении Балканского полуострова и практических мерах сближения России со славянами». – Одесса, 1889.

права⁹⁶⁵. Названі юридичні предмети традиційно були об'єктом підвищеної уваги з боку студентів історичного відділення історико-філологічного факультету.

Імпульс міждисциплінарності заклав перший професор кафедри слов'янської філології в НУ В.І. Григорович, якого слід вважати засновником одночасно філологічної та історичної славістики в Одесі. Окрім суто мовознавчих курсів він викладав й історичні – слов'янські старожитності та історію слов'янських літератур на 3 та 4 курсах. Лектор вражав своєю ерудицією, читав просто, голосно та виразно. В Одесі В.І. Григорович розвинув активну громадську діяльність, спрямовану на поширення ідеї співробітництва між слов'янами. Він був головним натхненником виникнення на початку 1870-х років Одеського слов'янського товариства Кирила та Мефодія⁹⁶⁶.

Історико-наукова діяльність В.І. Григоровича розгорталась на перетині історії, філології та етнографії. Певний інтерес він також мав до археології. Помітну роль він відіграв у розвитку таких спеціальних історичних дисциплін як палеографія та архівістика. Історико-наукова спадщина професора є невеликою. Більшість історико-славістичних праць він написав саме у період перебування в Одесі. У ці роки значний вплив на нього мали ідеї позитивізму. Однак на його погляди сильний вплив мала ідеалістична філософія слов'янофільства, хоча й досить поміркованого. Найбільше ця риса відбилась на поглядах історика щодо існування феодалізму у слов'ян. В. Григорович вважав феодалізм ворожим засадам традиційного общинного побуту у слов'ян. На відміну від багатьох слов'янофілів В.І. Григорович не заперечував необхідність самостійного розвитку різних слов'янських народів. У працях історика було вдосконалено порівняльний метод, висвітлено основні закономірності головних явищ історії слов'ян. Головну увагу В.І. Григорович зосередив на історії болгар, сербів, та чехів від середньовіччя до поч. ХІХ ст. Зокрема, його приваблювали такі теми як гуситський рух, Реформація та Контрреформація, генеза болгарського та сербського відродження, зв'язки між слов'янськими народами. Здебільшого науковець цікавився так званою внутрішньої

⁹⁶⁵ Леонтович Ф. И. Древнее хорвато-далматинское законодательство. – Одесса, 1868; Леонтович Ф.И. Задружно-общинный характер политического быта Древней России // Журнал министерства народного просвещения (ЖМНП). – 1874. – № 6 (июнь). – Отд. II. – С. 201–224; № 7 (июль). – Отд. II. – С. 120–151; № 8 (август). – Отд. II. – С. 194–233.

⁹⁶⁶ Собрание сочинений В. И. Григоровича. С примечаниями и под редакцией проф. М.Г. Попруженко. - Одесса, 1916.

історією: питанням розвитку общинних відносин у слов'ян, історією культури, церкви, педагогіки (діяльність Я.-А. Каменського), форми власності у слов'ян. В.І. Григорович здійснив одну з перших спроб в історіографії періодизації давньої історії слов'ян: 1) від давнини до VI ст. н.е. панування родового ладу та 2) VI ст. н.е. до XIV ст. – общинний лад з переходом до феодалізму. На відміну від періодизації Й. Шафарика, у критерій якої він поклав політичний чинник, у періодизації В.І. Григоровича переважав суспільно-економічний⁹⁶⁷.

Наступником В.І. Григоровича на кафедрі слов'янської філології був О.О. Кочубинський. У 1898 р. його обрали членом Чеської академії наук. Починаючи з кінця 1860-х років він регулярно відвідував з науковими відрядженнями слов'янські країни⁹⁶⁸. Найбільшу увагу у лекційних курсах він приділяв історії чехів та поляків. Філологічно-славістичні лекції професор читав для студентів-словесників, хоча вони приваблювали й істориків. У 1879-1880 рр. замість курсу «слов'янські старожитності» він прочитав курс «рання історія слов'ян», в якому намагався встановити витоки слов'янства на основі лінгвістичних даних. Для студентів історичного відділення О. О. Кочубинський по 2 години на тиждень читав курси з історії північно-західних слов'ян, південних слов'ян, румунів та мад'яр, історію західних слов'ян⁹⁶⁹. Учніми професора були В.М. Мочульський, М. Попруженко, С.М. Кульбакін, Є.Ф. Будде та інші. З них лише М.Г. Попруженко продовжив лінію вчителя на поєднання мовознавчих та історичних студій. Одним з учнів та послідовників професора слід визнати також І. Дусинського. Цей випускник історико-філологічного факультету 1903 р. на відміну від названих осіб не зробив наукової кар'єри, обравши фах бібліотекаря НУ. Певний час він очолював також кабінет при історико-філологічному факультеті. Однак свою візію історії та сучасності слов'янських народів він висловив у низці геополітологічних та публіцистичних праць (у деяких з них він

⁹⁶⁷ Григорович В. И. Как выражались отношения Константинопольской церкви к окрестным северным народам и преимущественно к болгарам в начале X столетия? – Одесса, 1866; Григорович В. И. А. Коменский. – Одесса, 1871.

⁹⁶⁸ Кочубинский А. А. Отчет (третий) о путешествии по славянским землям с 1 авг. 1875 г. по 1 февр. 1876 г. // ЗИНУ. – Одесса, 1876, – Т. XX. – С. 107–117; Кочубинский А.А. Отчет о занятиях славянскими наречиями командированного за границу доц. Новорос. университета А. Кочубинского за время от 1 августа 1874 г. по 1 февраля 1875 г. // ЗИНУ. – Одесса, 1876. – Т. XVIII. – С. 191–266.

⁹⁶⁹ Обзорение преподавания в ИНУ за 1905-1906 гг. – Одесса, 1906. – С. 13; Обзорение преподавания в ИНУ за 1906-1907 гг. – С. 6.

спеціально звертався до слов'ян). Аналогічно до О.О. Кочубинського, він відстоював російсько-слов'янофільські погляди, які з 1914 р. чимдалі радикалізувались⁹⁷⁰.

Ще більшою мірою, ніж В.І. Григоровичу, О.О. Кочубинському вдалося синтезувати діяльність у галузі філології та історії слов'ян. Загальна творча спадщина О.О. Кочубинського нараховує близько 80 праць. У деяких працях важко розмежувати наукову та суто публіцистичну сторону, що було характерною ознакою багатьох славістичних студій в Російській імперії наприкінці XIX ст. Серед них приблизно половина присвячена слов'янському мовознавству, половина – археології та історії. Останні можна класифікувати таким чином: 1) політична та церковна історія західних та східних слов'ян, здебільшого чехів; 2) історія російської політики у «східному питанні», передусім щодо слов'янських країн у XVIII ст.; 3) історія славістики та науки загалом, передусім у портретах її головних представників (наприклад, Я.-А. Каменський, В.І. Григорович); 4) археографічні публікації (пов'язані з історією та етнографією слов'ян); 5) історія університетської освіти у Російській імперії⁹⁷¹. Заслугою історика було запровадження у науковий обіг великої кількості історичних джерел. Деякі його роботи отримали високі наукові премії та стали хрестоматіями в історичній славистиці.

Як історик Чехії О. Кочубинський досліджував релігійну течію «Общину Чеських братів», чеське національне відродження (у рамках цієї теми він проаналізував творчість Й. Шафарика, Й. Добровського, В. Ганки, Ф. Палацького)⁹⁷². Вперше в історичній науці О.О. Кочубинський ґрунтовно дослідив політику Російської імперії у «східному питанні» за часів правління Анни Іоанівни⁹⁷³. Зокрема, він вперше докладно дослідив конгрес у Немирові. Найбільшим внеском історика у дослідження історії славістики була монографія «Начальные годы русского славяноведения», де вперше було висвітлено генезу

⁹⁷⁰ Подрезова М. А., Самодурова В. В. Библиотекари Одесского (Новороссийского) университета – мировой науке // Вісник Одеського національного університету. – Т. 13. Випуск 8. Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – 2008. – С. 14–15.

⁹⁷¹ Кочубинский А. А. Граф Сперанский и Университетский устав 1835 года // Вестник Европы. - 1897. - № 4-5; Кочубинский А. А. Граф С. Г. Строганов: Из истории наших ун-тов 90-х годов // Вестник Европы. - 1896. - Кн. 7. - С. 165-196; Кн. 8. - С. 471-490.

⁹⁷² Кочубинский А. А. Ян Амос Коменский. – Одесса, 1893.

⁹⁷³ Кочубинский А. А. Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции: Из истории восточного вопроса // ЗИНУ. – Т. 74. – 1899. – С. 1–526.

цієї галузі науки у Російській імперії, передусім діяльність «румянцівського гуртка», зв'язків російських та західнослов'янських славістів⁹⁷⁴. До історіографічної тематики він звертався й у невеликих статтях⁹⁷⁵.

Сильно вплинули на славістичні студії О.О. Кочубинського його слов'янофільські, зокрема, антикатолицькі погляди. Своє кредо у слов'янському питанні О.О. Кочубинський найбільш яскраво висловив у вступі до курсу рання історія слов'ян (1879 - 1880)⁹⁷⁶. Головним об'єктом критики лектора став прозахідно та ліберально налаштований відомий славіст О.М. Пипін. Одеський професор звинуватив свого колегу у запобіганні перед Заходом, комплексі меншовартості. Він різко протиставив бездуховному світу Заходу, духовний, щирий, дух слов'янства. Обидві цивілізації, на його думку, вже не могли зрозуміти одна одну. О.О. Кочубинський був упевнений, що панславізм не є ретроградством, а прогресивним рухом. На тлі цих полум'яних заяв досить несподівано виглядав заклик лектора уникати політизації науки. Натомість у своїх статтях та особливо промовах, що були покладені в основу публіцистики, він аж ніяк не продемонстрував відданість цій шляхетній ідеї. Особливо це відбиває його газетна стаття, присвячена аналізу хорватського національного руху. Будь який рух хорватських національних діячів в бік зближення з Заходом і відповідно – від всеслов'янської федерації, він трактував як засліплення. Натомість єдиною можливістю для хорватів та всіх слов'ян він вважав єднання навколо православної Росії⁹⁷⁷.

Великою мірою ці суперечливі риси дискурсу О.О. Кочубинського підважили фундаментальність його наукових праць, особливо їх висновки, але не применшують значення його дослідницько-систематизаторської роботи. О.О. Кочубинський опублікував низку важливих джерел з історії Росії нового часу та етнографії болгар. У традиціях російських слов'янофілів О.О. Кочубинський упереджено ставився

⁹⁷⁴ Кочубинский А. А. Начальные годы русского славяноведения: Адмирал Шишков и канцлер граф Румянцев. – Одесса, 1887–1888.

⁹⁷⁵ Кочубинский А. А. Осип Максимович Бодянский // Славянское обозрение. – 1892. – Т. 3. – Кн. 11–12; Кочубинский А. А. Еще свидетель славянского возрождения. Я. Головацкий. – 1888; Кочубинский А.А. Три письма Х. Востокова // Известия Отделения русского языка и словесности РАН. – 1899. – Т. 4. – Кн. 3. – С. 726–736; Кочубинский А. А. П. Шафарик // Вестник Европы. – 1906. – В. 5.

⁹⁷⁶ Кочубинский А. А. Ранняя история славян. – Одесса, 1880. – С. 1–5.

⁹⁷⁷ Кочубинский А. А. О нашей католической братии на юге – хорватах. – Одесса, 1887.

до поляків. Ймовірно, саме тому у його спадщині історична полоністика представлена лише перекладом мемуара польського шляхтича Станіслава Немоевського про події Смутного часу у Росії⁹⁷⁸.

Разом з О.О. Кочубинським на кафедрі слов'янської філології НУ у 1898-1900 рр. на посаді екстраординарного професора викладав представник московської наукової школи П.О. Лавров⁹⁷⁹. Важливе значення для розгортання наукових студій історика мали його подорожі на Балкани у 1894, 1900 та 1909 рр. В НУ він головним чином звертав увагу студентів на вивчення документів із зібрання В.І. Григоровича. П.О. Лавров мав широкі контакти у слов'янському науковому світі, чому сприяло його лояльне ставлення до всіх слов'янських культур⁹⁸⁰.

В одеський період П.О. Лавров опублікував лише декілька праць. Окреме місце у спадщині П.О. Лаврова посідають дослідження з історії славистики. Здебільшого він застосовував біографічний жанр. Історик розглядав не лише факти приватної та творчої біографії видатних славистів, але й вплив деяких з них на національне відродження своїх народів⁹⁸¹.

Після «ери Григоровича» та «ери Кочубинського» на кафедрі слов'янської філології НУ у 1908 - 1909 рр. закріпився учень останнього, уродженець Одеси, М.Г. Попруженко. М.Г. Попруженко визнавав вплив на себе В.І. Григоровича, професора кафедри всесвітньої історії Ф.І. Успенського, історика західної літератури О.І. Кіріпнікова та харківського слависта М.С. Дрінова. У 1890-ті рр. М.Г. Попруженко читав лекції історико-славистичного характеру у рамках курсу «Історія південних слов'ян», хоча у цей період його наукові роботи, зокрема, магістерська та докторська дисертації з сорабістики

⁹⁷⁸ Записки Станислава Немоевского. 1606-1608 // Титов А. А. Рукописи славянские и русские, принадлежащие И. А. Вахрамееву. М., 1907. – Вып. 6. – С. 12.

⁹⁷⁹ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 1398.

⁹⁸⁰ Ляпунов Б. Краткий обзор жизни и научной деятельности П.А. Лаврова // Известия АН СССР. – 7 серия. Отделение гуманитарных наук. – 1930. – В. 8. – С. 547–557.

⁹⁸¹ Лавров П. Об учено-литературной и политической деятельности чешского историографа Франца Палацкого // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Т. 7. – Одесса, 1899. – С. 23–25; Лавров П. Дамаскин Студит и сборники его имени в югославянской письменности. – Одесса, 1899; Лавров П. К вопросу о Синодике царя Бориса. – Одесса, 1899; Лавров П. Гильфердинг А.Ф. // Русский биографический словарь. – Герберский – Гогенлоз. – С. 195-204; Лавров П. Рец. на Погодин А.Л. Из истории славянских передвижений. – СПб, 1901 // ЖМНП. – 1901. – В. 8. – С. 478–495; Лавров П. Пушкин и славяне // ЗИНУ. – Т. 81. – 1900. – С. 93–122.

та болгаристики (1894, 1899) мали суто філологічний характер⁹⁸². На початку ХХ ст. його курс охоплював історію всіх зарубіжних слов'ян та історію їх літератури. Колега М.Г. Попруженко по кафедрі філології – Б.М. Ляпунов, зауважував ще одну обставину ранніх робіт М.Г. Попруженко – ретельність опрацювання джерел, пов'язуючи це з його невеликим педагогічним навантаженням. Натомість роботи так званого «середнього періоду» (початок 1890-х рр.) внаслідок завантаженості М.Г. Попруженко у гімназії, на думку Б.М. Ляпунова, були досить поспішними. Він вважав, що лише після 1896 р., коли М.Г. Попруженко очолив Одеську публічну бібліотеку і покращив свій матеріальний стан, він повернувся до попереднього високого рівня⁹⁸³. Промовисто, що цю прискіпливу характеристику Б.М. Ляпунов не оприлюднив у друкованому відгуку.

На 1908 р. наукова спадщина М.Г. Попруженко нараховувала близько 30 наукових праць. На початку ХХ ст., не облишаючи філологічні студії, він все більше уваги присвячував історії болгарів та сербів, історіографії славистики. Водночас, він був одним з перших дослідників слов'янської колонізації Півдня України (здебільшого болгарської). Головним чином, М.Г. Попруженко обмежився виданням джерел, уникаючи широких узагальнень. Однак занадто різким виглядає закид на адресу М.Г. Попруженко з боку радянського історіографа у неспроможності аналізувати факти⁹⁸⁴. Слід погодитись з М.Г. Попруженко, що в умовах недослідженості питання саме археографічна праця мала стати основною для дослідників⁹⁸⁵. На праці М.Г. Попруженко швидко звернули увагу славісти, зокрема, болгарські. Між одеським істориком та деякими болгарськими колегами (професорами С.Бобчевим, В.Златарським, І.Шишмановим) налагодилось листування, здебільшого присвячене слов'янській бібліогра-

⁹⁸² Попруженко М. Г. Прошлое глаголицы // Филологические Записки. – 1891. – № 2. – 12 с.; Попруженко М. Г. Заметки по Кирилло-Мефодіевскому вопросу // Летопись ист. фил. общества в Одессе. – Т. II. – 1892. – 24 с.; Попруженко М.Г. Абагар. Из истории возрождения болгарского народа. Петербург, 1906, 30 с.; Попруженко М.Г. Синодик царя Бориса. – Одесса, 1897–1899. – Т. 1–2; Матеріали для бібліографії по Кирилло-Мефодіевскому вопросу // ЖМНП., 1902, № 5, – С. 87–125.

⁹⁸³ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 1925. – Арк. 56–59.

⁹⁸⁴ Історія Одеського університету за 100 років. – К., 1968. – С. 331.

⁹⁸⁵ Попруженко М. Г. Из материалов по истории славянских колоний // ЗООИД. – Т. 28. – 1910. – С. 1; Попруженко М. Г. Материалы для истории славянских колоний в России. – Одесса, 1902. – 40 с.

фії⁹⁸⁶. Низка болгарознавчих праць одеського науковця були надруковані болгарською мовою у болгарських виданнях, що було новим фактом в історії славістики в Одесі⁹⁸⁷. Наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. праці М.Г. Попруженка мали помірковане панславистське спрямування. Наприклад, у некролозі хорватському славісту Ф. Рачкому він зазначав, що «його праці зігріті щирою любов'ю до всього слов'янства, адже він ніколи не був вузьким хорватським патріотом, але співчував бідам всіх слов'ян загалом, турбуючись про подолання вікового розбрату між ними»⁹⁸⁸. В іншій статті він наголошував на просвітницькій місії болгаристики передусім у контексті завдання налагодження торгівельних та культурних контактів між мешканцями Російської імперії та Болгарії, але уникав політизованих слов'янофільських лементацій⁹⁸⁹. Водночас вже в цей період деякі сучасники зараховували історика до правого табору одеських викладачів, вважаючи, що надалі ця риса лише загостриться.

Промови М.Г. Попруженка надали відчутного історико-слов'янознавчого струменю діяльності ОТИС, де він десять років виконував обов'язки секретаря. Корелюючи свою діяльність з завданнями ОТИС, він оприлюднював на сторінках його видання матеріали з архіву колишнього Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, що були присвячені значенню краю в історії південних та західних слов'ян. Значення матеріалів архіву для болгаристики він демонстрував також у працях, що були надруковані поза контекстом діяльності ОТИС. В ІФТ він зосередився на історіографічних славистичних статтях (принагідно зазначимо, що хоча у складі цього товариства й існувало візантійсько-слов'янське відділення, за одиничними виключеннями праці його членів були присвячені лише філологічним питанням славістики).

Після здобуття у 1908 р. довгоочікуваного професорського ступеню М.Г. Попруженко дещо загальмував свою наукову славистичну активність. Його праці 1910-х рр. мали менш фундаментальний характер. Напрямок його діяльності не змінився – як і раніше його

⁹⁸⁶ ДАОО. – Ф. 159. – Оп. 1. – Спр. 9, 13, 14, 42, 48.

⁹⁸⁷ Попруженко М. Матеріали за історіята по възраждането на българския народ. – Пловдив, 1900; Попруженко М. Ю. И. Венелин и неговото значение в историята на българското възраждане. София, 1903.

⁹⁸⁸ ЗООИД. – Т. 18. – 1895. – С. 9.

⁹⁸⁹ Попруженко М. Г. Рец. на: Овсяный Н. Болгария и болгары. – СПб, 1900 // ЖМНП. – 1901. – № 11. – С. 218.

приваблювала історична болгаристика, славістична історіографія та біографістика⁹⁹⁰. Наприкінці 1910-х рр. у пресі було анонсовано вихід лекційного курсу професора «История южного славянства», але швидше за все це видання так і не побачило світ⁹⁹¹. Принаймні воно відсутнє у наукових бібліотеках України та Росії. Позитивістський характер його праць не зазнав змін. Однак історико-філософські та суспільно-політичні погляди М.Г. Попруженка помітно еволюціонували у бік російського неослов'янофільства⁹⁹². У статті 1913 р. він ще у досить поміркований панславістський спосіб зазначав, що «ідея єднання слов'ян на ґрунті спільної культурної роботи – ідея велика»⁹⁹³. Але у 1916 р. у некролозі В.І. Ламанському одеський професор повністю схвалював тезу петербурзького славіста про німців як одвічних ворогів слов'янства, відрубність слов'янського світу від західного, вірив у особливу місію Росії серед слов'ян. Зокрема, він вважав, що російська мова має набути статусу мови науки та літератури для всіх слов'янських народів⁹⁹⁴. Недаремно у своїй публіцистиці він переможовував заклики до захисту слов'ян з закликами до зміцнення «русского» патріотизму⁹⁹⁵. Вочевидь, серед окремих слов'янських народів він не знаходив місця українцям та білорусам. Такі аморфні категорії як «слов'янська самосвідомість», «слов'янська місія» він вважав не фікціями, а науково обґрунтованими поняттями. У назві згаданого лекційного курсу автор використав характерну для неослов'янофілів поняття «славянство», яке мало підкреслити відносність існування окремих слов'янських народів. Ці риси поглядів М.Г. Попруженка нагадують не лише погляди його вчителя О.О. Кочубинського, але й І.І. Дусинського. Не виключений й прямий взаємовплив між ними, адже обидва, ймовірно, активно спілкувались по бібліотечній лінії.

Разом з тим, семінар М.Г. Попруженка перетворився на найбільш помітний осередок славістичних студій в НУ у 1910-х роках. Звіти НУ зафіксували 42 історико-славістичні реферати, що були прочитані на семінарах професора з 1909 по 1915 роки. Один з рефера-

⁹⁹⁰ Попруженко М. Г. Участие Одессы в возрождении народа болгарского. – Одесса, 1912.

⁹⁹¹ Южное слово. – 1919. – 3 октября.

⁹⁹² Любенова, Л. Славянофилството в творчеството на проф. Михаил Попруженко. // Славянската взаимност – минало и съвременност: Славянски летописи. – Т. I. – София, 1994. – С. 90–99.

⁹⁹³ Попруженко М. Г. Петровский М.П. – СПб, 1913. – С. 41.

⁹⁹⁴ Попруженко М. Г. В. И. Ламанский // ЗООИД. – Т. 32. – 1916. – С. 88–107.

⁹⁹⁵ Попруженко М. Заветы славянофилов // Южное слово. – 1919. – 3 октября; Попруженко М. Россия и Болгария // Южное слово. – 1919. – 4 октября.

тів (про П. Хелчицького) у 1914 р. прочитав згодом відомий історик Ф.О. Петрунь⁹⁹⁶. Декілька рефератів були прочитані болгарською мовою. Тематика рефератів досить рівномірно відображала історію всіх слов'янських народів, хоча більша увага все ж таки приділялась південним слов'янам. Недаремно найчастіше студенти обирали тему «Заселення слов'янами Балканського півострова». Окрім читання рефератів студенти перекладали та аналізували уривки з творів болгарських, польських та сербських авторів та літописів. Одним з учасників цих студій був згодом один з провідників українського національного руху А.В. Ніковський⁹⁹⁷. Вінцем цих студій слід визнати роботу одного зі студентів М.Г. Попруженка, Івана Кузнецова, який отримав золоту медаль за роботу присвячену історії богомільського руху в Болгарії за часів середньовіччя⁹⁹⁸.

Визнаючи безумовно провідне місце за кафедрою слов'янської філології у розвитку історичної славістики на історико-філологічному факультеті НУ та НУ загалом, слід проте відзначити помітний внесок й деяких викладачів кафедр загальної та руської історії.

Першорядне місце серед цієї когорти викладачів слід відвести професору кафедри загальної історії у 1874–1894 рр. Ф.І. Успенському. Професор читав й суто слов'янознавчі курси: у 1876, 1881 роках – «Древний период русской и юго-славянской истории в связи с изучением византийской истории», 1886 р. – «История южных славян до завоевания турками»⁹⁹⁹. Одним з перших дослідник суттєво вдосконалив використання історико-порівняльного підходу до дослідження історії слов'ян. Зокрема, він порівнював слов'янську та візантійську общини¹⁰⁰⁰. До певної міри побічною, але від того не менш важливою була діяльність Ф.І. Успенського у галузі русистики. Здебільшого він обмежувався публікацією важливих джерел з дипломатичної історії Московської держави XVI ст¹⁰⁰¹. Деякі з цих публікацій зачипали

⁹⁹⁶ Отчет о состоянии и деятельности ИНУ за 1914. – Одесса, 1915. – С. 121–122.

⁹⁹⁷ Отчет о состоянии и деятельности ИНУ за 1911. – Одесса, 1912. – С. 81.

⁹⁹⁸ Попруженко М. Отзыв о сочинении «Богомилство». – Одесса, 1912.

⁹⁹⁹ Попруженко М. Г. Сорокалетие ученой деятельности ак. Ф.И. Успенского (речь, сказанная в заседании историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете 3 ноября 1911 г.). – Одесса, 1912. – С. 8.

¹⁰⁰⁰ Успенский Ф. И. Образование Второго Болгарского царства // Записки Императорского Новороссийского университета. – Т. 27. – 1879. – С. 97–416; Успенский Ф. И. Значение византийской и южнославянской прони // Сборник статей по славяноведению в честь В. Ламанского. – СПб, 1883.

¹⁰⁰¹ Успенский Ф.И. Переговоры между Москвой и Польшей в 1581-1582 гг. // ЗИНУ. – 1887.

й польську історію. Спеціально історії Болгарії та Росії, Польщі та зв'язкам між ними він присвятив під час перебування в Одесі близько 15 праць, серед них й докторську дисертацію.

Якщо перші праці Ф.І. Успенського були написані під значним впливом його вчителя у Санкт-Петербурзькому університеті В.І. Ламанського, то надалі він все більше відходив від романтичного слов'янофільства у бік науковості. У цьому плані показовим є порівняння промов Ф.І. Успенського та О.О. Кочубинського, що були присвячені спільній темі – діяльності Кирила та Методія¹⁰⁰². На відміну від суто позитивістського, вираженого, спрямування промови Ф.І. Успенського, його колега здебільшого робив наголос на пропаганді ідеології слов'янофільства. Науковим підходом були просякнуті й рецензії Ф.І. Успенського на праці південнослов'янських колег. Ф.І. Успенський зробив й великий організаційний внесок у розвиток слов'янознавства в НУ. За його ініціативи виникло візантійсько-слов'янське відділення ІФТ, він значно активізував історико-популяризаторську діяльність Одеського благочинного товариства Святих Кирила та Методія. Славістична діяльність Ф.І. Успенського отримала високу оцінку в інтелектуальному середовищі слов'янських народів. Його було обрано почесним членом Хорватського археологічного товариства у Загребі, членом-кореспондентом Південно-Слов'янської Академії наук, Сербської АН, Сербського наукового товариства.

Інші викладачі кафедри загальної історії не досягли таких великих здобутків у галузі славістики. Так, Є.М. Щепкін приділив увагу лише русистиці, здебільшого в джерелознавчо-археографічному дискурсі, (політика Лжедмитрія I, деяким епізодам внутрішньої та зовнішньої політики Російської імперії у XVIII ст.)¹⁰⁰³. На практичних заняттях іншого «всесвітника» В.Е. Крусмана у 1909 р. 4 студенти прочитали свої реферати про різні аспекти гуситського руху у Чехії. Одним з цих студентів був згодом відомий український історик П.Г. Клепацький¹⁰⁰⁴.

– Т. 45. – С. 343-426; Успенский Ф.И. О браке Ивана Васильевича III с Софией Палеолог // Исторический вестник. – Т. XXX. – 1887. – С. 680–693

¹⁰⁰² Успенский Ф. И. На память тысячелетия годовщины славянских просветителей. – СПб, 1885; Кочубинский А. А. Добрый пастырь и добрая нива. – Одесса 1885; Кочубинский А. А. Ввиду тысячелетних поминок славянского самосознания. – Одесса, 1885.

¹⁰⁰³ Щепкин Е. О Дмитрие Самозванце // Летопись Историко-Филологического общества. – 1899. – Т. 7. – С. 39–42; Щепкин Е. Русско-Австрийский союз во время Семилетней войны. 1746–1758 // ЖМНП. – 1899. – Ч. 326. – С. 253–270; Щепкин Е. Падение канцлера графа А.П. Бестужева-Рюмина. – Одесса, 1901. – 54 с.

¹⁰⁰⁴ Отчет о состоянии и деятельности ИНУ за 1909 год. – Одесса, 1910. – С. 58–59.

Більш помітна слов'язознавча традиція існувала на кафедрі руської історії, до того ж не лише у галузі русистики. Вже перший професор цієї кафедри, М.П. Смірнов приділяв увагу не лише русистиці (статті про російських істориків М.М. Карамзина та С.М. Соловйова), але й історії Польщі. Він опублікував ґрунтовну розвідку про причини, обставини та наслідки Кревської унії та її головного творця польського короля Ягайла. Праця була написана у річищі російської історіографічної традиції, що ставилась упереджено до поляків та їх історії¹⁰⁰⁵.

Наступник М.П. Смірнова на кафедрі, спеціаліст з історії Поволжя, Г.І. Перетяткович, зосередився лише на історії Росії¹⁰⁰⁶. Загалом він не відзначався в Одесі науковою продуктивністю. Славістичні традиції на кафедрі відновив О.І. Маркевич. Вивчення багатогранної діяльності історика дозволяє виділити слов'язознавство в один з провідних об'єктів його творчих інтересів. Особистість вченого сформувалась під впливом Ф.І. Леонтовича та В.І. Григоровича¹⁰⁰⁷. Вплив на вченого мали ідеї М.І. Костомарова та І.С. Аксакова. Погляди О.І. Маркевича на стан слов'янства в другій половині XIX ст. кристалізувались в умовах пожвавлення суспільно-політичного руху за звільнення слов'ян в Російській імперії кінця 1870-х рр., одним з центрів якого стала Одеса. Славістичні інтереси О.І. Маркевича розподілились між історичною русистикою та історією західних та південних слов'ян. Щоправда інтерес до останньої відбився у менш конкретних формах. У низці загальних нарисів, промов, лекцій, вчений презентував свій загальний погляд на історію зарубіжних слов'ян, сучасне йому слов'янське питання, не вдаючись у спеціальне дослідження певних аспектів їх історії. Натомість у русистиці він знайшов цілком чітку нішу – дослідження явища місництва у Московській державі. Деякі його праці були присвячені іншим політичним аспектам історії Московської держави наприкінці XVI – на поч. XVII ст.¹⁰⁰⁸.

¹⁰⁰⁵ Смирнов М. П. Ягайло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшей. – Ч. I. – Одесса, 1868. – 259 с.

¹⁰⁰⁶ Перетяткович Г. Вступительная лекция по русской истории. – Одесса, 1878; Перетяткович Г. Значение царствования Екатерины II в русской истории. – Одесса, 1897.

¹⁰⁰⁷ Маркевич А. И. Воспоминания о В. И. Григоровиче как о преподавателе // ЛИФО. – 1894. – Т. 3. – Отд. I. – С. 79–82; Маркевич А. И. Ф. И. Леонтович // Маркевич А. И. 25-е императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1890. – С. 487–489.

¹⁰⁰⁸ Маркевич А. И. О местничестве: Исследование. Ч. I: Русская историография в отношении

Слід погодитись з одеським істориком О.О. Рябініним-Скляревським, який ще у 1920-х роках наголошував на ліберальному характері слов'янської ідеї у О.І. Маркевича¹⁰⁰⁹. Віддаючи належне В.І. Григоровичу, М.І. Костомарову та І.С. Аксакову, як проповідникам слов'янської ідеї в Російській імперії, він заперечив певний романтизм їхніх поглядів. Зокрема, О.І. Маркевич вважав передчасною ідею про політичне об'єднання слов'ян в межах будь-якого політичного утворення, адже між слов'янами існує більше розбіжностей в політичних та культурних орієнтаціях, ніж спільності¹⁰¹⁰. Найбільш близькими для нього залишались ідеї українських кирило-мефодіївців 1840-х років. Недаремно у промові присвячені П. Шафаріку він провів пряму паралель між поглядами чеського вченого та програмою українського братства¹⁰¹¹. О.І. Маркевич розмежував поняття слов'янофільство та панславизм. Останній він розглядав перш за все як результат зміцнення національної самосвідомості в окремих слов'янських народів, прагнення до взаємного вивчення культур. У 1888 р. О.І. Маркевич виступив з ініціативою перед міністерством освіти про заснування Загальнослов'янської Академії наук з центром в Києві з метою створення наукового підґрунтя для ідеї слов'янського єднання¹⁰¹². Однак 12 червня 1889 року товариство отримало від урядовців відмову¹⁰¹³.

Любов до слов'янства, згідно О.І. Маркевичу, мала відбиватись в конкретній, буденній роботі. Одеський історик яскраво довів цю тезу,

к местничеству. – К., 1879. – 957 с.; Маркевич А. И. История местничества в Московском государстве в XV–XVII вв. – Одесса, 1888. – X, 611 с.; Прилож. 1- СXLIII; Маркевич А.И. Григорий Карпович Котошихин и его сочинения о Московском государстве в половине XVII в. – Одесса, 1895. – 181 с.; Маркевич А.И. Местнические случаи в сочинении Н.П.Лихачева “Библиотека и архив московских государей в XVI столетии” (СПб., 1894) и в издании Н.П.Лихачева “Местнические дела 1563-1605 гг.” (СПб., 1894). – Одесса, 1895. – 40 с.; Маркевич А.И. Избрание на царство Михаила Федоровича Романова // ЖМНП. – 1891. – Ч.277, сент., отд.2. – С.176–204; окт., отд.2. – С.369–407.

¹⁰⁰⁹ ІРНБУВ. - Ф. X. – Спр. 18027. – Арк. 59–62.

¹⁰¹⁰ Маркевич А. И. Продолжать ли Одесскому благотворительному обществу свою деятельность // Отчет правления Одесского Славянского благотворительного общества Св. Кирилла и Мефодия за 1895 г. – Одесса, 1896. – С. 89–98; Маркевич А.И. Общеславянские учреждения // Отчет Отчет правления Одесского Славянского благотворительного общества Св. Кирилла и Мефодия за 1890. – С. 40–60; Маркевич А.И. Одесса и славянство: Речь, сказ. в торжеств. засед. 11 мая 1894 г. // Отчет правления ОСБО за 1894 г. – Одесса, 1895. – С.73–87.

¹⁰¹¹ Маркевич А. И. Памяти П. Шафарика // Отчет правления Одесского Славянского благотворительного общества Св. Кирилла и Мефодия за 1895 г. – Одесса, 1896. – С. 83.

¹⁰¹² Маркевич А. И. Записка в правление // Отчет правления Одесского Славянского благотворительного общества Св. Кирилла и Мефодия за 1888 г. – Одесса, 1889. – С. 45–48.

¹⁰¹³ ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1720. – Арк. 6.

взявши найактивнішу участь в діяльності Одеського слов'янського благодійного товариства імені святих Кирила та Мефодія. На посаді члена правління О.І. Маркевич виступив основним ідеологом та організатором діяльності цього товариства у 1880-х - на початку 1900-х рр. За його сприяння діяв навчальний заклад для дівчат зі слов'янських країн, збирались кошти на допомогу постраждалим слов'янам. Разом з тим, товариство не замикалося на слов'янській ідеї, проводило жваву просвітницьку діяльність на півдні України. Свої погляди на слов'янське питання історик на початку ХХ ст. висловлював й в одеській пресі, представники якої звертались до нього як до «знавця слов'янської ідеї»¹⁰¹⁴. Автор одного з численних некрологів історика зазначав, що «великий знавець та прихильник слов'янської ідеї Маркевич цілковито не сприймав національний шовінізм»¹⁰¹⁵. В одній зі своїх останніх статей О.І. Маркевич сам висловився у такому ж дусі про сутність своїх поглядів: «не симпатизуючи ані прагненню слов'янофілів до повернення додому до Москви, до часів царя Івана Грозного, ані ідеалізуючи (услід за графом Олексієм Толстим) Красне Сонечко з його богатирями, ані бажаючи занурюватись у додержавний «грунт», ані забиратись у візантійські хащі, не можу я захоплюватись і блиском гетьманської булави!». На цей час історик вже віддавав пріоритет соціалістичним ідеям¹⁰¹⁶. Отже, слов'янська ідея у О.І. Маркевича мала гуманістичний характер, була позбавлена імперіалістичного забарвлення, спиралася на позитивістське прагнення наукового пізнання специфіки історії та культури слов'янських народів. Однак і його світогляду не бракувало значної ступені романтизму, навіть утопізму.

А.В. Флоровський та Є.П. Тріфільєв у лекційних курсах зосереджувались майже виключно на історії Росії: перший – давньої, другий – новітньої. Роботи А.В. Флоровського з історії російської колонізації Південної України (таким чином, вони перебували на перетині русистики та україністики) мали новаторський характер, адже були засновані на маловідомих джерелах з одеського, Санкт-Петербурзьких та

¹⁰¹⁴ Король Александр и события в Сербии // ОН. – 1903. – 1 июня; К событиям в Сербии // ОН. – 1903. – 2 июня.

¹⁰¹⁵ ОН. – 1903. – 6 июня.

¹⁰¹⁶ Маркевич А. И. Несколько слов о значении поэзии Т. Шевченка // Южнорусский альманах. – 1900. – Т. 6. – С. 78–79.

московських архівів¹⁰¹⁷. Перу Є.П. Трифільєва належить низка праць присвячених історії Росії (періоди Московського царства та Російської імперії)¹⁰¹⁸. Дослідник не продемонстрував значної самостійності у трактуванні історії Росії, здебільшого дотримуючись поглядів С.Ф. Платонова. Більш помітним та вагомим був педагогічний внесок історика у розвиток історичної русистики. На його семінарах у 1911–1915 рр. студенти прочитали близько 35 рефератів з середньовічної та нової історії Росії. Найбільш популярними темами були «Земські собори», біографії Б. Годунова, Лжедмитра, Г. Котошихіна.

Поряд з мікродослідженнями, деякі історики спробували вдатися до синтезу щодо історії окремих слов'янських народів. Подібно до євреїв, які видали в Одесі у перекладі на російську мову книгу німецького єврейського історика Г. Греца про загальну історію свого народу, одеські болгари у співробітництві з професором НУ німцем П.К. Бруном у 1878 р. видали в Одесі російськомовний переклад «Історії Болгарії» празького професора К. Іречка¹⁰¹⁹. К. Іречек знав про це видання та сприяв перекладачам¹⁰²⁰. Проте, це видання не змогло спонукати когось з одеських болгар здійснити синтез власної історії. Найвидатніший історик Болгарії у Російській імперії, уродженець Одеси, Спиридон Палаузов зробив наукову кар'єру у північних столицях. Це завдання певною мірою виконали одеські історики - не болгари: Ф.І. Успенський та М.Г. Попруженко. Ф.І. Успенський у 1879 р. захистив в якості докторської дисертації велику роботу про важливий етап Болгарської історії – друге Болгарське царство, що існувало у передосманський період болгарської історії у 1185–1396 рр.¹⁰²¹. У 1901 р. М.Г. Попруженко у рецензії на популярну працю про Болгарію М. Овсяного відзначив зростання інтересу до цієї країни та наголосив на необхідності створення загальної картини болгарського життя і, ширше, видання загальних посібників для вив-

¹⁰¹⁷ Флоровский А. Несколько фактов из истории русской колонизации Новороссии в начале XIX в. // ЗООИД. – Т. XXXIII. – 1919. – С. 25–40.

¹⁰¹⁸ Трифилев Е.П. Очерки из истории крепостного права в России. Царствования императора Павла I. – Харьков, 1904.; Трифилев Е.П. Новые культурные течения в Московском государстве XVII века. – Одеса, 1913.

¹⁰¹⁹ Иречек К. История болгар. Перевод Ф.К. Бруна и В.Н. Палаузова. – Одесса, 1878.

¹⁰²⁰ Одесский вестник. – 1877. – 24 ноября; 1878. – 1 января.

¹⁰²¹ Успенский Ф.И. Образование Второго Болгарского царства // ЗИНУ. – Т. 27. – 1879. – С. 97–416.

чення минулого та теперішнього становища слов'ян¹⁰²². Серед робіт М.Г. Попруженка на болгарознавчу тематику синтезним є його дослідження важливого етапу болгарської історії – національного відродження болгар кінця XVIII – першої пол. XIX ст.¹⁰²³.

До заслуг автора слід зарахувати охоплення великого джерельного матеріалу та різних аспектів болгарського відродження. Однак ідеалістичний наголос на тому, що болгарське відродження було викликано виключно дією «національного духу» і відповідно ігнорування соціально-економічних чинників звужувало можливості синтезу, висвітлення широкого тла доби, хоч автор і не ставив перед собою власне написання повної історії Болгарії зазначеного періоду. Ця праця була основою до подальшого синтезу. М.Г. Попруженко працював над синтезною працею «Історія Болгарії», але не встиг її завершити¹⁰²⁴. У 1919 р. у пресі було анонсовано вихід у світ лекційного курсу М.Г. Попруженка¹⁰²⁵.

У 1889 р. Ф.І. Успенський опублікував один з перших в російсько-імперській історіографії короткий нарис історії Чорногорії. Історик не ставив за мету висвітлити усі факти, але намагався виявити головні особливості чорногорської історії. Головною особливістю, на його думку, було дуже виразне панування в чорногорців родової системи¹⁰²⁶.

Першим в Одесі велику увагу історії Сербії приділив В.І. Григорович. Проте, ані він, ані його наступник на кафедрі слов'янських мов О.О. Кочубинський не приступили до синтезу сербської історії. Парадоксально, але це завдання здійснив вже на початку XX ст. випускник математичного відділення фізико-математичного факультету НУ 1884 року Драгомир Миколайович Войнович¹⁰²⁷. На момент видання книги у друці він перебував у Бессарабії, куди і просив надсилати відгуки про книгу. На жаль, інших фактів про нього ми не знаємо,

¹⁰²² Попруженко М. Г. Рец. на: Овсяный Н. Болгария и болгары. – СПб, 1900 // ЖМНП. – 1901. – № 11. – С. 218–224.

¹⁰²³ Попруженко М. Г. Очерки по истории возрождения болгарского народа // ЖМНП. – 1902. – № 11. – С. 1–34; 1903. – № 10. – С. 327–346; 1906. – № 4. – С. 337–352.

¹⁰²⁴ Любенова Л. Непубликувана «История на България» от Михаил Попруженко (1866–1944) // Родина. – 1997. – № 1/2. – С. 253–260.

¹⁰²⁵ Южное слово. – 1919. – 3 октября.

¹⁰²⁶ Успенский Ф.И. Заметки по истории Черногории // ЖМНП. – 1889. – № 2. – С. 391–399.

¹⁰²⁷ Список студентов и посторонних слушателей Императорского Новороссийского университета за 1883–84 академический год. – Одесса, 1884. – С. 22–23.

тому залишається лише здогадуватися, які саме обставини та особистості могли його спонукати до написання такої книги, над якою він працював не один рік. Свою мотивацію автор аргументував тим, що сербська історія маловідома у Російській імперії, а якщо нею і займаються, то пишуть виключно важкозрозумілі наукові праці. Н. Войнович скомплював текст на основі 10 праць російських та західноєвропейських істориків¹⁰²⁸. Текст було побудовано за традиційною для подібних видань схемою правлінь і загалом майже виключної уваги до політичної чи етнополітичної історії. Цей політизований підхід автор розбавив більш оригінальним прийомом – рясним цитування сербських народних пісень, що мали проілюструвати політичні події. Книга виявилася цілком затребуваною і у наші часи¹⁰²⁹.

Незважаючи на те, що нам не вдалося віднайти дані про якісь успіхи у дослідженні слов'ян поза межами Одеси, про те, що такий інтерес жеврів й в інших містах Українського Півдня свідчать газетні матеріали, в яких містилися короткі географічні, історичні та етнографічні відомості¹⁰³⁰.

Отже, НУ був провідним осередком історико-славістичних досліджень в Одесі. Можна виділити низку етапів у розвитку історико-славістичних досліджень на факультеті: 1) друга пол. 1860-х – перша пол. 1870-х рр. – становлення історичної славістики в НУ здебільшого зусиллями професорів В.І. Григоровича та професора юридичного факультету Ф.І. Леонтовича. Надалі юридичний факультет вже не міг дорівняти історико-філологічному факультету в інтенсивності славістичних досліджень; 2) кінець 1870-х – 1890-ті рр. – піднесення історико-славістичних досліджень на історико-філологічному факультеті передусім завдяки діяльності професорів Ф.І. Успенського та О.О. Кочубинського. Найбільш інтенсивно розвивалось дослідження історії південних слов'ян; 3) перші два десятиріччя ХХ ст. – урізноманітнення історико-славістичної тематики, передусім за рахунок збільшення питомої ваги русистики та полоністики, дослідження історії слов'янської колонізації Південної України. Головними промоторами історико-славістичних досліджень у цей період

¹⁰²⁸ Войнович Д. Н. История сербского народа. – Одесса, 1903.

¹⁰²⁹ История Югославии. Сб. / Сост. С. Шумов, А. Андреев. – М., 2002. – С. 34-204.

¹⁰³⁰ А. П. Сербия // Николаевский вестник. – 1876, № 57, 3 июля та № 59, 8 июля. № 61 – 13 июля; Черногория и черногорцы // Николаевский вестник. – 1876. – 24 июля; Краткий очерк истории Болгарии (без автора) // Николаевский вестник. – 1876. – 5 октября.

були професори М.Г. Попруженко та І.А. Линниченко. У цей період кафедри слов'янської філології чи не вперше склала гідну «конкуруєнцію» кафедра руської історії. Вагомим був внесок історико-філологічного факультету у формування кадрів істориків слов'янських народів. Його випускниками були О.О. Кочубинський, М.Г. Попруженко, А.В. Флоровський, М.Л. Рубінштейн. Особливістю одеської школи славістики була підвищена увага до історії південних слов'ян та історії слов'янської колонізації Південної України. Загалом рівень інтенсивності цих досліджень відчутно перевищував русистику. Всі одеські славісти віддавали належне історико-філософській системі панславізму, як ідеї єднання слов'янських народів заради взаємного пізнання. Але їх ставлення до російського слов'янофільства було більш різноманітним – від захоплення у світогляді О.О. Кочубинського та М.Г. Попруженка, до скепсису у працях О.І. Маркевича та І.А. Линниченка. Найбільших успіхів у виведенні історико-славістичних досліджень поза межі суспільно-політичного дискурсу вдалося досягти Ф.І. Успенському. Майже всі згадані вище одеські професори встановили розгалужену мережу контактів з видатними представниками зарубіжного слов'янознавства другої пол. XIX – поч. XX ст. Таким чином, хоча інтенсивність історико-славістичних досліджень в НУ поступалась доробку московських та Санкт-Петербурзьких професорів, її цілком можна порівняти з діяльністю київських колег.

ВИСНОВКИ

Етапи вивчення історіографічного процесу на території Південної України у другій пол. XIX – на поч. XX ст. головним чином відображали загальні етапи історії Східної Європи, зокрема, України. З іншого боку, поступово формувалися окремі регіональні центри вивчення цього явища, що найчастіше були центрами саморефлексії, вивченням місцевих історіографічних традицій, адже до відповідного аналізу зверталися історіографи, що на той момент працювали у цих центрах і отже вивчали їх історію та історіографію. Слід врахувати й функціонування різних політичних ідеологій, соціальних та політичних орієнтацій, національних поглядів, що неминуче впливали на історіографічні оцінки, як це завжди відбувається у гуманітарних дослідженнях.

Опрацьовані джерела дозволяють запропонувати періодизацію розвитку історіографічного процесу на території Південної України у новий час. До російсько-імперського періоду розвиток історичної думки на півдні України вже мав певний бекграунд: давньогрецьку історичну думку у містах Північного Причорномор'я, кримськотатарську історіографію XV – XVIII ст., козацькі думи. І хоча анексія цих територій Російською імперією призвела до розриву традицій, не слід зовсім скидати з рахунку генетичний зв'язок, важливість історичної пам'яті для усвідомлення південноукраїнськими істориками своєї специфіки, яку вони розглядали саме передусім через наявність під собою і навколо себе античного, італійського, турецько-татарського та козацького історіографічного «сліду».

Перший етап розвитку історіографії в часи перебування Південної України у складі Російської імперії розпочався у 1780-х рр. Хронологічною межею «перетікання» першого періоду у наступний були середина 1850-х – початок 1860-х років. Історична думка завжди була тісно пов'язана з суспільно-політичними змінами. Кримська війна, що мала вплив на розвиток товариств та музеїв регіону була такою подією, а також початок підготовки до проведення реформ Олександра II. Ще однією подією, що мала переламне значення для розвитку історичної науки на півдні України було завершення у 1865 р. трансформації одеського Рішельєвського ліцею у перший та єдиний до 1918 р. у регіоні вищий навчальний заклад – Новоросійський університет. Загалом, цей рубіж у розвитку південноукраїнської іс-

торіографії відповідає маркерам, які пропонують дослідники інших важливих процесів тогочасної східноєвропейської історіографії у: 1859 р. – у розвитку археологічних досліджень (І.В. Тункіна), 1862 р. – у розвитку історичної періодики (С.С. Дмитрієв). Цей етап не був основним для нашого дослідження. Проте, можемо зробити висновки, що важливість цього етапу для подальшого періоду зумовлена передусім розвитком ОТІС та РЛ, що стали своєрідними матрицями для історичних досліджень другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У межах цього етапу очевидним є майже безроздільне «панування» Одеси в історіографічному просторі Південної України, що було скориговано надалі. Методологічною основою праць тогочасних істориків був ранній позитивізм та пізній романтизм.

Другий етап охоплює другу половину 1860-х рр. – 1880-ті рр. Рубіжними подіями вважаємо заснування Новоросійського університету, запровадження нового статуту університетів Російської імперії, що сприяло інтенсифікації наукової роботи студентів, проведення археологічного з'їзду в Одесі, що сприяло включенню регіону у міжрегіональні, внутрішньоімперські та міжнародні зв'язки. У цей період перевага Одеси як центра історичної думки залишається тотальною. Її основна газета «Одеський вісник» і надалі лишається головним виразником популяризації історичної думки для усіх освічених мешканців великого південного регіону. Проте, в межах цього періоду бачимо суттєве пожвавлення інтересу до історії в інших місцевостях Південної України. Цьому сприяла підготовка та проведення ювілеїв 100-ліття з днів заснування південноукраїнських міст – Миколаєва, Катеринослава, Херсону, Сімферополя, Одеси. Віховою подією стало заснування Таврійської вченої архівної комісії, що надалі лишалося головним центром історичних досліджень у Криму. У теоретико-методологічному плані цей етап є часом панування класичного позитивізму. Поряд з дослідженнями археологічних артефактів, у цей час суттєво зростає вага дослідження писемних джерел, переважно з місцевих документальних зібрань (ліквідовані адміністративні установи, приватні зібрання, колекції).

Третій період визначаємо як 1890-ті – 1914 рр. Незважаючи на те, що цей час здебільшого визначають як кризовий етап у плані теоретико-методологічних шукань, на що накладалася політична нестабільність, для Південної України це доба розквіту. Передусім йдеться про кількісні показники – суттєво зросла кількість об'єднань істо-

ріків, як в Одесі, так і поза її межами, збільшилася кількість видань історичного профілю, як наукових, так і тих загальних газет та журналів, що надавали свої сторінки та шпальти для повідомлень про засідання історичних товариств, статті фахових істориків про різні історичні питання, що популяризували минувшину і т.п. Посилилася популяризаційна, часто фактично ідеологічна, історична складова у діяльності громадських товариств. Разом з традиційними напрямками історичних досліджень, значно інтенсифікувалися в цей час ті, що перебували у зародку – військово-історичний, локалістика (історія окремих міст та сіл). Пожвавилися міжнародні та внутрішньоімперські контакти. Зокрема, в цей час бачимо яскраві приклади участі південноукраїнських істориків в акціях, подіях, рухах, що сприяли формуванню української соборницької національної пам'яті, культури. З одного боку, місцеві українці сприймали та популяризували ці імпульси ззовні, а, з іншого, їх продукували та посилювали. Головними прикладами останньої тенденції є видання праці миколаївця М.М. Аркаса та україномовний курс з історії України в одеському університеті О.С. Грушевського. Але не тільки для українців в цей період історична думка була потужним засобом націєтворення. Передусім йдеться про євреїв, греків, поляків.

Загалом, маючи усі ознаки провінційної історіографії, історична думка та наука Південної України у межах попереднього та цього періодів, як ніколи до того та після, відійшла від цього «статусу» до системоформуючих центрів. Показником цього є те, що місцеві історики зробили внесок не лише у розробку, власне, місцевої історії, але й інших, земель. Природно, що передусім йдеться про суміжні землі, що охоплювалися тематикою кавказознавства, візантиністики. Деякі з цих галузей (славістика, балканістика) прямо відображали національну палітру та зв'язки Південної України.

Значний вплив на історіографічний процес на території Південної України мав період нестабільності, війн та революцій, 1914 – початку 1920-х років, що містив у собі завершення попередніх тенденцій та початок нових, що більше проявилися у подальший період. Ці події вплинули на південноукраїнський історіографічний процес на двох, тісно пов'язаних між собою, рівнях: персональному та інституційному. Деякі з істориків були безпосередньо залучені в орбіту війни в якості вояків. Значно більша – як пересічні мешканці, що відчували на собі соціально-економічну кризу, яка для інтелектуалів поглиблю-

валася глибокими переживаннями за долю країни, осмисленням історичної ваги моменту. Загалом війна загальмувала темпи наукової праці істориків. Війна поглибила кризу більшості установ та товариств Південної України, звужила коло їх наукових зв'язків та планів. Лише згуртованість кримських істориків у ТВАК, на відміну від одеситів, дозволила їм з меншими «втратами» пережити війну. Період Першої світової війни, особливо кінець 1914 – до 1917 р., слід виокремлювати як специфічний етап розвитку історичної науки на півдні України та Україні загалом, що значною мірою зумовив подальші тенденції розвитку історичної освіти, думки та науки.

Принципово важливе значення для інституціоналізації історичних досліджень на території Південної України мала низка формальних та неформальних об'єднань істориків. Передусім йдеться про заклади вищої освіти: НУ, Таврійський та Катеринославські університети, що втім діяло недовго і у дуже несприятливий час, Історико-Філологічне та Бібліографічне (фактично – історіографічно-літературознавчим) товариства при Новоросійському університеті, Одеські вищі жіночі курси, Одеське товариство історії і старожитностей, Таврійська, Херсонська та Катеринославська вчені архівні комісії. Загальна кількість томів періодичних видань лише згаданих товариств та комісій нараховує 135 книг. Окрім цих провідних центрів учасниками історіографічного процесу були музейні установи, такі як Херсонський музей на чолі з відомим археологом В.І. Гошкевичем, численні ненаукові громадські об'єднання, зокрема, національних громад, що популяризували історію з громадсько-політичною чи націєтворчою метою.

Історіографічний процес був тією демократичною галуззю, що кооптував в себе та об'єднував навколо Клію представників майже усіх соціальних, станових, фахових і т.д. груп: священників різних конфесій, військових, дипломатів, вчителів і т.д. Головним чином, студіювання історії було прерогативою мешканців міст, але поступово у цей процес втягувалися аматори з сільської місцевості. Помітним проявом емансипації кінця XIX – початку XX ст. була участь в історіографічному процесі жінок. Як і в інших регіонах, існував симбіоз, часом дружній та органічний, а іноді й конфліктний, між аматорами історії та фахівцями, до яких належала передусім професура.

Найбільш плідним, рамковим, підходом для узагальнення основних рис розвитку історіографічного процесу на території Південної України вважаємо у категоріях концепції фронтіру, що був започат-

кований у працях американського вченого Ф. Тернера, а на українському ґрунті «прищеплений» передусім працями О.О. Прицака, Я.Р. Дашкевича, В.А. Брехуненка, С.А. Леп'явка, І.П. Чорновола.

Першим елементом концепту фронтиру є «освоєння», уявлення про певну територію як незайману, «дику», що підлягає господарській та культурній колонізації. Навіть на початку ХХ ст. більшість південноукраїнських істориків сприймали свою працю у цьому регіоні як особливо важке культуртрегерство, приклади чого ми наводили у першому розділі.

Ознакою фронтиру є постійні контакти та взаємодія різних національних культур, світоглядів, ідеологій. Наприклад, російське походження не означало того, що певна особа, в даному разі історик, не могла абсорбуватися в українську ідентичність та культуру. У цьому переконують приклади таких істориків як П.А. Іванов, В.В. Данілов, котрі впродовж життя працювали у кількох південноукраїнських історіографічних центрах: Миколаєві, Катеринославі, Одесі.

Фронтирне положення Південної України було одним з предметів осмислення у південноукраїнській історіографії ХІХ – початку ХХ ст., що заклало основи для подальших студій у цьому напрямку. Так, «Геродот» чи «Нестор» Новоросійського краю», Аполлон Скальковський, прямо порівнював тенденції освоєння українських степів та північноамериканських прерій.

Своєрідним символом фронтиру стало козацтво. Південна Україна була одним з провідних осередків козакознавства у Російській імперії. Безумовно, передусім йдеться про класичні праці А.О. Скальковського та Д.І. Яворницького. Але, показово, що ця тематика захоплювала у свій вир і істориків, яких важко назвати козакознавцями. Наштовхуючись у процесі праці над магістральною темою своєї наукової діяльності на козакознавчий матеріал, ці дослідники намагалися оприлюднити його, адже на той момент ця тематика сприймалася як візитівка для південноукраїнських істориків.

Ще однією ознакою фронтиру, в даному разі передусім зі сфери ідеології, є конкурентність. Історіографічний процес на території Південної України перебував у процесі постійної флуктуації від офіційної російської концепції, яку відстоював А.О. Скальковський, про цивілізаторську місію Росії на півдні України. Зигзаги місцевого та загальноімперського громадського життя зумовили складність та суперечливість процесу формування національної свідомості населен-

ня Південної України. Для представників російсько-імперської ідеології з числа місцевих істориків (А.О. Скальковський, Г.І. Перетяткович, І.А. Линниченко, Є.П. Тріфільєв, А.В. Флоровський, М.М. Родзевич (голова одеського «Союзу русских людей»), Є.М. Щепкін, Г.М. Ге, А.І. Маркевич та О. Бертъе-Делагард та ін.) найвагомішими були російськоцентричні уявлення про слов'янську єдність, консерватизм, іноді, монархізм, єдність «русского народа» як спільноти великоросів, малоросів та білорусів. Неросійські історики (зокрема, Л.А. Смоленський, О.І. Маркевич, О.О. Андрієвський, П.Г. Клепацький, І.М. Бондаренко, М.Є. Слабченко, О.С. Грушевський, В.І. Гошкевич, М.М. Аркас, Д.І. Яворницький) протиставляли цим ідеям націєцентризм, лібералізм, пом'якшені варіанти панславізму у випадку українців та поляків. Неабиякий вплив на формування національної ідентичності своїх співвітчизників мали єврейські історики С.М. Дубнов, Й.Г. Клаузнер, грузини С.Л. Аваліані та єпископ Кіріон, поляк Й. Мьодушевський. Одеса стала місцем народження у Східній Європі нової єврейської історіографії, проголошеної С.М. Дубновим, за своїми концептуальними рисами схожими на концепцію М.С. Грушевського. Найбільший резонанс серед історичних видань викликала праця М.М. Аркаса. Про притягальність історії як засобу націотворення свідчить те, що в історичних дискусіях взяли участь й навіть не гуманітарії – лікарі І.М. Луценко та В.О. Піснячевський.

Ще однією рисою, властивою для фронтірної культурної ситуації, і що впливає з попередніх наших зауважень, була відкритість південноукраїнських істориків до зовнішніх контактів, як всередині Російської імперії, так і поза її межами. Інтенсифікації контактів дуже сприяло проведення двох археологічних з'їздів на території Південної України: Одеського та Катеринославського. Південноукраїнські історики боролися за проведення ще одного з'їзду у Криму, але без успіху. Не менш важливими були регулярні наукові подорожі південноукраїнських істориків за кордон і, хоч і не такі часті візити зарубіжних колег на південь. У зв'язках південноукраїнських істориків бачимо всі можливі напрямки. Особливо активним напрямком був балканський.

Однією з тем, де південноукраїнським, передусім, одеським історикам (передусім Н.П. Кондакову, Ф.І. Успенському та С.Д. Пападімітріу) вдалося здійснити прорив символічно стала візантиністика, що мала завданням вивчення історії однієї з найбільш фронтірних цивілізацій світу.

Отже, в історіографічному процесі на території Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст. відбувалися активні між-національні контакти, конкуренція різних національних світоглядів, що збагачувало палітру історіографії. З одного боку, це було відображенням соціально-національних процесів на цій території, стану історичної пам'яті цього фронтиру, але з іншого, історіографія сама стала чинником пожвавлення цих процесів. Сьогодні Південна Україна в умовах трагічних та героїчних подій знову набула значення кордону між цивілізацією та варварством, є муром і для Європи, і для України, що перетворює ці землі на надважливий осередок формування новітньої української нації.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- ВРРДБ – Відділ рукописів Російської державної бібліотеки
ВР ІРЛІ РАН – Відділ рукописів Інституту російської літератури РАН
ВР РНБ – Відділ рукописів Російської національної бібліотеки ім. М.Є.Салтикова-Щедріна
ВРВРОННБ – Відділ рідкісних видань та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки
ВРФТІУЛШ – Відділ рукописних фондів та текстології Інституту української літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України
ДААРК – Державний архів Автономної республіки Крим
ДАДО – Державний архів Дніпропетровської області
ДАЗО – Державний архів Запорізької області
ДАКО – Державний архів Кропивницької області
ДАМК – Державний архів міста Києва
ДАМО – Державний архів Миколаївської області
ДАОО – Державний архів Одеської області
ЗИНУ – Записки Імператорського Новоросійського університета
ЗНТШ – Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові
ЗООИД – Записки Одесского Общества истории и Древностей
ИРАИК – Известия Русского археологического института в Константинополе
ИТОИАЭ – Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии
ИТУАК – Известия Таврической ученой архивной комиссии
ІРНБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського НАН України
ІФТ – Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті
КВАК – Катеринославська вчена архівна комісія
КРКМ – Кримський республіканський краєзнавчий музей
ЛИФО – Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новоросийском университете
МНП – Міністерство народної освіти
НА ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАНУ – Науковий архів Інституту мистецтва, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАНУ

НАІА НАНУ – Науковий архів Інституту Археології НАНУ
НБОНУ імені І.І. Мечникова – Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
НУ – Новоросійський університет
ОБТ – Одеське бібліографічне товариство при Новоросійському університеті
ОВЖК – Одеські вищі жіночі курси
ОЛ – Одесский листок
ОН – Одесские новости
ОННБ – Одеська Національна наукова бібліотека
ОВІРВІТ – Одеське відділення Імператорського Російського військово-історичного товариства
ОТІС – Одеське товариство історії і старожитностей
РАІК – Російський археологічний інститут у Константинополі
РДІА – Російський державний історичний архів
РЛ – Рішельєвський ліцей
СБТКМ – Слов'янське благодійне товариство імені Св. Кирила та Мефодія
СПБ АН – Санкт-Петербурзька Академія наук
СПБ ІРІРАН – Санкт-Петербурзький Інститут Російської історії Російської Академії наук
СПБФАРАН – Санкт-Петербурзька філія Архіву РАН
ТВАК – Таврійська вчена архівна комісія
ХОКМ – Херсонський обласний краєзнавчий музей
ЦДАВОВУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАМЛМУ – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Katz V.I. 165
Shcheglov A.N. 165
Абікулова М. 172
Абрамович 58
Абросимова С.В. 14, 31, 38, 39, 139, 306, 349
Аваліані С.Л. 63, 74, 80, 99, 100, 103, 110, 118, 131, 146, 150, 176, 177, 226, 228, 232, 235, 241, 265, 312, 361, 393
Аванесян Д.З. 42
Аввакум, протопоп, 312
Август 218
Авдєєв О.О. 322, 323
Аврунина С.Б. 354
Авчинников О.Г. 35, 348
Агарков Ф.С. 284
Агура Д. 234
Адлер В. 213
Адріанова В.П. 121
Азаревич Д.І. 197
Айвазовський Г.К. 119, 233
Айвазовський І.К. 115, 167, 234, 341
Айналов Д.В. 19, 31, 52, 141, 146-148, 150, 159, 165, 217, 221, 223, 226, 227, 229, 231, 323, 324, 354, 362, 367
Айхенвальд Ю.І. 159
Акинфеев И.Я. 249
Акир Премудрий 149
Аксаков І.С. 205, 381
Александр, король 382
Александров Ф.Г. 208, 326
Алексєєв М.П. 16, 113
Алмазов О.І. 57, 134, 135, 142, 145, 177, 197, 311, 354-356, 363, 368
Амфітріон 224
Анатолій, єпископ 269
Анджелуччі А. 329
Андреев А. 385
Андреев И. 357
Андреев В. 283
Андріанов П.М. 331, 335-340, 343-347
Андрій Юродивий 218
Андрієвський М.О. 36
Андрієвський О.О. 19, 43, 51, 55, 120, 122, 123, 127, 232, 247, 248, 272, 274, 285, 289, 393

Андріяш В.І. 279, 280
Андріяшев О.М. 295, 297, 298
Андріященко П.О. 293
Анна Іоанівна 372
Анна Комніна 364
Аннушкін В.І. 188
Аносів І.А. 251
Антокольський 58
Антонін, архімандрит 171
Антонович В.Б. 43, 44, 86, 124, 131, 137, 176, 178, 186, 187, 190, 193, 196, 266, 271, 274-276, 278, 280, 283, 286, 289, 297, 298, 305
Апостол Данило 285, 286
Апрілов В.Є. 57
Ардашев П.М. 19, 24, 69, 142
Аркас З.А. 114, 119, 258, 329
Аркас М.А. 52, 119
Аркас М.М. 16, 19, 24, 32, 43, 118, 120, 135, 137, 138, 178, 179, 230, 250, 254, 268, 270, 279-282, 293, 294, 302, 347, 390, 393
Аркаси 67
Арнаутов В.О. 49, 148, 150
Арне Т. 157
Арсеній (А.Г. Стадницький) 72
Артамонова С. 15
Артемій 311
Архипов А.А. 235
Атлас Д.Г. 52, 74, 98, 99, 110, 233, 241, 244
Афанасьєв Г.О. 17, 19, 22, 25, 44, 51, 55, 56, 78, 112, 152, 156, 193, 194, 195, 205, 228, 229, 246, 247, 248, 253, 259, 271, 313, 314
Афанасьєв І.С. 114
Ашик А.Б. 57, 114, 151, 152, 321
Ашкеназі З.Є. 161, 162, 359
Бабайцева-Бориневич З.А. 245
Бабель І.Е. 234
Бабичева М.Е. 63
Багалій Д.І. 37, 54, 94, 127, 128, 231, 256, 341
Багмет М.О. 279
Баженова Г. 154
Базілі К.М. 190, 225
Базінер О.Ф. 80, 248
Бай Жозеф де 155, 156
Байков Л.Л. 336, 337

Бакалець О.Г. 279
Бакшин 311
Балицький І.І. 129
Бальцер О. 298
Бамбергський А. 228
Барановський М.Я. 122
Барвінський Б.О. 138
Барвінський О.Г. 134
Бартольд В. 147
Бархін К. 220, 224
Баткіс Л. 221, 225
Батюшков П.М. 295
Башкиров А. С. 14
Башмаков О.О. 86
Беда Урахський 210
Безобразов П.В. 360, 364
Безрадецький Д.М. 334, 344
Бейль П. 223
Бек А. 151
Беккер П.В. 57, 91, 183, 186, 188
Белавенец П.І. 119, 333, 338, 349
Белен де Балю О.С. 232
Беллоро Д. 151
Белозерова И.В. 14
Бельграно Л. 156
Бельченко Г.П. 238, 239
Белюгов О.Є. 143, 206, 207
Белявський, штабс-капітан, 349
Беляев П. 227
Бенедикт Святий 312
Бенешевич В. Н. 104, 368
Берг М.О. 334
Бережков М.М. 129, 130, 132
Березін С.Є. 14, 44
Березін С.І. 253
Березовська І.Є. 15
Берков П.Н. 234
Бернфельд С.Л. 252
Бертрен Л. 172-174
Берт'є-Делагард О.Л. 14, 18, 20, 23, 43, 52, 61, 63, 71, 84, 87, 101, 114, 115, 119, 134, 147-149, 165, 322, 336, 340, 341, 363, 367, 393

Бершадський С.О. 230
Бестужев-Рюмін А.П. 380
Бестужев-Рюмін К.М. 142, 208
Бете Ерих 156
Беценбергер А. 156
Бецо Є. 168
Бслов О. 283
Бсловський А. 133
Бсляев Д.Ф. 364
Биков М.В. 140
Бичков А.Ф. 90, 144, 146
Біднов В.О. 18, 42, 45, 47, 50, 52, 53, 79, 85, 95, 117, 118, 131, 232, 251, 266, 276, 295-297, 303, 304, 306
Білівненко С. 283
Білозерський М.М. 129
Білоусова Л.Г. 166
Білярський П.С. 22, 193
Біляшівський М.Ф. 127, 296
Бісмарк Ф. 328
Біцилли П.М. 16, 44, 52, 59, 62, 64, 97, 103, 104, 112, 194, 214, 229, 232, 243, 244, 249, 262, 271, 309, 312, 361
Блажков М.І. 284
Бларамберг І.П. 57, 114, 151, 321
Бларамберги 67
Блау О. (Blau O.) 155, 169, 170, 171
Блейн Э. 69
Блесков Р.І. 234
Блок Г.П. 71
Блохин-Бойко Ю.Г. 254
Блюменфельд Г.Ф. 85, 86, 227
Блюменфельд Д.Ф. 222, 224, 226, 227
Бобкова О.М. 43
Бобринський О.О. 165
Бобчев С. 375
Богдановський О.М. 183, 190, 209
Богдашина О.М. 48, 257
Богішич Б.В. 56, 156, 196, 199, 369
Боголепов Н.П. 310
Богословський М.М. 290
Боданінський У. 323
Бодянский О.М. 140, 373

Божко Ю. 302
Бокль Г. 189
Болсуновський К.В. 341, 349
Болтенко М.Ф. 93, 202, 203, 232
Бондаренко І.М. 24, 25, 75, 78, 79, 81, 82, 134, 135, 169, 204, 206, 226, 253, 263-265, 293, 312, 393
Бондоні Д. 218
Боплан Г. 344
Борзаковський П.К. 122, 249, 272
Борис, цар 153, 163, 360, 375
Борисов Є.І. 115
Боровой С. Я. 38, 299
Боряк Г.В. 15, 52
Боуфал В.Ф. 334
Бракер Н.А. 36
Бранкенгеймер С.І. 247, 253
Браунер О.О. 85, 115, 119
Брехуненко В.А. 392
Брікнер О.Г. 16, 44, 83, 193, 195, 259, 262, 263, 352
Бровко Б.А. 41
Броневський С.М. 66
Брун Л.К. 160
Брун М.І. 86, 159, 226, 358
Брун П.К. 6, 34, 43, 48, 89, 91, 121, 151, 157, 166, 170, 183, 184, 185, 186, 190, 193, 195, 197, 199, 209, 215, 237, 257, 317, 342, 351, 353, 384
Брюс Я.А. 348
Бугле С. 263
Будда 185, 320
Будде Є.Ф. 229, 371
Бузескул В.П. 56, 94, 193
Бузук П.П. 229
Булатович Ф. 217
Булич Ф. 155
Бульба 302
Бурачков П.О. 17, 85, 115, 119, 173
Буслаєв Ф.І. 59, 142, 146, 196
Бутич И.Л. 70
Бутович А.Д. 285
Бутурлін С.П. 332
Быковский Н. 332
Бюллер П.Ф. 251

Бюхелер Ф. 80
Вагилевич І.М. 133
Вайнштейн О.Л. 16, 226, 229, 311
Вайсман І.А. 216
Вайц 211
Вакъе А. 172
Вакъе Полідор (Vacquier P.) 67, 172
Вакъе П'єр 172-174
Вандрачек Г.Н. 234
Ванкель Г. 155, 156
Ванкель Л. 155
Ванкель М. 155
Варнеке Б.В. 34, 60, 61, 82, 93, 99, 112, 115, 119, 163, 193, 208, 214, 224
Варягін А. 254
Василенко М.П. 120, 124, 126, 177, 288
Василенко О. 273
Василь Новий 149
Васильєв І.А. 279
Васильєвський В.Г. 86, 146, 150, 179, 353, 354, 359, 361, 364
Васільєв І.Л. 334
Васільєва Н.С. 216
Васько Д.С. 60
Ватуля Б.С. 38
Вахевич Б.В. 78, 149, 199, 220, 222, 295
Вахрамеев И. А. 374
Вебер 205
Вейнберг П.І. 190
Величенко С. 54
Величко С. 301
Веліканов О.С. 56, 189
Венгеров С.О. 56
Венелин Ю. И. 376
Верба І. В. 98
Верга Е. 153
Веремеєнко Т. 238
Верещагін В.В. 331
Верман К. 172
Верменич Я.В. 8, 52
Вернадський Г.В. 20, 52, 63, 113, 150, 231, 353
Вертоградов І. 86
Веселовський М.І. 140, 146, 147, 148, 150, 340

Веселовський О.М. 146
Винниченко В.К. 77, 178
Виноградов В.В. 71
Виноградов В.К. 114, 125, 272
Виноградов П. 208
Вирлан О.В. 234
Вишневецкий Д. 287, 292
Вишневецкий Я. 291
Вишневська Е.Б. 14
Вишневський де Турнефор Ж. 190
Віганд Т. 157
Віднянський С.В. 166
Віктор-Емануїл, італійський принц 152
Вікторов О.Є. 148
Вілінський Г.Г. 251
Вілінський С.Г. 17, 20, 94, 112, 144, 194, 214, 217-220, 222, 227, 229, 231, 240, 304, 308, 311, 312, 360, 363
Вількевич З. 238
Вінья Амедео 156
Віппер Р.Ю. 19, 20, 56, 59, 194, 195, 217, 219, 248, 314-316
Вірхов Р. 155
Вітковський І.І. 252
Вітстедт А.Б. 140
Вітте де Є.І. 140
Вітте С.Ю. 158, 200
Вішну 185
Владимиров П.В. 145
Владимирський-Буданов М.Ф. 208, 215, 227
Владіміров М.М. 249
Вланді А. 190
Влас'єв М.С. 183, 190
Воеводський Л.Ф. 44, 79, 81, 85, 194, 196, 223, 266, 308, 318, 319, 326
Возняк М.С. 134
Войнович Д.Н. 384, 385
Войтковський В.М. 142, 196, 308, 309, 317
Войтович Л.В. 30
Войцехівський П.А. 130
Володимир, князь 149, 288, 299, 300, 362, 368, 383
Володимир Мономах 250
Володимир Василькович Волинський 294
Волоколамський Й. 217, 218

Вольський М.М. 81, 189, 190
Воробей П.І. 49
Вороний М. 292
Воронцов М.С. 66, 167, 253, 329
Воронцов-Дашков, граф 345
Востоков Х. 373
Вульф О.Ф. 160
Вундт 207
Вучина І.Г. 171, 228
Вучина О.Г. 171
Габаєв Г.С. 341, 349
Гавриїл (В.Ф. Розанов) архієпископ 44, 258, 321
Гаврилов И. Н. 57
Гай Л. 151
Гайдученко С.І. 19, 115, 116, 279
Галів М. Д. 256
Галкин М.С. 332
Гамба Ж.Ф. (Gamba Jacques Francois) 167
Ганка В. 141, 151, 372
Ганущак С. 134
Ганчева Т. 64
Гарібальді 253
Гарін-Михайловський М.Г. 272
Гаркави 58
Гаркуша, козак 279
Гартінг М. 168
Гаскойн Т. 317, 318
Гаттала М. 156
Гатцук О.О. 183
Ге Г.М. 125, 176, 249, 266, 278, 393
Ге Луї 174
Гейдук Я.Ф. 85, 318
Гейман В.Д. 174
Гейс Є. 155
Гембачов С.А. 114
Георгий Амартол 148
Георгієвський О.І. 183, 184, 185
Георгій Хоробрий 356, 360
Герод 326
Геродот 189, 223, 329
Герсеванов М.Б. 190, 332

Герцберг Г. 361
Герцен О.І. 221
Герье В.І. 142, 196, 314
Гессен І. 199
Гессен Ю.І. 57
Гика М. 151
Гильфердинг А.Ф. 375
Гирич І.Б. 178
Гізетті А.Л. 190
Гіллінг О. 172
Гінзбург Б. 244
Гнатюк В.М. 135, 137
Гогенцолерни 218
Гоголь М.В. 82, 223, 225, 243, 326
Годунов Б. 383
Голіцин В.В. 345
Голобуцький В.О. 50
Головатий А. 139, 269, 273, 274
Головацький Я.Ф. 59 133, 373
Головко Ю.І. 167
Голуб М. 221, 223
Голубович І.В. 260, 261, 263, 317
Голубовський П.В. 124
Гольдін Ф.Л. 49
Гомер 207, 219, 326
Гончар О. 48
Гончарук Т.Г. 30, 124, 188, 334
Гордієвський М.І. 36, 214, 229, 272, 304
Гордієнко Д.С. 44, 51, 129
Гордієнко К. 300, 302
Гордон 58
Городецький В. 221
Горький М. 82
Готалов-Готліб А.Г. 115, 159, 205, 219, 330, 358
Готьє Ю.В. 290
Гофман Е.Т.А. 219
Гохман 58
Гошкевич В.І. 19, 21, 25, 26, 42, 45, 52, 77, 115, 116, 120, 125, 132, 147,
157, 172, 175, 283-285, 306, 323, 350, 391, 393
Грабар А.М. 230
Грабовський М. 190

Грановський Т.М. 184, 185
Гребцова І.С. 42
Гревс І.М. 98, 142
Грейг О.С. 66
Греков Б.Д. 16, 150, 231, 367
Грекулов 214
Грец Г. 384
Гребцова І.С. 228
Григор'єв В.В. 68, 141, 151, 187, 258
Григор'єва Т.Ф. 46
Григорій, Папа Римський 211
Григорович В.І. 16, 17, 20, 29, 32, 43, 47, 52, 59, 60, 61, 68, 91, 109, 116, 121, 191, 193, 195, 215, 216, 218, 231, 246, 352, 353, 364, 370-374, 381, 384, 385
Григор'єв А.Д. 149
Гриневич І.Ф. 67
Грінченко Б.Д. 76
Гроссул-Толстой П.Л. 333
Гроссу М.С. 308, 367
Грот М.Я. 52, 79, 193, 199, 212, 217, 258, 259, 261, 263, 317
Гроцій Гуго 189
Грушевський М.С. 31, 54, 134, 135-138, 172, 178, 179, 239, 254, 265, 267, 268, 270, 271, 275, 275, 281, 282, 287, 288, 289, 298, 305, 368, 393
Грушевський О.С. 19, 22, 43, 136, 137, 259, 292, 293, 305, 390, 393
Гудзій М.К. 16, 19, 231
Гус Я. 318
Гутенберг Й. 253
Гюго В. 326
Гете 82, 223, 304
Гейне 82
Дамаскин Студит 375
Данилевский Н.Я. 185
Данило Заточник 136
Данілов В.В. 16, 19, 20, 123, 124, 129-131, 137, 149, 336, 392
Данілов Г.О. 336
Данте 312
Дарвін 270, 310
Дарій, цар 248
Дашкевич М.П. 54, 298
Дашкевич П. 272
Дашкевич Я.Р. 392

Де Віво 67
Дегуров (Дегюр) А. 182
Десянов І.Д. 90
Демосфен 218
Демуз І.О. 40
Деревицький О.М. 16, 61, 73, 115, 136, 142, 143, 160, 164, 165, 166, 191, 194, 195, 200, 246, 259, 357
Дерібас Й. 119, 168, 218, 253
Дерібас М.Ф. (Ribas M.) 168
Дерібас О.М. 74, 110, 119
Дерпфельд В. 156
Десімоні К. 156
Дестунис Г.С. 354, 364
Ди-Негро Христофоро 154
Діамантовський 219
Діанова Н.М. 52
Діанова Т.В. 44, 157
Дігеніс Акрит 218
Діль Ш. 361
Дімітріу О.К. 232, 364, 365, 367
Дложевський С.С. 113
Дмитренко А. 91
Дмитро Ростовський Св. 312
Дмітрієв В.І. 337
Дмітрієв С.С. 389
Добжанський Я. 133
Добровольський А.В. 19
Добко 52
Добровольський К.М. 334
Добровольський П.М. 130, 131
Добровський Й. 372
Доброклонський О.П. 17, 21, 52, 55, 57, 79, 103, 112, 142, 145, 191, 193, 196, 209, 259, 309, 355, 358, 361, 364, 367, 368
Добролюбов М.О. 224
Добролюбов И. В. 57
Добролюбський К.П. 113, 223, 229, 316, 317
Довнар-Запольський М.В. 19, 231, 298
Додул П. 225
Докс В.Ф. 184
Долгоруков В.М. 341
Доманицький В.М. 32, 134, 178, 280-282

Домбровський Ф.М. 114, 190
Дон-Аминадо 200
Донцов Д.І. 288
Дорошенко В.В. 134
Дорошенко Д.І. 16, 17, 19, 20, 43, 51, 53, 76, 77, 79, 232, 236, 251, 254, 266, 276, 295-297
Дорошенко П. 275, 282, 301, 302
Достоевський Ф. 218
Драгоманов М.П. 294
Дрінов М.С. 153, 374
Дрогош К.О. 115
Дройзен Й. 207, 258
Дружинін В.Г. 146
Дубилей Л.П. 14
Дубнов С.М. 20, 57, 58, 60, 61, 64, 74, 251, 268, 270, 299, 393
Дубровіна Л.А. 52
Дуднік О.Я. 52
Думашевский 58
Думшин Г.Д. 189
Дусинський І.І. 206, 371, 377
Дьяконов М.О. 142, 150
Дюбрюкс П.О. 59, 119, 151, 168, 321
Дюбрюкси 67
Дювернуа І.Л. 197
Дюркгейм Е. 263
Еверс Й.Ф. 184
Евтушенко А.Г. 88
Едуардс Б.В. 335, 339, 347
Ейкен Р. 312
Екк Е.В. 340
Еккегард Урахський 210
Елдрідж Д. 174
Ермилов П.В. 179
Ернштедт В.К. 146
Есхіл 219, 224, 318
Ефремов О.Н. 72
Єгіше 234
Єгунова-Щербина С.М. 122, 272
Єланський П.П. 278
Єлачич С.О. 250
Єлизавета Шарлотта 241

Єнджеєвич Є. 236
Єрмолов О.П. 251
Єфименко О.Я. 178, 288
Єфремов С.О. 264, 265
Єшевський С.В. 20, 185
Жаботинський В. 134, 252
Жаворонков П.И. 360
Ждаха А.А. 269, 272
Жеванов М.І. 160
Желтухин 251
Желясков С. 80
Жерліцин М. 226
Жилле Р. 182
Житецький П.Г. 282
Жуковський А.І. 55
Журба О.І. 39
Забєлін І.Є. 90, 146, 150
Заболотний Д.К. 272
Завадський М. 331
Загоровський Є.О. 103, 106, 120, 194, 214, 229, 285, 289, 290, 293, 304, 335, 348
Загоровський О.І. 120, 122
Зайдман М. 226
Зайцев И.В. 65
Зайцева З.І. 40, 293
Залеман В. 168
Залюбовський Г.А.
Занков П. 253
Занчевський І.М. 216
Занчевський О.І. 215, 216
Заньковецька М.К. 82
Заремба С.З. 38, 39
Заруба В.М. 31, 42, 244, 265
Зарубаєв М.П. 334
Затлер Ф.К. 332
Заузе Р.Е. 79, 169
Зацаренный И.М. 349
Звягінцев Є.О. 233
Зеленецький К.П. 67, 183, 188
Зелінський Ф.Ф. 142, 148
Зенькевич Х.Х. 125, 234, 325

Зібель Г. фон 262, 263
Зігель Ф.Ф. 196
Зілінський І.М. 295
Зіммель 263
Зіньківський Т.А. 272
Златарський В.Н. 153, 162, 375
Знойко М.Д. 117, 159, 232, 235, 359
Зонара І. 355
Зубрицький Д.І. 133,
Зув В. И. 325
Иван Васильевич III 379
Иванов А.Е. 82
Илличевский В.И. 349
Иоанн II, митрополит 364
Йолкін М.В. 279
Исаков А. 338
Иван Грозний 383
Иваненко О.А. 41
Иванишев М.Д. 187, 294
Иваннікова Л.В. 42, 46
Иванов А.В. 150
Иванов А.А. 267
Иванов С.Е. 362
Иванов І.І. 128, 142, 199, 320
Иванов М.А. 336
Иванов П.А. 115, 118, 119, 120, 125, 134, 135, 136, 176, 259, 266, 267, 272,
274-276, 278, 291, 297-299, 305, 392
Иванов Ф.А. 168
Ивановський І.О. 331
Иванчин-Писарев О.О. 86, 117
Ігнатій (Брянцев) отець 336
Ієронім 210
Їжакевич І.С. 281
Ізбаш Т.О. 43
Іконніков В.С. 7, 19, 22, 29, 35, 59, 69, 79, 94, 111, 120, 347, 353
Ікономос К. 151
Іловайський Д.І. 86
Іловайський С.І. 81, 209
Ільїнський В. С. 285
Імперіалі Ч. 154, 171
Інокентій, архієпископ Херсонський та Таврійський 44, 150

Інокентій
Інокентій III 164
Іоанн II митрополит 148
Іоанн Солсберійський 218
Іремадзе Ф.П. 255
Іречек К. 94, 313, 384
Ісида 218
Іскра П. 275
Істомін М.П. 19, 50, 291
Істрін В.М. 19, 61, 71, 78, 79, 80, 94, 141, 142, 148, 149, 193, 199, 206,
208, 237, 308, 354, 355, 359, 360, 365
Кавадіас 214
Каввадія П. 156
Кагаров Є.Г. 20, 223, 224, 227, 318, 319, 326
Кададьвен Едуард де 151
Казаков М.Ф. 323
Казанаклі Н.В. 234
Казанський О.П. 196, 199, 206
Казанський П.С. 223
Каковкіна О. М. 41
Калакура Я.С. 39
Калашніков В.О. 324
Каліновський В.В. 42, 47
Калнишевський П. 280
Калокир 159, 359
Кальвін Ж. 314-317
Каманин І.М. (Щуровський О.) 124, 125, 134, 136, 272
Каменський І.В. 335
Каменський Я.-А. 313, 371
Камер Матео 156
Камінський Ф.Т. 284
Кандид Исаврийський 364
Канкрин 219
Каннале М.Д. 156
Канцельсон Г.І. 236
Капеллер А. 8
Караваїнова Т. 234
Караджич В. 141, 151
Карамзин М.М. 234, 247, 380
Караулов Г.Е. 190, 233, 234
Карейша Д.В. 190

Карєєв М.І. 56, 75, 207, 314
Кармазіна Н.В. 39, 40, 43
Каролінги 211
Карский М. Б. 325
Карський Ю.Ф. 94
Картамишев О.Я. 190
Каруана Едвін-Вільям 172
Катерина II 47, 189, 219, 224, 241, 248, 269, 340, 344, 347, 380
Каульбарс О.В. 334, 337, 343-346
Кауфман А.С. 78
Каченовський М.Т. 184
Кашенко А.Ф. 52, 288, 300, 302, 306
Кваранта Б. 156
Кедровський В.І. 283, 284, 300
Кельнер В.С. 60
Кеппен П.І. 16, 18, 59, 61, 321
Керков-Варонт 155
Кеселінов Г. 360
Кир, цар 248
Кир'яков М.М. 151, 271, 276, 277
Кирило, Святий 248, 249, 362, 379
Кириченко В.М. 41
Кізеветгер О.О. 290
Кінг К. 157
Кіріон, єпископ 393
Кірпічніков О.І. 16, 35, 56, 57, 61, 115, 117, 142, 146, 149, 152, 157, 158, 159, 165, 193, 195, 198, 212, 230, 237, 246, 253, 308, 326, 355, 356, 361, 362-366, 375
Кісляков В.М. 334, 347
Кістяківський Б.О. 82
Кішка Самійло 300
Кіяновський М.І. 334, 337
Кіяшко І.І. 338
Клаузнер Й.Г. 20, 58, 102, 106, 112, 202, 240, 251, 253, 320, 327, 393
Клепацький П.Г. 30, 50, 103, 110, 138, 220, 222, 226, 227, 229, 232, 250, 285-289, 293, 299, 300, 303, 305, 318, 379, 393
Клименко Ю.Ф. 184, 187
Климент Св. 138
Кліппертон Р. 174
Клітін О.М. 57, 80, 106, 176, 309, 310, 311, 319
Клот-бей А. 151

Клуге М.К. 161, 324
Ключевський В. 135, 142, 150, 207
Клюшников Н.А. 323
Княжевич Д.М. 90
Кобден Р. 248
Кобеко Д.Х. 146
Кобецький Р. 189
Кобченко К.А. 242
Ковалевський М.М. 56, 82, 150, 215, 258
Ковалевський О.О. 192
Коваленко Г.А. 19, 139
Коваленков А. 119
Ковальов Є.А. 40, 182
Ковальова І.Ф. 48
Ковальський М.П. 38
Коган Л.Р. 24, 80, 82, 197, 199, 202, 204, 220, 225, 226, 241, 251, 307, 310
Когельничано М. 151
Козаков В. 323
Козловський А. О. 285
Козьма, пресвітер 163
Колесник І.І. 7
Колесніченко А.М. 52
Колісніченко А.І. 279
Коллар Я. 151
Коллі Л.П. 18, 26, 45, 100-102, 114, 153, 154, 157
Коломейцев П.Т. 119
Колосов Э.В. 15
Колумб Х. 248
Комарницький А.Я. 186
Комаров Б.М. 198, 200
Комаров М.Ф. 18, 35, 43, 45, 52, 85, 118, 122-124, 134, 139, 178, 253, 269, 272-274, 279, 293, 294
Комарова Л. 88
Коменський Я.-А. 373
Кондаков Н.П. 19, 31, 52, 59, 69, 61-63, 70, 85-87, 111-113, 121, 141, 147, 152, 153, 158, 159, 193, 194, 196, 198, 199, 201, 217, 223, 231, 259, 308, 323, 324, 325, 353-356, 362, 363, 366, 392
Кондаракі В.Х. 16, 119
Кондратенко А.И. 354
Кондратенко Р.І. 348
Кониський О.Я. 138

Коні О.Ф. 146
Константинова В.М. 271
Конт О. 258, 260, 261, 263, 265, 266
Конюшенко Ю.А. 40
Копач 137
Копилов С.А. 47
Копітар В. 141, 151
Кораї А. 252
Кордт В.О. 117
Коркунов М.М. 288
Корнієнко В.В. 129
Корш Ф.Є. 16, 19, 59, 103, 141, 146, 148, 363
Кособродов І.Ф. 215
Косой Ф. 311
Костенко А. 43, 172
Костова Е. 7
Костомаров М.І. 70, 184, 236, 275, 288, 381
Костянтин Костянтинович, великий князь 146, 150
Косцюшко-Валюжинич К.К. 18, 21, 26, 87, 115, 119, 147, 157, 173
Котляревський І.П. 293, 294
Котляревський П.С. 251, 341
Катошихин Г.К. 381, 383
Коцейовський О.Л. 62, 106, 142, 202, 319
Коцур А.П. 39
Коцур В.П. 39
Коцур Г.Г. 42
Коцціо С. 171
Коцюбинський М. 292
Кочергін І.О. 177
Кочмар В.С. 52
Кочубинський О.О. 35, 47, 59, 61, 62, 84, 115, 142-145, 157, 190, 191, 193, 195, 196, 219, 226, 313, 331, 363, 371-374, 377, 379, 384-386
Кравченко В.В. 54
Кравченко В.Г. 139, 272
Красицький Ф.С. 272
Красножен М. 73
Красносельцев М.Х. 62, 91, 149, 157, 160, 164, 193, 201, 308, 309, 354-356, 362-365
Красовська Н.В. 157
Краузе Ф. 156
Кривець Н.В. 45

Крижанич Ю 149
Крижанівський А.В. 115
Крилов І.А. 218
Крип'якевич І.П. 298
Кропивницький М.Л. 82, 280
Крумбахер К. 153, 156, 357, 359-361, 364, 365, 367
Крусман В.Е. 44, 97, 101, 103, 142, 194, 204, 214, 228, 243, 244, 315, 316, 318, 379
Крушевич 215
Ксенофонт 170
Кудрявцев О.М. 320
Кудрявцев П.М. 185
Кужба М.І. 129, 130
Кужилин А.В. 257
Кузнецов В. Д. 306
Кузнецов І. 225, 311, 361, 378
Кузнецов К.Е. 197
Кузнецов К.О. 20, 82, 315, 316
Кузьмін В.Н. 187
Кулаковський Ю.А. 94, 341, 347, 354, 363
Кульбакін С.М. 229, 371
Кумані М.М. 277, 278, 321, 329
Кунік А.А. 135, 140, 150, 354
Купер Ф. 329
Курбський 219
Курис І.І. 22, 84
Курис І.О. 119
Курілов В.В. 85
Курінний П.П. 53
Куртіс Г. 155
Курциус Е. 155
Кутузов М.І. 337, 339
Кучинко М. 298
Кушнер М.С. 337
Кызласова И.Л. 59, 62, 153
Кюіппер Йосиф де 155
Лабунька М. 54
Лавріненко А.Г. 265
Лавров П.О. 94, 141, 146, 365, 374, 375
Лагодовська О.Ф. 139
Лагоріо Л. 167

Лагоріо Ф. 167, 168, 172
Лагута М.Д. 36, 282
Лазаревський О.М. 124, 286
Лазурський В.Ф. 19, 25, 49, 75, 77-79, 81, 82, 96, 97, 100, 101, 104, 110, 142, 194, 196, 216, 225, 226, 243, 326, 365
Ламанський В.І. 71, 109, 141, 142, 145, 146, 150, 195, 377-379
Ламбро П. 156
Ламброс С. 156, 363
Ланге М.М. 18, 26, 52, 74, 78, 193, 196, 220, 229, 230, 258, 261, 271
Лаппо-Данилевський О.С. 23, 26, 146, 147, 149, 150, 207
Лаптева Л.П. 60, 68
Ларін М. 301
Латишев В.В. 38, 111, 140, 144, 146-148, 150, 165, 354
Латишева Л.П. 151
Лашков Ф.Ф. 18, 50, 51, 85, 114, 115, 119, 125, 143, 212, 233, 235, 237, 250, 266, 268, 341
Лебедев А.П. 180
Лебединцев А.Г. 44, 90
Леванда 58
Левашов О.І. 57
Левитський М. 85
Левицкий Н. 127
Левицкий В. 272
Левицкий М.П. 296
Левицкий О.І. 124, 126
Левицкий О. оператор 301
Левченко В.В. 80
Левченко Г.С. 42
Левчук В. 338
Леже Л. 156
Лейбніц 225
Ленін В. 76
Ленц М.І. 183, 333
Леонардо да Вінчі 304
Леонова О.В. 48
Леонтович Г. 275
Леонтович Ф.І. 16, 47, 52, 56, 58, 59, 61, 63, 75, 77, 85, 86, 88, 91, 128, 135, 157, 187, 190, 196, 199, 219, 259, 260, 294, 351, 363, 369, 380, 386
Леп'явко С.А. 392
Лепкий Б.С. 179
Леппер Р.Х. 26, 87, 165

Лесевич В.В. 272
Леся Українка 303
Лжедмітрій І 134, 379, 383
Лиман С.І. 47
Лиман І.І. 51
Линниченко І.А. 14, 16, 17, 21-26, 32, 44, 47, 49, 51, 53, 59, 61-63, 73, 78-82, 84, 85, 87, 88, 97-107, 109, 110, 115, 116, 120, 122, 126, 128, 130-133, 142-147, 149, 150, 154, 157, 175, 176, 193, 194, 196, 199, 202, 203, 209, 212, 213, 218, 219, 221, 225-227, 230-232, 237, 240-242, 244, 246, 247, 259, 267, 275, 276, 286-292, 295, 298, 305, 308, 331, 335, 338, 339, 341, 347, 348, 365, 386, 392
Липа І.Л. 134, 178, 272
Липа Ю.І. 301
Липинський В.К. 178, 282, 294
Лисаковський К.О. 190
Лисоченко І.Д. 17
Лихачев Н.П. 147, 381
Личко (Воля) І. 294
Лівій Т. 186
Лінггенталь Цахаріє фон 352
Ліновський В.А. 186, 187
Ліутпранд Кремонський 358
Ло Д. 248
Ложешник А. 124
Лозинський Й.І. 133
Лозовик Г.М. 366
Лойола І. 218, 311
Локк 225
Локоть Ф.В. 18, 235
Ломармор 175
Лонгінов А.В. 88, 145, 291, 293, 297, 298, 335
Лонгінова В. 88
Лохвицький О.В. 67, 187
Луначарський А.В. 76
Луньяк І.І. 194
Луценко І.М. 85, 100, 130, 267, 272, 301, 393
Лучицький І.В. 129
Льовшин О.І. 66, 321
Любавський М.К. 113, 144, 298
Люба-Радзиминський С. 140, 294
Любарт-Феодор 294

Любенова Л. 64, 377, 385
Любич С. 155, 156
Людовик IX Святий 244
Людовик XI 218
Людовик XIV 250, 253, 259, 313
Людовик XVI 260
Люїкс А.Г. 322, 323
Люперсольський П.І. 129
Лютер М. 313, 315
Люценко Є.Є. 119
Ляліков П.І. 57, 67, 321
Ляпунов Б.М. 19, 117, 141, 156, 193, 199, 375
Лященко А.І. 124
Маврокордато П.А. 157
Магницький М.Л. 67
Магомет 320
Мазарині, кардинал 312
Мазепа І.С. 137, 254, 255, 281, 282, 289, 299, 301, 306
Мазепа Ісаак П. 302
Майборода Л.В. 14
Маїнбелен де 241
Маколей Т. 189
Максименко И.В. 154
Максимович Г.А. 290
Максимович М.О. 66, 149
Маленко Л.М. 276
Малеча Н. 300
Малиневська В. 132
Малінін І.М. 319
Мандес М.І. 58, 97, 128, 129, 194, 229, 243, 326, 331, 332
Манжура І. 134
Маразлі Г.Г. 77, 365
Марія-Кароліна 169
Маркевич А.І. 20, 22-24, 36, 45, 49, 51, 52, 79-81, 90, 95, 99, 100, 101, 111, 114, 117, 118, 131, 134, 143, 147, 150, 154, 231, 233, 237, 259, 266, 268, 323, 336, 340-342, 392
Маркевич Л.С. 79, 88
Маркевич М.А. 275, 282
Маркевич О.І. 14, 17, 32, 34, 36, 42, 45, 48, 61, 74, 81, 84-86, 90, 91, 115, 117-119, 121-123, 125-128, 133-137, 142, 146, 148, 156, 171, 195, 199, 202, 204, 212, 220, 230, 231, 237, 242, 246, 259, 261, 272, 274-276, 291, 305,

308, 332, 341, 381-383, 386, 393
Марков О.К. 35, 55, 91
Маркович Д.В. 296
Маркс К. 216
Маркс Н.О. 341, 338
Марр М.Я. 147, 150
Мartiнов О.О. 322
Марті Ю.Ю. 119
Марченко М.І. 37-39
Маслов П.В. 112, 362
Маслов С.І. 121
Масс А.Е. 77
Матвеев А.О. 34, 85, 86, 92, 125, 139
Матвеева Л.В. 44
Матвієвський П. 36
Магов Д. 234
Матушевський Ф.П. 124
Матфей отець 160
Матяш І.Б. 15
Мацієвич Л.С. 119, 120, 122, 123, 147
Машуков В.Д. 18, 51, 86, 323, 333, 348
Маяковський І.Л. 21
Медалієва О.З. 40
Мейер Е. 265
Мелентьев М.М. 335
Мелікішвілі П.Г. 266
Меліксет-Бек Л.М. 323
Мельник Л.Г. 291
Мельник О.В. 41
Мельніков О.Т. 140
Мериме П. 82
Методій, Святий 248, 249, 362, 379
Мечников І.І. 85, 192
Микита, ієромонах 299
Микола Миколайович, великий князь 108, 279
Микола I 187
Милорадович Г.О. 133
Милославський К. 299
Миронець Н. 131
Мирончук А.С. 47
Митрофаненко Ю.С. 302

Михаил Федорович Романов 381
Михайло Миколайович, великий князь 345
Міхальченко С.І. 62, 63
Міклошич Ф. 155
Мілісавлевич К.В. 337, 338
Міллер В.Ф. 150
Міллер О.І. 142
Мілль Г. 156
Міллер Д. 258, 266
Мілюков П.М. 207
Мінковський Пінхас 327
Міннз Е. 157
Міхневич Й.Г. 34, 139, 182, 187, 188
Модестов В.І. 34, 61, 74, 80, 83, 92, 93, 175, 194, 201
Моїсеєв Л.О. 26, 150
Мокржецький С.О. 95, 267
Моммзен Т. 156, 258
Монтевекіо 175
Монтеск'є 223
Мор Т. 314
Моранді Ф.О. 322
Моргуліс М.Г. 58, 253
Морозов П.Т. 73, 182
Мортманн І. 155
Мострас К. 168
Мочульський В.М. 56, 82, 115, 128, 177, 196, 219, 220, 225, 229, 308, 365, 371
Мошетті О. 175
Музиченко О.Ф. 148, 229, 235
Мулюкін О.С. 79, 113, 196
Мураневич А.І. 369, 370
Мурашко О.С. 317
Мурзакевич М.М. 16, 20, 39, 43, 49, 61, 66, 67, 70, 73, 85, 91, 140, 141, 151, 157, 170, 176, 183, 184, 188, 258, 271, 307, 321, 323, 351
Мьодушевський Й. 251, 393
Мюлленгоф 211
Мюллер М. 156, 319
Мякотин В.О. 43
Наваліс 219
Навроцький А.А. 228
Нагірняк О.Р. 46

Нагуєвський Д.І. 227
Надеждін М.І. 57, 58, 67, 91, 152
Надлер В.К. 22, 47, 56, 125, 142, 143, 193, 259, 272
Назаревський О.А. 150
Назаров А.М. 331, 336
Назімов О.Є. 79
Наполеон Бонапарт 248, 328, 349
Наполеон III 248
Наріжний С.П. 53
Наркевич М.Ф. 348
Нахимов П.С. 349
Невський А. 192, 248
Негрескул В.Д. 321
Недря К.М. 41, 345, 347
Нейфельд А. 221, 358
Неккер 228
Некрасов І.С. 86, 121, 142, 150, 196, 352, 353
Некрасов М.О. 79, 243
Немоєвський С. 374
Непомнящий А.А. 14, 39-44, 46, 47, 140
Нестор 329
Нестурх Ф.П. 272
Нечволодов О.Д. 336
Никанор архієпископ Одеський та Херсонський 277
Никифоров В.М. 45, 84, 117, 119
Нідерле Л. 141, 146, 155
Нійлассі Ф.С. 114,
Нікітин В.М. 334
Нікітін П. 146
Нікітський О.В. 19, 29, 194, 196, 232, 308, 367
Нікітський О.І. 61, 141
Ніковський А.В. 19, 75, 131, 135, 212, 378
Ніколь, абат 307
Нікон патріарх 311
Нил Родоський 357
Новицький М.Д. 349
Новицький Я.П. 16, 19, 30, 36, 42, 44, 50, 132, 267, 276, 302, 342, 343
Новіков М.І. 266
Новікова Л.В. 14, 42, 140, 258
Новосьолов Л.С. 52
Ногачевский Н.Ф. 342

Нур-Султан, царица 132
Овідій 214
Овсяний М. 376, 383, 384
Овсянико-Куликовський Д.М. 59, 61, 81, 112, 141, 152, 194, 206, 229, 266, 272, 319
Огієнко І.І. 110
Оглоблин О.П. 54, 55
Оксман Е.Г. 113
Оксман Ю.Г. 36
Окуджава В. 213
Окунєв М.Л. 112, 159, 366
Олександр II 174, 246, 388
Ольга, княгиня 362
Ольденбург С. 142, 147
Опацький С. 228
Орбинський Р.В. 22, 77, 82, 183, 190, 199, 205, 209, 257, 258, 262, 312, 313, 351
Орешніков О.В. 140, 146, 147, 148, 173
Орлай І.С. 183
Орлик П. 280
Орлов А.А. 174
Орлов М.А. 265
Орфей 312
Оршанський І.Г. 57
Оссовський Г. 155
Остерман А.И. 145, 372
Островський О.М. 82, 218
Острозькі, князі 299
Охотніков С.Б. 47
Охроменко 275
Павлинов А.М. 322
Павло I 383
Павлов О.С. 73, 146, 148, 150, 197, 258, 311, 352, 365
Павлович М.П. 332
Павловський І.Ф. 49
Павловський М.К. 188, 190, 308, 352
Павловський О.А. 50, 61, 136, 142, 154, 160, 161, 163, 194, 196, 199, 201, 218, 307, 308, 323, 324, 355, 356, 364, 365, 367
Павловські 67
Падалка Л.В. 49, 283
Палаузови 67

Палаузов М. 190
Палаузов С. 190, 383
Палацький Ф. 156, 372, 375
Палеолог Софія 379
Палієнко М. 124
Палій С. 301
Панкратова А.М. 141, 244
Панченко Б.А. 164, 166, 363
Пападато Л. 153
Пападімітріу С. Д. 108, 157, 160, 193, 195, 196, 209, 214, 231, 252, 259, 308, 356, 363-367, 393
Пападопуло-Керамевс А. 155, 156
Папакін Г.В. 15
Папарригопулос К. 156, 190, 357
Парасуньо Б. 245
Пархоменко Т. 279
Паскаль Б. 103
Патлаєвський І.І. 49, 79
Пахман В.П. 186
Пахман С.В. 183, 188
Пачовський В.М. 282
Пашутін О.М. 77
Пергамент О.Я. 248
Перетц В.М. 121, 122
Перетяткович Г.І. 75, 79, 141, 142, 143, 184, 190, 196, 199, 217, 219, 259, 275, 305, 380, 392
Перкова А.І. 306
Пестель П.І. 215
Петрашук А.Д. 279
Петринський М.М. 214-216
Петро І 186, 189, 248, 250, 253, 293, 309, 339
Петров М.Н. 207
Петров А.Л. 145
Петров М.І. 120, 124
Петровский М.П. 377
Петровский Н. 68
Петровський С.В. 135, 232, 235, 320, 321, 325, 327, 331, 335
Петрунь Ф.Є. 198, 214-216, 318, 378
Петрушевич А.В. 276
Петрушевський О.Ф. 253
Петряєв К.Д. 76

Петухов С.В. 20, 231
Печьонкін М.М. 340, 341
Пилипенко І.Я. 238
Пипін О.М. 126, 207, 373
Підвальна Ю.В. 43
Пінскер 58
Пірогов В.М. 319
Пісня В. 142
Піснячевський В.О. 179, 393
Пісочинець Д. [Д.О. Ткаченко] 75
Пітт В. 248
Піч Й. 155, 156
Пічета В.І. 19, 20, 36, 59, 85, 86, 117
Платон 304
Платонов С.Ф. 142, 144, 146, 147, 148, 150, 207, 362, 383
Плетньов 246
Плохій С.М. 54
Плутарх 223
Погібко О.І. 85, 86
Погодін О.Л. 112, 375
Погодін М.П. 140-142, 150
Погодін П.Д. 164
Подрезова М.О. 18, 228, 260, 263, 317, 372
Подшивалкіна В.І. 18, 260, 261, 263, 317
Покровський О.І. 197
Полевщикова Е.В. 18, 261
Полікарпов М.П. 340, 341
Полницький А.К. 122
Полонська-Василенко Н.Д. 54, 98, 99, 120, 239
Поль О.М. 77, 84, 86, 87, 115, 119
Помяловський І.В. 26, 91, 142, 146, 150, 165
Попов А.Д. 235
Попов А.Н. 235
Попов М.Г. 364
Попов Н.О. 142, 146
Попов Х.І. 279
Попов 246
Попова Т.М. 44, 154
Поповиченко Т.А. 215
Попруженко М.Г. 17, 22, 23, 34, 47, 60, 64, 79, 93, 108, 109, 112, 142, 143, 148-150, 153, 161-164, 166, 176, 193, 196, 214, 220, 226, 228, 229, 232,

311, 318, 360, 361, 366, 370, 371, 374-378, 384, 386
Порфирій 44
Постан М. 230
Потапов П.О. 214, 355, 363
Потьомкін В.П. 250
Потьомкін Г.О. 181, 269
Прендель Р. 85
Присек М.М. 338
Пріцак О.О. 391
Прокопенко М. 275
Прокопій Кесарійський 359
Проспер Аквітанський 210
Прохазка А. 298
Прушинський Б.М. 140
Пселл М. 360
Пурішкевич В.М. 115, 224, 339
Пушкін О.С. 326, 375
Рабинович О.А. 57, 58
Рабле Ф. 326
Равицький Е. 224
Радіонова Ю. А. 280
Радченко В.Ю. 52
Раєвський М.Ф. 143
Райдіс 213
Рангаві О. 156, 171
Ранке Л. фон 258
Рассел Д. 174
Рауль-Рошет Д. 151
Рачкі Ф. 155, 156, 376
Рашковский Н.С. 57
Режабек Ф.В. 51, 128, 153, 159, 206, 207, 210, 211, 229, 330, 331, 332, 358, 359, 364
Рейнак С. 312
Ретц де, кардинал 219
Ретовський О. 84
Редін Є.К. 52, 159, 217, 221, 223, 226, 227, 229, 324, 354
Репніков М.І. 338, 340
Рижова О.О. 238
Рилєєв К.Ф. 215
Ристенко О.В. 149, 153, 208, 226, 229, 232, 358, 360, 363
Рігельман М.А. 132

Рігельман О.І. 132
Рікман О.Г. 140
Рішельє Ж.-А., кардинал 224
Рішельє А.-Е. 218, 253
Ровінський Д.О. 146
Рогаля С. 168
Родзевич М.М. 117, 226, 251, 335, 393
Родзянко М. 189
Родіонов М.К. 325
Рожков М.О. 226
Розумовський К. 285
Розумовський О. 285
Рокицианский Иоанн, 318
Романенко І.А. 335
Романова С. 64
Романови 251
Романюк А.К. 341
Рооп Х.Х. 89, 328
Россі де Джан-Баттіста 153
Ростовцев М.І. 142, 146-148
Рубінштейн М.Л. 58, 59, 386
Рубінштейн С.Л. 194
Рубцов О.І. 339
Рудаков В.С. 56
Руденко Г.Г. 48
Румянцев П.А. 290, 348
Румянцов М.П. 145
Русов О.О. 19, 52, 120, 272, 282, 283, 350
Русова С.Ф. 52, 119
Рюккерт Г. 185
Рябінін-Скляревський О.О. 36, 381
Рябков П.З. 14, 19, 45, 48, 49
Савинова М.А. 246
Сагайдачний П. 300, 306, 347
Садовський М.К. 272
Саламаха І. В. 42
Салімбене 97
Саллюстій 186
Сальвіан 210
Сальцова О.А. 39
Самбурський К.І. 130

Самодурова В.В. 18, 52, 154, 228, 317, 372
Самойлов О.В. 114, 119
Самойлов Ф.О. 32, 68
Самойлович І. 279
Самойлович О.М. 140, 147, 148
Самоквасов Д. 135
Сангушки 294
Саніа М. 362
Сапега Л. 98
Сапожников И. 338
Сарбей В.Г. 179
Сарибакцивані С. 252
Сафо 326
Сафонов С.В. 329
Сафронов Б.Г. 59
Сахаров В.М. 159
Сахликис С. 358, 364, 368
Сахненко Д. 254
Свенцицький І.С. 134
Свинаренко Р.Н. 18, 261
Світленко С.І. 42, 302
Святослав, князь 86, 159, 330, 359
Сегаль Б.Л. 58
Селіванов С.А. 115
Селінов В.І. 113
Семевський В.І. 215, 216
Сенкевич Г. 236, 280
Сенковський Й.І. 182, 187
Серафімов С.А. 44
Серветт 314
Сергеев В. И. 59
Сергєевич В.І. 208, 223
Сергій Олександрович, великий князь 90
Сеченов І.М. 192
Сінкевич Г. 236
Сибом 211
Сигаревич Д.Д. 136, 139, 212, 272, 292, 342
Сидоренко Н.М. 52
Сидоренко О.І. 52
Симанов В. 301
Симеон єпископ Чернігівський 130

Симоненко І.М. 39
Симонов П.В. 140
Синицин М.С. 38
Синявська Н. 88
Синявська О.О. 14, 32, 42, 185
Синявський А.С. 18, 36, 45, 50, 52, 85, 86, 42, 115, 117, 131, 132, 139, 232, 251, 266, 268, 272, 274, 323, 342
Сізинцева Л.І. 235
Сінкевич І.Ю. 39
Сіріск 65
Сірко І. 284, 301, 347
Сіцинський Ю.Й. 124, 136
Скадовський Г.Л. 84, 115
Скальковский К. 71-73
Скальковский А.О. 14, 16, 20, 24, 30, 37-39, 42, 45, 47, 49-53, 55, 61, 64, 66, 67, 77, 90, 93, 122, 123, 125, 127, 135, 140, 141, 144, 145, 151, 176, 258, 271, 278, 289, 291, 305, 307, 321, 328, 329, 342, 391, 392
Скачков К.А. 190
Скотт В. 219
Скрейшовський Ф. 155
Скржинская М.В. 65
Скриленко А.А. 51, 86, 88, 117, 122, 177
Скрипник В.В. 166, 170
Скубенніков М.І. 26
Слабченко М.Є. 23, 31, 36, 42, 45, 50, 52-55, 76, 97, 98, 106, 139, 153, 154, 177, 212, 213, 219, 220-222, 224, 226, 227, 243, 244, 265, 285-288, 305, 331, 335, 348, 393
Слабченко Меланія 348
Слабченко Т. 186
Славінський М.Є. 186, 190
Слонім М.Л. 214
Смирнов В.А. 214
Смірнов К.М. 197
Смірнов М.П. 47, 69, 133, 141, 142, 183, 184, 190, 193, 199, 257, 276, 294, 295, 305, 352, 353, 380
Смірнов О.І. 231
Смірнов О.О. 16, 20
Смолій В.А. 8, 52
Смоленский К.Л. 332
Смоленський А.І. 114
Смоленський І.Л. 25, 265

Смоленський Л.А. 25, 120, 253, 272-274, 285, 327, 393
Смоленський Л.Л. (Львов Л.) 125, 285
Смольянінов К.М. 73, 271, 321
Соболевський О.І. 87, 147
Соколов Г.І. 183
Соколов П.П. 311, 368
Соколова Н.Д. 220, 227
Сокольський В.В. 88, 149, 150, 196, 218, 219, 259, 354, 356, 360, 365
Сократ 189
Соловійов М.О. 186
Соловійов С.М. 141, 142, 184, 185, 275, 352, 380
Солодова В.В. 14, 45, 176
Сонкин В. 159
Сорокін Г.І. 122, 125, 126
Сосняков В. 358
Сосюра В.М. 300
Софокл 318
Софья Олексіївна 241
Спада А.Ф. 183
Спектор 58
Спенсер Г. 258, 263, 266, 310
Сперандео Д. 171
Сперанский граф 372
Сперанський М.Н. 132
Спитц І.І. 114
Спірідонов Д.С. 138
Спіцин О.А. 147, 148
Срезневський І.І. 71, 140, 142, 146, 239
Сталь Ж. де 225, 241
Старицький М.П. 280, 299
Старков О.П. 331
Старовойтенко І.М. 32, 178, 179, 281, 282
Стахович В.П. 129
Стебницький П.Я. 269
Стемпковський І.О. 66, 114, 151, 321
Степанов В. 64
Степович А.І. 124, 125
Стовик Ю.О. 369
Стороженко А.П. 134
Стороженко М.І. 142
Стоянов І. 249

Страхов М.М. 185
Стрельбицкий І.Х. 320
Стрижиговський Й. 156, 364
Стрижова І.А. 39, 40
Строганов С. Г. 372
Струве Ф.А. 152
Струков Д.П. 341
Стурдза О.С. 66, 67, 168
Стюарт М. 313, 314
Суворов О.В. 250, 253, 335, 339
Сулькевич М.О. 335, 340, 341
Сумцов М.Ф. 35, 36, 56, 57, 94, 128
Суппичич Г.С. 172
Сурева Н.В. 291
Сычевский С.И. 326
Табашніков І.Г. 190, 197
Тавгерідзе 360
Тальгрєн В.П. 347
Танфільєв Г.П. 197
Тарле С.В. 314
Тарновський В.В. 129, 132, 133, 281
Тацит 186
Тележняк К.О. 39
Тернер Ф. 391
Терновський Д.О. 159, 232
Тетбу де Мариньї Яків-Віктор-Едуард 168
Тимошевський Г.І. 236
Титов А.А. 374
Тихонравов М. 150
Тізенгаузен В. 146
Тіктін М.І. 226, 227, 360, 368
Тімофєєв О.Г. 175
Ткаченко М.І. 281
Толочко О.О. 54
Толстой І.І. 215
Толстой Л.М. 243
Толстой Олексій 383
Томашівський С.Т. 136, 137, 282
Томсон О.І. 80, 192
Точилеску Г. 156
Трачевська Юлія 239

Трачевський О.С. 62, 193, 224, 239, 259, 260
Тригуб П.М. 280
Трифільєв Є.П. 17, 103, 104, 113, 144, 176, 177, 191, 194, 195, 202, 203, 213-216, 241, 243, 259, 267, 304, 382, 383, 392
Троїцький І.В. 180
Троїцький С.В. 106, 112, 308
Трофімов М.С. 301
Троцький (Тронський) Й.М. 60, 216, 229
Труба І.М. 250
Трубецький Є.М. 312
Трубчанінов С.В. 48
Тузенко В.Д. 234
Тункіна І.В. 14, 59, 60, 389
Тураєв Б.О. 142, 148, 196, 319
Тургенєв І.С. 82, 218
Турський Г. 211
Турцевич І.Г. 129
Турченко Г.Ф. 8
Турченко Ф.Г. 8
Тюрго Ж. 228, 259, 260
Уваров О.С. 140, 142, 146
Уварова П.С. 26, 83, 88, 90, 107, 130, 144, 146, 147, 148, 150, 203, 348
Ульяновський В.І. 79, 178, 306
Уреу Д.П. 41, 76, 182
Урусов М.П. 337
Усишкін М. 102
Успенська Н.Е. 88
Успенський Ф.І. 6, 19, 23, 31, 43, 44, 47, 52, 59, 61, 68, 79, 85, 86, 115, 122, 125, 129, 141, 142, 144, 146, 147, 149, 152, 156-166, 179, 193-196, 201, 217, 219, 221, 225, 230, 232, 246, 247, 253, 257, 259, 325, 330, 331, 340, 353-355, 359-366, 368, 374, 379, 380, 383-386, 393
Устрялов М.Г. 141, 184, 257, 274
Утешева Г.В. 254
Уточкін С.І. 76
Фаас І.Я. 113
Фабр А.Я. 18, 43, 48, 66,
Фадєєва Н. 88
Файда О. 367
Фалєєв П. 99
Фармаковская Т.И. 159
Фармаковський Б.В. 16, 19, 43, 45, 59, 115, 141, 147, 148, 150, 159, 165,

203, 229, 324
Февр Л. 114,
Феденко О. 166
Федоров І. 248
Фемелиди А.М. 327
Фемістокл 223
Феодора 234
Феодор Продром (Птохопродром) 358, 364
Феодор Студійський 145, 149, 357
Феодор 358
Феодосій 218
Феодосій Печерський 239
Феретер Р. 156
Феррарі І. де 156
Фесенко Ю.І. 321
Филимонов С.Б. 143, 147
Філарет, патріарх 312
Філевич І.П. 298
Філіпеско, міністр 335
Філіппенко Р.І. 227
Філіппов М.О. 185, 317
Філоненко В. 38
Фіркович А.С. 21, 114
Фірсов Н. 275
Фішер Й.А. 215, 216
Флоринський Т.Д. 94, 207
Флоровська К.В. 98, 101, 103, 106, 112, 142, 194, 239, 240, 308
Флоровський А.В. 16, 17, 19, 20, 22, 25, 44, 47, 62, 103, 106, 110, 113,
115, 145, 146, 194, 203, 204, 214, 219, 226, 227, 229, 234, 239, 244, 259,
285, 289-291, 331, 382, 383, 392
Флоровський Г.В. 69, 74, 112, 194, 224, 309, 312
Фогель А.Ф. 127
Фотий, патріарх 356, 364
Фохт Ю.А. 326
Франк С.Л. 82
Франко І.Я. 134, 135, 137, 138, 303, 304, 306
Фридрих Великий 98, 259
Фролов Е.Д. 60, 65
Фукідід 214
Фюстель де Куланж 211
Хасцький О.П. 233

Хамурапі 244
Хартахай Ф.А. 45, 266
Харфорд С. 174
Хаусман Г. (Hausmann G.) 64
Хвойко В.В. 131, 202, 203, 244
Хельчицький П. 318, 378
Херхеулідзе З.С. 66, 174
Хітун М.Є. 214
Хлівнюк О.В. 40
Хмарський В.М. 14, 39, 40, 50, 317
Хмельницький Б. 184, 247, 250, 254, 273, 275, 280, 288, 293, 294, 301, 302, 306, 348
Холмогоров І.М. 187
Хорошун В. 220
Хорхордина Т.И. 21
Хохман Ш. 165
Христос 248, 249
Христохоос 184
Хрисоверг Л. 357
Хьослер А. (Häusler A.) 64
Цветаєв І.В. 146
Цибуленко Л.М. 304
Циганко П.М. 130
Цитович П.П. 197
Цицерон 207, 307
Чабан М.П. 32, 236
Чаговец В.А. 239
Челпанов Г.І. 229, 263
Чемена І.А. 270
Ченцова Н.В. 283
Чепурин Я. 87
Черемісінов В.М. 332, 333, 336
Черепанова Є. 14
Черкасов А.М. 184
Чернета Т.О. 130
Чернишевський М.Г. 224
Черніков В.А. 31, 285
Черняков І.Т. 49
Чертков О.Д. 329
Черчіл П. 224
Чесноков В.І. 200

Чехов А.П. 82, 221, 223
Чечот М. 14
Чижевич О.О. 184
Чижевський Д. 230
Чижов М.Ю. 197
Чикаленко Г. 272
Чикаленко Є.Х. 131, 178, 272, 273, 303, 343
Чихотин С. 168
Чоп В. 302
Чорновол І.П. 392
Чудновський С.Л. 247, 253
Чурчин 117
Чухрій П.Г. 256, 257
Шагин-Гирей 268
Шаманаєв А.В. 14, 35, 59, 60, 87
Шапеллон А.А. 190, 195
Шаріфов Д. 213
Шафарик П-Й. 141, 151, 371, 372, 382
Шахматов О.О. 23, 26, 102, 109, 143, 146-151
Шахов О. 82
Швачка 302
Шведов В. 311
Шевейко Л. 339
Шевельов Є.П. 114, 119
Шевченко А. 43
Шевченко С.І. 77
Шевченко Т.Г. 19, 82, 134, 138, 243, 281, 303, 304, 306, 326, 349, 382
Шевченко, підполковник 303
Шевчук С.П. 40
Шейнс О.Е. 325
Шекспир В. 327
Шелухин А.П. 100, 129, 130
Шелухин С.П. 16, 17, 19, 20, 43, 84, 109, 118, 120, 122, 129-131 137, 175, 177, 214, 267, 272, 292
Шепелевич Л.Ю. 229
Шестаков Д.П. 58
Шестаков С.П. 364
Шимановський М.В. 184
Шишков О.С. 145, 373
Шишманов І. 375
Шкадишек М.Ф. 93, 97, 108, 334, 337, 338

Шкаріна В.А. 52
Школьна О.Д. 52
Шкорпил В.В. 119
Шкорпил К. 162
Шліман Г. 321
Шлосер 205
Шмаков О.І. 114
Шміт Ф.І. 165
Шостак А. 271
Шостак В. 271
Шпаков О.Я. 18, 21, 25, 81, 99, 103, 104, 144, 150, 196, 199, 200, 230, 259, 311
Шраг І.Л. 130, 292
Штейнгель Ф.Р. 296
Штерн Е.Р. (Ernst von Stern) 17, 28, 43, 51, 58, 60, 61, 64, 79, 80, 85-87, 89, 93, 115-118, 128, 131, 132, 136, 144, 148, 154, 155, 157, 160, 165, 176, 191, 193, 195, 196, 198, 199, 202, 203, 218, 224, 230, 234, 244, 259, 308, 329, 331, 335, 341, 347
Штрайслер Ф. 327
Шубинський С.М. 137, 138
Шугуров М.В. 19, 119
Шуманский Е.А. 60, 108
Шумов С. 385
Щепкін В.М. 361
Щепкін Є.М. 17, 24, 26, 44, 45, 52, 61, 62, 69, 74, 78, 79, 81, 96, 99, 128, 132, 134, 142, 150, 153, 154, 176, 194, 195, 199, 209, 220, 224, 226, 240-244, 261-263, 271, 312, 316, 317, 318, 331, 361, 362, 363, 367, 379, 393
Щепкінс А. 155
Щербина В.І. 124
Щербина Ф.О. 20
Щоголев О.П. 333, 334
Щурат В.Г. 136
Южаков С.М. 32, 262, 263
Юргевич В.Н. 34, 90, 91-93, 125, 151, 152, 157, 163, 190, 191, 193, 195, 196, 354
Юренев А.Н. 160
Юренко С.П. 41
Юрженко О.І. 38
Юрій II Болеслав, 298
Юрченко П.О. 121, 146, 167-170, 236, 237
Юстиніан 186, 358

Юшко В.К. 99, 251
Яворницький Д.І. 16-19, 22, 23, 26, 30-32, 35, 37, 38, 41, 42, 45, 50, 52, 53, 55, 61, 76, 84-86, 88, 95, 115-118, 121, 131-133, 139, 146, 176, 177, 231, 236, 250, 251, 254, 266, 267, 275, 276, 278, 281, 283, 284, 287-289, 294, 302, 304-306, 334, 341-349, 392, 393
Яворський М.І. 288
Ягелло-Яків-Владислав 295, 380
Ягич В.В. 47, 71, 121, 141, 144-146, 154-156, 193, 195
Язиков Д.Д. 141
Якімова І.В. 44
Яковенко П. 362
Яковлев В.О. 56, 75, 90, 150, 152, 173, 190, 253
Яненко Г.П. 130
Янишев М.М. 26
Янушевский С.Ц. 159
Яременко І. І. 42
Яригин О.К. 130
Ярошкевич О.М. 48
Ястребов В.М. 16, 36, 45, 52, 77, 115, 116, 119, 122, 123, 125, 135, 204, 232, 253, 267, 272
Яхонтов С. Д. 57
Ящуржинський Х.П. 16, 18, 35, 85, 115, 119, 122, 130, 131, 237

Наукове видання

Музичко Олександр Євгенович

**ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКІ
ІСТОРИКИ У ПОШУКАХ НАУКОВИХ
ТА СУСПІЛЬНИХ ІДЕАЛІВ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

МОНОГРАФІЯ

Підп. до друку 22.03.2019. Формат 60х84/16.
Ум.-друк. арк. 25,34. Тираж 300. Зам. № 1951.

Видавець і виготовлювач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.
Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12
Тел. (048) 723-28-39. E-mail: druk@onu.edu.ua